

Univerzita Karlova

1. lékařská fakulta

Ústav dějin lékařství a cizích jazyků

Studijní program: Dějiny lékařství

Studijní obor: Dějiny lékařství

UNIVERZITA KARLOVA
I. lékařská fakulta

Mgr. Jakub Žytek, M.Phil.

Iatromathematika v raně novověkém lékařském diskursu:
české země do r. 1620

Iatromathematics in medical discourse of early modern era:
Czech lands before 1620

Disertační práce

Školitel: Doc. Mgr. Karel Černý, Ph.D.

Praha, 2021

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracoval samostatně a že jsem řádně uvedl a citoval všechny použité prameny a literaturu. Současně prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Souhlasím s trvalým uložením elektronické verze své práce v databázi systému meziuniverzitního projektu Theses.cz za účelem soustavné kontroly podobnosti disertačních prací.

V Praze 28. 9. 2021

Jakub Žytek

Identifikační záznam

ŽYTEK, Jakub. Iatromatematická v raně novověkém lékařském diskursu: české země do r. 1620. [*Iatromathematics in medical discourse of early modern era: Czech lands before 1620*] Praha, 2021. 330 stran. Disertační práce. Univerzita Karlova, 1. lékařská fakulta, Ústav dějin lékařství a cizích jazyků. Školitel: doc. Mgr. Karel Černý, Ph.D.

Abstrakt:

Předkládaná disertační práce zkoumá iatromathematiku neboli astrologickou medicínu v raně novověkém lékařství českých zemí do r. 1620 (prameny z let 1491–1619): jednak co nejkomplesněji představuje podobu této specifické a dobově zcela standardní medicínské nauky, jednak adekvátně posuzuje roli i význam iatromathematiky pro činnost raně novověkého lékaře a její pozici v systému dobové humorální medicíny jako celku. Téma iatromathematiky je přitom v českých dějinách lékařství takto systematicky zpracováno poprvé. Po vymezení historického rámce astrologie v evropských kulturních dějinách a konceptu *astrologiae naturalis* v tehdejší filosofii přírody práce nejprve mapuje tradici iatromathematiky ve středověkých pramenech českého původu a vývoj nauky v období raného novověku. Poté formou textových sond a interpretací analyzuje několik desítek nejrůznějších lékařských pramenů (pranostiky, minuce, almanachy, protimorové traktáty, flebotomické návody, regimenty zdraví, kalendáře), které tematizovaly vliv a působení nebeských těles na lidské zdraví. Práce prokazuje, že iatromatematika v raně novověkém lékařském diskursu představovala plně funkční typ medicínského vědění, které kontinuálně navazovalo na středověkou a starověkou tradici a jehož postupy dávaly v tehdejších fyziologickém i nosologickém systému galénovského humoralismu smysl, neboť se jevily jako účinné. Při prevenci, diagnóze i terapii nemocí vycházela iatromatematika v rámci dobového obrazu světa z postulovaných přirozenostních i symbolických souvztažností a analogií (živlové kvality, lidské tělo – nebeská tělesa) a jejím cílem bylo, jako v kterémkoli období v historii medicíny až dodnes, prospět nemocnému člověku a obnovit jeho zdraví.

Klíčová slova: iatromatematika – astrologická medicína – astrologie – středověké a renesanční lékařství – flebotomie – humoralismus – pranostiky, minuce, almanachy

Abstract:

This dissertation examines iatromathematics, or astrological medicine, in the early modern medicine of the Czech lands before 1620 (sources ranging from 1491 to 1619). It seeks to both comprehensively outline this specific and then quite standard medical doctrine as well as assess the role and significance of iatromathematics for the practice of the early modern physician and its position within the system of contemporary humoral medicine as a whole. Within the Czech study of the history of medicine, such a systematic treatment of the topic of iatromathematics is unprecedented. Having defined the historical framework of astrology in European cultural history and the concept of *astrologia naturalis* in the contemporaneous philosophy of nature, the thesis maps the tradition of iatromathematics in medieval sources of Czech origin and the development of the discipline in the early modern era. Then, employing textual analyses and interpretations, it examines various medical sources (books of prognostica, bloodletting booklets, almanacs, treatises on plague, phlebotomic instructions, health regiments) that focused on the influence and action of the heavenly bodies on human health. The thesis demonstrates that iatromathematics in early modern medical discourse represented a fully functional type of medical knowledge that continuously drew on the medieval and ancient traditions and whose practices made sense within the physiological and nosological system of Galenic humoralism of the time, as they appeared to be effective. In the prevention, diagnosis and treatment of illness, iatromathematics was based on postulated natural and symbolic correlations and analogies (elemental qualities, human body – celestial bodies) within the era's prevalent worldview and its aim was to benefit the sick person and restore one's health.

Keywords: iatromathematics – astrological medicine – astrology – medieval and Renaissance medicine – phlebotomy – humoralism – books of prognostica, almanacs

Poděkování

Rád bych na prvním místě poděkoval svému školiteli, doc. Karlovi Černému, Ph.D., za jeho neutuchající podporu, vedení i velkomyslnou shovívavost během psaní této práce.

Svým kolegům z Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků 1. LF UK děkuji za stálá slova povzbuzení; paní doc. Ludmile Hlaváčkové, CSc., jsem vděčen za četné rady a postřehy, knihovnici PhDr. Anně Flieglové pak za ochotu vždy pomoci s potřebnou literaturou. Poděkování bych rád vyjádřil také PhDr. Kamilu Boldanovi z Oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny ČR, který mi ochotně poskytl obtížněji dostupné studie.

Největší díky ovšem patří mé rodině: manželce Kláře, která mi byla v průběhu celého psaní obrovskou oporou a díky jejíž pomoci jsem měl čas a prostor se práci vůbec věnovat, a našim dcerám Miriam a Magdaléně, které mi vždy v pravou chvíli připomínaly, že jsem také otcem. Velké díky směřují také k manželčiny rodičům.

OBSAH

1	ÚVOD	11
2	METODOLOGICKÉ POZNÁMKY. JAK PSÁT O DĚJINÁCH LÉKAŘSTVÍ?	15
2.1	Praeliminaria	15
2.2	Orientační průhled do historie a metahistorie disciplíny	15
2.3	Aktuální otázky a problémy historie medicíny	21
2.4	Shrnutí a teze	25
2.4.1	Základní badatelský přístup k tématu z historie medicíny	25
2.4.2	Jaké prameny k tématu zvolit a jakým způsobem je interpretovat	26
2.4.3	Proč vůbec zkoumat téma z historie medicíny – hledání smyslu	28
2.4.4	Schéma interpretačního přístupu k medicínskohistorickým textům	29
3	ASTROLOGIE A IATROMATHEMATIKA. NÁSTIN JEJICH TRADICE V EVROPSKÉ MEDICÍNĚ DO KONCE STŘEDOVĚKU	30
3.1	Prolog	30
3.2	Povaha astrologie a její zrod	31
3.3	Astrologie v antickém Řecku, koncept <i>astrologiae naturalis</i> . Pojmosloví.	34
3.4	Astrologie a iatromathematika v antickém Římě a romanizovaném imperiu	38
3.5	Astrologie a iatromathematika raného latinského středověku	48
3.6	Astrologie a iatromathematika v Evropě vrcholného a pozdního středověku	54
4	STŘEDOVĚKÁ ASTROLOGICKÁ MEDICÍNA V ČESKÉM KRÁLOVSTVÍ	67
4.1	Iatromathematické reflexe z českých kronik a rukopisů 12. až 14. století	68
4.2	Učenecká medicína na dvoře Lucemburků v první polovině 14. století	71
4.3	Iatromathematika na nové pražské univerzitě: klíčové osobnosti a díla	75
4.4	Iatromathematika pro znalé laiky v první polovině 15. století	89
4.5	Kontextový průhled do německojazyčné astromedicínské literatury	96
5	ASTROLOGIE A IATROMATHEMATIKA V LÉKAŘSKÉM DISKURSU RANĚ NOVOVĚKÉ EVROPY	99
5.1	Vybrané astromedicínské koncepty v Evropě od 15. do počátku 17. století	102
5.2	Podoby astrologického tázání a předpovídání v raně novověké medicíně	110
5.3	Iatromathematika a konkurenční medicínské přístupy	120

6	IATROMATHEMATIKA V ČESKÉM LÉKAŘSTVÍ NA POČÁTKU NOVOVĚKU	125
6.1	Václav Faber, minuce a pranostiky	125
6.2	Jan Černý a jeho <i>Spis o nemocech morních</i>	138
6.3	Petr z Třebseka a jeho reedice	146
6.4	Jan Berka z Chocně a návod k pouštění krve	148
6.5	Jan Kopp z Raumenthalu a jeho věru gruntovní <i>Regiment</i>	159
6.6	Oldřich Velenský z Mnichova a zdraví jako zrcadlení obecného vztahu mezi mikrokosmem a makrokosmem	181
6.7	Mikuláš Šúd ze Semanína a proměny pranostik/almanachů	193
7	IATROMATHEMATIKA V ČESKÉM LÉKAŘSTVÍ OD 2. POLOVINY 16. STOLETÍ	205
7.1	Jan Vočehovský a jeho medicínsko-theologicko-astronomický konsensus	205
7.2	Prvky živlové iatromatematicky v reedici tzv. Křišťanových <i>Knížek</i>	219
7.3	Tadeáš Hájek z Hájku: minuce, pranostiky a astromedicínský kontext díla	222
7.4	Václav Zelotýn z Krásné Hory: iatromatematicka jako <i>ancilla aut amica theologiae</i> a kalendáře hvězdářské	241
7.5	<i>Regiment zdraví</i> Heinricha Rantzau v překladu Adama Hubera z Riesenpachu	258
7.6	Iatromatematická <i>opuscula minora</i> z konce 16. století: závěrečné poznámky k náboženskému kontextu spisů, k měsíčním návodům zdraví a pranostikám	275
7.7	Simeon Partlicius a iatromatematický kalendář	287
	ZÁVĚR	310
	POUŽITÉ PRAMENY A LITERATURA	317
	SEZNAM OBRÁZKŮ A TABULEK	330

Seznam zkratek

AUC	Acta Universitatis Carolinae
AUC – HUCP	Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis
AUC – PeH	Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica
AUK	Archiv Univerzity Karlovy
AUPO	Acta Universitatis Palackianae Olomucensis
Bd.	Band
cf.	confer
col./coll.	columna/columnae
ČČH	Český časopis historický
ČL	Český lid
ČSČH	Československý časopis historický
ČSWM	Časopis Společnosti vlastenského museum v Čechách
DP	Documenta Pragensia
DVT	Dějiny věd a techniky
EMG	Enzyklopädie Medizingeschichte
ed./edd.	edidit/ediderunt
et al.	et alii
etc.	et cetera
fol./foll.	folio/foliis
GB	Google Books (on-line přístupné digitalizované verze starých tisků)
H.	Heft
ibid.	ibidem
LF	Listy filologické
KNM	Knihovna Národního muzea
KNAV	Knihovna Akademie věd ČR, v. v. i.
loc. cit.	loco citato
MHB	Mediaevalia Historica Bohemica
MZK	Moravská zemská knihovna Brno
n.	nota
NK	Národní knihovna České republiky
op. cit.	opus citatum, opere citato
p./pp.	pagina/paginae
r.	(folio) recto

rkp.	rukopis, rukopisný
sign.	signatura
s. l. et n.	sine loco et nomine
SOA	státní oblastní archiv
sq./sqq.	sequens/sequentes
srov.	srovnej
stč.	staročeský
s. v.	sub voce
tab.	tabula, tabella
trans.	transtulit
v.	(folio) verso
vol.	volumen, volume
VW	Vokabulář webový

1 ÚVOD

Předmětem zkoumání předkládané disertační práce je *iatromathematika* neboli astrologická medicína v raně novověkém lékařském diskursu českých zemí, jehož horní hranici jsme pro účely této práce vymezili rokem 1620. Toto určení vyplývá jak z tradiční periodizace českých dějin, tak z širší pramenné základny shromážděné pro tuto práci: koncept astrologické medicíny byl i po tomto roce stále živý a fungoval dál až do 18. století.¹ Cílem disertace je jednak co nejkomplexněji představit podobu iatromathematiky, této specifické a dobově zcela standardní nauky, která mnoha různými způsoby propojovala prvky vědění o hvězdách se sférou soudobého lékařství, jednak adekvátně zhodnotit její pozici a úlohu v kontextu tehdy dosud dominantní humorální medicíny, a to včetně vybraných filosofických a náboženských souvislostí analyzovaných textů.

Východiskem k dosažení tohoto cíle nám byly nejprve obsáhlé rešerše sekundární literatury, už včetně dílčích interpretací některých starších pramenů, jejichž závěry a poznatky nám v první a propedeutické části práce poskytly nezbytný medicínskohistorický a interpretační rámec. Ve druhé části disertace, kterou z hlediska jejího přínosu pro poznání dějin lékařství považujeme za stěžejní, pak následovaly studium a zevrubná interpretace několika desítek iatromathematicky orientovaných pramenů, v nichž se tematizovaly teoretické koncepty a/nebo praktické aplikace této svébytné oblasti lékařského vědění. Kromě přitažlivosti tématu a snahy získat odpovědi na řadu otázek souvisejících s rolí a významem astrologické medicíny pro činnost raně novověkého lékaře a s její pozicí v systému dobové medicíny jako celku byla jednou z našich důležitých motivací i skutečnost, že téma iatromathematiky nebylo dosud v českých dějinách medicíny systematicky (a ani jinak) zpracováno.

Práce jako celek se dělí na sedm kapitol. Po *Úvodu* následuje druhá, teoreticky a metodologicky zaměřená kapitola, která s ohledem na dosavadní historii medicíny blíže objasňuje naše interpretační východiska, s jejichž pomocí jsme k vybraným pramenům přistupovali, a formuluje tři badatelské teze. Ve třetí kapitole, pojaté už historicky, se zabýváme tradicí astrologie a iatromathematiky ve vztahu k dějinám medicíny od antiky až po evropský středověk. Snažíme se zde vymezit tradici tohoto vědění o hvězdách a o předpokládaných vlivech nebeských těles na zdraví člověka; přibližujeme konceptuální rámec tzv. *astrologiae naturalis* a jejího ukotvení v přírodně filosofickém kontextu

¹ Cf. kupř. Ludvík SCHMID – Eva ROZSÍVALOVÁ: *Pražské lékařské disertace*. Praha 1957. Zde názvy lékařských tezí a disertací dochovaných v AUK, kupř. *An medico medenti necessaria sit astrorum motus observatio?* (r. 1669), p. 20; *Meteora macrocosmi epidemica a caelorum fluxu enata atque in dysenterico cruento malo exposita* (r. 1724), p. 38; *Tractatus physicus de plantis et planetis* (r. 1748), p. 42; nebo *De aeris proprietatibus naturalibus, nec non morbis a vitio aeris originem trahentibus* (r. 1753), p. 43

aristotelovsko-ptolemaiovského obrazu světa a v medicínském kontextu hippokratovsko-galénovského humoralismu, které od antických autorit převzal i středověk; stručně se věnujeme také názorům na astrologické předpovídání u křesťanských myslitelů a diskutované otázce Boží moci ve vztahu k vlivům nebeských světél.

Čtvrtá kapitola už obrací svou pozornost na domácí prostředí a zaměřuje se na tradici iatromathematických konceptů a praktik v medicíně českého středověku. V chronologické perspektivě mapujeme relevantní lékařské prameny, zejména ze 14. a 15. století, na jejichž interpretaci posléze mj. stavíme své porozumění astromedicínským textům raného novověku. Sledujeme tak přítomnost iatromathematiky např. v Klaretových sbornících, v životospřávkách Albíka z Uničova, ve flebotomickém traktátu Křišťana z Prachatic nebo v kompendiu *Hvězdářství krále Jana* či *Staročeské knihy lékařské*.

Kromě těchto diachronních kontextů raně novověké medicíny si v páté kapitole všímáme rovněž jejich kontextů synchronních, totiž podoby a proměn astrologicko-medicínských konceptů u předních evropských renesančních myslitelů – filosofů, lékařů i theologů. Pozornost se soustřeďuje obzvláště na ta jejich díla, která jsou později přímo či nepřímo reflektována v námi zkoumaných pramenech (Ficinův spis *De vita*, Fernelův traktát *O skrytých příčinách věcí*). Ve stejné kapitole přibližujeme také konkrétní způsoby a techniky astrologického tázání a předpovídání, které se v raně novověké medicíně uplatňovaly, protože většina z nich se vyskytuje i v našich pramenech. Stručnou zmínku věnujeme též medicínským přístupům, které aspoň částečně konkurovaly tehdy dominantnímu galénismu, resp. jej doplňovaly nebo zčásti inovovaly, a to s ohledem na postavení iatromathematiky v těchto konceptech.

Jádro disertační práce představují kapitoly šestá a sedmá. Na základě studia pramenů, které vznikly v časovém rozpětí jednoho a čtvrt století (v l. 1491 až 1619) a mezi něž jsme zahrnuli dobové pranostiky, flebotomické příručky, hvězdářské kalendáře, traktáty o moru, obsáhlé registry zdraví a mnoho dalších textů tematizujících vliv a působení nebeských těles na lidské zdraví, se snažíme přinést relativně komplexní obraz raně novověké iatromathematiky v českém lékařství. Jednotlivé prameny jsme pro vystižení celkového spektra astrologické medicíny v českém a někdy i širším středoevropském kontextu volili jako relevantní a nosné jak pro jejich žánrovou reprezentativnost a autorství, tak pro četnost jejich edic nebo aktuálnost tématu, o němž pojednávaly.

Jak bylo naznačeno v úvodním odstavci, počátky raného novověku v Evropě vymezujeme pro účely této práce již posledními dvěma desetiletími 15. století a v českých zemích prvními desetiletími 16. století, byť za tradiční mezník začátku novověku u nás bývá

z hlediska absolutní chronologie pokládán až rok 1526 a nástup Habsburků na český trůn.² Významným důvodem pro takovouto naši periodizaci je skutečnost, že přibližně už v polovině vlády jagellonské dynastie (1471–1526) se první jazykově české iatromathematické prameny, ať už jde o minuce, kalendáře nebo konkrétní lékařské spisy, začínaly výrazněji šířit tiskem, který představuje jeden ze symbolů raného novověku, a že tištěné astromedicínské příručky tak od té doby mohly zasahovat stále větší a více se měnící okruh recipientů než tradiční tvorba rukopisná, tj. již typicky raně moderním způsobem.

Dalším argumentem pro dané vymezení je fakt, že s výjimkou Václava Fabera (který přesto svými minucemi a almanachy reprezentuje výrazný segment nastupující lékařské literatury příznačný pro raně novověkou dobu) spadá většina tehdy vlivných lékařů, kteří se v dílech věnovali iatromathematickým tématům a o nichž z tohoto důvodu pojednáváme, svým životem (resp. přinejmenším jeho posledními lety) právě již do doby habsburské, že jejich medicínské spisy byly recipovány v tomtéž, tedy už raně novověkém období, a že v něm byly tyto spisy mnohdy vydávány opakovaně, což dokládá jejich dobový „impakt“. Za zmínku stojí rovněž názor některých vědeckých autorit: Karel Černý stanovuje ve své monografii o moru v traktátech raného novověku jako dolní hranici této éry také už rok 1480,³ stejně jako skutečnost, že počátky raně novověké Evropy (*early modern Europe*) bývají zejména v anglofonním diskursu definovány rokem 1500,⁴ neboť při zpětném pohledu zhruba právě od této doby můžeme sledovat počátek hlubokých společenských proměn, jež v modernitu nakonec vyústí,⁵ byť daný letopočet může být volen zčásti také kvůli své výraznosti.

Na druhé straně se lze tázat, do jaké míry je vlastně smysluplné a přínosné striktní hranici mezi pozdně středověkou a raně novověkou medicínou vymezovat, víme-li díky bádání, že dominantní proud tehdejší lékařské teorie z konce středověku (galénovský humoralismus) a jeho praktické aplikace setrvaly i v prvních stoletích nové doby, navzdory dalšímu vývoji, inovacím a alternativám typu paracelsiánství (stručně o nich jednáme ve 5. kapitole), pevně a takřka neochvějně na svých tradičních pozicích⁶ a že vytvářejí kontinuum také

² Cf. Petr VOREL, *Velké dějiny zemí Koruny české VII* (1526–1618). Praha 2015.

³ Cf. Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha 2014. Na pp. 109–110 sám Černý reflektuje jistou schematičnost každého takového rozdělení pomocí chronologických „pomocných nálepek“.

⁴ Cf. Euan CAMERON (ed.), *Early Modern Europe: An Oxford History*. Oxford 2001. První období jakožto *The 16th Century* zde vymezeno roky „c.1500–c.1618“, p. 29. – C. Scott DIXON – Beat KÜMIN (edd.), *Interpreting Early Modern Europe*. Abingdon – New York 2020, vymezují počátek již kolem r. 1450, ale toto určení by bylo pro český kontext pochopitelně příliš rané.

⁵ Cf. Euan CAMERON (ed.), *Early Modern...* (op. cit.): Editor's Introduction, pp. xvii–xix, xxii–xxiii.

⁶ Cf. Karel ČERNÝ, *Mor...* (op. cit.), p. 109: „I v tomto případě musím upozornit na to, že v rozporu s tím, co se často dočítáme v odborné literatuře o dějinách medicíny, se přinejmenším některé aspekty fyziologie v průběhu tzv. vědecké revoluce 16. a 17. století proměňovaly daleko méně, než se na první pohled zdá.“

v historii české medicíny – jak se toho v této práci mj. rovněž dotkneme. Ostatně možná také proto pojednávají autoritativní *Dějiny lékařství v českých zemích* P. Svobodného a L. Hlaváčkové o obou obdobích v jedné souhrnné kapitole,⁷ a tudíž i my klademe ve své práci nejprve důraz na mapování středověké astromedicínské tradice, z níž ona novověká kontinuálně vyrůstá, abychom jednotlivé souvislosti mezi nimi náležitě ozřejmili.

Desetiletí na přelomu 15. a 16. století, která se v kontextu obecných, politicky ukotvených českých dějin definují čistě chronologicky ještě jako pozdní středověk, můžeme tedy pod zorným úhlem dějin kulturních a sociálních považovat už za kolébkou nastupujícího novověku. U vědomí této dějinné dynamiky vřazujeme autory daného období pod hlavičku raně novověkého lékařského diskursu.

Celé zkoumané období let 1491–1619 jsem zpočátku pro větší přehlednost rozdělil na dva přibližně stejně velké časové úseky s předělem v 50. letech 16. století; během bádání však vyšlo najevo, že takovéto rozdělení na dvě části dobře reflektuje i vývojové proměny astrologicko-medicínských textů a díky komparaci s prameny prvního období umožňuje vystihnout tendence této nauky v dějinách českého lékařství až k tradičnímu mezníku v r. 1620. Do 6. kapitoly byly jako výchozí zahrnuty texty lékařů Václava Fabera, Jana Černého, jeho žáků Petra z Třebeska (okrajově) a Jana Berky z Chocně, dále Jana Koppa z Raumenthalu, překladatele Oldřicha Velenského z Mnichova a astronoma-astrologa Mikuláše Šúda ze Semanína; k nim se jako doplňkové prameny pro komparaci připojují texty dalších autorů: Václava Žateckého, Johanna Salzmana a Euricia Corda.

Podle stejného modelu je prováděna analýza a interpretace iatromathematických pramenů také v 7. kapitole: k hlavním zkoumaným textům patří traktát Jana Vočehovského, dále tzv. *Lékařské knížky* připisované tradičně (ale nesprávně) Křišťanovi z Prachatic, několikero textů Tadeáše Hájka z Hájku, kalendáře Václava Zelotýna a jeho překlad spisu o moru Johanna Garcaeae, překlad *Regimentu zdraví* Henrika Rantzaua z pera Adama Hubera z Riesenpachu a dvě díla Simeona Partlicia. Jako texty rozšiřující naše porozumění iatromathematické jsou tyto prameny doplněny spisy Aleše Knoblocha z Pirnsdorfu, básní Samuela Radešínského, anonymním spisem o obraně před morem a konečně pranostikami Albína Mollera a Martina Horkého.

Klíčová zjištění této disertační práce o podobě astrologické medicíny v diskursu raně novověkého českého lékařství představuje a shrnuje *Závěr*.

⁷ Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ: *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004, pp. 33–61: kapitola třetí nese název *Od středověku k renesanci (1348–1620)*.

2 METODOLOGICKÉ POZNÁMKY. JAK PSÁT O DĚJINÁCH LÉKAŘSTVÍ?

2.1 Praeliminaria

Přistupuje-li k určitému tématu z dějin lékařství humanitně vzdělaný badatel, který ovšem není historikem s magisterským gradem, je nutně veden jistou zdrženlivostí. Tato předběžná opatrnost *sui generis* pramení v první řadě z vědomí, že nemusí být zcela práv interpretacním nástrojům, které si poněkud lopotně osvojil a které by byl školený historik jistě aplikoval rutinně, a pak také z toho, zda nebude naopak používat nástroje neadekvátní, mající kořeny v odlišné disciplíně. Na straně druhé však, jak se domníváme, může být pozice takového badatele i jistou komparativní výhodou. Poskytuje totiž příležitost pohlédnout na dějiny lékařství očima méně závislého a méně zaujatého pozorovatele (o naprosté nezávislosti ani nezaujatosti zde z dobrých důvodů neuvažujeme), jenž může mnoho fakt, závěrů a teorií nazřít ve zčásti odlišném světle než akademický historik.

Za takovéto situace je tedy záhodno, aby i pisatel této práce na jejím počátku nejprve stručně reflektoval svou pozici ve vztahu k dějinám medicíny a především ke způsobům zobrazování a interpretace těchto dějin. Chceme se vyslovit, byť nanejvýš schematicky a pouze v intencích této práce, nejprve k některým významným událostem v oblasti historie dějin medicíny jakožto oboru a poté k jeho minulým i v současnosti používaným metodám a metodologiím. Náš cíl je dvojitý: jednak dostatečně ozřejmit důvody, proč volíme právě ty metody a interpretační nástroje, které hodláme aplikovat (a proč jiné raději ponecháváme stranou), jednak objasnit, proč mohou být předmětem zkoumání, jež chceme těmito metodami a nástroji uchopovat, právě texty tematizující *iatromathematiku*.

2.2 Orientační průhled do historie a metahistorie disciplíny

Pokud je mi známo, postrádáme v českojazyčném prostředí posledních pětadvaceti let koncisní, samostatný a moderní úvod k dějinám lékařství; nelze však nikterak tvrdit, že by se této problematice čeští historikové medicíny nevěnovali. Za zásadní příspěvek k tématu pokládáme v této souvislosti *Úvod* z monografie Karla Černého o moru,⁸ ve kterém se autor dosti podrobně věnoval i dějinám medicínskohistorického bádání, když nastínil jak jejich zásadní momenty, tak aktuální otázky a problémy, a který může dle našeho názoru výborně sloužit odborné i laické obci jako poučené uvedení do celé problematiky. Zčásti jiným

⁸ Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014, p. 11sqq.

způsobem koncipované, avšak neméně přínosné jsou dílčí studie Petra Svobodného, jenž se soustředil zejména na nejmladší období ve zkoumání dějin medicíny⁹ a který ve stati *Přehled bádání. Dějiny medicíny na přelomu tisíciletí* zprostředkoval českému čtenáři faktograficky bohatý pohled na medicínskohistorické bádání v západní Evropě, zejm. v německy mluvících zemích a ve Velké Británii.¹⁰

Pokud chápeme dějiny medicíny jako dílčí fasetu široce pojatých dějin vědy, lze se obrátit rovněž k dílu *Proměny historiografie vědy* z pera Daniela Špeldy¹¹ (mimořádně přes náročnost a abstraktnost tématu velmi čtivě psanému), neboť historie medicíny nestála stranou procesů probíhajících analogicky v jiných (proto)vědeckých disciplínách, ať už se jednalo o nově se konstituující moderní astronomii, fyziku či biologii, a mnohé závěry a pozorování ohledně vývoje obecných dějin vědy lze konkrétně vztáhnout též k situaci na poli historie medicíny.

I když se ovšem na počátku obrátíme ke kterékoli z výše zmíněných publikací, nebudeme se při hlubším zájmu o obor moci vyhnout zahraniční literatuře. Sám Černý ve svém *Úvodu* cituje a komentuje klasifikaci medicínskohistorických témat autorů Wolfganga Uwe Eckarta a Roberta Jütte z jejich *Medizingeschichte. Eine Einführung*¹² a připomíná, že dané řazení těchto témat přibližně odráží jak chronologický, tak metodologický vývoj disciplíny.¹³ Rozčlenění témat v bádání o dějinách medicíny se stručně věnoval též David Tomíček v úvodu své monografie.¹⁴ Nemáme zde v úmyslu tyto klasifikace mechanicky reprodukovat; spíše jen chceme s jejich pomocí poukázat na nejuživnější linie dosavadního bádání o dějinách medicíny, krátce komentovat roli těchto linií a ukázat, na kterou z nich hodláme navazovat. Kterým tématům se tedy dějiny lékařství doposud věnovaly a věnují?

Zakladatelskou epochu historie medicíny bychom s jistou nadsázkou mohli označit jako *antikvující* – tento výraz přitom není míněn nijak pejorativně. Poukazuje na skutečnost, že příslušníci prvních generací autorů píšících o tématech z dějin medicíny byli z valné většiny profesionálními lékaři, a proto se zabývali historií medicíny vlastně zcela logicky v hranicích myšlenkového světa své profese. Mezi nejčastější témata tak patřily

⁹ Cf. Petr SVOBODNÝ, *Dějiny medicíny v Česku let 1993–2000*, *DVT* 34 (2001), 1, p. 91sqq.

¹⁰ Petr SVOBODNÝ, *Přehled bádání. Dějiny medicíny na přelomu tisíciletí*, *ČČH*, 101/2003, 1, pp. 916–927.

¹¹ Daniel ŠPELDA, *Proměny historiografie vědy*, Praha 2009.

¹² Wolfgang Uwe ECKART – Robert JUETTE, *Medizingeschichte. Eine Einführung*, Böhlau 2007, pp. 20–21.

¹³ Karel ČERNÝ, *Mor*, Praha 2014, p. 7.

¹⁴ David TOMÍČEK, *Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství pozdně středověkých Čech*, Ústí nad Labem 2010, p. 9.

pozitivisticky pojaté dějiny institucí (univerzity, školy, nemocnice, stolice lékařství), dějiny objevů a významných událostí (ve sféře anatomie, fyziologie, chemie) a s nimi souvisící biografie lékařů a objevitelů. Tato témata bývala zastřešována také studii o lékařství jednotlivých historických epoch. Za jakéhosi duchovního otce tohoto přístupu bývá považován hallský lékař a profesor botaniky Kurt Sprengler (1766–1833), jenž ve svém díle *Versuch einer Pragmatischen Geschichte der Arzneikunde* (1792–1803) představil dějiny medicíny jako sféru, která jednak ukazovala postupný vývoj lidského ducha, jednak umožňovala lépe chápat soudobé lékařské vědění,¹⁵ a která dle našeho názoru dobře konvenovala principům tehdejší osvícenské etiky.

Z dnešního úhlu pohledu byl tehdejší výběr témat dějin lékařství, podobně jako v dějinách jiných tzv. přírodních věd, spoluurčován dobově dominujícím paradigmatem vědeckého pokroku. Podle něho dějiny vědy představovaly proces ustavičného růstu pokroku lidského ducha a poznání přírody¹⁶ a toto paradigma, triviálně řečeno, chápalo dějiny medicíny jako střet zpátečnictví až pověry s pokrokovým a racionálně založeným pozná(vá)ním. (Fakt, že takovýto koncept psaní o dějinách lékařství převládá v českém prostředí, zejm. v exaktních disciplínách leckde dodnes, pokládáme za důsledek nedostatečného školení budoucích lékařů v humanitních disciplínách, jehož je třeba želeť.)

V takto pojaté interpretaci dějin byla slavným a významným lékařům přisouzena role nositelů pokroku a dějiny medicíny představovaly jedno z dílčích polí vědy, na němž se tento pokrok odehrával.¹⁷ Navzdory oprávněné kritice, která se v souvislosti s pozitivistickým přístupem a antikvující metodou objevuje, nelze dle našeho názoru tuto metodu *a priori* odmítat či ji považovat za úsměvnou – už jen proto, že bychom se při tomto odmítnutí dopouštěli anachronismu podobného typu, jakému se chceme sami vyhnout při adekvátním zkoumání a interpretaci historických lékařských pramenů. Je potřeba zdůraznit, že suma materiálu, shromážděná zakladatelskými generacemi historiků medicíny, se dodnes může stávat zdrojem nových badatelských podnětů a interpretací, neboť mnoho dokumentů a svědectví bylo pro dnešek zachováno právě díky tehdejšímu antikvujícímu zápalu. Za okrajové nelze považovat ani to, že prvním krokem před interpretací nově objevených nebo ze zapomnění vytažených lékařských pramenů stále bývá právě co možná nejpečlivější evidence materiálu prováděná v pozitivistickém duchu.

¹⁵ Frank HUISMAN – John Harley WARNER (edd.), *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*, Baltimore – London, p. 6.

¹⁶ Daniel ŠPELDA, *Proměny*, p. 33sq. K pojmu pokroku též ČERNÝ, *Mor*, p. 15.

¹⁷ Daniel ŠPELDA, *Proměny*, pp. 36–37.

Již před 2. světovou válkou se v německém prostředí začaly objevovat texty, které se kriticky vyjadřovaly k některým aspektům dosavadního pojetí historie medicíny, např. pokud jde o retrospektivní hodnocení historických pramenů bez ohledu na jejich možné kontexty.¹⁸ Svým způsobem už Karl Sudhoff, zakladatel světově nejstaršího ústavu dějin lékařství v Lipsku, „se nesnažil konstruovat explicitní vztah mezi minulostí a přítomností tím, že by dokládal medicínský pokrok a oslavoval jeho hrdiny. Jeho ambicí bylo stát se Leopoldem von Ranke historie medicíny a jako tento slavný historik se snažil zjistit, *wie es eigentlich gewesen*.“¹⁹ Současně se dějiny medicíny dostávaly do mnohem větší interakce s jinými humanitními disciplínami a byly nuceny vyrovnávat se s jejich novými metodologickými a koncepčními podněty (kupř. s působením historiografů francouzské školy *Annales* a s dějinami mentalit).²⁰ Ostatně samy výrazy „kontext“ a „interdisciplinarita“ se od té doby staly nepominutelnou součástí takřka každého metodologického i aplikovaného pojednání o dějinách medicíny, když získaly prakticky emblematický charakter, a proto se jim v této práci nevyhneme ani my.

Velmi výraznou postavou, s jejíž činností byla tato celková proměna pozitivistického paradigmatu spojena, se stal v oblasti širších dějin vědy Alexandre Koyré.²¹ Zmiňujeme se o něm i z toho důvodu, že se ve svých pracích výrazně věnoval dějinám astronomie, kosmologie a fyziky, jelikož téma iatromathematiky, které budeme zkoumat, má k těmto oblastem vědění zřetelné přesahy. Jak uvádí Špelda, Koyré „na místo encyklopedismu pozitivistických svazků stavěl pečlivý rozbor původních pramenů, jejichž výsledkem byly vědecké teorie a objevy“.²² V tomto ohledu je možné charakterizovat Koyrého praxi jako proměnu tázání: už neběží o to, že ten či onen myslitel v minulosti něco nového objevil, nýbrž o to, jak k tomuto objevu došel a proč se mu to povedlo. Naopak nevýhodou Koyrého přístupu při zkoumání dějin vědy bylo podle Špeldy odhlížení od sociokulturního

¹⁸ Karel ČERNÝ, *Mor*, Praha 2014, p. 23.

¹⁹ Frank HUISMAN – John Harley WARNER (edd.), *Locating Medical History*, p. 13. Citace části okřídleného výroku L. von Ranke odkazuje ke snahám tohoto slavného německého historika 19. století, jenž už nepožadoval od historie splnění „velkých úkolů“ ve smyslu posouzení minulosti a poučení pro budoucí věky a který proklamoval – kromě zmíněné snahy rekonstruovat průběh minulých událostí – i cíl pohlédnout na minulé události očima tehdejších lidí. Cf. John TOSH, *The Pursuit of History*, Harlow 2010, pp. 7–8. – Na nemožnost beze zbytku naplnit zdánlivě jednoduchý postulát *wie es eigentlich gewesen* naráží rovněž Karel ČERNÝ, *Mor*, p. 14 („Copak nelze prostě jen pravdivě popsat, co a jak se stalo?“ etc.).

²⁰ Karel ČERNÝ, *Mor*, p. 23.

²¹ Daniel ŠPELDA, *Proměny*, p. 75.

²² Daniel ŠPELDA, *Proměny*, ibidem.

kontextu.²³ Přes tyto výtky se období přibližně dvaceti let po 2. sv. válce označuje díky jeho přínosu pro bádání o dějinách vědy jako Koyrého paradigma.²⁴

Za klíčový přínos v tomto směru pokládáme, jak formuluje Špelda, že Koyré „převodl z dějin filosofie do historie vědy smysl pro jedinečnost vědění minulosti a prvek historické relativity, který se projevoval jako schopnost spatřovat ve vědeckých teoriích minulosti racionální soubory výpovědí, jež byly pro současníky věrohodné, ačkoliv z hlediska moderní vědy se jedná o omyly“.²⁵ Stojí za zmínku, že v českém prostředí byl průkopníkem dějin vědy ve směru, jež vytyčil Koyré, badatel Zdeněk Horský.²⁶ Ve smyslu zmíněného citátu nahlížíme na téma své práce také my: budeme usilovat o to, abychom iatromathematiku, zejména raně novověkou, představili a zkoumali právě jako takovýto specifický a dobově relevantní soubor výpovědí o nemoci, jejích potenciálních astrologických souvislostech a příčinách, důsledcích na postiženém těle a o možných způsobech odvrácení těchto vlivů.

Pokročíme-li v tomto bodě svých úvah chronologicky k dalším vlivným metodologiím dějin medicíny, je nasnadě souvislost předchozího tématu s tzv. dějinami konceptů, resp. dějinami idejí, jejichž představitelem se stal Karl Eduard Rothschuh svým dílem *Konzepte der Medizin* z r. 1978. Tyto dějiny, propojující nauky o člověku, nauky o nemoci i o způsobech léčení, přicházejí s názorem, že „utváření zkušenosti a myšlení v takových konceptech může být možné pouze v kontextu konkrétní historické situace stejně jako s přihlédnutím k *soziokulturelle Geisteklima* každé doby“.²⁷ V souvislosti s touto formulací nelze provokativně nevzpomenout na výrok německého historika medicíny 19. století Emila Isensee, silně ovlivněného německou romantikou: „Éry nebyly *zkonstruovány*, ale jsou *skutečné*“.²⁸

Přibližně od poloviny 60. let minulého století docházelo k další výrazné proměně dějin medicíny jako oboru. Dřívější postupný rozchod s konceptem velkých dějin, dějin objevů a osobností, zdůrazněný proměnou nazírání v duchu Koyrého paradigmatu, dále urychlil emancipaci historiků medicíny od lékařů-nehistoriků a profesionalizaci, jakož i autonomizaci celého oboru. Historiky medicíny se nyní stávali profesionální historikové, a tak se v disciplíně začaly ve zvýšené míře etablovat metodologické podněty a nástroje

²³ Daniel ŠPELDA, *Proměny*, p. 79.

²⁴ Daniel ŠPELDA, *Proměny*, p. 81sqq.

²⁵ Daniel ŠPELDA, *Proměny*, p. 76.

²⁶ Výbor z jeho díla vydán jako: Zdeněk HORSKÝ, *Koperník a české země: soubor studií o renesanční kosmologii a nové vědě* (edd. V HLADKÝ, T. HERMANN, I. LELKOVÁ), Červený Kostelec 2011.

²⁷ Wolfgang Uwe ECKART – Robert JUETTE, *Medizingeschichte*, p. 14.

²⁸ Frank HUISMAN – John Harley WARNER (edd.), *Locating Medical History*, pp. 6–7.

z jiných historických oborů a šíře i dalších humanitních a společenských disciplín.²⁹ Soudíme, a tento fakt nebývá vůbec zdůrazňován, že tento emancipační moment ve vztahu k lékařům vedl na straně historiků i k postupné ztrátě kontaktu s populární čtenářskou obcí, která na výstupy této disciplíny stále uplatňuje dosti konzervativní hlediska a dosud v nich hledá především dějiny lékařských objevů, významných osobností, chorob či medicínských kuriozit.

Výraznou úlohu v pohledu na dějiny věd a jejich vývoj jako celek sehrála na počátku 60. let Kuhnova *Struktura vědeckých revolucí*, ještě vlivnějším dílem v reflexi metodologie disciplíny a v přístupu k dějinám vůbec se pak staly Foucaultovy práce věnované diskursivním formacím a teoriím medikalizace a disciplinace novověké společnosti. S touto linií bádání souvisí též rozvoj tzv. sociálních dějin medicíny (často se přímo hovoří o tzv. *social turn*, sociálním obratu v přístupu k dějinám). Ty zkoumají medicínu jako jev ukotvený společensky a kulturně, ve vazbách na rozličné sociální skupiny (rodina, lékaři, pacienti) či socializační události (narození, umírání, nemoci, uzdravování). Sociální dějiny medicíny pak mají úzký vztah k samostatně vymezovaným dějinám pacientů a dějinám těla, jimž se ještě budu detailněji a částečně také kriticky věnovat níže. Specificky orientovaná témata sociálních dějin pak nově rozvíjejí zejména dějiny medicíny v období nacionálního socialismu nebo komunistické éry.

Pokud jde o nejnovější podněty, dějiny medicíny se nevyhnuly ani metodě v současné historické vědě velmi frekventované, jíž je historická antropologie. Toto odvětví zkoumání historie, řečeno slovy jednoho z jejích představitelů Richarda van Dülmena, se zaměřuje na „mnohostrannou kulturně-sociální podmíněnost jednotlivce v proměnách času, na zvláštnost a svébytnost lidského jednání (...)“,³⁰ přičemž tyto své premisy aplikuje *mutatis mutandis* i na prameny z oblasti dějin medicíny. Mnohé z těchto premis, např. důraz na mikrohistorii a její „objasňující rekonstrukci životních souvislostí“ anebo na badatelovo vědomí, že „výklad má povahu konstrukce“,³¹ pokládáme za nosné a inspirativní i pro naši práci; hodláme však také upozornit na některé limity této metody, jichž si je ostatně sám van Dülmen vědom („Ať se věda přiblíží skutečnosti jakkoli těsně, vyvolaná představa o světě vždy zůstane konstrukcí, jež může realitě odpovídat pouze přibližně.“).³²

²⁹ Daniel ŠPELDA, *Proměny*, p. 86; Karel ČERNÝ, *Mor*, Praha 2014, p. 23.

³⁰ Richard van DUELMEN, *Historická antropologie*, Praha 2002, p. 11.

³¹ Richard van DUELMEN, *Historická antropologie*, p. 81 et 82.

³² Richard van DUELMEN, *Historická antropologie*, p. 84.

2. 3 Aktuální otázky a problémy historie medicíny

Otázky týkající se historie medicíny, jejích metodologií, cílů a výsledků bádání představují zejména v anglicky mluvícím prostředí stále aktuální téma a předmět kritické reflexe a ustavičného přehodnocování. Badatelé Fr. Huisman a J. H. Warner v úvodní kapitole ze souboru studií *Locating medical history* uvádějí zajímavý postřeh, totiž že samo kritické vymezování vůči předchozím starším metodám medicínkohistorické práce se stalo rétorickou strategií, která má evokovat stereotypní obraz tradičně pojatých dějin medicíny tak, aby jej pak denunciovala a zdůraznila přínos bádání z 80. a 90. let. Důvody takového postupu spatřují v tom, že zavrhování jiných než vlastních přístupů šetří historika úsilí, aby plně vyjevil vlastní historiografické cíle a odhalil své případné vazby (*loyalties*).³³

Jakým způsobem tito autoři dějiny medicíny charakterizují? Označují je jako „eklektické pole, které zahrnuje neobyčejnou rozmanitost“ (*an eclectic field that accommodates remarkable diversity*),³⁴ a to i při pohledu do minulosti, když podávají obsáhlý přehled německé historie medicíny od počátků až do poválečné doby. Ostatně nejspíše i proto nese jejich kapitola název *Medical Histories*, v němž plurál jakoby již naznačuje pluralitní pohled na různé druhy těchto dějin. Svůj přístup uplatněný v úvodní studii zdůvodňují Huisman a Warner tím, že toto pole německých dějin medicíny (jde tu vlastně o *historické* pole, pozn. JŽ) je mnohem rozmanitější, než jak mnozí soudí, a že v jejich podání neslouží jako přehled medicínkohistorických přístupů či snah, nýbrž jako „ilustrativní příklady mnohých a proměnlivých způsobů bádání a vyučování, z nichž každý je charakterizován svým vlastním narativem, publikem, motivy, metodou a typy předpojatosti“ (*narrative, audience, motives, method, and biases*).³⁵ Ostražitost vůči tzv. velkým dějinám a zobecňujícím tendencím, stejně jako preference „kazuistického přístupu“ z této charakteristiky zřetelně vystupuje. Přesto ji považujeme za užitečný podnět pro vlastní snahu při vymezování svého způsobu bádání o iatromathematice.

Oba autoři konečně zdůrazňují, že široce definovaná historie medicíny „je více než kdy jindy integrována do širšího pole historie, kde se tématům zdraví, těla a životního cyklu věnují badatelé, kteří by si ani nepomysleli nazvat sebe samy historiky“:³⁶ historie medicíny je tak ve studii výstižně definována jako *established historical subfield*, etablovaná oblast

³³ Frank HUISMAN – John Harley WARNER (edd.), *Locating Medical History*, p. 2.

³⁴ Frank HUISMAN – John Harley WARNER (edd.), *Locating Medical History*, p. 3.

³⁵ Frank HUISMAN – John Harley WARNER (edd.), *Locating Medical History*, p. 4.

³⁶ Frank HUISMAN – John Harley WARNER (edd.), *Locating Medical History*, p. 17.

historické vědy.³⁷ Zmiňují se také o krizi dějin medicíny, kterou instituce, jež se jim věnují, v některých západních zemích procházejí, a která se týká jak hrozby jejich rozplynutí v příbuzných historických a společenských oborech, tak problémů spojených s financováním a akademickým ukotvením celé disciplíny.³⁸

Otázkám identity oboru, jeho vymezení a vnitřním diskusím o jeho podobě a smyslu se věnuje v úvodu kompendia *The Oxford Handbook of the History of Medicine* jeho editor Mark Jackson. Přibližuje v něm vývoj moderního pohledu na dějiny medicíny skrze debatu mezi britským profesorem sociální medicíny Th. McKeownem a kanadským badatelem J. F. Hutchinsonem, která probíhala během 70. let, zabývala se komplikovaným vztahem mezi historií medicíny a sociální historií a jejíž ozvěny zaznívají v diskusích o metodách a smyslu dějin medicíny dodnes.³⁹ Klíčovým výrazem se tehdy stal, jak už bylo řečeno výše, *kontext*: nově se konstituující *sociální* historie medicíny se „úže zaměřila na sociální, politické, a kulturní kontexty, ve kterých byly formulovány jednotlivé podoby lékařského vědění a klinické praxe a v nichž byly zakoušeny konkrétní podoby zdraví a nemoci“.⁴⁰

Jackson se v této studii vyslovuje pro „plně kontextuální, konstruktivistickou historii medicíny“,⁴¹ která slibuje vysvětlit například to, jak a proč se způsoby klinické praxe v čase měnily či zůstávaly relativně stálé. Kritickým momentem tohoto přístupu se však může stát vnášení soudobých sociálních teorií, kategorií a pojmů do minulosti a vznik anachronismů,⁴² které jsou pochopitelně nepřijatelné. V závěru studie se pak Jackson znovu dotýká otázky identity a postavení historie medicíny jakožto oboru a tvrdí, že může sloužit jako styčný bod (*a point of articulation*) mezi svými mateřskými disciplínami, medicínou a historií.⁴³

Tento názor může vyznívat poněkud idealisticky; zdá se nám však zřejmé, že pokud by si historie medicíny neuchovala do budoucna úzkou vazbu k oběma těmto disciplínám *zároveň*, mohla by pravděpodobně čelit tlaku na proměnu v jakousi fragmentovanou historickou sociologii medicínských témat. Jinými slovy, jasný zřetel ke konkrétní podobě medicínské teorie a praxe té či oné epochy, jakkoliv i podoba této praxe zůstane vždy jen konstruktem, musí zůstat zachován – co nejširší ukotvení zkoumaného předmětu právě

³⁷ Frank HUISMAN – John Harley WARNER (edd.), *Locating Medical History*, p. 17.

³⁸ Frank HUISMAN – John Harley WARNER (edd.), *Locating Medical History*, pp. 17–18.

³⁹ Mark JACKSON (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Medicine*, pp. 4–5.

⁴⁰ Mark JACKSON (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Medicine*, p. 6.

⁴¹ Mark JACKSON (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Medicine*, p. 10.

⁴² K tomuto tématu Daniel ŠPELDA, *Proměny*, pp. 253–254.

⁴³ Mark JACKSON (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Medicine*, p. 13.

v medicínském kontextu pokládáme pro relevanci i věrohodnost výsledků bádání v oboru *dějin medicíny* za nezbytné.

Podobně širokým způsobem jako výše zmínění Huisman a Werner definují dějiny medicíny ve svých *Medizingeschichte. Eine Einführung* již citovaní němečtí badatelé Eckart a Jütte: podle nich jde o „veskrze různorodé pole duchovního, kulturního a sociálně-vědného, ale také politického výkladu ve spojení s medicínou, jejími východisky a konkrétními rámcovými podmínkami v aktuálním společenském a kulturním kontextu“.⁴⁴ Porozumění kulturnímu a společenskému významu jednotlivých věd v jejich aktuálním historickém kontextu obdobně zdůrazňují v pasáži věnované obecným dějinám vědy.⁴⁵ Potvrzuje se tak naše úvodní tvrzení, že kontext a interdisciplinarita patří k základním pojmům současné historie medicíny. Eckart a Jütte ve svém výčtu neopomíjejí ani foucaultovský poststrukturalismus a analýzu diskursu s jeho základní myšlenkou o *textualizaci skutečnosti a dějin*, kdy text je – nebo má být – vším.⁴⁶

Jednou z užitečných vlastností anglického vědeckého prostředí je dosud přítomnost mírné a zdravé skepse, pokud jde o reflexi různých metodologických trendů a jejich aplikací. Příspěvek *'Much Exaggerated': The End of the History of Medicine*, jehož autorem je Rhodri Hayward, tyto vlastnosti dle našeho soudu splňuje.⁴⁷ Ve své recenzi několika titulů z oblasti dějin medicíny se autor věnuje obecnějším problémům celého oboru – připomíná například naši nostalgii po příbězích, v nichž my lidé hrajeme aktivní roli, spíše než po těch, které nás činí (jen) aktivními součástmi.⁴⁸ Zmiňuje se také o zajímavém názoru dvou britských sociálních historiků Marka Jennera a Bertranda Taithe (i když k němu sám vyjadřuje značný odstup), kteří kritizovali „prvořadý význam přiřčený textu (*primacy granted to the text*) a myšlenku, že pouze on by mohl nějak završovat dikursivní formaci těla či identity“,⁴⁹ a kteří se stejně tak vysmáli myšlence, že popis je synonymem žité zkušenosti: „Kolik obyčejných lidí, když nahlížíjí do Grayovy *Anatomie*, pociťuje záchvěv sebepoznání? Dějiny reprezentací těla či diskursy o těle jsou platnou a zajímavou větví bádání, ale naznačovat, že toto je *ta* historie těla, není správnou cestou.“⁵⁰

⁴⁴ Wolfgang Uwe ECKART – Robert JUETTE, *Medizingeschichte*, p. 10.

⁴⁵ Wolfgang Uwe ECKART – Robert JUETTE, *Medizingeschichte*, p. 134.

⁴⁶ Wolfgang Uwe ECKART – Robert JUETTE, *Medizingeschichte*, p. 143.

⁴⁷ Rhodri HAYWARD, 'Much Exaggerated': The End of the History of Medicine, *Journal of Contemporary History* 40/1 (2005), pp. 167–178.

⁴⁸ Rhodri HAYWARD, 'Much Exaggerated': The End of the History of Medicine, p. 174.

⁴⁹ Rhodri HAYWARD, 'Much Exaggerated': The End of the History of Medicine, p. 174.

⁵⁰ „How many ordinary people when looking into Gray's Anatomy feel a thrill of self recognition? The history of bodily representations, or discourses about the body, is a valid and exciting strand of scholarship,

Zdalo by se, že zpochybnění teze o tom, že (textový) popis je synonymem žité zkušenosti, není vlastně nikterak převratné a že takový názor je dnes naopak součástí hlavního proudu myšlení a bádání o historii: vždyť např. John Tosh ve svém průvodci studiem historie *The Pursuit of History* uvádí, že „primární prameny dostupné historikům jsou neúplným záznamem“ a že „tyto prameny jsou poznamenány ne zcela čistými záměry jejich autorů a – rafinovaněji – tím, že vězí v myšlenkách mužů a žen dané doby a daného místa“.⁵¹ Avšak už jen potřeba obou britských vědců tuto tezi zpochybnit a zdůraznit distanci mezi pramenem a realitou, z níž pramen vzešel, zřetelně naznačuje rezervovanost k jisté absolutizaci textu, se kterou se lze setkat v současné sociální historii medicíny.⁵²

Tyto pochybnosti jsou nám sympatické také proto, že implicitně potvrzují naše přesvědčení, že text, jakožto diskursivní formace, je výsledkem mnoha působících faktorů a průsečíkem různých cílů a zájmů, ze kterých se ovšem v textu samém manifestují jen některé. Reprezentace těla či diskursy o těle, destilované z pramenů, mají své východisko v médiu, jež je ze své povahy neuzavřené a nedopovězené, a filologické školení nás poučuje, že mu nelze vždy všechno věřit: naopak je nutné mít se začasť na pozoru před informacemi, jež mediující text zprostředkovává – a současně zamlčuje –, i formou, jíž tak činí. Premisu, že „narativní reprezentace je interpretací“, máme-li zde parafrázovat literárního vědce H. Whitea,⁵³ tedy považujeme pro zacházení s historickými prameny za základní.

Kromě ní je pak dle našeho názoru zapotřebí zohlednit také další aspekt interpretačního vztahu, a sice fakt, že takováto narativní reprezentace je mediátorem žité skutečnosti tvůrce textu v rámci specifického systému očekávání recipientů textu; a že mezi konkrétním tvůrcem, individuem ukotveným v rozličných kulturních, společenských a dobových kontextech, a pramenem vzešlým z jeho pera může existovat též jistá distance, která byla určována specifickými ohledy k očekávání publika daného textu. Nestačí proto přistupovat k historickým textům jako ke „svědkům navzdory jim samým“,⁵⁴ nýbrž je záhodno

but to suggest that this is *the* history of the body is misguided.“ Rhodri HAYWARD, ‘Much Exaggerated’: The End of the History of Medicine, p. 174.

⁵¹ „First, the primary sources available to the historian are an incomplete record (...). Second, the sources are *tainted* by the less than pure intentions of their authors and – more insidiously – by their confinement within the assumptions of men and women in that time and place.“ In: John TOSH, *The Pursuit of History*, p. 180.

⁵² Ovšemže lze namítnout, že pokud jde o minulost, „nemáme nic než texty“, ale stejně tak je zjevné, že tyto texty jsou jen re-reprezentací minulosti, a ona *distance* je tedy znatelná.

⁵³ „Na jedné straně vždy obsahují [historické záznamy] více fakt, než lze pojmout do narativní reprezentace určitého historického výseku, a tudíž historik je nucen svá data „interpretovat“ už tím, že jistá vynechá jako pro vyprávění nepodstatné.“ In: Hayden WHITE, *Tropika diskursu. Kulturně kritické eseje*, Praha 2010, p. 69.

⁵⁴ „(...) to treat the sources as ‘witnesses in spite of themselves’.“ In: John TOSH, *The Pursuit of History*, p. 262.

rozšiřovat interpretační kontext pramenů také směrem k jejich příjemcům. Otázce se budeme ještě věnovat v následující podkapitole.

Abychom však uzavřeli téma aktuálních otázek historie medicíny, jimž se ve své recenzi věnuje Rhodri Hayward, zmiňme se ještě o zajímavém tématu, se kterým jsme se v jiných pracích věnujících se historii dějin lékařství dosud nesetkali, a to o vztahu mezi současnou medicínskou technologií a konzumeristickou ideologií. Téma redefinice vlastního já a proměny v chápání vlastního zdraví v souvislosti s produkty farmaceutických firem a postupy, které lidskou bytost „spíše transformují, než léčí“, jak říká Hayward při recenzi knihy *Better than Well*,⁵⁵ pokládáme za velmi podnětné a inspirativní pro další výzkum. V tomto duchu také autor svůj příspěvek zakončuje: „Namísto známých popisů konstituování choroby, těla či identity prostřednictvím diskursu“ máme „věnovat pozornost chemickým a materiálním praktikám, které se podílejí na konstituci subjektivity či nemoci“.⁵⁶ Je ovšem otázka, zda i tyto praktiky není možno považovat za specifickou podobu diskursu; je nicméně zřejmé, že Haywardovi záleží především na změně témat, jimiž se dějiny medicíny zabývají.

2. 4 Shrnutí a teze

V předchozích odstavcích jsme se pokusili přehledově pojednat o klíčových momentech v (meta)historii dějin lékařství a zároveň načrtnout některá z aktuálních témat, jimž se historie medicíny věnuje, jakož i metod, pomocí kterých tak badatelé činí. Zdůraznili jsme rovněž několik (pro nás) inspirativních badatelských impulsů, na něž hodláme navázat. Jak tedy psát o konkrétním tématu z dějin lékařství? Svá východiska formulujeme a komentujeme v následujících třech tezích.

2. 4. 1 Základní badatelský přístup k tématu z historie medicíny

Téma z historie medicíny necht' je zkoumáno primárně v rozličných kontextech medicínských a protovědeckých, ať už půjde o teorie popisující ustrojení a fyziologii lidského těla, o konkrétní způsoby klinické praxe a aplikace určité doby, anebo o univerzitní a laickou medicínu středověku. Společenské, kulturní či mocensko-politické kontexty nelze

⁵⁵ Rhodri HAYWARD, 'Much Exaggerated': The End of the History of Medicine, p. 174.

⁵⁶ Rhodri HAYWARD, 'Much Exaggerated': The End of the History of Medicine, pp. 174–175.

při bádání přehlížet, ale nepředstavují jeho východisko: na ně at' cílí výzkumníci z řad anthropologů, sociologů či ethnologů s vlastními metodologiemi.

Jinými slovy navrhuje, že by bylo vhodné provést jakýsi *pre-scientific turn* a nazírat, nakolik je to možné, témata z dějin lékařství interdisciplinárně v kontextech dobové filosofie přírody (*Naturphilosophie, philosophia naturalis*), resp. přírodovědy (*Naturwissenschaft*).⁵⁷ Je zřejmé, že např. náboženské kontexty budou až do období eroze a rozpadu náboženského paradigmatu ve výkladu dějin světa sehrávat při badatelské rekonstrukci významnou úlohu, ale neměly by reprezentovat – má-li daný způsob bádání primárně náležet do sféry 'dějin lékařství' – při interpretaci pramenů dominantní nástroj.

Cílem historika lékařství je dle našeho názoru především rekonstruovat (u vědomí toho, že úplná rekonstrukce je nemožná) konkrétní, dobově ukotvené a funkční formy lékařského vědění i způsoby poznávání skutečnosti, které se týkají nemoci i zdraví, a současně tyto podoby medicínského vědění minulosti být s to zprostředkovat zájemci ze současnosti.

2. 4. 2 Jaké prameny k tématu zvolit a jakým způsobem je interpretovat

Výše navržený přístup není možný bez důkladné kritiky pramenů, jejich studia a interpretace. K základním pramenům historiků medicíny, odhlédneme-li od materiálních artefaktů, patří prameny textové povahy, k nimž lze počítat nejen nejrůznější typy textů slovesných (regimina, traktáty, konsilia, protokoly, příručky, učebnice), ale ve 20. století také audiovizuální záznamy či plány lékařských zařízení. Textové prameny, z literárněvědného hlediska zhusta případy literatury neumělecké, resp. odborné a věcné („Fachprosa“), se navzájem liší svou žánrovou povahou i kontextovými vazbami, dobou vzniku, zaměřením i adresáty. Je na historikovi, aby našel adekvátní způsob jejich čtení.

Jak však onoho adekvátního čtení dosíci? Řekli jsme již ve výkladu výše, že při práci s prameny pokládáme za potřebné soustřeďovat se více než dosud na faktor recipienta (textu). Inspirací jsou nám zde ideje literárního vědce Hanse Roberta Jausse a principy jím formulované recepční estetiky,⁵⁸ neboť soudíme, že je lze *per analogiam* aplikovat i ve sféře

⁵⁷ K námi užitě terminologii a k distinkci mezi ‚filosofií přírody‘ a ‚přírodovědou‘ viz Zdeněk HORSKÝ, *Koperník a české země*, p. 62: „Dochází tu na jiné historické úrovni jakoby znovu k procesu vydělování speciálních disciplín z původně jednotné filosofie-vědy a tento proces začíná současně vést hranici mezi filosofií přírody a přírodovědou, mezi *Naturphilosophie* a *Naturwissenschaft*, již původní renesanční platonismus nezná.“ Obě nauky, nerozborné v 16. století, se začínají štěpit ve století sedmáctém. Koperníkovský (HORSKÝ, *ibid.*, p. 106) pojem ‚*philosophia naturalis*‘ užil ještě Isaac Newton v titulu svého díla *Philosophiae naturalis principia mathematica* z r. 1687.

⁵⁸ Recepční estetikou rozumíme ten směr literárněvědného bádání, který se ustavil na počátku 60. let v okruhu skupiny *Poetika a hermeneutika* vedené Hansem Robertem JAUSSEM a který se dále rozvíjel na

historické vědy. Jauss pléduje pro poznání „předchozí zkušenosti, jakou s dílem [primárně literárním, pozn. JŽ] učinili čtenáři“, přičemž způsobem, jak tuto předchozí čtenářskou zkušenost uchopit, je mu popis přijetí a účinku díla v systému očekávání, který pro každé dílo v momentě jeho vydání vyplývá z tzv. předběžného rozumění žánru i z formy a tematiky dosud známých děl.

Domníváme se, že tento model lze aplikovat i na díla literatury odborné, jež představují gross medicínkohistorických textů. Jak při tom postupovat? Důležité je, že jaussovský horizont očekávání lze objektivizovat, resp. rekonstruovat (pokud známe normy a poetiku žánru či vztahy ke známým dílům literárněhistorického okolí), a tato rekonstrukce je klíčová pro to, abychom mohli klást otázky, na které text odpovídá, a abychom tak mohli zjistit, jak bylo soudobým čtenářem viděno a chápáno. Tím se historický horizont dostává do interakce s horizontem naší přítomnosti – a náš proces rozumění pak vzniká v průběhu splývání těchto horizontů.⁵⁹ Máme za to, že pomocí rekonstrukce horizontu očekávání lze vhodně zkoumat také textové prameny k dějinám lékařství.

V jiné své studii nazvané *Alterita a modernost středověké literatury* Jauss uvádí,⁶⁰ že alterita neboli jinakost je u středověkých (literárních) textů základním znakem; neznamená to však, že by tyto texty byly současnému čtenáři uzavřeny. Úkolem badatele podle něj není s pomocí sumy informací textům dokonale porozumět, nýbrž rekonstruovat jejich svět [a svět jejich recipientů, JŽ] v kontrastu k moderní estetické zkušenosti. Odvažujeme se tvrdit – doplňující při tom závěr 1. teze – že úkolem historika medicíny by analogicky měla být rekonstrukce světa medicínkohistorických textů v kontrastu k moderní medicínské zkušenosti.⁶¹

nově založené univerzitě v Kostnici. Jeho manifestem, základní programovou tezí, se stala Jaussova přednáška *Dějiny literatury jako výzva literární vědě*. Zásadním krokem této tzv. kostnické školy byl radikální odklon od do té doby obvyklé orientace literární vědy buď na faktor autora, produktora (tak např. pozitivisté), anebo na faktor textu (ruští formalisté, čeští strukturalisté). Kostničtí se naproti tomu soustředovali na třetí faktor literárně-komunikačního procesu – na čtenáře, recipienta. Viz kupř. *Čtenář jako výzva: výbor z prací kostnické školy recepční estetiky* (edd. M. SEDMIDUBSKÝ, M. ČERVENKA, I. VÍZDALOVÁ), Brno 2001. – Není bez zajímavosti, že Jauss měl nechvalnou minulost jako člen SS; před koncem 2. sv. války krátce studoval na německé univerzitě v Praze.

⁵⁹ V tomto bodě Jauss navazuje na bádání Gadamerovo, jenž v díle *Wahrheit und Methode* (vyšlo r. 1960, česky r. 2009) tvrdí: základním principem humanitních věd je proměnlivá historicita, která je vzdálená jakékoli objektivitě věd exaktních. Při interpretaci nemůžeme popřít své vlastní bytí, svou *konkrétní dějinnost*, a odříznout se od ní – jak se domnívali např. filologové – nýbrž tuto svou odlišnost musíme reflektovat. Při interpretaci tak vyvstává ‚horizont tázání‘; a sám výklad pak znamená ‚splývání‘ nebo ‚prolínání‘ horizontů, tedy aplikaci díla na dějinný horizont tázání vykladače.)

⁶⁰ Hans Robert JAUSS, *The Alterity and Modernity of Medieval Literature*, *New Literary History*, Vol. 10, No. 2 (Winter, 1979), pp. 181–229.

⁶¹ Uvedme zde prototypický příklad textu spíše neuměleckého. *Regimina sanitatis*, tj. návody, jak si uchovat zdraví, patří v pozdním středověku k oblíbeným žánrům. Pokud by je interpretovali moderní lékaři

2. 4. 3 Proč vůbec zkoumat téma z historie medicíny – hledání smyslu

Třetí teze je zčásti osobně motivovaná, představujíc produkt skeptické povahy autora, a je tedy nutně subjektivní. Vědomě se hlásíme ke zjištění historika a literárního vědce Haydena Whitea – byť v jiném směru, než by byl nejspíše očekával, a sice že „historik do uvažování o historických datech vnáší různé typy konfigurace, v nichž by publikum, pro které píše, mohlo rozpoznat příběh“.⁶² Ano, hodláme vyprávět příběh, neboť historik, chce-li být pochopen a čten, dle našeho názoru musí (umět) vyprávět příběh.

Náš postoj je krom toho ovlivněn též jistou intelektuální zdrženlivostí vůči historické anthropologii, která se v současnosti při práci s prameny často používá, neboť máme za to, že její přístupy rezignují na vyprávění komplexních dějinných příběhů (jak anachronické) ve prospěch vyprávění o významových polích a strukturách, jež jsou v textech poněkud mechanicky nalézány a dekodovány; že se vzdávají možnosti uchopit další potenciální významy textových pramenů ve prospěch deskripce odosobněného diskursivního mechanismu a reprezentací, které se mají v textech manifestovat a jejichž funkce badatel v textech odkrývá.

Řekli jsme už při jiné příležitosti,⁶³ že kvůli předem zúženým možnostem čtení považujeme za jednostranné a skrytě ideologizující, jsou-li texty interpretovány především jako (ne)vědomé manifestace kdysi převládajících ideologií a dominantních diskursů. Proto navrhuje rozšiřovat interpretační pole textových pramenů z dějin lékařství směrem k jejich protovědeckým kontextům i k horizontu očekávání jejich dobových recipientů. Chtěli bychom psát kapitoly z historie medicíny, a nikoliv z historické anthropologie či sociologie.⁶⁴

svými kritérii, přesunuli by je kvůli *svému rozumění* textům nejspíše do oblasti nevědecké. Jestliže se však pokusíme rekonstruovat horizont očekávání jejich čtenářů a otázky, na které odpovídají, dojdeme k odlišným závěrům. Tyto texty se deklarují jako *regimina sanitatis*, a skutečně jimi jsou. Obsahují dobovou sumu empirických i teoretických vědomostí z oblasti středověké medicíny. V tomto systému vědění může fungovat smaragd zavěšený na krku nemocného jako ochrana proti hadím jedům, stejně jako proti němu účinkují pilule a konfekty, které tělo malými dávkami jedu – z dnešního pohledu – de facto imunizují. A právě v tomto bodě se historický horizont tvůrce textu i horizont náš prolínají. Začíná se rodit adekvátní rozumění textu.

⁶² Hayden WHITE, *Tropika diskursu. Kulturně kritické eseje*, Praha 2010, p. 109.

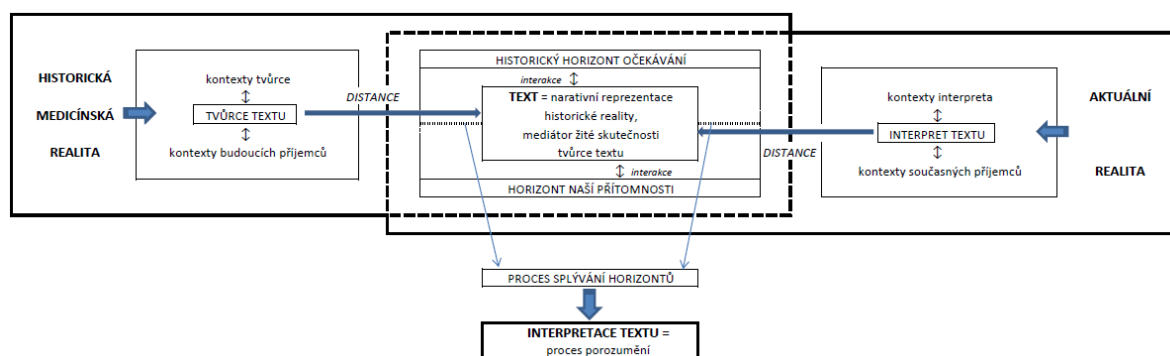
⁶³ Jakub ŽYTEK, *Old Czech Books of Travel* (nepublikovaná malá disertace k M.Phil.), University of Glasgow 2010, pp. 23–24.

⁶⁴ Jak se pokouším ukázat např. v kapitole věnované středověké astrologické medicíně v českém království, adekvátní rekonstrukce světa medicínkohistorických textů v dobovém diskursu může přinést důležité postřehy k interpretaci některých pramenů, srov. mé čtení dopisu Jana z Jenštejna.

Jak říká Jauss v závěru studie *Meze a úkoly literární hermeneutiky*,⁶⁵ když zavrhl jako iluzorní postulát o tom, že interpret se musí oprostit od sebe sama a své pozice, aby lépe pronikl k ‚objektivnímu smyslu textu‘: „Rekonstrukce původních horizontů očekávání by nicméně upadla zpět do historicismu, pokud by historická interpretace nebyla s to převést otázku ‚co text říkal?‘ na otázku ‚co text říká mně a co já říkám textu?‘ Literární hermeneutika musí přejít, jako to učinila theologická či právní hermeneutika, od pochopení přes interpretaci k aplikaci.“ Moment vztahování sebe sama k textu je tu opět zdůrazněn jako klíčový. Proč tedy, nemohu-li jako interpret popřít vlastní historicitu (viz pozn. 52), s ní při interpretaci pramenů raději smysluplně nepracovat? Proč se nepokusit v zrcadle pramenů zahlédnout i sebe?

Jestliže má být historie medicíny považována za humanitní vědu (možná lépe: nauku) a současně trvale setrvávat na pomezí historie a medicíny, nesmí se vzdát předmětu, skrze nějž se obě disciplíny setkávají – totiž poznávání člověka a toho, co je mu vlastní („humanum“). Lidské zaujetí historika (ono „studium“) nad určitým tématem z dějin, stejně jako lékařovo zaujetí člověkem při konkrétní medicínské otázce je něco, co podle našeho mínění tvoří prvotní předpoklad pro smysluplnou aktivitu v obou těchto sférách lidského poznání. Pokud bude tato snaha úspěšná, budou dějiny lékařství právem patřit mezi *studia humana*. A nanejvýš pozitivní je, že RIVové body nebudou mít nad takovýmto studiem žádnou moc.

2. 4. 4 Schéma interpretačního přístupu k medicínkohistorickým textům

⁶⁵ Hans Robert JAUSS, Limits and Tasks of Literary Hermeneutics, *Diogenes* 28, 1980, pp. 116–117.

3 ASTROLOGIE A IATROMATHEMATIKA⁶⁶. NÁSTIN JEJICH TRADICE V EVROPSKÉ MEDICÍNĚ DO KONCE STŘEDOVĚKU

3.1 Prolog

Tato kapitola pojednává o první ze stěžejních otázek, na kterých budeme zakládat svou snahu porozumět především raně novověkým lékařským textům tematizujícím iatromatematickou: totiž o tom, jakou tradici reprezentovala a jakou funkci v dějinách medicíny zastávala astrologie představující svébytné „vědění o hvězdách“⁶⁷ a *de facto* epistemologickou disciplínu svého druhu. Na příklady její interakce s lékařskou teorií a praxí jednotlivých období přitom budeme soustavně poukazovat. Soudíme, že obstojná znalost pojmů, konceptů a metodologických nástrojů astrologie a astrologické medicíny, jak se vyvíjely a ustavily v průběhu věků v evropské tradici, nám v interpretačně zaměřených částech práce umožní smysluplně určit, do jaké míry námi zkoumané texty s touto tradicí interagují, komunikují, dotvářejí ji anebo ji překračují.

Jde tu vlastně o jakési obligatorní představení historicko-medicínského kontextu. Jako takové má poskytnout poučený a syntetizující – byť svou šíří nutně restringovaný – vhled do rámců a dobových souvislostí, v nichž evropská astrologie spolu s iatromatematickou fungovala a mohla fungovat; má pomoci zformovat představu, jakým způsobem se astrologie včetně jejích medicínských aplikací v jednotlivých epochách manifestovala a byla s to se manifestovat. Otázce metody a metodologie jsme se již detailněji věnovali v předchozí kapitole této práce; zde proto jen poznamenáváme, že je-li naším cílem mimo jiné nalézt adekvátní čtení těch lékařských textů, které různými způsoby tematizovaly astrologickou medicínu a s ní spojené fenomény, jeví se nám nezbytné nejprve vytyčit rámce ideové a nadindividuální zkušenosti s ní v rámci její evropské tradice. Řečeno ještě jinak: chceme se tu pokusit nastítnit podobu a proměny kódu a komunikačních modů uplatňovaných a působících mezi astromedicínskými texty a jejich recipienty v jednotlivých obdobích.

Přidruženou otázkou, která je v této a následujících kapitolách průběžně zkoumána, je proces dějinného obsahově-sémantického vymezování a nakonec i vymezení *astrologie* vůči

⁶⁶ Není-li uvedeno jinak, používáme v této práci termíny *iatromatematická*, *astrologická medicína* a *astromedicína* jako sémanticky a obsahově totožné, a tedy zaměnitelné.

⁶⁷ Z různých důvodů, jež blíže analyzujeme v této i následující kapitole (otázky souvisící s metajazykem, terminologií, dobovými diskursy, odlišným referenčním polem výrazů atd.), volíme na začátku tuto perifrastickou charakteristiku astrologie. Vyšli jsme přitom z výkladu doc. Zdeňka KRATOCHVÍLA, publikovaného na stránkách Fysis.cz, u výrazu *scientia*. (Dostupné z URL: <http://www.fysis.cz/hnauky/hnauky.htm> [navštíveno 25-07-2018, 11:25].)

astronomii v novovědeckém paradigmatu.⁶⁸ Tento proces je nazírán z hlediska historického a ideového a je diskutována s ním úzce provázaná (a stále aktuální) problematika, jakým způsobem je dnes vlastně možné astrologii – a tedy i astrologickou medicínu – jako předmět zkoumání adekvátně terminologicky, pojmově i kontextově uchopit.⁶⁹

3. 2 Povaha astrologie a její zrod

Jak ukazuje již sama etymologie výrazu, astrologie (z řeckých základů *ἀστήρ* (*astér*), *hvězda*, a *λόγος* (*logos*), *nauka*, ale také *mysl*, *vztah*) se od starověku – nejen evropského – konstitovala jako disciplína zabývající se hvězdami, a to v širším vymezení, než jak hvězdy chápeme dnes.⁷⁰ Výraz *asteres* mohl označovat dva typy světelných objektů na obloze: jednak hvězdy v dnešním, moderním slova smyslu, tj. stálice, které se sice na nebi mohly posouvat v určitém pravidelném rozvržení (souhvězdí), ale vzhledem k druhé skupině nebeských světél jevíly stálost a nehybnost (*asteres aplaneis*), jednak takové hvězdy, které se na nebi vskutku pohybovaly, a to různě rychle a po různých drahách, a které byly proto označovány jako bloudivé (*asteres planétai*) – jednalo se o pět planet viditelných pouhým okem a také Slunce a Měsíc. Speciálním případem pak byly objekty, které Aristotelés ve spise *Meteorologie*⁷¹ nazval vlasatými hvězdami, neboli komety (*asteres kométai*).

Nahlédneme-li předchozí sdělení skrze jiný výrok téže řecké autority, totiž že v části nauky je implicitně obsažena nauka celá, odkrývá se nám již v této elementární charakteristice několik základních principů astrologie. Především je zřejmé, že se jedná 1) o nauku založením geocentrickou, tj. vyvozující soudy z hlediska pozorovatele na Zemi, jemuž je toto místo středem, a také 2) empirickou,⁷² v níž se zkušenosti nabývá pozorováním. Proto je možno, ba záhodno z hlediska tehdejšího lidského poznání tento pohled na hvězdy plně akceptovat, třebaže z pohledu novověké vědy je výše uvedená charakteristika nebeských těles mylná, odporuje tzv. vědeckému poznání skutečnosti a vlastně už zde jakoby ohlašuje počátek budoucího schismatu mezi astrologií a astronomií. Z pojmosloví „bloudivé“

⁶⁸ „Nová věda“ – termín vymezený Zd. Horským pro proměny kosmologie v evropském myšlení. In: Zdeněk HORSKÝ, *Koperník a české země: soubor studií o renesanční kosmologii a nové vědě* (edd. V. HLADKÝ, T. HERMANN, I. LELKOVÁ), Červený Kostelec 2011, p. 25.

⁶⁹ V této souvislosti se nabízí paralela s dvojicí *alchymie – chemie*. K jejich vzájemné závislosti a přerodu („odkouzlení alchymie“) cf. Lawrence M. PRINCIPE: *Alchemy Restored, Isis 102/2*, 2011, pp. 305–312.

⁷⁰ K sémantickému vymezení pojmu *astrologie* viz další výklad.

⁷¹ ARISTOTELÉS, *Meteorologica* 343.b5.

⁷² Výraz *empirická* je chápán v moderním a obecném slova smyslu, nikoliv v historickém kontextu dějin lékařství. Tam má totiž empirie svou zvláštní pozici jakožto disciplína konkurující akademické medicíně včetně jejího důrazu na epistemologicky konzistentní, logicky uspořádaný narativ o přírodě.

a „vlasaté“ hvězdy lze vyčíst také další důležité vlastnosti astrologie, totiž 3) hledání symbolických analogií mezi pozemským a nad-pozemským, a vůbec i samo 4) vztahování pozemského vůči nad-pozemskému a *vice versa*.⁷³ Aplikaci všech těchto čtyř principů pak lze v konkrétních podobách sledovat rovněž v lékařské teorii a praxi.

Pro západní civilizaci je místem zrodu její astrologie a vlastním počátkem astrologických dějin oblast Mezopotámie,⁷⁴ v níž byl během 1. tisíciletí př. Kr. postupně formulován a precizován základní astrologický aparát zahrnující rozlišení souhvězdí (jež mnohá takto rozeznáváme dodnes),⁷⁵ identifikaci znamení zvěrokruhu, soupisy příhodných a nešťastných dnů, nebeské úkazy i dráhy nebeských těles na obloze, ale také pojetí vesmírných těles jako živoucích, božských bytostí.⁷⁶ Po spíše sporadických kontaktech mezi řeckou civilizací a tehdejšími Babyloňany (resp. Chaldejci) v období kolem r. 400 př. Kr.⁷⁷ posloužila expanze Alexandra Velikého a následná helénizace Východu jako prostředník při přenosu tamní astrologické učenosti do Řecka.⁷⁸ Tam tato učenost našla již připravenou a v původním slova smyslu živnou půdu v podobě výsledků archaické a raně klasické řecké filosofie.

Filosof Zdeněk Kratochvíl uvádí klíčovou dichotomii pohledů, pomocí kterých lze chápat „písmo nebe“, resp. v námi užitých termínech *pohyby hvězd*, jak mu/jim pravděpodobně rozuměli právě už staří Babyloňané:

(...) První: svět se ukazuje současně skrze všechny věci a skrze jejich dění. Odtud půjde myšlenková linie až k modernímu pojmu synchronicity. „Věci“ a události na nebi jsou pouze tou oblastí světa, která je zvláště dobře viditelná a popsitelná, a proto se hodí jako klíč k výkladu celku.

⁷³ Přirozeným, a přitom zpravidla přehlíženým promítnutím tohoto prvotního způsobu geocentrického nazírání do skutečnosti jsou dosud běžné konceptuální metafory ukotvené v jazyce: slunce a měsíc tak stále vycházejí a zapadají či stojí na obloze, obloha se otáčí, hvězdy padají, aniž by novověká a racionální vysvětlení daných pohybů (rotace Země kolem své osy, oběh Slunce atd.) byla s to do jazyka proniknout.

⁷⁴ KRATOCHVÍL loc. cit. – Paul R. THAGARD, Why Astrology is a Pseudoscience. In: *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*, Volume One: Contributed Papers (1978), p. 224. – *Enzyklopädie Medizingeschichte* (dále *EMG*), Band 2, s. v. ‚Iatromathematik‘ (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 652, col. 2.

⁷⁵ J. H. ROGERS, Origins of the ancient constellations: I. The Mesopotamian traditions. In: *Journal of the British Astronomical Association* 108/1 (1998), p. 9, col. 1.

⁷⁶ Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopřevci*, Praha 1986, pp. 22, 24. – Ulla Susanne KOCH, *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*, Copenhagen 1995.

⁷⁷ Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopřevci*, Praha 1986, p. 24.

⁷⁸ Paul R. THAGARD, Why Astrology is a Pseudoscience. In: *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*, Volume One: Contributed Papers (1978), p. 224.

Druhý: nebe vyjadřuje své dění v pohybu planet a dění nebe působí na zemi. Země je nebi podřízena, a to z velmi prostého důvodu, totiž že je „pod“ ním. Je to závislost asi toho typu jako závislost na počasí, prosté „co nebe dá“. Odtud vede linie ke kauzálnímu pojetí, se všemi jeho proměnami od Aristotela po novověk včetně. K takovému chápání přispívá už v dávných dobách vnímání planet jako bohů, kteří nejen ukazují a zjevují, ale především působí a vládou. (...)”⁷⁹

Je nanejvýš podnětné sledovat, což ukážeme dále, jak se tyto dvě základní interpretační linie pohybu hvězd a nebes ve vztahu k pozemskému dění v jednotlivých historických epochách konkretizovaly a vstupovaly do vzájemných interakcí, nebo naopak stavěly vůči sobě do opozice. I pro laika je už v tomto bodě patrné, že každá z těchto dvou linií vědění o hvězdách reflektuje odlišná epistemologická východiska a současně rýsuje odlišné koridory rozumění těmto jevům pro budoucnost – můžeme shrnout, že každá reprezentuje krajní póly daného diskursu. Obě linie bez rozdílu však na počátku *implicitě* přiznávají člověku místo v kosmickém řádu, jenž je hvězdami rámován a spoluohraničován, obě obracejí k tomuto „hvězdnému řádu“ jeho transcendující zření a uvažování. Výsledky a důsledky každé z těchto forem zření a uvažování o hvězdách ale už rozdíly vykazují.

Zatímco první linie akcentuje princip korelace, souvztažnosti pozemských a nebeských dějů, druhá klade důraz na princip závislosti a kauzality dějů v obou sférách. To má později značné důsledky pro pojetí člověka a hodnocení jeho místa v řádu kosmu: v prvním případě zůstává lidské individuum pevně vpředeno v síť vazeb a vztahů všehomíra, jehož je součástí, a je tedy částí kosmu takříkajíc *inclusive*, kdežto ve druhém případě se otevírá prostor pro postupnou emancipaci individua z kosmických vazeb a jeho pozice se stává *exkluzivní*.

Kořeny obou pohledů je ovšem nutno hledat v magickém chápání skutečnosti,⁸⁰ neboť souvisejí s náboženstvím a religiózní praxí nejstarších kultur. Jak uvádějí Zdeněk Horský a Jan Kalivoda,⁸¹ první pohled na hvězdné dění – hledáme-li jeho příčiny – má spojitost s usuzováním podle analogie, druhý s principem, že časová následnost událostí implikuje jejich příčinnou souvislost.

⁷⁹ Zd. KRATOCHVÍL loc. cit.

⁸⁰ *EMG*, Band 2, s. v. ‚Iatromathematik‘ (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 652, col. 2: ‚Auf diesem – mythischem Denken entstammenden – Weltbild gründen in der Antike die versch. Kulturen des Mittelmeerraumes (...)‘.

⁸¹ Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopravci*, Praha 1986, p. 26.

V 5. stol. př. Kr. došlo v mezopotámské astrologii k jednomu důležitému posunu – a to k jakési individualizaci astrologie:⁸² astrologové se od předpovídání událostí státních či dynastických přesunuli k předpovědím určeným běžným lidem (pokud je byli schopni zaplatit). Tím se také poprvé otevřela cesta k popularizaci astrologie⁸³ a jejím individualizovaným lékařským aplikacím.

3. 3 Astrologie v antickém Řecku, koncept *astrologiae naturalis*. Pojmosloví.

Badatelé v oblasti filosofie a historie vědy při výkladu dějin astrologie často připomínají dnes mnohdy zastřený fakt, totiž že staré civilizace včetně Řeků zpočátku nerozlišovaly mezi pojmy *astrologie* a *astronomie* (z řec. *nomos*, pravidlo, zákon)⁸⁴ nebo tak činily jen vágně, byť u různých autorů a autorit lze později sledovat určité preference v používání výrazů a také mírně odchylný obsah obou pojmů.⁸⁵ Vrátime-li se nyní zpět k historickému výkladu, který jsme opustili přibližně kolem r. 400 př. Kr. v Řecku na počátku období klasické filosofie, ocitáme se v epoše, v níž se dědictví orientální astrologie začalo originálním způsobem prolínat s výsledky dosavadního tázání řeckých filosofů. Ovšem již několik století nazpět se v Řecku rozvíjelo poznávání přírody související s astronomickými pozorováními podobné tomu, které existovalo v oblasti Mezopotámie či Egypta.

Jak dokládá např. Hésiodův epos *Práce a dny* ze 7. stol. př. Kr., s během roku byl pevně svázán rozvrh zemědělských prací a jejich cyklický kalendář byl s děním na obloze úzce propojen:⁸⁶

*(...) Po novoluní se třináctého dne varuj začít setbu;
ale sazenicím tento den prospívá výborně.
Zato šestý po úplňku je rostlinám na zlou škodu,
zdatné muže však přivádí na svět; a nesvědčí dívkám,
které se v ten den narodily či slavily svatbu.*

⁸² Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopravci*, Praha 1986, p. 64.

⁸³ Ke konkrétním typům astrologické praxe používaným astrologiy viz kapitolu č. 5, v níž jsou jednotlivé typy těchto technik a způsoby předpovídání charakterizovány.

⁸⁴ KRATOCHVÍL, loc. cit. („Dávne civilizace vůbec nerozlišují mezi tím, čemu dnes říkáme ‚astrologie‘ a čemu ‚astronomie‘.“), podobně Zdeněk NEUBAUER, *Kosmologický rámeček astrologie*: „Názvy *astronomie* a *astrologie* byly ve starých dobách souznačné. Obě se zabývaly touž jevovou oblastí – hvězdami na obloze.“ (Dostupné z: <http://www.katolicka-dekadence.deml.cz/?p=215> [25-07-2018, 11:38].)

⁸⁵ Kupř. Platón preferuje výraz *astronomie*, kdežto Aristotelés *astrologie*. Viz další výklad. Cf.: A. LOSEV, *Astronomy or Astrology, a brief history of an apparent confusion*. (Dostupné z URL: <http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1006/1006.5209.pdf> [25-07-2018, 11:38].)

⁸⁶ Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopravci*, Praha 1986, pp. 10–12.

*Ani ten po novu šestý se za den nehodí rodný,
pro dívku; berany a kozly je šestého radno
vyřezávat a stádům kol dokola oplotit salaš;
přivádí na svět i čacké chlapce; ti vtipkují rádi,
lžou a pochlebne mluví a s dívkami laškují v skrytu. (...)*

(Práce a dny, 780-789; přel. Julie Nováková, upraveno)

Astrologické prvky, které v této ukázce nacházíme, organicky navazují na výklad z dnešního pohledu ryze astronomického kalendáře (jaké období roku/měsíce vyžaduje které práce apod.), resp. na zobrazení meteorologických jevů. Jak konkrétněji formuluje Ch. Weisser: „Projevy různých povětrnostních změn (teplota, chlad, víchř, bouřka) spojené s východy a západy hvězd a souhvězdí byly příčinou mínění, že takové proměny počasí nebyly hvězdami pouze naznačeny, nýbrž zapříčiněny“.⁸⁷ Tímto způsobem se utváří jádro konceptu, který bude později označován jako *astrologia naturalis* neboli přírodní (a současně také „přirozená“) astrologie. Zkoumáme-li toto mínění z typologické perspektivy, stojíme zde na počátku myšlenkové linie, která bude uvádět do systematických souvislostí (nebo dokonce závislostí) dění na obloze, dění v sublunární sféře a posléze děje v lidském těle a která bude fungovat, v rámci právě vymezené *astrologiae naturalis*, bez principiálních změn nadále i ve středověku a novověku, typicky ve formě pranostik, minucí a zdravotních naučení.

Platón (427–347), první ze dvou vůdčích filosofických autorit klasického období, ve svém díle navazoval na pythagorejské pojetí kosmologie, jejímž významným projevem byla snaha o nalezení kosmické harmonie a koncept hudby sfér: jejími tóny se pak mají rozeznávat jednotlivé planetární sféry. Astronomické a astrologické prvky nacházíme v několika platónských dialogích, např. v *Ústavě*, ale nejobsáhleji jsou zastoupeny v dialogu *Tímaios*⁸⁸, který obsahuje několik výkladů pro pozdější vývoj kosmologie a astrologie zásadních. Planety jsou zde označeny jako „viditelní bohové“⁸⁹ (neboť jsou za ně považovány) a jedné z nich je poprvé přičteno jméno antického boha způsobem, jaký známe dnes („hvězda Hermova“, tj. Merkur);⁹⁰ vesmír je živoucí entitou, jíž prostupuje „duše světa“ (tento názor pak přejímají a rozvíjejí stoikové, ale také renesanční kosmologie a přírodní filosofie);

⁸⁷ EMG, Band 2, s. v. ‚Iatromathematik‘ (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 652, col. 1: „Das mit dem Auf- und Untergang best. Sterne und Sternbilder verbundene Auftreten versch. Witterungserscheinungen (Wärme, Kälte, Stürme, Gewitter) war Ursache für den Glauben, daß solche Wetteränderungen von den Gestirnen nicht nur angedeutet, sondern verursacht wurden.“

⁸⁸ Zdeněk KRATOCHVÍL, loc. cit.

⁸⁹ Zdeněk KRATOCHVÍL, loc. cit.

⁹⁰ Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopravci*, Praha 1986, p. 41.

konečně Platón užívá při popisu dění na obloze specifického, novátorského termínu *astronomia*,⁹¹ jenž implikuje *zákony*, kterými se pohyby hvězd mají řídit (jak řečeno výše, *nomos* je řecky zákon). Ve smyslu této kosmologické koncepce pak v *Zákonech* Platón už kritizuje etymologii slova *planeta*, neboť se podle něj nejedná o objekt bloudící, ale pohybující se rozumně ve své dráze, což má být projevem jeho rozumné duše.⁹²

Antickou kosmologii a filosofii dovršil ve svém díle druhý z vůdčích duchů řecké filosofie, Aristotelés (384–322), vliv jehož pojetí kosmu a intelektuální autority se ukázal v následujících dvou tisíciletích evropského zkoumání přírody i hvězd jako nesmírný. Nemáme zde v úmyslu, a ani by to nebylo účelné, rozepisovat se obšírně o komplexní podobě aristotelovské *fysiky* (= „zkoumání a poznávání *fysis*, přírody“); soustředíme se nyní jen na ty její rysy, které mohou mít konsekvence pro interpretaci námi zkoumaných iatromathematických textů.

Aristotelés navázal na tradiční empedokleovské pojetí čtyř prvků-živlů (oheň, voda, vzduch, země), z nichž má být složen svět: jsou podle něj v neustálém pohybu, ale současně tendují ke vzájemné rovnováze pohybem ke středu či od středu tíže.⁹³ Proti nim postavil, v duchu své logiky, zcela odlišný pohyb – ten, který pozorujeme na obloze a který probíhá v kruhu.⁹⁴ A protože žádný ze čtyř pozemských prvků tohoto kruhového pohybu nebyl dle Aristotela schopen, musí existovat ještě další, pátý prvek, tzv. éter (*aithér*), kterým je tvořen celý mimozemský vesmír a který je od pozemského přísně oddělen sférou Měsíce. V důsledku tohoto pojetí kosmu tak vlastně Aristotelés postuloval kosmy dva,⁹⁵ jeden věčný a neproměnný (neboť složený z jediného, dokonalého éteru), druhý proměnlivý a podléhající neustálým transformacím (procesy růstu, proměny a rozkladu). Tento obraz dvou, z podstaty antagonistických vesmírů a světů spoluurčil podobu kosmologie na dlouhá staletí dopředu, a to nejen v antice a na křesťanském Západě a Východě, ale i v arabské civilizaci.

S touto aristotelenskou čtyřživlovou *fysikou* úzce souvisí důležitý medicínský koncept označovaný v německé literatuře jako *Viererschema* (‘Čtveroschéma’): objevuje se již v *Corpus Hippocraticum* jako zprvu jednoduché schéma čtyř tělesných šťáv, které je spojeno se čtyřmi ročními dobami, čtyřmi obdobími lidského života a čtyřmi hlavními orgány (dle

⁹¹ Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopravci*, Praha 1986, p. 44.

⁹² Zdeněk KRATOCHVÍL, loc. cit.

⁹³ Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopravci*, Praha 1986, p. 52.

⁹⁴ Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopravci*, Praha 1986, p. 54.

⁹⁵ Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopravci*, Praha 1986, ibidem.

tehdejšího mínění – jednalo se o mozek, srdce, játra a slezinu).⁹⁶ Na tomto konceptu základních tělesných šťáv spočívaly principy tzv. humorální teorie, která pak ovlivňovala evropské lékařství po více než dva tisíce let.⁹⁷ Autor, tradičně uváděný jako Hippokratés, k nim v díle *O přirozenosti člověka* uvádí:

*Lidské tělo v sobě obsahuje krev, hlen a žlutou a černou žluč; ty představují přirozenost těla i příčinu jeho nemoci a zdraví. Nejlepšímu zdraví se těší tehdy, když jsou tyto jeho součásti v řádném poměru mezi sebou jak co do své účinnosti, tak co do množství, a také když se nacházejí v nejlepší směsi. Nemoc se objeví tehdy, když se některá z uvedených součástí v těle vyskytne odděleně v menším nebo větším množství a není dobře promíchána se všemi ostatními.*⁹⁸

Rané *čtveroschéma* bylo později Aristotelem uvedeno do vztahu právě s živly, Galénos je dále obohatil také o denní dobu či typ horečky⁹⁹ a posléze je rozvíjela středověká medicína (viz další výklad). Jednalo se vlastně o „pracovní hypotézu v oblasti patofyziologie“, která se měla řídit individuálními případy.¹⁰⁰

Aristotelův současník Dioklés z Karystu (asi 375–295) patřil do skupiny lékařů, kteří ve své praxi již měli využívat postavení hvězd a Měsíce pro předepisování léků¹⁰¹ – zejména kvůli obecně přijímané představě (ukotvené v kontextu už zmíněné *astrologiae naturalis*), že Měsíc jako těleso Zemi nejbližší na ni působí svým vlivem nejsilněji a že jeho vliv díky měsíčnímu cyklu vykazuje ve vztahu k nemoci největší dynamiku.

Implikace aristotelovského modelu kosmu jsou v případě pozdější křesťanské (ale i islámské) kosmologie, astrologie i astromedicíny zřejmé: přinesl fyzikálně ukotvené a logicky argumentované zdůvodnění, proč jsou země a nebesa vůči sobě v protikladu, proč, aitiologicky vzato, stojí nebe nad zemí a může na ni působit svým vlivem – a tedy i na zdraví lidí, kteří ji obývají, a ovlivňovat v nich procesy růstu, proměny a rozkladu. Tento rys Aristotelova modelu kosmu se tak principiálně shoduje s tou linií myšlení o hvězdách, která

⁹⁶ *EMG*, Band 2, s. v. ‚Iatromathematik‘ (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 653, col. 1.

⁹⁷ Je potřeba uvést, že koncept těchto klasických čtyř šťáv, jejich vzájemných vztahů a na nich založená humorální patofyziologie zřejmě zdaleka nebyly jediné, které byly ve starořeckém lékařství používány („Far better to admit that there was a variety of competing humoral theories, and competing humoral interpretations (...).“), cf. Vivian NUTTON, *The Fatal Embrace: Galen and the History of Ancient Medicine*, *Science in Context* 18, 2005/1, p. 119. Byl to nicméně právě tento koncept, který se s Galénovým přispěním prosadil jako dominantní. Cf. Karel ČERNÝ, *Mor* (op. cit.), pp. 214–217.

⁹⁸ HIPPOKRATÉS: *O přirozenosti člověka* in: *Vybrané spisy II* (ed. Sylva FISCHEROVÁ), Praha 2018, p. 9 sq.

⁹⁹ *EMG*, Band 2, s. v. ‚Iatromathematik‘ (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 653, col. 1.

¹⁰⁰ *Ibid.*, „eine pathophysiol. Arbeitshypothese“.

¹⁰¹ *Ibid.*

tvrdí, že nebe je svým vyšším prostorovým postavením *eo ipso* postaveno výše i co do významu a že faktory významně ovlivňující lidské zdraví a nemoci často přichází *shůry*.

Aristotelský kosmologický kánon byl následně zpřesňován v hellénistické epoše na půdě Egypta v Alexandrii,¹⁰² která se stala intelektuálním centrem Středomoří až do doby římské¹⁰³ a kde bývá často spatřován také počátek astrologické medicíny v naší kultuře. Je spojen se dvěma spisy pod jménem (Pseudo-)Nechepso–Petosiris, z nichž jeden se věnuje astrologické botanice a jejímu využití v medicíně, druhý astrologickému konceptu dekanů.¹⁰⁴ Z hellénistického období mimoto pochází literární dílo, které první učinilo z astrologie a hvězd své centrální téma: Arátův (310–245) didaktický epos *Fainomena (Jevy na nebi)*.¹⁰⁵ Popis významných souhvězdí oblohy, jejich vzájemného postavení, východu a západu a souvislostí s řeckou mythologií se v eposu propojuje s popisem jevů, které bychom, stejně jako u Hésioda, dnes nazvali meteorologickými a které jsou ovšem také vztaženy k astronomickému kalendáři a cyklicky se opakujícím dějům v přírodě – podobně jako lze dodnes popisovat počasí v konkrétních časových úsecích nebo i dnech roku pomocí tradičních pranostik.¹⁰⁶

3. 4 Astrologie a iatromathematika v antickém Římě a romanizovaném imperiu

Přenos astrologických konceptů z hellénistické oblasti do Říma nebyl přímočarý a byl poznamenán některými typickými projevy římské národní povahy (připustíme-li její existenci): zdrženlivostí vůči řeckému a obecně východnímu světu, pověstnou římskou praktičností až pragmatičností, jinou, domácí tradicí mantiky (auspicia, extispicia)

¹⁰² Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopravci*, Praha 1986, p. 66.

¹⁰³ Na otázku, co způsobilo rychlé přijetí východní astrologie v období helénismu, odpovídají Zd. Horský a J. Kalivoda tak, že mělo konvenovat světónázoru tehdejšího občana a mohlo se krom stoické filosofie opřít o řecký determinismus a fatalismus (KALIVODA, op. cit., pp. 74–75). Tento argument pokládáme za opodstatněný: základní principy stoicismu, jako např. kosmické *sympatheie*, souladnosti kosmu, jíž jsou propojeny všechny jeho části, či vesmírného rozumu-ducha (*pneuma*), jímž je celý svět prostoupen, vhodně korespondovaly s tou linií astrologie, která zdůrazňovala provázanost veškerého vesmírného dění a niterné *kor-respondence* kosmu. Současně astrologie umožňovala aspoň částečně nahlédnout do (jinak zcela arbitrární) budoucnosti, a tak, třebaš jen zčásti, oslabit sílu fata a předurčenosti, z jejichž moci nebylo dle tradičních řeckých představ vyňato nic.

¹⁰⁴ *Dictionary of Scientific Biography* (Ch. C. GILLISPIE (ed.)), New York 1974, vol. 10, pp. 547–549, s. v. „Petosiris, Pseudo-“ (David PINGREE). – Dekany se v klasické astrologii rozumí rozdělení každého znamení, zaujímajícího 30 stupňů zvěřetníku, na tři menší části po 10 stupních. Každému dekanu jsou pak tradičně přiřazeny určité specifické charakteristiky, jež mají mít vliv na zrození.

¹⁰⁵ *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopravci*, Praha 1986, p. 39sq.

¹⁰⁶ Dodejme, že řecký výraz *ta meteora* označoval původně všechny „věci nahoře na nebi“, „nebeské jevy“. Ty mohly být – v kontextu dobové profyziky – dále specifikovány podle živlové povahy na jevy vodní (děšť, sníh, kroupy), ohnivé (blesky, padající hvězdy), vzdušné (vítr, vír) a světelné (duha, polární záře). Teprve novověká fyzika rozlišila tyto jevy co do místa vzniku na atmosférické (jež zůstaly ve sféře meteorologie) a kosmické (ty byly naopak přesunuty do oblasti astronomie).

i odlišnou formou náboženského kultu – také proto byli ještě r. 138 př. Kr. orientální astrologové, jimž se latinsky s odkazem na původ nauky tradičně říkalo *Chaldaei* nebo *Babylonici*, vypovězeni z Říma. Během následujících sta let se však postoj Římanů, a nejprve jejich elit, k astrologii zásadním způsobem proměnil (změna souvisela s průnikem řecké vzdělanosti do římského prostředí jako takové)¹⁰⁷ a znovu, stejně jako kdysi v Mezopotámii, došlo k propojení astrologie a politiky.¹⁰⁸

Jak udává V. Marek,¹⁰⁹ dvorní astrology si počínaje Augustovým nástupcem Tiberiem (vládl v l. 14–37) držela většina císařů; z Tiberiovy doby pocházejí také dvě další literární díla dokládající intenzivní a kontinuální zájem o astrologii v nejvyšších vrstvách římské společnosti. Prvním z nich je nový a dovedný převod Arátových *Fainomen*, tentokrát z pera Germanika, populárního člena císařské rodiny. Překlad je císaři Tiberiovi přímo dedikován a představuje jej mj. jako ochránce světového řádu. Druhým dílem, dokončeným za Tiberiova panování, je didakticko-filosofický epos *Astronomica* Marca Manilia. Tento epos představuje svébytnou literární syntézu zásadních astrologicko-astronomických pojmů a výkladů a rovněž klíčových principů stoické filosofie.¹¹⁰ Z hlediska historie medicíny je ovšem zajímavé, že kromě charakteristik zrozenců jednotlivých znamení se autor v závěru intenzivně zabývá vztahem mezi vesmírným makrokosmem a lidským mikrokosmem a uzavírá ho působivou pasáží o člověku jakožto zobrazení světa.¹¹¹

V díle *Astronomica* tak nacházíme na dvou místech (2.453–465; 4.701–710) specifikovány melothetické korespondence mezi souhvězdími zvěrokruhu a částmi lidského těla, které tuto souvztažnost mezi oběma kosmy ilustrují a dokládají. Sám pojem *melothésie* (z řec. *melon* – úd, končetina, část těla, a *tithémi* – pokládat) tradičně označuje přiřazení určité části lidského těla konkrétnímu znamení, čímž vzniklo alegorické zobrazení člověka, tzv. kosmický muž (*homo signorum*), jehož původ lze sledovat až do 2. stol. př. Kr.:¹¹²

¹⁰⁷ Václav MAREK in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopřavci*, Praha 1986, p. 37sqq.

¹⁰⁸ Adaptaci astrologie zřejmě usnadňovalo i ovzduší doby rozjitřené občanskými a konstitučními spory, v němž se Římané mohli snažit nalézt aspoň určitější vodítko pro své konání ve světě plném krizí a převratů. Právě zde lze spatřovat četné paralely s převládajícími ideovými diskursy raně novověké epochy. Astrologie se v čase krize stává interpretačním nástrojem, pomocí něhož má být možno aspoň částečně porozumět jinak nepředvídatelné a entropické realitě světa. A i když za Augustova principátu společensko-politická krize pomínula, zůstala už astrologie učeným, seriózně přijímaným výkladem světa a jeho řádu, také pro široce sdílenou oblibu stoicismu u příslušníků římské intelektuální elity a nobility.

¹⁰⁹ Václav MAREK in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopřavci*, Praha 1986, p. 37sqq.

¹¹⁰ Cf. Jakub ŽYTEK, *Caelestis rationis opus: Stoicismus v Maniliově eposu Astronomica*. In: *Auriga: zprávy Jednoty klasických filologů* 54 (2012), pp. 33–50.

¹¹¹ Lidská existence je pevně začleněna do celku světa, v němž zaujímá každá věc i bytost své místo v souladu s vůdčím principem kosmu – a právě tato vzájemná relace mezi mikrokosmem a makrokosmem založená na principu *sympatheie* vůbec umožňuje astrologické předpovídání.

¹¹² *EMG*, Band 2, s. v. „Iatromathematik“ (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 652, col. 2.

(...) Slyš, jak je hvězdami rozdělen celek lidského těla
a příkazů vlastních jsou poslušny jednotlivé části,
v nichž hvězdy uplatní pro ně příznačné síly
s ohledem na celé tělo: Beranu, prvnímu ze všech,
náleží hlava, Býku je souzena zas jemu vlastní
překrásná šíje; zrozcům v Blížencích připisují se
paže a ramena; prsa a hrud' si pak nachází místo
pod Rakem; krajina boků a lopatky přichází pod moc
Lva, kdežto Panně jsou vlastní útroby, krajiny břicha;
Váhy vládnou hýždím a Štír se ze slabin těší,
Střelci připadnou stehna a oběma kolenům vládne
Kozoroh; nad holeněmi má svou moc Vodnář, jenž vodu
vylévá; Ryby se hlásí o práva nad chodidly. (...)

(Astronomica II, 453-465)

Melothésie byla církví sice odsouzena r. 561 na synodu v Braze¹¹³, ale ve vrcholném středověku byla znovu akceptována právě v návaznosti na rozvíjející se iatromathematiku. Také díky tomu nalezneme v mnoha středověkých lékařských rukopisech zobrazení lidské postavy se jmény, znaky či přímo vyobrazeními jednotlivých znamení promítnutými na různé části těla:

Obrázek 1: *Homo signorum* v rkp. Glasgow Univ. Library, MS Hunter 251, fol. 47v¹¹⁴

¹¹³ „Si quis duodecim signa id est sidera que mathaematici observare solent per signa animae vel corporis membra dissipata credunt, et nominibus patriarcharum adscripta dicunt, sicut Priscillianus dixit. Anath.“ Text shrnující jednání synodu a odsouzené články, zachovaný v *Cod. Vat. lat. 1341*, fol. 108rb sqq., je dostupný na: http://www.mittelalter.uni-tuebingen.de/grabowsky/collectio/chga_5t.htm [27-07-2018].

¹¹⁴ Rukopis Glasgow University Library. Dostupné z: <http://special.lib.gla.ac.uk/exhibns/chaucer/medicine.html>.

Obrázek 2: *Homo signorum* v rukopise Národní knihovny, sign. XVII D 10, fol. 41r¹¹⁵

Je celkem zřejmé, že Maniliem překládané melothetické korespondence jsou založeny na analogickém, resp. až sympathetickém principu: zvěrokruh je promítnut na lidské tělo dle principu *a capite ad calcem* a současně je pro typický či výrazný rys daného znamení na těle nalezena analogická struktura – Beran s rohy odpovídá hlavě, Býk s výraznou šíjí zase šíjí lidské, dvojité znamení Blíženců má svůj protějšek ve dvou rukou atd.¹¹⁶ Melothetická korespondence ovšem obecně funguje rovněž opačným směrem, jak mj. poznamenal Weisser:¹¹⁷ také každá část těla měla v tomto schématu svůj obraz na obloze. Z toho pak vyplývala možnost predikce zdravotního stavu, „neboť každý orgán byl ovlivněn momentálním postavením planet v jednotlivých znameních“,¹¹⁸ a ovšem také jejich pohybem zde a vzájemnými aspekty planet mezi sebou, čímž se vytvářely v astromedicínském výpočtu další proměnné, jež bylo nutno vzít v potaz.

Kromě toho měly určeny svou obecnou povahu u vlivu na jednotlivé části lidského těla i samy planety: Jupiter a Venuše byly považovány za příznivé, Luna za převážně příznivou,

¹¹⁵ Dostupné z digitální knihovny Manuscriptorium.

¹¹⁶ *Znění 2. pasáže (korespondence mezi tělem a znameními jsou prakticky totožné): (...) Jako je znamením připsána jiná část lidského těla/ a ochrana jejich – ač společně prostoupí vždy celé tělo –/ se projeví odděleně a v příslušných místech a částech/ (vždyť Beran je spojen s hlavou, znamení Byka však s šíjí,/ paže se Blížencům přisuzují a hrud' zase Raku,/ záda, nemejský Lve, volají tebe, a útroby Pannu,/ Váhy pečují o bedra s ledvím, Štír v slabinách vládne,/ stehněm dal svou přízeň Střelec a kolenům Kozorožec,/ holeně pod ochranou má Vodnář a chodidla Ryby),/ tak rozdílná znamení osobují si i rozdílné země. (...)*

¹¹⁷ *EMG*, Band 2, s. v. *Iatromathematik* (Ch. WEISSER), Berlin – N. York 2007, p. 652, col. 2.

¹¹⁸ *Ibid.*: „(...) denn jedes Organ wurde durch den jeweiligen Stand der Planeten „in“ einzelnen Zeichen beeinflusst.“

Slunce a Merkur za neutrální, Mars a Saturn za nepříznivé.¹¹⁹ Všechny tyto korespondence a vlivy byly v lékařství využívány a aplikovány při terapii od starověku až do 18. století, neboť teprve tehdy byla astrologická medicína, pod vlivem narůstajícího raně vědeckého poznání přírody a lidského těla, ze sféry akademické medicíny definitivně odsunuta jako nerigorózní.

Tradici antického vědění o hvězdách završil – ale také otevřel směrem k budoucímu středověku – alexandrijský matematik Klaudios Ptolemaios, který působil ve 2. stol. po Kr. (léta života 90–186). Ptolemaios je mj. autorem dvou děl, která už v této době pojmově, byť nikoli ještě terminologicky,¹²⁰ oddělila astrologii jakožto interpretační nauku (vl. kosmologii) od astronomie jako nauky primárně deskriptivní (vl. astrometrie) a která si díky závislosti na Aristotelově fyzikálním modelu kosmu udržela vliv až do počátku novověku. První z těchto spisů, tzv. *Megalé syntaxis*,¹²¹ byl díky převzetí arabskou vědou a pozdějšímu opětovnému vstupu do oblasti západní křesťanské vzdělanosti znám jako *Almagest* a stal se autoritativní sumou astronomických vědomostí (sférická astronomie, katalog hvězd a jejich velikostí v souhvězdích, pohyby planet)¹²² pro celý latinský středověk, ostatně „na středověkých univerzitách platilo za vrchol hvězdářské vzdělanosti zvládnout Ptolemaiův *Almagest*“.¹²³

Druhý významný Ptolemaiův spis pod titulem *Tetrabiblos*, v latinské tradici *Quadripartitum*, představoval *Almagestu* analogickou a komplementární sumu antické astrologie. Astrologické charakteristiky, které Ptolemaios v díle podává, ukazují, že jeho astrologie je astrologií kauzální a mechanistní, založenou na vlivech kosmických těles, která prostřednictvím svých kvalit (Slunce – hřejivé a vysušující, Luna – ochlazující a zvlhčující apod.) příčinně působí na zemskou sféru,¹²⁴ a má tudíž úzkou vazbu na hippokratovské pojetí medicíny a humorální patologie, o níž jsme se již stručně zmínili výše. Jde tu vlastně o obsáhlý komplex astrologických vědomostí propojených s prvky antické medicíny, *fysiky* a meteorologie, jež můžeme považovat za jeden z klíčových pramenů pro iatromathematiku dalších staletí. Otázce vlivu planet a hvězd na člověka se věnuje zejména III. kniha, kapitoly 11., 12. a 14:

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Zdeněk NEUBAUER, *Kosmologický rámeček astrologie*, loc. cit.

¹²¹ Tj. „Velká soustava“.

¹²² Olaf PEDERSEN, *A Survey of the Almagest* (ed. Alex. Jones), New York 2010.

¹²³ Jan KALIVODA (ed.) in: *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopřevci*, Praha 1986, p. 90.

¹²⁴ *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopřevci*, Praha 1986, p. 9.

(...) První mezi planetami, Saturn, nachází-li se na východě, způsobuje, že ti, kdo mu podléhají, mají co do vzhledu tmavou kůži, jsou robustní, černovlasí, kučeraví, s chlupatou hrudí, oči přiměřené velikosti, střední postavy a v temperamentu mají přebytek vlhkého a chladného elementu. Pokud Saturn zapadá, činí z nich lidi vzhledem tmavé, štíhlé, malé, rovných vlasů, s řídkým ochlupením na těle, spíše ladné a černooké; v temperamentu mají největší podíl chladného a suchého elementu.¹²⁵

Již v předmluvě *Tetrabiblu* (I, 3, 8) Ptolemaios v argumentaci proti stoické Nutnosti charakterizuje aristotelský model dvou kosmů – nebeského, neměnného, a pozemského, podléhajícího změnám:

(...) Ale zatímco pohyb nebeských těles je určen božským úradykem od věku jako nezměnitelný, změny v pozemském světě podléhají fyzickému a nestálému osudu, vycházejíce sice z vyšších prvotních příčin, doléhajících k nám ovšem prostřednictvím přírodního a proměnného řádu. (...)¹²⁶

Jak ukážeme dále, tato koncepce přírodního a proměnného řádu prostředkujícího mezi nebeskou a pozemskou sférou představila a narýsovala plně funkční kognitivní a interpretační rámec nebeských jevů až do raného novověku (třebaže se tu, jak jsme již poznamenali, jedná pouze o precizování aristotelských formulací): působení prvotní příčiny lze totiž obrátit působením opačně působícího prostředku, oslabit je anebo mu i předejít,¹²⁷ dokážeme-li danou situaci vypočítat, a tento postulát má pak v astrologické medicíně závažný dopad na terapii nemocných. V Ptolemaiově koncepci tedy žije ta ze dvou linií astrologie, která zdůrazňovala kauzální pojetí kosmických jevů. Je rovněž patrné, že tento mechanistní (a v kontextu doby vlastně přísně vědecký) model astrologie je myslitelný jen potud, pokud je myslitelná *fysika*, na níž je založen, a nepřekvapuje proto, že se tento model začal na počátku novověku bortit a rozpadat – proto moderní astrologie sice i dnes využívá materiálu z Ptolemaiova díla jako empirického, ale z principiálních hledisek se jednoznačně přidržuje oné druhé astrologie, ideově protichůdné a pojaté analogicky a na principu souvztažnosti.¹²⁸

¹²⁵ Anglický překlad díla, původně vydaný v *Loeb Classical Library* (naše ukázka III, 11, 143), dostupný z URL: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Ptolemy/Tetrabiblos/home.html> [28-07-2018, 15:40].

¹²⁶ *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopравci*, Praha 1986, p. 11.

¹²⁷ *Ibid.*, pp. 11–12.

¹²⁸ Spíše jako *curiosum* doplňujeme, že období 2. stol. po Kr. kromě monumentálních Ptolemaiových děl zanechalo evropské kultuře ještě jeden astrologický odkaz, rozsahem sice neskonale skromnější a subtilní, ale co do frekvence stěží překonatelný. Jsou jím názvy dnů v týdnu, které byly pojmenovány podle planet, jimž byly zasvěceny tyto dny poté, co Římané adaptovali orientální, sedmidenní týden namísto svého původního osmidenního. *Lunae dies* tak označoval den Luny neboli pondělí (srov. franc. *lundi* či angl.

K Ptolemaiovým současníkům patřil také Galénos z Pergamu (129–200/216), nejdůležitější autorita své doby v oblasti lékařství. Jeho spis *De diebus decretoriis* (O kritických dnech) zachycuje ve 3. knize příklad astromedicínské praxe, během níž byl sestaven horoskop pro okamžik, kdy pacient onemocněl, a která měla lékaři pomoci určit, kdy intervenovat a s jakým druhem léčby – také proto byl Galénos uváděn jako doklad užití iatromathematiky v římské antice.¹²⁹ Samotný koncept kritických dnů je z hlediska původu spojen opět s humorální patologií a „odpovídá hippokratovskému pojetí krize v průběhu nemoci“¹³⁰. Jak detailněji vysvětluje např. Glenn M. Cooper¹³¹, řeční lékaři pozorovali, že určité horečnaté nemoci se projevují periodicky se opakujícím vzorcem symptomů (= krize), ať už to bylo zvýšené pocení, třes, častější zvracení nebo průjem, a tyto krize představovaly určité uzlové body, po nichž se pacient buď zotavil, anebo zemřel. Z hlediska principů humorální patologie se jednalo o to, zda budou z těla vyloučeny látky způsobující chorobu, tj. v daném medicínském konceptu obvykle ztuhlé tělesné šťávy v podobě hlenů, sedimentu v moči apod. Jako kritické dny byly označovány 7., 14. a 21. den, jako dny indikující krizi pak 4., 11. a 17. den.

Jak však před nedávnem – dle našeho názoru velice přesvědčivě – prokázal právě Cooper,¹³² Galénovo užití astrologických postupů v díle *De diebus decretoriis* je spíše součástí rétorické strategie (orientované na vzdělaného čtenáře)¹³³ a není v souladu s ostatními částmi jeho lékařské nauky, zejména pokud jde o teorii krizí:¹³⁴ „Zatímco Galénova medicína je

Monday), *Martis dies*, den Martův, bylo úterý atd. Čeština je o tento odkaz ochuzena a kromě frazémů, že něco „je ve hvězdách“ nebo že „není vhodná konstelace“, zachovává pouze několik adjektiv, která měla původně vztah k převládajícímu typu lidského charakteru, jak je definovala antická astrologie spolu s medicínou podle vlastností planet-božstev a podle jejich letory – a v tomto smyslu s nimi pracují i některé z textů, které budeme zkoumat. Výraz *žoviální* původně označoval člověka jovovského založení, tj. projevujícího se jako bůh Jupiter, *rtuťovitý* člověka „merkuryášovského“ (dle analogie s Merkurem, poslem bohů, který byl rychlý a pohyblivý (rtuť je lat. *mercurium*)) a slovo *náměsíčný* vystihovalo jeden z rysů přisuzovaných Luně (zemdenost, ochablost, absenci síly). Za zmínku stojí i běžné anglické sloveso *consider*, odvozené z pozdnělatinského *considerare*: původně „poradit se s hvězdami a tak důkladně uvážit“.

¹²⁹ *Oxford Handbook of Science and Medicine in the Classical World* (edd. Paul T. KEYSER, John E. SCARBOROUGH), Oxford 2018, pp. 392–393. – „Und auch Galen ist in seinen Werken über Krisen und kritische Tage stark astromed. beeinflusst.“ In: *EMG*, Band 2, s. v. Iatromathematik (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 653, col. 1.

¹³⁰ In: *EMG*, Band 2, s. v. ‚Kritische Tage‘ (Wolf-Dieter MÜLLER-JAHNCKE), Berlin – New York 2007, p. 809, col. 1.

¹³¹ Glen M. COOPER, Galen and Astrology: A Mésalliance? In: *Early Science and Medicine* 16/2 (2011), pp. 127–128.

¹³² *Ibid.*, pp. 120–146.

¹³³ Glen M. COOPER, Galen and Astrology: A Mésalliance? In: *Early Science and Medicine* 16/2 (2011), p. 145.

¹³⁴ *Ibid.*, p. 121.

konzistentní s přirozenou astrologií, není tomu tak s predikční astrologií (...).¹³⁵ Tento výklad podporuje dle Coopera i skutečnost, že Galénos ve 3. knize spisu sice představuje kauzální astrologické vysvětlení kritických dní, které je založeno na Aristotelově kosmologii,¹³⁶ avšak současně říká, že „lékař by mohl úspěšně využívat kritické dny při léčbě, aniž by porozuměl jejich skrytým příčinám“¹³⁷ – kritické dny jsou jím tedy chápány jako empirická danost. Galénos zde dále propojuje periodicitu kritických dní s měsíčními fázemi a na základě kombinace délky siderického a synodického měsíce vytváří vlastní „lékařský měsíc“,¹³⁸ ale jeho astromedicínský přístup využívá právě jen Měsíce: ostatní nebeská tělesa i ascendent, jeden z klíčových prvků horoskopu, jsou ve výkladu opomenuty¹³⁹ a v jiných jeho dílech se predikční astromedicína nepoužívá.¹⁴⁰

Jak argumentuje Cooper,¹⁴¹ Galénos při výkladu o tom, jak léčit, naopak klade planetární vlivy stranou a věnuje se empiricky pouze sublunární sféře: „Galén nejprve vymezuje řadu kritických dní, a jaké faktory jsou potřeba pro pomoc pacientovi; za druhé, jakým faktorům je nutno se vyhnout, a za třetí, jak faktory, které už způsobily škodu, musejí být kompenzovány. Jeho přístup tudíž reflektuje počátky důmyslného pojetí uzavřeného vědeckého systému.“¹⁴² Tento postřeh pokládáme za svrchovaně důležitý: navzdory odlišné koncepci antické *fysiky* a ustrojení člověka tu Galénos vlastně předjímá racionalistický, empiricky založený přístup k nemoci, který se stane typickým pro novověkou vědu.

Nutnou transformací prošla astrologie v posledních stoletích antiky, kdy musela jako tradiční kosmologická nauka reagovat na zcela nový (a původně také orientální) kult, kterým bylo vzrůstající křesťanství. Jak připomíná badatel Richard Heinzmann, oproti dosavadním filosofickým a náboženským proudům vymezilo křesťanství zcela jinak vztah individua, Boha a kosmu: „Bůh není věčnost kosmu, ale ten, který je věčný a je protějškem kosmu.“¹⁴³ Odhlédneme-li od theologických důsledků takového přesvědčení,

¹³⁵ Ibid., p. 122: „While Galen’s medicine is consistent with natural astrology, it is not so with judicial astrology (...).“ Oba anglické termíny korespondují s distinkcí *astrologia naturalis* – *astrologia iudicialis*, která je neterminologicky vymezena už u Ptolemaia (kauzální přirozený vliv sfér a nebeských těles – interpretace jejich vlivů a předvídání) a jíž se zabýváme v dalším výkladu. Pod „přirozenou astrologií“, jak ji chápe Galénos, lze zařadit např. proměny ročních období a počasí a jejich vliv na průběh choroby (ibid., p. 131).

¹³⁶ Ibid., p. 128.

¹³⁷ Ibid., p. 129: „A physician could use the critical days successfully in treatment without understanding their underlying causes.“

¹³⁸ Ibid., p. 130.

¹³⁹ Ibid., p. 132.

¹⁴⁰ Ibid., p. 133.

¹⁴¹ Ibid., p. 144.

¹⁴² Ibid., p. 144.

¹⁴³ Richard HEINZMANN, *Středověká filosofie*. Olomouc 2000.

z astrologického hlediska to znamená, že Bůh stojí za kosmem jako za svým dílem a že do tohoto díla může zasahovat a vstupovat dle své vůle. Také pojetí lidské vůle je v křesťanství naprosto odlišné od antického, kupř. stoického, o němž jsme v souvislosti s astrologií již pojednali. Zatímco dle známého Senekova výroku *ducunt volentem fata, nolentem trahunt*,¹⁴⁴ tj. „toho, kdo je svolný, osud vede, toho, kdo není, však vleče“, přináší křesťanství koncept svobodné vůle, kterou udělil člověku Bůh a s níž smí jedinec dle svého uvážení nakládat – ovšem jen v rozmezí světa popsaném výše, tj. v intencích vůle Boží.

Proti astrologii vystoupil již jeden z prvních církevních otců Tertullianus (160–220) a zahájil tak řadu spisů polemizujících s astrologií ponejvíce z hlediska kosmologického a filosofického, nikoliv primárně lékařského. Ve spise *De idolatria (O modloslužbě)* připouští smysl existence astrologie pouze před narozením Krista, jemuž se přišli poklonit mudrci-astrologové z Východu, a před vznikem evangelíí – po nich však pokládá astrologii za přirozeně překonanou, když doslova praví: „Nihil scis, mathematice, si nesciebas te futurum Christianum.“¹⁴⁵ tj. „Nevíš nic, astrologu, pokud jsi nevěděl, že se staneš křesťanem.“ Vždyť tak jako se vrátili mudrci z Betléma jinou cestou, argumentuje Tertullianus, ani my už nemůžeme kráčet stejnou cestou jako dříve, tedy se přidržovat astrologie: astrologická nauka dnes totiž už jedná o Kristovi a zkoumá *Kristovy* hvězdy.

Daná východiska ve svém díle dále osobitě rozvinul Órigenés (185–254). Nebeská tělesa, podobně jako anděly, chápal tento myslitel jako *prostředkující* (!) bytosti mezi Bohem a světem¹⁴⁶, která mohla sloužit jako nositelé božského zjevení. Odmítl klasický astrologický fatalismus a názor, že by nebeské úkazy mohly způsobovat (*poiein*) pozemské události, uznával ale, že mohou být jejich znameními (*sémainein*).¹⁴⁷ Nebeské úkazy tedy opět, podobně jako kdysi u Řeků, představovaly „písmo nebe“, v němž mělo být možno číst. Dokonalým příkladem takového úkazu byla dle Órigena právě betlémská hvězda, jež byla znamením Kristova narození. Badatel Tim Hegedus doplňuje, že počátky tohoto názoru o předznamenávání událostí hvězdami tkví nejspíše v antické astrometeorologii (viz náš komentář u Hésiodova eposu *Práce a dny*);¹⁴⁸ co je však zajímavější, Órigenés podpořil tento názor i autoritou biblického textu, který již v 1. kapitole *Genesis* praví, že Bůh stvořil světla na nebeské obloze, „aby oddělovala den od noci a byla na znamení a rozměření časů, dnů a let.“ Tímto postupem, který bychom mohli vyjádřit modifikací známé maximy jako

¹⁴⁴ L. A. SENECA, *Epistulae ad Lucilium*, 107, 11, 5.

¹⁴⁵ TERTULLIANUS, *De idolatria* 9, 8.

¹⁴⁶ Tim HEGEDUS, *Early Christianity and Ancient Astrology*, New York 2007, pp. 329sqq.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Tim HEGEDUS, *Early Christianity and Ancient Astrology*, New York 2007, p. 330.

astrologia ancilla theologiae, byli Órigenés a jeho následovníci schopni integrovat astrologickou nauku do systému křesťanského světonázoru skrze autorizující a autoritativní mřížku posvátného, biblického textu, a ustanovit tak vlastně základní limity interpretačního rámce křesťanské astrologie. Ostatně, jak uvádějí A. Darrieutort a P. Beauchamp, již ve starozákonní tradici fungují hvězdy jako služebníci Boží, neboť Bůh „dal nebesům jejich řád“ (Jb 38,31nn.): „Nebeská tělesa Boha zjevují (Mdr 13,5) a symbolizují pozemské skutečnosti a Boží záměr“.¹⁴⁹

Opomenout konečně není možno ani jednoho z největších církevních Otců a autoritu celého latinského středověku, sv. Augustina (354–430). Mezi badateli panuje shoda, že před svým obrácením ke křesťanství byl Augustinus s astrologií důkladně obeznámen¹⁵⁰ a mohl ji praktikovat dokonce aktivně; po své konverzi se však k astrologii celkově staví už velmi rezervovaně.¹⁵¹ Ve *Vyznáních* se k náchylnosti k astrologii Augustinus sám kajícně doznává;¹⁵² avšak i když přiznává nebesům svrchovanou velikost a oceňuje jejich krásu, přikládá větší význam duchovnímu stvoření než hmotnému – a především pak tomu, jenž za tímto stvořením stojí.¹⁵³

V Listě č. 55 uznává Augustinus praktický smysl astronomického pozorování ve vztahu k zemědělství či mořeplavbě;¹⁵⁴ proti tzv. predikční astrologii, snažící se předpovídat výsledky lidského jednání a budoucí události, však otevřeně vystupuje (neboť se její postupy dostávají do principiálního konfliktu s křesťanským konceptem svobodné vůle):

(...) Nerozumí snad někdo tomu, jak veliký rozdíl je mezi pozorováními nebeských těles zaměřenými na vlastnosti povětří, tak jak je pozorují zemědělci nebo námořníci, anebo k označení světových stran a pro orientaci tím či oním směrem, což činí kormidelníci a ti, kdo putují písečnými pustinami do nitra jižních krajín po nejistých stezkách, anebo děje-li se nějaká zmínka o některých nebeských tělesech k obraznému vyjádření určitého pojmu v užitečné nauce – jaký je tedy rozdíl mezi těmito užitečnými postupy

¹⁴⁹ *Slovník biblické teologie* (ed. Xavier LÉON-DUFOUR. Praha 2000), s. v. *hvězdy*, p. 134. Hvězdy byly znamením ambivalentním (předzvěst dobré i špatné události); zmiňovány jsou na mnoha místech bible (Sír. 43, 10; Ž 8, 4; znamení božího soudu Iz 13, 10; Ez 32, 7; Mt 24, 20; 2 P 2, 10).

¹⁵⁰ Tim HEGEDUS, *Early Christianity and Ancient Astrology*, New York 2007, p. 45; L. C. FERRARI: *The Conversions of Saint Augustine*, Villanova 1984, pp. 243sqq.

¹⁵¹ Tim HEGEDUS, op. cit., p. 63 připomíná, že Augustinus nezahrnuje astrologii (rozuměj: nauku o hvězdách) do kurikula svobodných umění a že na její (tradičně sedmé) místo položil filosofii.

¹⁵² AUGUSTINUS, *Confessiones* 4. 3. 4.

¹⁵³ AUGUSTINUS, *Confessiones* 3. 6. 10. Je ostatně mimořádně zajímavé, že se křesťanství nikdy nepodařilo – a že o to snad ani neusilovalo – pokřesťanit právě pohanská nebesa s jejich souhvězdími a promítnout biblické dějiny i pantheon světců na hvězdnou oblohu; náš obraz nebes tudíž zůstává naplněn antickou mythologií.

¹⁵⁴ AUGUSTINUS, *Epistulae* 55, 13 a 15

*a naopak marností v počínání lidí pozorujících hvězdy nikoli proto, aby poznali vlastnosti povětří, jejich dráhy na nebi, aby zjistili časové údaje či našli podobenství duchovních věcí, ale aby zkoumali osudové dění, které má nastat?*¹⁵⁵

V 5. knize díla *De civitate Dei* (5.1) se Augustinus vrací k distinkci zmíněné Órigenem, a sice zda hvězdy předznamenávají, anebo způsobují budoucí události. Poměrně přesvědčivě argumentuje, že i když se tvrdívá to první, astrologové ve své terminologii používají právě obraty typu „Mars v takovéto pozici *způsobuje*“, a nikoli „*předznamenává*“; nato rozebírá v argumentaci proti astrologii a jejímu fatalismu známý argument dvojčat. Navzdory svému negativnímu stanovisku k předpovídání budoucnosti z hvězd a přirozeně i vůči kauzální astrologii však Augustinus ve svém díle neodsoudil astrologii jako celek a vyjádřil omezenou míru tolerance vůči těm, kdo pod slovem *fatum* míní Boha, a neztotožňují *fatum* a vliv hvězd¹⁵⁶ – což byla, jak autor na stejném místě pokračuje, v pozdně antické společnosti obecně sdílená představa.

3. 5 Astrologie a iatromathematika raného latinského středověku

Vést striktní časovou hranici mezi epochami antického starověku a latinského středověku by nebylo ani účelné, ani opodstatněné, neboť jejich krajní póly, jež představuje pozdní antika a raný středověk, jsou spolu úzce propojeny kulturně, duchovně i společensky. Máme-li použít obrazné přirovnání, jednalo se tu v nejobecnějším slova smyslu o souběžný proces pohasínání jedné civilizace a současně o postupně rozžhánání druhé. Proto bychom rádi zdůraznili, že titul této a následující podkapitoly je pouze orientační a slouží nutně jen k nejzákladnějšímu rozvržení pojednávaného tématu. Jak ukážeme dále, kontinuita antického vědění (byť se zde vyskytuje rozsáhlé abruptní období raných *temných staletí* (cca 5. – 10. stol.))¹⁵⁷ je v případě astrologie ve středověku obzvláště zjevná a adaptace astrologické teorie pozdní antiky v křesťanském myšlenkovém rozvrhu nakonec úspěšná.

¹⁵⁵ AUGUSTINUS, *Epistulae*, 55.15. [Překlad J. Ž.]

¹⁵⁶ AUGUSTINUS, *De civitate Dei*, 5.1. „Quae si propterea quisquam fato tribuit, quia ipsam Dei uoluntatem uel potestatem fati nomine appellat, sententiam teneat, linguam corrigat. (...) Nam, id homines quando audiunt, usitata loquendi consuetudine non intellegunt nisi uim positionis siderum, qualis est quando quis nascitur siue concipitur; quod aliqui alienant a Dei uoluntate, aliqui ex illa etiam hoc pendere confirmant. Sed illi, qui sine Dei uoluntate decernere opinantur sidera quid agamus uel quid bonorum habeamus malorumue patiamur, ab auribus omnium repellendi sunt, non solum eorum qui ueram religionem tenent sed <et> qui deorum qualiumcumque, licet falsorum, uolunt esse cultores.“

¹⁵⁷ Třebaže je v tomto pojmenování implicitně přítomna metaforika světla a tmy, která původně kontextově odkazovala k hodnocení antiky a renesance jako *období světla*, tj. vědění a pokroku, soudíme, že z perspektivy západní křesťanské oikúmené je oprávněné pokládat dané období skutečně za věk intelektuálního ochabnutí a kulturního poklesu – proto tento výraz přijímáme.

Kontinuitu mezi antickým starověkem a latinským středověkem na přelomu věků zajistilo, možná překvapivě, školství. S. J. Tester, osy jehož výkladu se v následujících podkapitolách přidržujeme, ve své *History of Western Astrology* připomíná klíčové důvody, které rozhodly o tom, že starý a „pohanský“ vzdělávací systém přetrval a byl převzat i středověkou církví – byl to totiž jediný dostupný systém¹⁵⁸ (a mnoho významných představitelů církve bylo jeho produkty). Druhým důvodem byla skutečnost, že staré antické vzdělávací kurikulum s důrazem na gramatiku a rétoriku konvenovalo potřebám církve pro studium Písma a poznání víry.¹⁵⁹ Oba důvody byly tedy velmi pragmatické.

Jak známo, staré kurikulum spočívalo ve studiu tzv. svobodných umění (*artes liberales*),¹⁶⁰ jejichž počet se na sklonku antiky ustálil na sedmi a která definoval Martianus Capella (žil v 5. stol. po Kr.) ve svém díle *De nuptiis Philologiae et Mercurii*. Mezi ně byla zařazena také nauka pod názvem *astronomia*.¹⁶¹ Toto schéma vzdělání zůstávalo poměrně rigidní¹⁶² a až do 12. stol. byl obsah takovéto astronomie z větší části týž, jaký význam má toto slovo i dnes, tj. převážně astrometrický; mohl však v sobě obsahovat rovněž prvky *astrologiae naturalis*, tj. zahrnovat některé astromedicínské aplikace: vždyť „přesvědčení, že zdraví a nemoc podléhá vlivu hvězd a že prvky makrokosmu mají vliv na životní síly mikrokosmu, sehrávalo ve středověku nadále významnou úlohu.“¹⁶³

Ostatně určitý typ vlivu Slunce či Měsíce na zemské dění z hlediska přirozené astrologie byl jasný už od prapočátků poznávání přírody a obstál by i z dnešního ryze fyzikálního pohledu. Jak případně uvádí ve svých *Dějínách medicíny* Pl. Prioreschi: „Že nebeská tělesa mají určitý vliv na zemi, je zjevné: sluneční teplo lze snadno vnímat a světlo měsíce osvětluje naši noc“.¹⁶⁴ Můžeme právem předpokládat, že takovýto pohled na přírodní astrologii, vcelku průhledně vysvětlující její mechanismus, musel být ve středověku srozumitelný i laikovi.

¹⁵⁸ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 99.

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ Termín *artes liberales/ studia liberalia* označoval studia potřebná pro svobodného občana a jej hodná.

¹⁶¹ To však nikterak nabrání, aby tato kniha nebyla v některém rukopise nadepsána také jako *Astrologia*, což dokládá trvalá synonymnost a terminologickou nevyhraněnost obou výrazů: cf. např. glosovaný rukopis z Leidenské knihovny (9. stol.), jehož digitalizovaná verze dostupná z URL: http://martianus.huygens.knaw.nl/path/facsimile/leiden_vossianus_48/book_8_astronomia/folio_74v.

¹⁶² S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 102.

¹⁶³ „Der Glaube, daß Gesundheit und Krkh. des Menschen dem Einfluß der Gestirne unterliegen und die Elemente des Makrokosmos auf die Lebenskräfte des Mikrokosmos einen Einfluß ausüben, spielte im MA weiterhin eine wichtige Rolle (...).“ In: *EMG*, Band 2, s. v. Iatromathematik (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 653, col. 1.

¹⁶⁴ Plinio PRIORESCHI, *A History of Medicine, vol. V: Medieval Medicine*, Omaha 2003, p. 61: „That celestial bodies exert some influence upon earth is obvious: the heat of the sun can easily be perceived and the light of the moon brightens our night.“

Středověcí autoři užívali v oblasti nauky o hvězdách primárně díla Martiana Capelly, které si získalo postavení jakési encyklopedie obecného vědění, protože bylo v křesťanském prostředí jednak akceptovatelné, jednak svým záběrem dostačovalo vzdělávacím potřebám.¹⁶⁵ Medicína, jak známo, nebyla do tohoto systému sedmi nauk zahrnuta: o důvodech, proč se tak stalo, diskutoval o století později Isidorus ze Sevilly a záhy se k nim vrátíme. O svobodných uměních pojednal také Cassiodorus (485–580), sekretář ostrogótského krále Theodoricha a zakladatel kláštera Vivarium. Ve svých dvojdílných *Institucích* věnoval 2. část díla představení sumy světského vědění, které mělo být nezbytné pro studium Písma¹⁶⁶ – jde opět o *septem artes liberales*. Ve výkladu astrologie se drží augustinovské linie: připouští užitečnost astronomie (tak nauku nazývá) pro navigaci a zemědělství, ale varuje před snahou zjišťovat ve hvězdách lidský osud:

*Další otázky, které se druží k znalosti hvězd, to jest k poznávání osudu, a které jsou s naší vírou v nepochybném rozporu, mají být ponechány bez povšimnutí tak, aby se zdálo, že ani nebyly sepsány.*¹⁶⁷

Krása nebes totiž, jak doplňuje v závěru knihy, svádí mnohé k studiu hvězdných pohybů a předvídání událostí.¹⁶⁸ Ve prospěch své argumentace proti věštebné (predikční, prognostické) astrologii využívá Cassiodorus jak autority Písma, tak Platóna a Aristotela a říká, že „chce-li někdo nahlížet do nebeských sil, nechť si přečte Zjevení sv. Jana“.¹⁶⁹

Aniž bychom chtěli připravit čtoucího o podstatu dalšího výkladu, podotýkáme již zde, že od vzniku Cassiodorova spisu se takováto podoba diskursu o astrologii *formalizovala* a v podstatě kanonizovala: autoři dalších generací diskutující o astrologii budou v základním rozvržení varovat stále před týmiž hrozbami a argumentovat stále týmž způsobem. Biblická autorita, Otcové, díla nejvýznamnějších pohanských filosofů (resp. excerpta z nich) a později i spisy arabských učenců poskytnou klíčové prvky, z nichž bude vytvářen amalgám toho či onoho astrologického pojednání přinášejícího předem odhadnutelné závěry.

¹⁶⁵ Richard JOHNSON, William H. STAHL, *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts*. New York 1977, p. 56.

¹⁶⁶ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 122.

¹⁶⁷ „Cetera uero quae se ad cognitionem siderum coniungunt, id est, ad notitiam factorum, et fidei nostrae sine dubitatione contraria sunt, sic ignorari debent, ut nec scripta esse uideantur.“ Rovněž Cassiodorus tuto nauku označuje jako *mathésis*. Cf. Max L. W. LAISTNER, *The Western Church and Astrology during the Early Middle Ages*. In: *Harvard Theological Review* 34/4 (1941), pp. 266–267.

¹⁶⁸ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 122.

¹⁶⁹ „Si quis uero, caelesti amore flammatus et terrenis desideriiis exutus, supernas uirtutes desiderat intueri, sancti Iohannis Apocalypsin legat (...).“

Autorem druhé pozoruhodné encyklopedie pozdně antického a raně středověkého vědění pod názvem *Origines sive Etymologiae*, srovnáme-li její s M. Capellou, byla další z významných osobností raného latinského středověku: Isidor ze Sevilly, který působil ve visigótském Španělsku 6. a 7. století (560–636). Dílo představuje realitu světa na základě etymologií výrazů, které ho popisují (z dnešního pohledu jde o výklady zhusta arbitrární nebo fantastické). Zájem o etymologii byl pravděpodobně také důvodem, proč u Isidora nacházíme explicitně formulovanou distinkci mezi výrazy *astronomie* a *astrologie*, kterou pozdější autoři často citují nebo parafrázují a která přitom, jak už jsme poznamenali výše, od antiky až do novověku takto terminologicky nefungovala. Oba výrazy označovaly spíše dva póly dosud nerozdělené jednotné nauky – nicméně dvě různá existující označení si zřejmě žádala vysvětlení. V úplnosti zní distinkce takto:

*(...) Mezi astronomií a astrologií je jistý rozdíl. Obsahem astronomie je totiž otáčení nebe, východ, západ a pohyb hvězd a důvody, proč mají své názvy, zatímco astrologie je částečně přirozená a částečně pověrečná. Přirozená je, pokud sleduje dráhu Slunce a Měsíce či postavení hvězd v určitých obdobích; ale pověrečná je, když se jí věnují astrologové, kteří věští z hvězd a přitom rozmisťují dvanáct nebeských znamení po jednotlivých částech duše či tělesných údech a pokoušejí se z pohybu hvězd předpovídat narození a povahu člověka. (...)*¹⁷⁰

Byť také Tester zdůrazňuje identičnost výrazů *astronomie* a *astrologie* pro středověký úzus a diskurs,¹⁷¹ pozorujeme, že Isidorus zřetelně rozlišuje, specifikuje mezi oběma výrazy, pokud *vzniká potřeba* je rozlišit. Nejde tu tedy o rozlišení terminologické, nýbrž konceptuální, a to podmíněné aktuálním diskursem; název *astrologia/astronomia* se týká stále jediné nauky o hvězdách, a dokonce sám Isidor oba pojmy jako zaměnitelné používá jen o několik vět dříve. Z hlediska dalšího nakládání s astrologií jako naukou má však Isidorovo rozčlenění přesto zásadní význam v kontextu křesťanské věrouky: ostrakizována a jako taková specifikována je pouze část astrologie, *astrologia superstitiosa*; zbylá část nauky neobsahuje prvky, které by byly v rozporu s vírou. Jakkoliv to Isidor nejspíše nezamýšlel a my se nyní dopouštíme jistého ahistorismu, toto dobové rozčlenění v podstatě operuje s moderní distinkcí astrometrie, meteorologie a astrologie.¹⁷²

¹⁷⁰ ISIDORUS, *Etymologiae*, II, 27: „Inter astronomiam autem et astrologiam aliquid differt. Nam astronomia caeli conversionem, ortus, obitus motusque siderum continet, vel qua ex causa ita vocentur. Astrologia vero partim naturalis, partim superstitiosa est. Naturalis, dum exequitur Solis et Lunae cursus vel stellarum certas temporum stationes. Superstitiosa vero est illa, quam mathematici sequuntur, qui in stellis auguriantur, quique etiam duodecim caeli signa per singula animae vel corporis membra disponunt, siderumque cursu nativitates hominum et mores praedicare conantur.“

¹⁷¹ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 124.

¹⁷² Na původní propojenost aspektů jediné nauky, kromě již naznačené meteorologie, dosud poukazuje také termín *astrofobie*, chorobný strach z bouřky, blesků a podobných meteorologických jevů.

Je mimořádně zajímavé, že Isidor jako autor(ita) raného středověku ono rozmísťování dvanácti znamení zvěrokruhu po tělesných částech – neboli nic jiného než melothesii (srov. náš předchozí výklad) – ze sféry *astrologie naturalis* vylučuje, ačkoli v pozdějších epochách bude tento koncept patřit k základním iatromathematickým aplikacím. Mohlo tomu tak být i proto, že její odsouzení synodem v Braze bylo dosud v živé paměti a že kvůli umístování znamení na lidské tělo (a duši, jak píše Isidor) mohlo na této metodě ulpívat odium magie. Klíčovým kritériem pro přijetí „melothetické“ astrologie a iatromathematiky v dalších staletích se tedy zřejmě stalo to, nakolik bylo možno postulovanou symbolickou korespondenci mezi lidským tělem jako mikrokosmem a světem jakožto makrokosmem považovat jednak za přirozenou, tj. za součást přírodního řádu vesmíru, jehož původcem a tvůrcem je Bůh, jednak za pravověrnou, tj. odpovídající nebo alespoň neprotiřečící základním věroučným dogmatům. Naopak onu *fysikální*, „živlovou“ iatromathematiku, jejíž koncept je založen na propojené *fysis* světa i člověka utvářené čtyřmi elementy a která nemohla být s dobově chápanou přirozeností ani pravověrností v žádném rozporu, musíme pokládat za integrální součást Isidorovy *astrologiae naturalis*.

Argumentem, který takovou interpretaci plně podporuje, je závěrečná kapitola 4. knihy *Etymologií* pojednávající o medicíně. Význam, jaký má pro lékaře znalost astronomie (tj. přirozené astrologie), sedmé z těchto svobodných nauk, je zde Isidorem vyložen takto:

„Konečně bude mít [lékař] i znalost astronomie, s jejíž pomocí může sledovat uspořádání hvězd a proměny ročních období. Neboť, jak praví jistý lékař, s jejich kvalitami podléhají změnám i naše těla.“¹⁷³

Záhy poté Isidor odpovídá na otázku, proč není na rozdíl od astronomie lékařské umění součástí *artium liberalium*: je to podle něj proto, že svobodná umění zahrnují oddělené nauky, avšak lékařství se dotýká obsahu jich všech,¹⁷⁴ a „tudíž je to medicína, co se nazývá druhou filosofií. Obě disciplíny si činí nárok na celého člověka. Neboť tak jako první pečuje o duši, pečuje druhá o tělo.“¹⁷⁵

Pro tradiční a již od starověku široce sdílenou představu komet jakožto portent moru, hladu či válek je významné, že Isidor je jako právě takové charakterizuje ve 3. knize *Etymologií* a připomíná, že stoikové rozeznávali přes 30 druhů komet¹⁷⁶ – o pověrečnosti či

¹⁷³ ISIDORUS, *Etymologiae*, IV, 13, 4: „Postremo et Astronomiam notam habebit, per quam contempletur rationem astrorum et mutationem temporum. Nam sicut ait quidam medicorum, cum ipsorum qualitibus et nostra corpora commutantur.“

¹⁷⁴ ISIDORUS, *Etymologiae*, IV, 13, 1.

¹⁷⁵ ISIDORUS, *Etymologiae*, IV, 13, 5: „Hinc est quod Medicina secunda Philosophia dicitur. Vtraque enim disciplina totum hominem sibi vindicat. Nam sicut per illam anima, ita per hanc corpus curatur.“

¹⁷⁶ ISIDORUS, *Etymologiae*, III, 71, 16–17.

nepřípustnosti takového mínění tu nenalzáme ani zmínky a komety jsou tak evidentně chápány a akceptovány jako znamení, *signa*. To je důležité vzhledem k jejich postulovanému vlivu na morové epidemie: takový předpoklad se v lékařském diskursu udržuje až do novověku.

Konečně v 8. knize věnované jiným vírám, sektám, filosofím apod. charakterizuje Isidor prostřednictvím názvů a definic zástupce několika typů věštění, mj. také astrologického (*astrologi, genethliaci, mathematici, horoscopi*)¹⁷⁷ a opět uvádí tertuliánský argument, že znalost výkladu hvězd byla přijatelná pouze do narození Krista.¹⁷⁸ Ti, kdo se tomuto umění věnují i dnes, jsou označeni jako *mathematici*¹⁷⁹ (přibližný český ekvivalent by v daném kontextu mohl znít *počtáři*), přičemž tento výraz pro astrology předpovídající budoucnosti byl sdílen celou křesťanskou oikúmené: *Codex Iustinianus*, sestavený z popudu východořímského císaře Justiniána (vládl 527–565) a publikovaný r. 529, se v 9. knize ostře staví proti nejrůznějším metodám pohanské a leckde zřejmě dosud přežívající divinace (haruspikové, augurové, jasnovidci) i magie (poškozování zdraví, úklady o život, očarovávání)¹⁸⁰ a výraz *ars mathematica/mathematicus* je zde užíván právě pro astrology:

*Je ve veřejném zájmu učit se a provozovat zeměměřičskou nauku. Avšak zavržená hodná počtářská [= astrologická] nauka je zapovězena.*¹⁸¹

Tester si povšiml,¹⁸² že sama podstata astrologické nauky, totiž skutečnost, že astrologie funguje, však u Isidora nikde zpochybněna není, je jen odmítnuta a zapovězena. Troufáme

¹⁷⁷ ISIDORUS, *Etymologiae*, 8, 9, 22–24, 27. „Astrologi dicti, eo quod in astris auguriantur. Genethliaci appellati propter natalium considerationes dierum. Geneses enim hominum per duodecim caeli signa describunt, siderumque cursu nascentium mores, actus, eventa praedicare conantur, id est, quis quale signo fuerit natus, aut quem effectum habeat vitae qui nascitur. Hi sunt qui vulgo Mathematici vocantur; cuius superstitionis genus Constellationes Latini vocant, id est notationes siderum, quomodo se habeant cum quisque nascitur. (...) Horoscopi dicti, quod horas nativitatis hominum speculantur dissimili et diverso fato.“ K této distinkci se ještě vrátíme v kapitole věnované iatromathematické praxi.

¹⁷⁸ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 125. – Max L. W. LAISTNER, The Western Church and Astrology during the Early Middle Ages. In: *Harvard Theological Review* 34/4 (1941), p. 268. – ISIDORUS, *Etymologiae*, 8, 9, 25–26. „Primum autem idem stellarum interpretes magi nuncupabantur, sicut de his legitur qui in Evangelio natum Christum adnuntiaverunt; postea hoc nomine soli Mathematici.“

¹⁷⁹ Viz pozn. 47.

¹⁸⁰ Paragraf 18 nazvaný: ‚De maleficiis et mathematicis et ceteris similibus‘. Nepřísnější nařízení, která jsou v daném paragrafu shrnuta a hrozí hrdelním trestem, pocházejí od císaře Constantia II. (vláda 337 (na západě 353) – 361). Cf. Astrology in the early Byzantine Empire and the anti-astrology stance of the Church Fathers. Efstratios THEODOSSIOU, Vassilios N. MANIMANIS, Milan S. DIMITRIJEVIC. In: *Journal of Science and Theology*, EJST, vol. 8, No. 2, pp. 7–24, June 2012, p. 21.

¹⁸¹ *Codex Iustinianus* 9, 18, 2: „Artem geometriae discere atque exerceri publice intersit. Ars autem mathematica damnabilis interdicta est.“ KRUEGER (ed.): <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/CJ9.htm>.

¹⁸² S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 126.

si tvrdit, že právě přitažlivost zapovězeného a neznámého, jakési *fascinans et tremendum astrologicum*, které bylo ranému středověku známo jen z podobných nástinů, mohlo sehrát iniciační roli během procesu znovuožívání celé astrologie na počátku 2. tisíciletí po Kr.

K přežití astrologie, resp. přinejmenším její astrometrické složky, přispěl značnou měrou Beda řečený Ctihodný (673–735), další význačný muž středověké učenosti, jenž se stal díky svým výpočtům (tzv. *computu*) autoritou v oblasti křesťanského kalendáře a stanovení nejvýznamnějšího z křesťanských svátků, Velikonoc.¹⁸³ Jak už bylo vyloženo, provázanost kalendáře a přírodní astrologie byla akceptována jako automatická (např. u slapových jevů souvisejících s fázemi Měsíce) a *computus* podtrhával nutnost, aby astrologie/astronomie tvořila součást svobodných umění. Přežívání prognostické astrologie spíše lidového typu dosvědčují tzv. *lunaria* (soupisy předpovědí nebo doporučených aktivit na každý den v měsíci), *zodiologia* (predikce dle znamení zodiaku, v nichž měsíc stojí) či *herbalia* (udávají sbírání bylin v astrologicky příhodnou dobu)¹⁸⁴ – šlo vlastně o typologické praobrazy budoucích kalendářů, v nichž pak budou tyto typy prognóz majících vazbu také k terapii nemocných zastoupeny.

3. 6 Astrologie a iatromathematika v Evropě vrcholného a pozdního středověku

Zájem o astrologii *sensu lato* začal znovu výrazně ožívat na konci 10. a počátku 11. století.¹⁸⁵ Současně zhruba v téže době se začal Západ – v jakémsi probuzení universální zvědavosti a se zájmem o filosofii přírody – díky Arabům seznamovat s dědictvím řeckého vědění a opět objevovat principy lékařství s úže astrologickými prvky,¹⁸⁶ ač zásadní translatoologický rozmach u astrologických spisů nastal a probíhal až ve druhé třetině 12. století.¹⁸⁷ Tehdy byl z arabštiny do latiny přeložen jednak Ptolemaios (1138 *Quadripartitum*, 1160 *Almagest*), jednak Abú Ma'šar (v latinské tradici zvaný Albumasar), jenž byl díky latinskému překladu svého díla nazvanému *Introductorium in Astrologiam* (1133, 1140) nejdříveji užívaným a citovaným arabským autorem středověku a který vyšel z řecké a perské tradice.¹⁸⁸

¹⁸³ Ibid., p. 126.

¹⁸⁴ Charles BURNET, Astrology, in: *Medieval Latin Studies: An Introduction and Bibliographical Guide* (Frank Anthony Carl MANTELLO – Arthur G. RIGGS (edd.)), Washington, D. C. 1996), p. 370.

¹⁸⁵ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, pp. 130 et 132.

¹⁸⁶ Ibid., p. 142.

¹⁸⁷ Ibid., p. 152.

¹⁸⁸ Ibid., pp. 152 et 168.

Abú Ma'šarův traktát *De magnis coniunctionibus* zabývající se konjunkcemi Jupitera a Saturna mimoto představoval opětovné uvedení tzv. mundánní astrologie¹⁸⁹ do západního světa: daná konjunkce měla způsobovat nejen vzestup a pády říší a náboženství, ale i propuknutí válek, morových epidemií či záplav.¹⁹⁰ R. Lemay doplňuje, že překlad Abú Ma'šarova *Introductoria* „přinesl latinským učencům novou terminologii a jasnější rozlišení pro rozdílné nauky o hvězdách (*scientia stellarum*): astronomie byla nauka o nebeských pohybech (*scientia motuum*), kdežto astrologie byla nauka o úsudcích z hvězd (*scientia iudiciorum*)“;¹⁹¹ ale jak jsme nahlédli v předchozím výkladu, toto rozlišení mezi dvěma hlavními větvemi astrologie *sensu lato* se v raném latinském středověku u významných autorit již fakticky zformovalo (Cassiodorus, Isidor) a na poznatky arabské vědy tudíž mohli latinští myslitelé a filosofové navázat zcela organicky.¹⁹²

Značný význam pro oživení tehdejší astrologie a pro rozvoj celého vědění o hvězdách měla skutečnost, že arabské spisy nesly v základech svých astrologických konceptů zabudování aristotelskou¹⁹³ (a rovněž novoplatónskou)¹⁹⁴ tradici, která se ve 12. století, po opětovném zpřístupnění původních Aristotelových spisů,¹⁹⁵ stala západnímu světu úhelným kamenem celé filosofie přírody.¹⁹⁶ Zároveň se nezdíraly ani symbolické řeči astrologie, která výborně koherovala s rozvinutým křesťanským symbolismem a hledáním obecných pravd v knize Božího Stvoření.¹⁹⁷

Proto si dovoluujeme argumentovat, že právě symbolický potenciál astrologie, který konvenoval uznávanému středověkému výkladu světa prostřednictvím alegorií a symbolických korespondencí,¹⁹⁸ byl jedním z klíčových faktorů pro akceptování astrologie

¹⁸⁹ *Mundánní astrologie*: z lat. *mundus*, svět, byla/je větev astrologie zaměřená na předpovědi zásadních světových událostí ovlivňujících všechny lidské bytosti (poprvé praktikována v oblasti babylónské).

¹⁹⁰ Peter J. FORSHAW, *The Occult Middle Ages*. In: Christopher PARTLIDGE (ed.), *The Occult World*, Abingdon 2015, p. 36.

¹⁹¹ Richard LEMAY, *The True Place of Astrology in Medieval Science and Philosophy: Towards a Definition*. In: *Astrology, Science and Society: Historical Essays* (ed. Patrick CURRY), Woodbridge 1987, pp. 64, 67.

¹⁹² K významu Albumasarova díla pro středověkou astrologii viz též Hillary M. CAREY, *Courting Disaster: Astrology at the English Court and University in the Later Middle Ages*, London 1992, p. 7.

¹⁹³ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 159.

¹⁹⁴ *Ibid.*, p. 150sqq.

¹⁹⁵ *Ibid.*, p. 176.

¹⁹⁶ S pythagorejskou tradicí geometricky uspořádaného vesmíru (viz výše) se slučovala také tradice biblická: Bůh tvořící svět v číselných poměrech (Mdr 10, 20: „Ale ty jsi všechno uspořádal s mírou, počtem a váhou.“) byl ve vrcholném středověku zobrazován jako architekt, geometr s kružidlem, jenž konstruuje kosmos (cf. Jan ROYT, Hana ŠEDINOVÁ: *Slovník symbolů: kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*, kap. Člověk a kosmos, p. 7).

¹⁹⁷ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 144.

¹⁹⁸ Cf. např. již vyložený princip *melothese* (s. 39–40).

jako umění a její opětovnou integraci do vrcholně středověkého křesťanského světa.¹⁹⁹ V současné (post)moderní epoše, kdy byly symbolické vztahy a souvislosti kosmu nahrazeny přírodními zákony, jako by lidské individuum pociťovalo touhu právě po symbolickém ukotvení vlastní existence – snad proto, že po sekularizaci a desakralizaci kosmu²⁰⁰ jsou přírodní zákony schopny jen popsat mechanismus, nikoli však odkrývat mystérium světa.

Projevem takového hledání symbolických korespondencí v medicíně bylo i další rozšiřování a rozpracovávání antického *čtveroschématu*: původní hippokratovský a posthipokratovský koncept, jenž byl ve 2. století doplněn Galénem o další prvky týkající se zdraví a nemoci,²⁰¹ byl ve vrcholném středověku dále dopracován. Výsledkem bylo komplexní schéma vzájemných vztahů a přirozených analogií v rámci humorální nauky, do nějž byly začleněny i planety a souhvězdí zvěrokruhu.²⁰² Celkový model bývá často zachycován ve formě koncentrických kružnic;²⁰³ my jej shrneme v přehledné tabulce:

	kvalita	těl. šťáva	orgán	roční doba	lidský věk	pohlaví
CORPUS HIPPOCR. A POZDĚJŠÍ	teplo a vlhko	krev	srdce	jaro	dětství	-
	teplo a sucho	(žlutá) žluč	játra	léto	mládí	muž
	chladno a sucho	černá žluč	slezina	podzim	dospělost	-
	chladno a vlhko	hlen	mozek	zima	stáří	žena
	živel	účinek	denní doba	horečka	chuť	barva
GALÉNOS	vzduch	oteplující	ráno	trvalá	sladká	červená
	oheň	rozněcující	poledne	třetidenní	hořká	žlutá
	země	přetrvávající	odpoledne	čtvrtodenní	ostrá/kyselá	černá
	voda	tlumící	večer	každodenní	slaná	bílá
	temperament	planeta	znamení	stupnice	apoštol	
STŘEDOVĚK	sangvinik	Jupiter	Ber, Býk, Blí	lydská	Marek	
	choleric	Mars	Rak, Lev, Pan	fryžská	Pavel	
	melancholik	Saturn	Váh, Ští, Stř	mixolydská	Jan	
	flegmatik	Luna	Koz, Vod, Ryb	dórská	Petr	

Tabulka 1: *Čtveroschéma: komplex humorální nauky a dalších přirozených analogií*

¹⁹⁹ Cf. dílo německé mýstičky Hildegardy z Bingen s koncepcí makrokosmu a mikrokosmu (Charles SINGER, *Scientific Views and Visions of St. Hildegard, 1098–1180*. In: *Studies in the History and Method of Science I*, Oxford 1917), jejímuž chápání světa se budeme ještě věnovat dále, či působení Theodorika z Chartres, který rozvíjel systém astrologických souvztažností u částí lidského těla i minerálů a chápal člověka jako mikrokosmos (KRATOCHVÍL, op. cit.).

²⁰⁰ V pojetí theologa Friedricha Gogartena, cf. Charles DAVIS, *Theology and Political Society*, p. 36.

²⁰¹ *EMG*, Band 2, s. v. Humoralpathologie (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 642, col. 1.

²⁰² Cff. *EMG*, Band 2, s. v. Humoralpathologie (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 642, col. 1; Erich SCHÖNER, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*. Wiesbaden 1964, tab. 36.

²⁰³ Erich SCHÖNER, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*. Wiesbaden 1964, tab. 36.

Ve 12. století se současně rozvíjely kontakty se Španělskem a Sicílií, kde byla astrologie *sensu lato* již praktikována a kam se západní učenci vydávali zprvu vedeni snahou zlepšit systém kvadrivia a nabýt hlubších znalostí právě té medicíny, která v sobě obsahovala četné astrologické prvky.²⁰⁴

Je pozoruhodné, že v souvislosti s dobovými astronomickými jevy (zatmění, konjunkce planet) v 80. letech 12. století se v obou oblastech, tj. ve Španělsku i na Sicílii, objevily četné předpovědi o tom, jaké převratné změny daná událost způsobí, ale spolu s nimi i výzvy k pokání a obrácení, díky nimž by Bůh mohl odvrátit tresty, které hrozí.²⁰⁵ Takovýto narativní rámec astrologických jevů, jenž líčí příští události, které mohou nastat, ve spojení s popisem planetárních aspektů a zakončený výrazným morálním apelem, předznamenával textový model pro literární vyličení analogických událostí i do budoucna a setkáme se s ním, kupř. v případě moru, i v námi zkoumaných textech.

Impuls k rozvoji astrologie přinesl také zájem o tzv. tabulky progresí, schémata a zobrazení, která porovnávala nativní horoskop s progresí a tranzity planet v aktuálním požadovaném čase a měla odpovídat na nový způsob tázání: nikoli už „co se stane?“, nýbrž „kdy nastane nejvhodnější doba pro ten a ten podnik a počín?“²⁰⁶ Máme za to, že tento způsob tázání ospravedlňovala a podporovala i jeho konceptuální blízkost k praktické astrometrii a lékařské astrologii, které byly v té době již středověkými autoritami akceptovány, protože i u těchto oborů záleželo na nalezení nejvhodnější doby, typicky pro lékařské zákroky (pouštění žilou) nebo polní práce. Tester dodává, že zjišťování progresí doznalo později značného rozšíření na dvorech renesančních šlechticů²⁰⁷ – astrologie tak znovu aktivně vstoupila do sféry moci a politiky. Analogicky mohl lékař vypočítat průběh a prognózu onemocnění podle horoskopu hodiny, kdy nemoc propukla.²⁰⁸

Lze tedy shrnout, že na počátku 13. století, v návaznosti na přímou a nezprostředkovanou znalost zásadních Aristotelových spisů a jejich studium, astrologie ve srovnání se starověkem jednak opět nabyla původního, komplexního a plnokrevného tvaru, jednak restituovala své postavení ve společenství etablovaných nauk. Nepřekročitelnou podmínkou pro její přijatelnost v ideovém světě středověké křesťanské společnosti zůstávala podmínka svobody lidské vůle (*liberum arbitrium/ libertas arbitrii*). V rámci

²⁰⁴ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 149, 153.

²⁰⁵ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, pp. 148–149.

²⁰⁶ Ibid., p. 170. K jednotlivým typům astrologického tázání viz kapitolu 5.

²⁰⁷ Ibid.

²⁰⁸ *EMG*, Band 2, s. v. ‚Iatromathematik‘ (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 654, col. 1.

filosofie přírody si astrologie v téže době vydobyla legitimní postavení jako součást medicínských (= *astrologia naturalis*), meteorologických a alchymických pojednání i praktických aplikací, zejména v kontextu přírody interpretované jako kniha Božího Stvoření.²⁰⁹

Rezervovaný a obezřetný pohled na astrologii však rovněž trval a možná hereze byla církevními autoritami přísně sledována: pařížský biskup Stephen Tempier roku 1277 vydal dvě stě devatenáct zakázaných článků zasluhujících *anathema*,²¹⁰ mezi nimiž nacházíme kromě Aristotela, Avicenny či Averroa dokonce Tomáše Akvinského – a ovšem šest článků dotýkajících se *astrologiae superstitiosae*, např. zavržení toho, že „naše vůle je podřízena moci nebeských těles“.²¹¹

Výše zmíněnou restituci astrologie podpořila i autorita významných křesťanských myslitelů 13. století: Rogera Bacona, Alberta Velikého a zčásti i Tomáše Akvinského. Roger Bacon (1214–1294) rozlišoval mezi *astrologia speculativa* a *astrologia practica*: do oné druhé, „provozní“ by náležela i iatromathematika.²¹² Ve spisku *De erroribus medicorum* se souvislostí mezi medicínou a astrologií zabýval blíže, a vycházejí z nám již známého principu závislosti nižších sfér na pohybech a aspektech nebeských těles, zdůraznil důležitost astrologické medicíny pro lékaře:

*Čtvrtý nedostatek [lékařů] je ten, že neberou do úvahy nebeská tělesa, na nichž závisí veškeré proměny těles v nižším světě; a pročišťovací léčba, pouštění žilou a jiné způsoby vyprazdňování a zahušťování i celkové provádění lékařského umění spočívá ve zvážení proměn vzduchu skrze vlastnosti sfér a hvězd. Proto lékař, který neumí vzít v úvahu pozice planet a jejich aspekty, v lékařské činnosti nezmůže nic než pomoci náhody a se štěstím. O tom poučují lékařské authority, rozumí se Hippokratés, Galénos, Constantinus, Rhazes, Haly, Isaac; a zcela jednoznačnými doklady o tom podobným způsobem jasně poučují zkušení lékaři, kteří jsou znalí astronomie.*²¹³

²⁰⁹ Cf. dobový a známý hymnus sv. Františka *Chvalozpěv stvoření (Laudes creaturarum)*.

²¹⁰ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 179.

²¹¹ Je paradoxem, že v těchto člancích, ve snaze udržet intelektuální pozice theologů proti filosofům přírody, Tempier podvracel i autoritativní aristotelský model kosmu (na základě postulátu Boží všemohoucnosti – otázky pohybu, hybatele, vakua etc.) a vlastně otevřel cestu ke spekulativnímu myšlení o kosmologických otázkách a budoucímu oddělení filosofie a theologie. Cf. Edward GRANT, *Science and Religion, 400 B.C. to A.D. 1550: From Aristotle to Copernicus*, Baltimore 2004, p. 183.

²¹² H. Darell RUTKIN: *Sapientia Astrologica: Astrology, Magic and Natural Knowledge, ca. 1250 – 1800*. Cham 2019, pp. 51–53.

²¹³ „4us defectus est quod celestia non considerant, a quibus tota alteratio corporum inferiorum dependet; et medicine laxative et flebotomie et alie evacuationes et constrictiones et totum regimen artis medicine stant in consideratione alterationis aeris per virtutes celorum et stellarum. Unde medicus, qui nescit

Albert Veliký (1193/1200–1280) je autorem díla *Speculum Astronomiae*, v němž podává rozdělení nauky o hvězdách na dvě větve (*Duae magnae sapientiae sunt, et utraque nomine astronomiae censetur*):²¹⁴ první z nich koresponduje s astrometrií, druhá ovšem odpovídá klasickému pojetí prognostické astrologie (nazývá ji *astronomia iudiciaria*)²¹⁵ a detailně se věnuje způsobům astrologického předzvídaní skutečnosti, a to i v medicínském kontextu – Albert zde posuzuje např. vhodnost pouštění žilou při konkrétních konstelacích:

*(...) Viděl jsem člověka znalého hvězd a lékařství, jenž si kvůli nebezpečí otoku hrdla pouštěl žilou z paže, přičemž Luna se nacházela ve znamení Blíženců, které paže označuje, a on bez jakékoli zlé příčiny, kromě mírného otoku paže, zemřel sedmého dne. Mám také povědomost o tom, že jistému pacientovi byla naříznuta píštěl vedle koncové části rekta, přičemž Luna se nacházela ve Štíru, který onu část označuje, jedním nešťastným chirurgem, jenž byl neznalý obojí nauky, to jest lékařské i hvězdářské, a bez naříznutí žíly či jiné rozumem uchopitelné příčiny zemřel [pacient] během jedné hodiny v rukou těch, kdo ho drželi: a bylo to připsáno působení nebes, ježto nebylo zjevné, že by se to přihodilo nějakou náhle působící příčinou, jako je uzavření střev, poškození mozku nebo dýchacích cest, atd. (...)*²¹⁶

Pro svou obsáhlou argumentaci a obhajobu astrologie (paradoxně pod titulem astronomie) z pozic křesťanského myšlení si dílo uchovalo značný vliv po několik následujících staletí.²¹⁷

Tomáš Akvinský (1225–1274) se v *Theologické sumě* táže, zda jsou nebeská tělesa příčinou lidského jednání.²¹⁸ Akvinský připouští jen nepřímý a nahodilý (*indirecte et per accidens*) vliv na intelekt jako důsledek (všeobecně uznávaného) vlivu hvězd na tělo a uvádí slavnou

considerare loca planetarum et aspectus eorum, nichil potest facere in operibus medicine, nisi a casu et fortuna. Hoc docent auctores medicine, scilicet Ypocrates, Galienus, Constantinus, Rasy, Haly, Ysaac; et certissimis documentis hoc similiter experti medici, qui astronomiam sciunt, docent manifeste.“ Roger BACON, *De erroribus medicorum*, fol. 154–155. In: Roger BACON, *De retardatione accidentium senectutis cum aliis opusculis de rebus medicinalibus* (A. G. LITTLE, E. WITHINGTON (edd.)). Oxford 1928, pp. 150–179.

²¹⁴ Alberti MAGNI *Speculum Astronomiae*, Lugduni 1615, p. 117sqq.

²¹⁵ Ibid., p. 123.

²¹⁶ Ibid., p. 163: „Vidi hominem peritum astrorum et medicinae, qui pro periculo squinantiae minuerat sibi de brachio, Luna existente in signo Geminorum, quod habet significationem super brachia, absque ullo malo, excepta modica brachii inflatione, mortuusque est die septima. Scivi quoque cuidam patienti fistulam fuisse incisam, iuxta caput longationis, Luna existente in Scorpione, qui significat partes illas, a quodam misero chirurgo, qui erat ignarus utriusque magisterii, scilicet medicinae et astrorum, et absque venae incisione aut alia causa rationabili inter manus continentium eum est mortuus prima hora: fuitque coeli operi ascriptum, cum non videatur ab aliqua causa interficiente subito accidisse, ut sunt oppilationes ventriculorum, aut laesio cerebri, aut spiritualium, etc.“

²¹⁷ Cf. Scott E. HENDRIX, *How Albert the Great's Speculum Astronomiae Was Interpreted and Used by Four Centuries of Readers. A Study in Late Medieval Medicine, Astronomy and Astrology*. Lewiston 2010.

²¹⁸ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 181.

středověkou maximu *sapiens homo dominatur astris*, „moudrý člověk je pánem nad hvězdami“,²¹⁹ tedy že jeho rozhodování může být hvězdami ovlivněno nanejvýš okrajově.

Kukotvení astrologie v dobovém intelektuálním prostředí přispěl také hlas dobové (proto)vědecké lékařské autority. Epidemie moru, která se počala šířit Evropou r. 1347 a pro jejíž vysvětlení Galénova ani Razesova medicína nedostačovala,²²⁰ byla oficiálním prohlášením lékařské fakulty univerzity v Paříži – a nedlouho později i v Montpellier²²¹ (která byla ve vrcholném středověku proslulá svou prestiží v otázkách medicíny) – připsána na vrub neblahým konstelacím, k nimž došlo o dva roky dříve. Analogická neštěstí jako epidemie, sucha, hladomory, přírodní katastrofy aj. byla zpravidla připisována působení komet²²² (jak již víme, rozlišovaly se různé jejich typy) a tento tradiční výklad nalezneme i v našich textech – opět zde nacházíme manifestován úzký vztah mezi astrologií a medicínou.

Astrologie se díky medicíně etablovala i na některých univerzitách, např. v Bologni v 1. polovině 14. stol. existovaly tři učební větve pro medicínu: praktická medicína, teoretická medicína a lékařská astrologie.²²³ K povinnostem profesora astrologie (později astronomie se stejnou náplní činnosti) patřilo vydávat každoroční almanach, který obsahoval popisy pohybů planet a konjunkce se zvláštním zřetelem k lékařské praxi.²²⁴ Stejně tak se astrologům podařilo – nejčastěji v hávu učenců bádajících v dobových (proto)vědách – proniknout i na dvory tehdejších vladařů a církevních hodnostářů.²²⁵ Jako příklad může posloužit astrolog Michael Scot, jenž působil na dvoře císaře Fridricha II. na Sicílii.²²⁶

Francouzský theolog, filosof a astrolog Pierre d'Ailly (1350–1420) se svým díle pokusil propojit astrologii a theologii do jednoho kosmologického systému. Astrologie je podle něj

²¹⁹ Ibid.

²²⁰ Ibid., p. 185.

²²¹ Ibid., p. 187.

²²² Cf. Lynn THORNDYKE, *Latin Treatises on Comets between 1238 and 1368 A. D.* Chicago 1950.

²²³ *EMG*, Band 2, s. v. ‚Iatromathematik‘ (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 653, col. 2.

²²⁴ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 187.

²²⁵ Ibid., pp. 193, 190. Praxi explicitě dosvědčuje např. i traktát Mikuláše z Oresme *Tractatus contra judicarios astronomos*, v němž se praví: „Multi principes et magnates, noxia curiositate solliciti, vanis nituntur artibus occulta perquirere et investigare futura. Ad cujus erroris impugnationem ordinavi tractatum.“. Cf. G. W. COOPLAND, *Nicole Oresme and the Astrologers*, New York 1952, p. 123. K Mikul. z Oresme viz další výklad.

²²⁶ Richard LEMAY, *The True Place of Astrology in Medieval Science and Philosophy: Towards a Definition*. In: *Astrology, Science and Society: Historical Essays* (ed. Patrick CURRY), Woodbridge 1987, p. 61.

theologia naturalis a také plnohodnotná věda právě proto, že leží mimo oblast prorocství a zjevení – jeho nejdůležitější spis jednající o tématu nese příznačný titul *Tractatus de concordantia theologiae et astronomiae*.

Pierre d'Ailly v něm navázal na ockhamovské teze o absolutní svobodě a neohraničené všemohoucnosti Boží a na rozlišení theologických koncepcí *potentia absoluta* a *potentia ordinata*:²²⁷ zatímco *potentia absoluta* (moc absolutní) zaručuje, že Stvořitel je všemocný a že je s to učinit vše, co chce, i když to činit nemusí (klíčový je zde potenciál Božího konání, který se nemusí realizovat), *potentia ordinata* (moc vymezená/ stanovená) znamená, že Bůh se o své vůli zavázal k dodržování určitého řádu, jehož rámcem svou moc omezil.²²⁸ Do tohoto přirozeného řádu však může Bůh kdykoli nadpřirozeným způsobem vstoupit, přičemž zákony, jež stanovil, dočasně pozбудou platnosti.²²⁹ Jinými slovy, Bohu není nic nemožné. Takovýto koncept Boží moci – doplňujeme – pak vlastně zcela logicky umožňuje i zázračná uzdravení. Smoller upozorňuje na velmi důležitý fakt, a to na spojitost těchto snah s tehdejší aktuální krizí církve, papežským schismatem a očekávaným příchodem konce věků, neboť „v čase krize, a zvláště té s eschatologickým nádechem Velkého schismatu, získávalo předvídání budoucího běhu událostí na obzvláštní důležitosti“:²³⁰ poskytla-li Apokalypsa znalost toho, co nastane, mohla astrologie umožnit odhadnout, kdy k tomu dojde.²³¹

Opačný pól (a vlastně již tradiční postoj) k astrologii reprezentují názory Mikuláše z Oresme (cca 1320/5–1382), pařížského učenice 14. století, který navázal na dichotomii Huga ze Sv. Viktora a jenž rozlišoval mezi pojmy *astrologia naturalis* a *astrologia superstitiosa*, které de facto odpovídají moderní dichotomii astronomie – astrologie.²³² Pouze první část nauky je ušlechtilá (*nobilis sciencia*) a krásná, a právě jí by se měli věnovat vladaři, kdežto druhá, jež se zabývá horoskopy, prognózami a určením vhodných okolností, je klamná, pověrečná

²²⁷ Cff. Laura A. SMOLLER: *History, prophecy, and the stars: the Christian astrology of Pierre d'Ailly, 1350–1420*. Princeton 1994. – Mieczysław MARKOWSKI, Der Standpunkt der Gelehrten des späten Mittelalters und der Renaissance dem astrologischen Determinismus gegenüber. In: *Studia mediewistyczne* 23/1 (1984), p. 13.

²²⁸ Rega WOOD, *Ockham on the Virtues*. West Lafayette 1997, pp. 23–24.

²²⁹ Laura A. SMOLLER, op. cit., p. 124. Cituje též d'Aillyho poznámku „God is true sage who alone rules the stars“ (p. 127).

²³⁰ Ibid., p. 128.

²³¹ Ibid., p. 129. Je zvláštní náhodou, že P. d'Ailly došel ve svých výpočtech k závěru, že v r. 1789 nastane obrovská změna na poli náboženství – časová shoda s letopočtem francouzské revoluce se neodbytně vnucuje (ibid.).

²³² Mieczysław MARKOWSKI, Der Standpunkt der Gelehrten des späten Mittelalters und der Renaissance dem astrologischen Determinismus gegenüber. In: *Studia mediewistyczne* 23/1 (1984), p. 14.

a není možno ji poznat (*que falsa est et superstitiosa et impossibilis sciri*);²³³ v odporu vůči ní se odvolává na již známé církevní autority (Augustin, Řehoř Veliký, Ambrož, Órigenés), „kteří prokázali, že astrologie týkající se soudů [o budoucím] je neúčinná a nebezpečná, a ve velkém rozporu s křesťanskou pravdou“.²³⁴

Navzdory těmto hlasům vznikala po celý vrcholný středověk iatromathematická kompendia, jejichž autory byli lékaři obeznámení s astrologií a jejichž adresáty představovali, kromě lékařů, i vzdělaní laici:²³⁵ např. v německém prostředí se jedná o *Iatromathematisches Hausbuch* nebo *Iatromathematisches Corpus*.²³⁶ Adresátem prvně jmenovaného kompendia byl hospodář zabývající se o astromedicínu; kromě dietetických rad či věšebných návodů obsahuje dílo v úže astromedicínském smyslu dvanáctidílné naučení o znameních, v kterém se popisuje vliv znamení zvěrokruhu na části těla, udává se, jaké práce konat či nekonat, stojí-li měsíc v jednotlivých znameních, a popisují se vlastnosti zrozců v těchto znameních.²³⁷

Takovýto zemědělsky a přírodně ukotvený kontext středověké astrologie je zásadní pro interpretaci medicínsky a přírodně-filosoficky zaměřeného díla *Causae et Curae* německé světice Hildegardy z Bingen (1098–1179), jak ji velmi inspirativně provedla badatelka Victoria Sweet,²³⁸ a současně i pro adekvátní pochopení toho, jak medicínu ve vazbě na nebeské jevy nejspíše reálně praktikoval středověký lékař. Podle Hildegardy z Bingen pohyby těles na obloze i oblohy samotné způsobovaly změnu vlastností vzduchu (pregnantně: „povětrí“), která byla přenášena do těla jednak nepřímo skrze její účinky na rostliny (jídlo), jednak přímo prostřednictvím dýchání.²³⁹ Toto pozměněné vnitřní povětří (*internal air*) zvané též *anima* (oživující princip), mělo být tím, co způsobuje zdraví a nemoc,²⁴⁰ a to tak, že se skrze ně modifikují čtyři tělesné šťávy a mění se celkový poměr (*temper*) jejich přirozeně horké, studené, vlhké a suché kvality.²⁴¹

²³³ Ibid., p. 14

²³⁴ Ibid., p. 15; můj překlad dle tamní citace originálu.

²³⁵ *EMG*, Band 2, s. v. ‚Iatromathematik‘ (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 654, col. 2.

²³⁶ Cf. *EMG*, Band 2, s. v. ‚Iatromathematisches Hausbuch‘ (Ch. WEISSER), Berlin – New York 2007, p. 655, col. 2, et p. 656, col. 1. – V českém prostředí lze dle mého soudu pod tento žánr zařadit *Staročeské knihy lékařské*, jejichž rozboru se budeme věnovat dále ve 4. kapitole.

²³⁷ Ibidem.

²³⁸ Victoria SWEET, *Rooted in the Earth, Rooted in the Sky. Hildegard of Bingen and Premodern Medicine*. New York – London 2006.

²³⁹ Ibidem, p. 161.

²⁴⁰ Ibidem, p. 158, 161, 164.

²⁴¹ Ibidem, p. 160.

S daným pohledem V. Sweet na předpokládaný mechanismus působení nebeských těles skrze povětrí na lidské tělo, jak byl přijímán ve vrcholném středověku u Hildegardy z Bingen (a velmi pravděpodobně nejen u ní),²⁴² se plně ztotožňujeme a považujeme jej za velmi užitečný nástroj, s jehož pomocí můžeme při zkoumání adekvátně nazřít iatromathematické prameny starších období – domníváme se totiž, že je jak reálně představitelný, tak i přesvědčivý. Lze právem usuzovat, že od takto chápaných proměn povětrí, majících probíhat v cyklickém čase roku a rámovaných opakujícím se pohybem nebeských těles, se pak mohly odvíjet jednotlivé podoby lékařské praxe, které přirozeně (vl. „podle proměn přírody“) korespondovaly s jednotlivými ročními obdobími (č) i jejich částmi a jež mohly při terapii reagovat na analogicky probíhající proměny v těle pacienta, samozřejmě ještě se specifickým zřetelem k jeho konkrétnímu humorálnímu založení.

Pro porovnání s přístupem Hildegardy z Bingen ještě stručně nastiňme, jakými dalšími způsoby mohla nebeská tělesa na člověka podle jiných středověkých kosmologicko-astrologických koncepcí působit. Necháme-li stranou původně stoický koncept všeprostupujícího *pneumatu*, který byl nastíněn v 1. části této podkapitoly, uvádí North jako základní teorém Ptolemaia a jeho sílu (*dynamis*), která emanuje z éteru, působí změny v sublunárních prvcích a také v rostlinách a živých tvorech.²⁴³ Ve vlivné Albumasarově astrologii byly planety emitory síly, které měly způsobovat nesmírnou rozmanitost v proměnách pozemského světa,²⁴⁴ a to pro různost svých pohybů a svých vlastností. Albumasar zdůrazňoval i faktor *receptivity*, vnímavosti vůči planetárnímu vlivu u člověka: v této souvislosti se v dobových textech objevuje též latinský termín *connaturalitas*, který lze do češtiny nejspíše přeložit jako *souppřirozenost*.²⁴⁵ V tomto ohledu se nelze ubránit srovnání s moderní dobou a dispozicemi pacienta ve vztahu k nemoci i možností léčby – jako by současná medicína pro dávno rozpoznáný faktor receptivity vůči nemoci našla sice zcela odlišné příčiny (genetické, fyziologické atd.), ale skutečnost samu nikterak nerozporovala.

Při vysvětlování mechanismu vlivu planet Albumasar uvedl také příklad s magnetem, který přitahuje železné předměty skrze neviditelný vzduch. Tato analogie, tj. že působení nebes se realizuje *jako* u magnetu, si získala v dalších stoletích u autorů astrologických spisů

²⁴² Sweet nachází (pp. 161–3) podobnost Hildegardina konceptu se známým schématem benediktinského mnicha BYRHTEFERTHA Z RAMSEY (cca 970–1020), jenž má zachycovat přirozenou strukturu premoderního kosmu.

²⁴³ J. D. NORTH, Medieval Concepts of Celestial Influence: A Survey. In: *Astrology, Science and Society: Historical Essays* (ed. Patrick CURRY), Woodbridge 1987, p. 6.

²⁴⁴ *Ibid.*, p. 7.

²⁴⁵ *Ibid.*, p. 8.

velkou popularitu. North také připomíná premisu, která je pro nás důležitá ve vztahu k interpretaci vlivů komet na lidské zdraví, a sice že čím rychlejší byl pohyb objektu (na nebi), tím větší byl postulován jeho efekt na člověka.²⁴⁶

Anglický učenec Robert Grosseteste (1175–1253), jenž přišel s konceptem fyziky založené na zásadní roli světla ve struktuře kosmu,²⁴⁷ zaujímal stanovisko, které North označil jako „common astrologer’s view“: že nebeská tělesa působí na nižší sféru vlastností kvalit, které s nimi sdílejí (tj. teplo, studeno, vlhko a sucho; srov. výše pojem *connaturalitas*)²⁴⁸ a pomocí tohoto principu vysvětloval např. příčiny slapových jevů. Ve spise *De fluxu et refluxu maris* za ně označil Měsíc, jenž je svou podstatou vlhký a studený, a tedy primárně ovlivňuje vodu, a působí na vodní masy v různých fázích svého pohybu po obloze různým typem paprsků.²⁴⁹ Jinou teorií byl koncept vyzařování vlivů nebeských těles na tělesa na Zemi (podobně jako u paprsků, které však měly osvětlovat).²⁵⁰

Již výše zmíněný Francis Bacon uváděl, pokud jde o působení planet, že „nejsou ve své přirozené podstatě horké či studené anebo suché a vlhké, nýbrž mají schopnost rozehtřívát či ochlazovat, vysušovat či zvlhčovat“, právě jako víno, které je sice vlhké a studené, ale rozehtřívá a vysušuje²⁵¹. Jak interpretovat tento jeho originální pohled? Podává zde vlastně nástin mechanismu kvalitativního vlivů planet a jejich přírodněfilosofické zdůvodnění. Omezuje přitom přímé kauzální působení těles na nepřímé vylévání účinků.²⁵² Konečně františkán Svatý Bonaventura (1221–1274) zdůvodňoval ve shodě s principy středověké scholastiky nebeský vliv hierarchicky: vyšší věci působí na nižší, protože jsou to ušlechtlejší tělesa a vynikají silou stejně jako svou polohou – takový je řád světa (*ordo universitatis*).²⁵³

Ať už však byly u konkrétních autorů vlivy nebeské sféry specifikovány jakkoli, o samotném faktu vlivu a působení nebes na pozemskou sféru včetně člověka a jeho zdraví nebylo sporu a zůstával současně hlavní premisou astrologie (i astromedicíny) jako takové,²⁵⁴ neboť vysvětloval její mechanismus. Výše citovaná Victoria Sweet charakterizuje středověký

²⁴⁶ Ibid., p. 10.

²⁴⁷ Cf. Plinio PRIORESCHI, *A History of Medicine, vol. V: Medieval Medicine*, Omaha 2003, p. 86.

²⁴⁸ J. D. NORTH, Medieval Concepts of Celestial Influence: A Survey. In: *Astrology, Science and Society: Historical Essays* (ed. Patrick CURRY), Woodbridge 1987, p. 9.

²⁴⁹ Cf. Richard C. DALES: Robert Grosseteste's Scientific Works. In: *Isis* 52/3 (1961), pp. 388–389.

²⁵⁰ J. D. NORTH, op. cit., pp. 9–10.

²⁵¹ Ibid.

²⁵² Český výraz *vliv/ vylévání* koresponduje etymologicky s latinským slovem *influentia*, jehož původní astrologický význam dal v souvislosti s epidemií chřipky vzniknout italskému a anglickému *influenza*.

²⁵³ Edward GRANT, *A History of Natural Philosophy*. Cambridge 2007, p. 172.

²⁵⁴ J. D. NORTH, op. cit., p. 11.

medicínský systém, jenž „měl kořeny ve zkušenosti s nebem, konstelacemi a ročními obdobími, s počasím, jak je přinášejí větry z různých směrů, s následným přibýváním a úbytkem mízy a tělesných šťáv a s přenosem jejich kvalit do chutí a léčebných účinků rostlin“, jako *horticultural model* („model zahrady“):²⁵⁵ toto označení považuji za velmi případné a hodlám z něj v dalším výkladu vycházet. Jak autorka poznamenává, daný model měl v medicíně fungovat až do počátku 19. století, než byl nahrazen mechanickým modelem (*machine model*), který však postupně uvolnil prostor opět dalšímu konceptu – datově-programovému (*that of computer*), jenž vzešel z pojetí těla jakožto výsledku kódu DNA.²⁵⁶ Sweet přitom dochází k závěru, že „medicínské modely ‚fungují‘, pokud reflektují svět, v němž jsou ukotveny“ (*medical models ‘work’ when they reflect the world they are in*).²⁵⁷

Analogicky se domníváme, že eroze konceptu o vlivu nebeských těles na člověka a jeho zdraví a nemoc souvisí s erozí vlastního aristotelského modelu světa, resp. s jeho fundamentální proměnou směrem k nesmírnosti a nekonečnosti. Jakmile se středověký, původně uzavřený svět postupně více a více otevře, vnější vrstvy sfér, které jej obkružovaly a vymezovaly, postupně začnou mizet i se svým vlivem na pozemské dění a zdraví člověka v nezměrném kosmu.

Můžeme tedy resumovat spolu s Weisserem, že iatromathematika zůstávala až do 15. století propojena s astronomií i astrologií ve vlastním slova smyslu, se středověkou medicínou představovanou zejména humorální patologií a rovněž s prognostikou.²⁵⁸ Astrologická kritéria se v medicíně vrcholného i pozdního středověku uplatňovala v oblasti etiologie, diagnostiky, prognózy i terapie nemoci.²⁵⁹

Závěrem této podkapitoly uvedme orientační přehled postavení iatromathematických konceptů na škále astronomie-astrologie u významných antických a středověkých učeneckých autorit, jak jsme je dosud představili:

²⁵⁵ Victoria SWEET, op. cit., p. 165. – Výrazem *model* tu rozumíme, s odkazem na metodologický přístup A. Koyrého (viz 2. kapitolu), určitý *racionální soubor výpovědí* (v tomto případě týkající se zdraví a příčin vzniku nemocí), jenž byl pro středověkého člověka věrohodný.

²⁵⁶ Ibid. Platnost modelu zahrady v medicíně až k počátku 19. stol. lze považovat za relativně nejzazší mez: instituce pro pražskou lékařskou fakultu z roku 1710 již definují tělo jako „humorálně-pneumatický stroj“. Na druhé straně je to však stále pojetí těla vycházející ze čtyř šťáv a proměn vdechovaného vzduchu.

²⁵⁷ Ibid. – Dokladem toho, že *model zahrady* reprezentoval obecnější konceptualizaci středověké skutečnosti a každodennosti, může být také systém uspořádání knihovny navržený francouzským učencem Richardem de Fournival (1201–1260): má podobu zahrady rozdělené na tři záhony (filosofie, výnosné vědy a theologie), které se dále dělí na menší úseky (*areola*) a ještě menší zvané *tabula*. Nepřekvapuje, že lékařství je v tomto rozvržení areolou výnosných věd. Cf. Alberto MANGUEL: *Dějiny čtení*. Brno 2007, p. 249.

²⁵⁸ *EMG*, Band 2, s. v. ‚Iatromathematik‘ (Ch. WEISSER), Berlin – N. Y. 2007, p. 653, col. 2.

²⁵⁹ Ibid.

období:	autorita:	rozdělení nauky o hvězdách a postavení iatromathematiky (IM):		
2. stol.	<i>Ptolemaios</i>	deskriptivní astrologie, vlastně astrometrie (<i>Almagest</i>)	kauzální/ mechanistní astrologie (<i>Quadripartitum</i>): vychází z aristotelské fyziky, v jejím rámci se uplatňují IM koncepty v humorální nauce	
	<i>Galénos</i>	[-]	kauzální astrologie, IM je užita omezeně (vliv Měsíce)	[-]
4./ 5. stol.	<i>Augustinus</i>	observační astrologie (včetně jevů meteorologických a přírodních)		predikční astrologie [zapovězena]
5. stol.	<i>M. Capella</i>	<i>astronomia</i> (rkp. <i>astrologia</i>)	prvky <i>astrologiae naturalis</i> a některé IM aplikace	[-]
6. stol.	<i>Cassiodorus</i>	<i>cognitio siderum</i> (celá nauka ≈ astrometrie)		<i>notitia fatorum</i> [zapovězena]
6./ 7. stol.	<i>Isidor ze Sevilly</i>	<i>astronomia</i> (≈ astrometrie)	<i>astrologia naturalis</i> (meteorologie, fyzika: proměny jednotlivých kvalit v přírodě i v lidském těle)	<i>astrologia superstitiosa</i> (astrologi, mathematici genethliaci etc.)
12. stol.	<i>Albumasar</i>	astronomia: <i>scientia motuum</i>	receptivita člověka vůči vlivu planet	astrologia: <i>scientia iudiciorum</i>
	<i>Hildegarda z Bingen</i>	[-]	[<i>astrologia naturalis</i>] model zahrady a člověk v ní	[-]
13. stol.	<i>Roger Bacon</i>	<i>astrologia speculativa</i> („pozorovací“), vl. astrometrie	<i>astrologia practica</i> („praktická“): dynamická, meteorologie; důležitost IM pro lékaře	<i>iudicia astrorum</i> : predikční astrologie
	<i>Albert Veliký</i>	<i>astronomia „prima“</i> (figura coeli etc.)	<i>astronomia iudiciaria</i> („ligamentum naturalis philosophiae et metaphysicae“), zahrnuje IM i predikce	
14. stol.	<i>M. Oresme</i>	<i>astrologia naturalis</i> (= „nobilis sciencia“)		<i>astrologia supersticiosa</i> (impossibilis sciri)

Tabulka 2: Přehled termínů pro astronomii-astrologii u vybraných učených autorit středověku

4 STŘEDOVĚKÁ ASTROLOGICKÁ MEDICÍNA V ČESKÉM KRÁLOVSTVÍ

Pronikání středověkého medicínského paradigmatu i způsobů jeho praktické aplikace (vycházejících z antické tradice a rozhojněných ovšem také poznáním arabské medicíny) do českého prostředí probíhalo, jak uvádí Petr Svobodný,²⁶⁰ „paralelně s prosazováním idejí, zásad a institucí křesťanských“. Proto lze také v českých zemích – s časovým odstupem, který je typický pro později christianizovanou oblast na semiperiferii latinského Západu – sledovat nejprve doznívání tzv. klášterní medicíny raného a vrcholného středověku a poté pronikání tzv. medicíny scholastické neboli univerzitní, jež je příznačná pro druhou půli vrcholného období i pro středověk pozdní.

Tentýž postřeh se týká prvních lékařů v českých zemích, resp. osob, které se zde profesionálně zabývaly léčením: patřily ke vzdělanému kléru²⁶¹ a za prvního doloženého je považován třetí pražský biskup Theddag, jenž pečoval o knížete Boleslava II.²⁶² Mnohem více lékařů (s označením *physicus*, resp. *physicus regius* pro lékaře dvorské) je už v českých zemích jmenovitě doloženo pro 13. století: mezi nimi se nalézají např. Petr z Aspeltu, jenž působil jako osobní lékař Václava II.²⁶³

Byť pro iatromathematiku raného období v českých zemích prakticky scházejí relevantní prameny dokládající užití jejích konceptů v lékařské praxi, lze *per analogiam* také u nás oprávněně předpokládat situaci obdobnou jako ve vyspělejších zemích středověké Evropy, pro něž jsme tradici astrologické medicíny předestřeli v předchozí kapitole. Dokladem jsou mj. soupisy rukopisů chovaných ve významných klášterních knihovnách, na nichž nalezneme uvedena také díla jednajících o astrologii.²⁶⁴ Fakt úzké souvislosti mezi středověkou medicínou a astrologickými představami uznávají také historikové astronomie věnující se jejím nejstarším českým dějinám.²⁶⁵ V následujících podkapitolách předkládáme na základě interpretace pramenů svůj pohled na podobu, funkci a roli iatromathematiky v českém středověkém lékařství.

²⁶⁰ Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ: *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004, p. 19, col. 1.

²⁶¹ *Ibid.*, p. 30, col. 2.

²⁶² *Ibid.*, p. 30, col. 2.

²⁶³ *Ibid.*, p. 30, col. 2.

²⁶⁴ *Ibid.*, p. 32, col. 1.

²⁶⁵ Cf.: „Nesmíme ovšem opomenout jeden podstatný fakt: existovala výrazná úzká spjatost a souvislost mezi vědami, např. mezi medicínou a astronomickými, resp. astrologickými představami.“ Alena HADRAVOVÁ – Petr HADRAVA: *Středověká astronomie v Čechách*. In: *Ondřejovská hvězdárna 1898–1998* (edd. P. HADRAVA, M. KARLICKÝ, J. PALOUŠ, M. ŠOLC), Praha 1998, p. 14.

4. 1 Iatromathematické reflexe z českých kronik a rukopisů 12. až 14. století

První pramenné doklady z českého prostředí, které propojují dění na obloze s vlivem na věci pozemské, resp. na zdraví a nemoc člověka, můžeme ve skrovných zmínkách nalézt při čtení nejstarších českých kronik.²⁶⁶ V Kosmově kronice čteme k r. 1124 pozorování, které se sice nevztahuje přímo ke zdraví lidí, nýbrž domácích zvířat, ale přesto dobře ilustruje, že z prostě časového sledu událostí nadpozemských i pozemských bylo v souladu s tradicí evropské iatromathematiky vyvozováno jejich kauzální spojení, a to s důsledky pro vznik nemoci (kapitola 57):

*Také téhož roku dne 11. srpna v jedenáctou hodinu denní bylo zatmění slunce a po něm přišel veliký mor na skot, brav a vepřový dobytek, mnoho včelstev pomřelo a nedostatek medu byl veliký. Obilí ozimé vyhynulo i jaré, jen prosa a hrachu se urodilo.*²⁶⁷

Také první pokračovatel Kosmův zvaný Kanovník vyšehradský zahrnul do svého díla zmínky o jevech astronomického charakteru,²⁶⁸ a to ve značně frekventovaném počtu; nicméně, jak příznačně poznamenal Fr. Link, „z 22 zpráv tohoto druhu jsou jen 3 doprovázeny pověrečnými komentáři, což je na jeho dobu neobvyklé.“²⁶⁹ Z těchto tří zpráv má pro nás z hlediska iatromathematiky největší význam tato k r. 1133:

*Dne 22. února přestál měsíc zatmění, ale jen čtvrtina jeho ztemněla, a tak při nastávajícím východu slunce zapadl; po tomto zatmění umíralo mnoho lidí.*²⁷⁰

Jak uvádí Ottomar Schiller,²⁷¹ rovněž v dalších českých kronikách 12. a 13. století bychom našli zmínky o nebeských úkazech; jsou však kusé a ohledně chápání vazby nebeského

²⁶⁶ A. HADRAVOVÁ – P. HADRAVA: Středověká astronomie v Čechách. In: *Ondřejovská hvězdárna 1898–1998* (edd. P. HADRAVA, M. KARLICKÝ, J. PALOUŠ, M. ŠOLC), Praha 1998, p. 13.

²⁶⁷ *Kosmova kronika česká*, Praha 1972 (edd. Zdeněk FIALA a Marie BLÁHOVÁ, trans. Karel HRDINA), p. 200.

²⁶⁸ František LINK, Astronomické zprávy v Kronice vyšehradského kanovníka. In: *ČSČH 9*, 1961, pp. 559–571.

²⁶⁹ *Ibid.*, p. 571.

²⁷⁰ *Pokračovatelé Kosmovi*, Praha 1974 (edd. Zdeněk FIALA a Marie BLÁHOVÁ, trans. Karel HRDINA, V. V. TOMEK a Marie BLÁHOVÁ), p. 52. Další zprávy tohoto druhu z kroniky věrohodně dokládají platnost celkového konceptuálního rámce astronomických jevů, jehož tradici jsme sledovali pro západní křesťanstvo ve 3. kapitole (tj. že za těmito úkazy na nebi i za mocí planet stojí jejich stvořitel), i pro české prostředí 12. století. Cf. údaj k r. 1131 o nové hvězdě (s. 49–50 českého překladu) nebo o jiné nové hvězdě z r. 1136: „(...) ať se naučí velebit Boha, podivuhodného v skutcích svých a slavného, a ať ho též prosí, aby vše, co koná viditelně, ráčil řídit tak, abychom si zasloužili, chválice ve všem jeho všemohoucnost, přijmouti dar spásy, kterou nám slíbil. Neboť jsou to díla toho, o němž praví onen výborný spisovatel: *Ty, jenž počítáš hvězdy, ty jediný znáš jejich jména, / znamení, moci i dráhy a prostory, oběhy času.*“ (s. 60). Autorem veršů je Sedulius, tvůrce slavné Carmen paschale z 5. stol.

²⁷¹ Ottomar SCHILLER: Původ lidových představ a zkazek o hvězdách. In: *ČL IX*, 1902, pp. 449–452.

dění na lidské zdraví, kterou se v této práci zabýváme, neodhalují nic bližšího. Značně detailní pohled na astrologii, zejména dvorskou astrologii v Čechách od vlády Přemysla Otakara II. plasticky podal Zdeněk Žalud;²⁷² také u něj se pro období 13. a počátku 14. století jedná primárně o doklady prognostické astrologie snažící se uhadovat budoucí dění s ohledem na osudy vládce i celé země. V jiné studii téhož autora věnované přírodním naukám a medicíně u dvora krále Václava II. prismaticem tří rukopisů²⁷³ však nacházíme z hlediska obecného astromedicínského (ba až magického) milieu v tehdejší českém království velmi zajímavé doklady o tom, v jakém myšlenkovém rozvrhu byla dobová medicína spolu s astrologií i určitými magickými praktikami na Václavově dvoře konceptualizována a přinejmenším zčásti též praktikována.²⁷⁴

První z těchto tří rukopisů pod titulem *Lapidarius et Liber de phisionomia Aristotelis* ukazuje, že Václav II., na jehož počest bylo dílo sepsáno, nejspíše projevoval značný zájem jak o moc drahých kamenů, tak o divinační fyziognomii: s její pomocí mělo být možno na základě rozličných vnějších tělesných znaků rozpoznat charakter cizí osoby, a jejímu výkladu v dotyčném rukopise přímo předchází pasáž o temperamentu (*complexio*), který může, ale také nemusí být s fyziognomickými znaky v souladu.²⁷⁵ Naproti tomu ve druhém rukopise, představovaném konvolutem pětapadesáti převážně lékařských spisů pokrývajících „snad všechny žánry lékařské literatury středověku“,²⁷⁶ dokonce včetně zdravotní pro koně, psy či ptáky, ale astromedicínské tituly poněkud překvapivě zcela absentují.²⁷⁷ Konečně třetí zkoumaný rukopis obsahuje lékařské spisy tradičních středověkých lékařských autorit,²⁷⁸ v nichž mají astrologické aspekty opět své pevné místo („popis zodiaku nebo pohyb Luny v jeho jednotlivých znameních, který byl důležitý pro pouštění žilou“) ²⁷⁹; na medicínská pojednání pak navazují alchymické, magické a věštbé texty, doplněné *in marginibus* o návody k výrobě a použití talismanů.²⁸⁰

²⁷² Zdeněk ŽALUD: Astrology, particularly Court Astrology, in Bohemia in the 14th and 15th Centuries: A Survey. In: *Historica. Historical Science in the Czech Republic*, Series Nova 14 (2010), pp. 91–123.

²⁷³ Zdeněk ŽALUD: Prameny k přírodním naukám a medicíně u dvora Václava II. In *MHB 14/2*, 2011, pp. 7–23.

²⁷⁴ K dobovému postavení lékařství cf. též P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ: *Dějiny lékařství*, p. 32., col. 1: Svobodný udává, že Galénovo dílo *Ars parva* je v *Codexu gigas* (ten pochází už ovšem z počátku 13. století) zařazeno vedle nejvýznamnějších středověkých textů.

²⁷⁵ Z. ŽALUD: Prameny k přírodním naukám, p. 15.

²⁷⁶ *Ibid.*, p. 16.

²⁷⁷ *Ibid.*, p. 16.

²⁷⁸ *Ibid.*, p. 18.

²⁷⁹ *Ibid.*, p. 18.

²⁸⁰ *Ibid.*, pp. 18–19.

Kontinuitu ve způsobu, jak rozumět a interpretovat nebeské jevy, můžeme sledovat rovněž na počátku 14. století v kronikářském díle Petra Žitavského (cca 1275–1339). Za „spíše zajímavý než důležitý“ označil Ott. Schiller list s astrologickou tematikou, jenž je ve Zbraslavské kronice citován a který reprodukuje předpověď toledských mistrů ohledně nejrůznějších katastrofických událostí majících nastat počínaje zářím r. 1329 vlivem nepříznivé konstelace²⁸¹ – sám Petr Žitavský dodává, že téměř všechny z předpověděných událostí se ve skutečnosti ukázaly jako vylhané.²⁸² Týž badatel však už neuvádí druhou obšírnou zmínku k r. 1316, která astrologickému předzvídaní jistou věrohodnost naopak přiznává a jež na počátku líčení útrap a neštěstí operuje také s postulovanými důsledky tohoto jevu na pozemskou sféru po spatření komety:

Toho roku, jak svrchu jsme pověděli, jakási kometa objevila se na straně severní, jež řízením Božím zvěstovala přemnoho zlého. Neboť v době letní proti přirozené povaze toho období nastala následkem trvalých lijáků tak značná zátopa vodní, že na způsob potopy na několika místech podvracela příbytky, zdi a hrady. (...)»²⁸³

Povšimněme si spojení „proti přirozené povaze toho období“, v originále *contra naturam huius temporis*.²⁸⁴ Domníváme se, že tuto charakteristiku zde můžeme číst a interpretovat nikoliv pouze jako sdělení, že léto toho roku bylo mnohem deštivější než obvykle, jak bychom ji nejspíš vnímali my dnes, nýbrž také jako odraz dobového přesvědčení, že přirozenost se onoho léta vymkla svému řádu, v němž se kvality vlhké, suché, teplé a chladné mají v jednotlivých ročních obdobích pravidelně střídat a vyrovnávat, řádu, na který středověký člověk, bytost vrostlá do zahrady přírody a jejího koloběhu, pevně spoléhá, neboť současně je i jeho vlastní přirozeností.

Abychom tradici českých kronikářských záznamů jakožto dokladů dobového diskursu 14. století uzavřeli a přesunuli se k dokladům již ze sféry plně lékařské, zmiňme se ještě o kronice Beneše Krabice z Weitmile, který popsal neblahověstnou konjunktci, jež měla být předzvěstí velkého moru z r. 1348, těmito slovy:

Téhož roku 17. dne ledna nastalo zatmění Měsíce a konjunktce jistých neblahých planet, z kterýchžto konjunktci a zlých konstelací povstala neslýchaná epidemie neboli morová

²⁸¹ O. SCHILLER: Původ lidových představ a zkazek o hvězdách. In: *ČL IX*, 1902, pp. 450–451. – List obsažen v kap. 22: „Noveritis, quod anno Domini MCCCXXIXo mense Septembri sole existente in libra convenient omnes planete insimul, et sol erit in cauda draconis, et fiet signacio rerum admirabilium et horrendarum (...)“ *Fontes rerum Bohemicarum, tom. IV* (ed. Josef EMLER), Pragae 1884, pp. 3–337, dostupné z URL: <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/PETRI%20ZITTAVIENSIS.htm>.

²⁸² Ibid.: „Docuit me ipsa rerum et eventuum experientia, quia fere omnia, que eadem epistola spiritu pseudigrapho predixerat, sunt mentita.“

²⁸³ Kapitola 128, *Kronika zbraslavská* (trans. Jan V. NOVÁK). Praha 1905. s. 413.

²⁸⁴ *Fontes rerum Bohemicarum, tom. IV* (ed. Josef EMLER), Pragae 1884, ad cap. CXXVIII.

*rána u lidí na celém světě a trvala jak v Čechách, tak i v jiných částech světa po následujících čtrnáct let, a hned tu, hned zas tam v zemích křesťanů a všude u pohanů. A nikde nebylo útočiště, protože lidé umírali jak v rovinách, tak stejně i v horách a lesích. (...)*²⁸⁵

O skutečnosti, že hvězdáři byli v tomto případě se svou předpovědí úspěšní, stejně jako o tom, že pozemské pohromy – a konkrétně probíhající morovou ránu – chápali a interpretovali jako důsledek působení nebeských těles, není pochyb.

4. 2 Učenecká medicína na dvoře Lucemburků v první polovině 14. století

Ačkoliv textové prameny týkající se učenecké nebo přímo akademické medicíny jsou pro české prostředí v první půli 14. století, tj. ještě před založením univerzity, nanejvýš omezené, přece jen máme k dispozici několik dokladů žánru zvaného *regimina sanitatis* z pera dvorských, resp. přímo královských lékařů Jana Lucemburského a Karla IV.²⁸⁶, které tuto učeneckou sféru reflektují. Dvorské lékaře prvních Lucemburků můžeme s jistou nadsázkou označit za jakési zvěstovatele západní univerzitní učenosti v českém prostředí, neboť do něj díky svému vzdělání na předních lékařských fakultách své doby mohli přinášet soudobou a aktuální medicínskou nauku jak co se týče teoretických modelů, tak jejich praktických aplikací. A jelikož v jednom z jejich regiminů lze nalézt také zmínku o soudobých astrologických konceptech a jejich vazbě na medicínskou praxi, chceme tento rys opět alespoň velmi stručně představit. Tímto regiminem je *Epistola de cautela a venenis* adresovaná učeným Johannem z Gottingen králi Janovi.²⁸⁷

²⁸⁵ Liber secundus: „Eodem anno die XVII Ianuarii fuit eclipsis lune, et coniunctio quorundam malivolorum planetarum, ex quibus coniunctionibus et malis constellationibus orta est inaudita epidimia seu pestilencia hominum in universo mundo et duravit tam in Boemia quam in aliis mundi partibus per XIII annos proxime sequentes, et iam ibi, iam illic in terris christianorum et paganorum ubique. Nec erat alicubi refugium, quia sicut in planis sic in montibus et silvis homines moriebantur.“ Trans. J. Ž. Edice Josefa EMLERA, in: *Fontes rerum Bohemicarum, tom. IV*, Pragae 1884, pp. 3–337, dostupné z: <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/CRONICA%20ECCLESIAE%20PRAGENSIS.htm>.

²⁸⁶ Tři regimina včetně doprovodných studií a překladu souhrnně publikovala Milada Říhová s badatelským kolektivem, in: Milada ŘÍHOVÁ – Dana STEHLÍKOVÁ – David TOMÍČEK: *Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského*. Praha/ Litomyšl 2010. – K tématu dvorských lékařů již dříve EADEM, Královští lékaři. Lékaři na dvoře posledních Lucemburků, in: *DP 22*, Praha 2004, pp. 327–334.

²⁸⁷ EADEM, *Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského*; studie pp. 63–75, edice regimina pp. 78–110. Otázka atribuce textu je v samostatné studii *Královští lékaři...* (viz předchozí pozn. 286) řešena ještě odlišně v souladu s tehdy známými skutečnostmi. – Regimen Johanna z Gottingen bylo r. 2007 vydáno rovněž samostatně (Milada ŘÍHOVÁ – Martin STEINER: *Gloriosissimo principi: Epistola de cautela a venenis ad Johannem, regem Bohemiae*, in: *AUC Philologica 2* (2004 [vyd. 2007]), pp. 169–200; při porovnání obou edic lze nalézt i různocnění, aniž by na ně bylo upozorněno v kritickém aparátu (cf. fol. 273r (p. 80): *Germani propter dominium Iovis* (2010) versus *Germani propter divinum munus* (2007) – v tomto případě, důležitém pro astrologický kontext celé pasáže, preferujeme čtení novější).

Jedná se o „regimen osobní a monotematické“,²⁸⁸ sepsané nejspíše r. 1331, a jemné předivo středověké astrologie prostupuje již jeho úvodní částí: v jakémsi obligátním *captatiu benevolentiae* lékař Johannes de Gottingen poukazuje na speciální vyvolenost „vznešeného národa Alamanů“ z astrologického hlediska, jež je dosvědčena autoritou Ptolemaiova *Quadripartitu*; rod lucemburských panovníků je nadto mezi ostatními rody vznešených Germánů vyvýšen přímo k císařské vládě. Klasické pojetí vlivu nebeských těles na věci pozemské takřka ve fatalistické podobě dosvědčují slova působivého přirovnání:

*A jako podle Ptolemaiova Centilogia v páté kapitole výborný astrolog může zabránit mnohému zlu, k němuž má dojít podle postavení hvězd, tak i dobrý lékař by mohl předvídat obrovské zlo a neštěstí způsobené otravou jedem a dokonce mu zabránit, jak vysvětluje Haly, komentátor Ptolemaia, v kapitole k výše uvedeným slovům.*²⁸⁹

V tomto přirovnání se ovšem neskrývá pouhý paralelismus *astrologus – medicus*, ale také pisatelovo přesvědčení, že astrologické principy fungují a že se na ně lze pevně spolehnout – *tertium comparationis* tvoří zaručená úspěšnost preventivního kroku, na které pak může králův lékař stavět a díky níž nabude jistoty a pocitu bezpečí i samotný vladař, o něhož se pečuje. Zastavme se ještě u jedné pasáže z tohoto regimina, která se týká vlivů místa a skutečnosti, že „také potraviny proměňují své vlastnosti podle ročních období“,²⁹⁰ neboť nás opět přivádí ke konceptualizaci středověké reality jakožto živoucí a stále se proměňující zahrady:

*Ale protože vlastnosti věcí poznáváme podle Galéna nikoliv rozumem, nýbrž zkušeností, doporučuje Galénos, aby vlastnosti potravin byly zkoumány odborníkem. A v knize O potravinách napomíná lékaře, který přišel z jiných krajů, aby zkoumal dobrou či špatnou kvalitu pokrmů podle domácí tradice, a své učení vykládá na rybách. A tak nás učí, že podle změny podnebí a míst byste se měl raději vyhnout tomu, čeho je třeba se obávat.*²⁹¹

Lékař i jeho pacient se svou přirozeností a potraviny se svými vlastnostmi jsou součástí celku světa neustále podléhajícího změnám: chce-li tedy lékař adekvátně léčit, musí si být těchto kvalit a jejich změn vědom on i jeho pacient a během profylaxe i terapie k nim soustavně přihlížet – ostatně o důležitosti místa pro lidské zdraví psal již „mistr Ypokras“ v díle *O vzduchu, vodách a místech*.

²⁸⁸ Milada ŘÍHOVÁ – Dana STEHLÍKOVÁ – David TOMÍČEK: *Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského*. Praha/ Lítomyšl 2010, p. 73.

²⁸⁹ Ibid., p. 83 (f. 274v).

²⁹⁰ M. ŘÍHOVÁ et al.: *Lékaři na dvoře Karla IV.*, p. 105 (fol. 236r edice).

²⁹¹ Ibid.

Právě předchozí pasáž nám evokovala ještě jiný, o něco mladší lékařský pramen z lucemburské doby. Jedná se o krátký list pozdějšího pražského arcibiskupa Jana z Jenštejna nazvaný *O lékařství a lékařích*, který byl před časem Martinem Nodlem interpretován v rámci širší studie věnované sociální historii středověké medicíny.²⁹² Pozornosti v bádání se dostalo také dalšímu spisu téhož autora *De medicis et medicinis carnalibus*, u něž se zdůrazňoval zejména Jenštejnův požadavek na odmítnutí dosavadní lékařské tradice představované autoritativními spisy, neboť jimi popsané léčebné prostředky a postupy už neúčinkují, a na tvorbu nových léků proti novým nemocem²⁹³ – a o těchto tématech se v listě *O lékařství a lékařích* rovněž hovoří. Protože Nodlovo čtení Jenštejnova listu pokládáme za ne zcela patřičné, rádi bychom je doplnili o kontext přírodněfilosofický, jehož mřížkou bychom chtěli medicínské rysy dopisu nazřít znovu a jinak. Také v tomto listě totiž lze spatřovat subtilní doklady o středověké představě světa, jehož vlastnosti podléhají neustálé proměně, a lékař by je tudíž měl vzít v potaz.

Stručný obsah dopisu je tento:²⁹⁴ v 1. části Jan z Jenštejna zaznamenává průběh nemoci, do které upadl během svých studií v Montpellier, a především okolnosti, díky nimž se z ní uzdravil – v duchu dávné maximy *Medice, cura te ipsum!* se vyléčil vlastně svépomocí a požitím velkého množství vína, ač jeho lékařem byl budoucí osobní lékař francouzského krále Johannes Jacobi. Ten mu však ordinoval jen „jakýsi příkrm“ a víno mu povolil pouze ředěné a v minimálním množství. Po nenadálém úspěchu měl Jacobi užasle volat:

Jest zdráv, jest zdráv! A ihned se náramně počal vyptávati, jakým způsobem jsem se vyléčil. A když jsme mu vyprávěli, co se stalo, začal říkati: Běda, běda nám! Neboť se často mýlíme, léčíce domácími léky cizince, kteří se od nás zcela liší mravy, způsobem života, polohou a jinak.

Myslím, že by prospělo – nechci se tím ovšem nijak dotýkati lékařů – kdyby staré knihy byly na některých místech opraveny nebo také zcela odstraněny; a po uvážení slabosti povahy lidské i ostatních věcí, jež v poslední době přicházejí na každého člověka, spíše by se měly vymýšleti nové léky, jakož jest psáno: Když nové věci přijdou, staré zavrhnete; a síly rostlin a různá spojení látek, jež se nenacházejí v jejich pravidlech, měly by se znova skládati, aby mohly býti přizpůsobeny době a lidské křehkosti.²⁹⁵

²⁹² Martin NODL: *Ekonomie nemoci a milosrdenství ve středověku*. In: *MHB 17/1*, 2014, pp. 89–104.

²⁹³ Milada ŘÍHOVÁ: *De medicis et medicinis carnalibus*. In: *Bolletino dell' Instituto storico ceco di Roma 5*, ed. Zd. Hledíková. Praha 2006, p. 21.

²⁹⁴ *Próza z doby Karla IV.* (ed. Jan VILIKOVSKÝ), Praha 1938, p. 74. (Nodl pracuje s vydáním z r. 1948, které se v českém překladu oproti starší verzi liší jen v několika nepodstatných detailech.)

²⁹⁵ *Próza z doby Karla IV.* (ed. Jan VILIKOVSKÝ), Praha 1938, p. 74.

Ve zbylé třetině listu Jan z Jenštejna dále rozvíjí obecnější úvahy o úloze lékaře v terapii: klade přitom důraz na empirické ukotvení v přístupu k pacientovi stejně jako na nutnost nemocnému více neuškodit než prospět.

Za klíčové sdělení, které v nás vyvolalo asociaci s citovaným regimem pro Jana Lucemburského, považujeme Jenštejnův ohled na odlišnost léčených co do mravů, způsobu života a místa původu („*Neboť se často mýlíme, léčíce domácími léky cizince, kteří se od nás zcela liší mravy, způsobem života, polohou a jinak.*“): od těchto dispozic se má odvíjet lékařův přístup, který by dnešní terminologií bylo možno označit jako individualizovanou terapii. Dané formulaci však nerozumíme v tom smyslu, že by se zde Jenštejn měl klonit k úvaze „o nutnosti léčit nemocné přiměřeně jejich původu a sociálnímu postavení“, jak text interpretoval Nodl²⁹⁶ (byť ve středověké medicíně je zřejmým faktem, že sociální status nemocného se v prevenci i terapii projevoval kromobyčejně výrazně a podle něj se aplikovaly kupř. ony známé *medicine pauperum* versus *medicine regum* – ostatně sám Nodl tento fakt hned vzápětí připomíná a dále s ním pracuje), nýbrž že Jan z Jenštejna zde má na mysli důkladnější poznání vlastností nemocného, jeho typického chování i kraje, v němž pacient žije, neboť všechny tyto faktory mohou mít vliv na úspěšnost terapie. Kritériem pro volbu a použití toho či onoho léku tu tedy není sociální status nemocného, leč jeho status „*naturální*“, tj. konkrétní přirozenostní dispozice pacienta i odlišnost místa jeho pobytu.²⁹⁷ Jan z Jenštejna pro různé standardy zdravotní péče pro chudé oproti bohatým nepléduje.

Podobně Jenštejnův požadavek na opravu, ba přímo odvržení starých lékařských autorit, skrze který se téma listu protíná s tématem spisu *De medicis et medicinis carnalibus*, chápeme nikoliv jen jako projev mínění, že dříve osvědčené postupy při střetu s novou a změněnou medicínskou realitou již neobstojí, že léky přestávají zabírat a je zapotřebí nalézt jiné účinné, dosud nepopsané kombinace léčivých látek, nýbrž také jako doklad obecně sdíleného přesvědčení, že lidská přirozenost je slabá a tělesná schrána lidí křehká, zejména tváří v tvář aktuálnímu stavu světa. K tématu „vliv místa při terapii“ se ještě jednou vrátíme v souvislosti s dílem Albíka z Uničova.

²⁹⁶ Martin NODL: *Ekonomie nemoci a milosrdenství ve středověku*. In: *MHB 17/1*, 2014, p. 91. Nodlův první komentář z p. 90 může být chápán ještě poměrně široce: „Jeho [Jenštejnovy] úvahy byly ryze praktické povahy a směřovaly k přizpůsobení léčebných metod podmínkám, v nichž pacienti žijí, resp. poměrům, z nichž pocházejí (...)“, ovšem v anglickém resumé je užitá táž formulace, nad níž se zde pozastavujeme: „(...) we also encounter a noteworthy consideration in the necessity to cure the ill appropriately to their origin and social status.“ (p. 102).

²⁹⁷ Jsme si vědomi, že sociální status dobově významně limitoval rovněž dostupnost, pestrost i kvalitu stravy, jejíž příjem a trávení pak v dobové humorální teorii zpětně ovlivňovaly vnitřní dispozice člověka.

4. 3 Iatromathematika na nové pražské univerzitě: klíčové osobnosti a díla

Je charakteristické, že završení procesu recepce středověké medicíny na teritoriu českých zemí bylo urychleno a současně vyvrcholilo založením a rozvojem pražského vysokého učení v r. 1348, jehož součástí byla od počátku lékařská fakulta. Zde se pak, tak jako na jiných univerzitách v latinské Evropě, analogicky ustálil klasický výukový kánon založený na Galénově humorální patologii i pensu studovaných spisů z pera největších medicínských autorit a komentářů k nim.²⁹⁸

Tento kánon se v medicíně udržoval přinejmenším do 16. až 17. století, v některých ohledech i déle,²⁹⁹ a to navzdory jak jeho postupné erozi kvůli nesouladu novověkých pozorování a objevů s tradičními lékařskými autoritami, tak alternativním fyziologicko-patologickým teoriím, z nichž nejznámější představuje ta Paracelsova.³⁰⁰ Víme již, že galénovský humoralismus a iatromathematika byly vzájemně poměrně komplexně provázány na několika úrovních, a nepřekvapuje tedy – jak ukážeme záhy detailněji – že právě z akademického prostředí pražské univerzity pocházejí různé literární prameny, především traktáty, spisy na ochranu proti moru apod., které dokládají úzké sepětí mezi dobovými nosologickými i terapeutickými koncepty a astromedicínskými principy také v českém raně univerzitním prostředí: vždyť jak předpokládané vnější (působení nebeských těles či zkažené povětrí), tak i vnitřní příčiny nemocí (*dyskrasie* štáv v těle)³⁰¹ v sobě nesly zřejmou vazbu k astrologické nauce, nemluvě o pouštění žilou, jednom z nejtýpčtějších léčebných postupů, při jehož načasování sehrávalo postavení planet ve znameních zodiaku zásadní úlohu.

Jak jsme již rámcově naznačili (a jak uvádí i Petr Svobodný),³⁰² zásadní medicínskou premisou tu nadále zůstává souvislost mezi mikrokosmem lidského, pozemského těla a makrokosmem nebeských těles, z čehož pak vyplývá i spojitost s jejich astrologickým zkoumáním. V této souvislosti je vhodné krátce se zmínit o tzv. *učení o signaturách*, které při terapii pracovalo s podobností (tvarovou, barevnou) mezi složkou léku a chorobou nebo nemocným orgánem, z níž pak vyplývala účinnost léku:³⁰³ rovněž toto učení operuje s postulovanými korespondencemi mezi přírodou a lidskou bytostí obdobně, jako to činí

²⁹⁸ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ: *Dějiny lékařství*, p. 21, col. 2. Pro konkrétní autory identifikované v lékařských přednáškách Albíka z Uničova, tedy přibližně o půlstoletí později od založení univerzity, cf. Milada ŘÍHOVÁ, *Dvorní lékař posledních Lucemburků*. Praha 1999, pp. 70–71.

²⁹⁹ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ: *Dějiny lékařství*, p. 33, col. 1.

³⁰⁰ *Ibid.*, p. 34, col. 1–2. Hlavní rysy paracelsismu budou představeny v 5. kapitole práce.

³⁰¹ *Ibid.*, p. 38, col. 2.

³⁰² *Ibid.*, p. 33, col. 2.

³⁰³ *Ibid.*, p. 39, col. 2.

astrologie s pozemským a nadpozemským světem, zachovávajíc si současně i jistý aspekt magický, resp. sympathetický.

Současně lze přitom stále předpokládat, že působení nebeských těles anebo komet, často ještě zdůrazněné prostřednictvím zatmění Slunce či Měsíce, má mít podle dobového diskursu svůj podíl zejména na morových epidemiích³⁰⁴ (u vědomí toho, že označení *mor* je pro tuto dobu ve vztahu ke svému reálnému denotátu, ať už v české nebo latinské verzi, značně široké a vágní a může označovat jak různé infekční epidemie, tak hladomory).³⁰⁵

Za prvním iatromathematicky relevantní pramen přímo z okruhu pražské univerzity můžeme považovat encyklopedické práce Mistra Klareta (asi 1320–1370). Jejich autor, který je i širší veřejnosti znám svými latinsko-staročeskými slovníky a jenž své pravé jméno Bartoloměj z Chlumce ukryl v akrostichu z kapitol svého *Bohemáře*, pravděpodobně zastával funkci školmistra ve škole při sv. Vítu.³⁰⁶ Ta fungovala jako katedrální škola již od 11. století³⁰⁷ a později tvořila jakousi přípravnou instituci ke studiu na nově založené univerzitě.³⁰⁸ Ve svých dalších pracích, jimž budeme nyní věnovat svou pozornost, Klaret představil jakýsi sumář středověké vzdělanosti; pro naše bádání je nejdůležitější trojice děl zvaných *Medicaminarius*, *Complexionarius* a *Astronomarius*.³⁰⁹

Již Flajšhans si povšiml vzájemné souvislosti, ba až tematické provázanosti všech tří spisů,³¹⁰ o níž ostatně poučuje i rukopisná tradice a formální podobnost jednotlivých děl.³¹¹ Co se týče iatromathematicky zaměřeného obsahu, v *Komplexionáři* se po úvodní chvále medicíny setkáme s výkladem nauky o živlech a *humorech*, pokračuje se částí *de complexionibus* obecně i konkrétně pro čtyři typy lidských temperamentů a končí se pasáží o vlivu čtyř ročních období a epilogem.³¹² *Astronomarius* vykládá nejprve nauku o planetách a jejich vlastnostech (*proprietaes*), poté o klatech a zatměních; nato autor

³⁰⁴ Ibid., p. 24, col. 2, et p. 38, col. 2. Cf. kupř. morový traktát *Tractatus de praeservationibus et remediis pestilentiarum compositus per rev. magistrum et doctorem Hinricum Rybbinis de Wartislavia* z r. 1370, jenž svým zaměřením ukazuje k okruhu pražské univerzity a který ve svém úvodu poměrně detailně rozebírá příčiny vzniku moru na základě Avicennova *Kánonu* (*Sequitur capitulum de signis et causis pestilentiarum*). Ed. Karl SUDHOFF, Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des "schwarzen Todes" 1348. In *Archiv für Geschichte der Medizin* 4 (1910), pp. 205–222.

³⁰⁵ Ibid., p. 24, col. 2. Cf. Karel ČERNÝ, Problém retrospektivní diagnostiky v dějinách lékařství. In *DVT* 3/41 (2008), pp. 145–154.

³⁰⁶ Lenka SVOBODOVÁ: *Mistr Klaret*. URL: <http://www.iliteratura.cz/Clanek/16279/mistr-klaret>.

³⁰⁷ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ: *Dějiny lékařství*, p. 32, coll. 1–2.

³⁰⁸ L. SVOBODOVÁ: *Mistr Klaret*. URL: <http://www.iliteratura.cz/Clanek/16279/mistr-klaret>.

³⁰⁹ Václav FLAJŠHANS (ed.): *Klaret a jeho družina: sv. I, II*. Praha 1926 a 1928. V tomto pořadí uvádí díla rukopis. – Cf. též Anežka VIDMANOVÁ: *Mistr Klaret a jeho spisy*. In: *LF 103* (1980), pp. 213–223.

³¹⁰ V. FLAJŠHANS, *Klaret sv. I*, p. 205, bod 5. Původství díla.

³¹¹ Ibid., p. 243, bod 7. Rukopis.

³¹² Ibid., p. 206 sqq. (*Complexionarius*).

přechází k detailnímu popisu znamení zvěrokruhu (kvality, vlastnosti zrozců, povaha, postavení Luny), k vlastnostem jednotlivých měsíců a dnů v týdnu a závěrem opět detailněji k charakteristice určitých dnů v roce z pohledu pranostiky, resp. prognostiky.³¹³ Klaretův text je *passim* prostoupen latinskými glosami z mnoha středověkých a antických autorit, především právě medicínských: pokrývají oblast humorální teorie, nosologie, obecných konceptů, flebotomie, životosprávy i profylaxe.³¹⁴

V *Astronomináři* se však vyskytují také místa, kde je iatromathematická látka vyložena přímo v hlavním textu:

*Nejhorší je Hvězda psí, kterou nese tlama Lví:
příliš suchá, sálavá, místa mění v nezdravá;
humory vysoušející, žluč a bolest působící:
žlučovitý stav vytváří, mysl, jež se divě sváří.*³¹⁵

Z hlediska skutečnosti pojímané souvztažnostně zde nalézáme zachycenu manifestaci představy, jak negativně se suché a horké kvality Síría neboli Psí hvězdy, jež setrvává v nadpozemské sféře, projevují ve sféře pozemské a na zdravotním stavu člověka: vysušují, generují u lidí žluč, bolesti a *coleram*, tedy v tomto případě jakýsi *stav žlučovitosti*. U tohoto označení přitom není nikterak snadné odhadnout, jaký reálný denotát se pod ním vlastně skrývá, neboť jako cholera se od antiky, jak udává Celsus, zcela v souladu s tehdejší symptomatickou terminologií označovalo průjmové onemocnění doprovázené zvracením, které mělo být způsobeno právě vzkypěním žluči v těle,³¹⁶ tedy takové, jež by svými symptomy včetně dehydratace (hle, jak mocný vliv náleží Psí hvězdě vysoušející *humores!*) velmi přibližně odpovídalo i modernímu sémantickému vymezení slova cholera, za kterým ovšem stojí už konkrétní patogen. U Klareta však s jistotou nevíme, zda nemohl být míněn také kupř. psychický stav určitého žlučovitého rozlícení, neboť také ono by odpovídalo kontextu úryvku a empirickému pozorování, že ne jeden lidský jedinec často bývá v horkém počasí vznětlivější a podrážděnější.

³¹³ V. FLAJŠHANS, *Klaret sv. II*, p. 96 sqq. (*Astronomiarius*).

³¹⁴ Cff. k *humorální teorii* ibid. p. 107, v. 178, Galienus: *Crescente luna crescit sanguis etc.*; k *nosologii* p. 111, v. 248, Avicenna: *Luna perveniens etc.*; k *obecným konceptům* p. 115, v. 327, *Credo, quod ignorat medicorum etc.*; k *flebotomii* p. 129, v. 590, Galienus: *Minucio illicita generat etc.*; k *životosprávě a profylaxi* p. 131, v. 590, Ypocras: *Moderacio est tocuis corporis conservacio etc.*

³¹⁵ Ibid., p. 121: „Pessima stella canis, que fertur in ore leonis,/ Sicca nimis, calida, facit omnia non bene sana;/ Siccans humores, dat fel, generando dolores:/ Que gingit coleram, faciens mentem furibundam.“

³¹⁶ Cf. Celsus, IV, 18, 1: „Primoque facienda mentio est cholerae, quia commune id stomachi atque intestinorum vitium videri potest: nam simul et deiectio et vomitus est, praeterque haec inflatio est. Intestina torquentur, bilis supra infraque erumpit, primum aquae similis, deinde ut in ea recens caro lota esse videatur, interdum alba, nonnumquam nigra vel varia. Ergo eo nomine morbum hunc choleram Graeci nominarunt.“ In A. Cornelius CELSUS: *De medicina*, Vol. I. Cambridge (MA) 1935.

Ovšem kromě takovýchto veršů nalezneme v *Astronomiári* rovněž pasáže, ve kterých se astronomických či astrologických údajů vyskytuje skutečně jen minimum a u nichž se typicky jedná o návody k životosprávě a dietetice:

*Srdci i žaludku přitěžuje, když Luna se ve Lvu spatřuje:
nevyráběj oblečení, hostina pro tebe není –
ať nic ústy nazpět nejde; tehdy vše bez léků přejdeš.³¹⁷*

Nebo:

*V měsíci prosinci zdraví přejí tvým údům věci, jež hřejí.
Zelí se v jídle vyhýbej, z hlavové žíly pouštívej,
v mrazu si přikryj často leb, aby se odtud ti nevedlo zle,
Abys pak churavěl méně, popíjej skořici četně.
Budeš-li konat to cele, budeš zdrav po celém těle.³¹⁸*

Závěrem chceme ještě upozornit na typologickou strukturu celého souboru těchto tří Klaretových spisů, připojí-li se k nim také *Medicaminarius* (obsahuje dietní předpisy, popisy nemocí a jejich léčení, jak si připravit domácí prostředky proti cizopasníkům, část o trávení, ovoci, pilulkách a pouštění žilou a závěrem *signa mortis et signa vite*):³¹⁹ společně tyto Klaretovy spisy vytvářejí komplexní medicínské dílo, které zahrnuje jak teoretickou část poučující o uspořádání kosmu, pozemském světě a vnitřním ustrojení člověka, tak i praktické a konkrétní návody k uchování zdraví, postupy pro léčbu a výrobu léků, přičemž neopomíjí ani dobově nezbytné pokyny k flebotomii.

Výraznou postavou, v níž se znalost středověkého hvězdářského umění snoubila s uměním lékařským, byl Mistr Havel ze Strahova (asi 1. čtvrtina 14. stol. – cca 1388), latinsky zvaný obvykle Gallus de Monte Sion. Spolu s činností na pražské univerzitě zastával několik církevních úřadů, resp. prebend, a stal se také osobním lékařem (*phiscus imperatorius*) císaře Karla IV., jemuž věnoval své regimen.³²⁰ Říhová považuje za pravděpodobnou jeho účast právě při tvorbě Klaretova *Medicaminaria* a *Astronomiaria*.³²¹ Kromě regimina Karlovi je Mistr Havel autorem řady dalších dochovaných spisů s lékařskou tematikou, z nichž

³¹⁷ In V. FLAJŠHANS, *Klaret sv. II*, p. 121: Cor gravat et stomachum, dum cernit luna leonem:/ Vestes non facias, nec per convivia vadas./ Ut nichil ore vomas; tunc non sumes medicinas. [Trans. J. Ž.]

³¹⁸ In V. FLAJŠHANS, *Klaret sv. II*, p. 131: Sane sunt membris calide res mense Decembris./ Caulis vitetur, capitalis vena secetur./ Frigore sepe tegas caput, hinc ne tu male degas./ Ut minus egrotas, cinamoma repentita potes./ Talia si facies, sanus bene corpore fies. [Trans. J. Ž.]

³¹⁹ *Medicaminarius*, in V. FLAJŠHANS, *Klaret sv. I*, pp. 244 sqq.

³²⁰ M. ŘÍHOVÁ et al.: *Lékaři na dvoře Karla IV.*, p. 169; Gustav GELLNER: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby Jagellovské*. Praha 1935, p. 129 et n. 2. Titul regimina zní *Vitae vivendae ratio in gratiam Caroli IV. a mag. Gallo medico ac mathematico conscripta*. I v samotném názvu tak můžeme sledovat doklad úzkého propojení profesních rolí medika a matematika, tj. lékaře a hvězdáře.

³²¹ M. ŘÍHOVÁ et al.: *Lékaři na dvoře Karla IV.*, p. 170.

nejznámější a ve své době evropsky proslulé je *Missum imperatori*. Tento list adresovaný opět císaři Karlovi jej varuje před následky morové epidemie.³²² Šíři lékařských zájmů dokládají další tituly, mezi něž patří např. *De aquis medicinalibus, Tractatus urinarum* zabývající se tehdy medicínsky velmi relevantní uroskopií nebo jeho recepty (*Formae quaedam medicae mgri Galli*).³²³ Dodejme, že sama vláda a urbanistická činnost krále a císaře Karla IV. může být ilustrativním příkladem propojení astrologie a politiky ve středověku, neboť vazba na kosmologický rámec konání a na astrologicky vybrané a vhodné okamžiky (srov. výše proměnu astrologického tázání ve prospěch otázky typu „kdy bude nejlepší čas“) je u tohoto vladaře evidentní a prokázána, např. při položení základního kamene pražského mostu a v architektuře jeho věže³²⁴ nebo při strukturování nové urbanistické podoby celého sídelního města jako druhého Říma.³²⁵ Mistr Havel byl v této souvislosti údajně tím, kdo měl vzhledem k příznivějším astrologickým předpovědím přesvědčit císaře, aby založil Nové Město mezi Vyšehradem a Vítkovem, a nikoliv na rovině u Bubenče.³²⁶

Z pohledu iatromatematické na elementární a přirozenostní úrovni jsou pro naše poznání důležité ty pasáže Havlova regimina, které velmi srozumitelně ilustrují souvztažnost mezi přirozenými kvalitami a lidskými komplexemi:

*Pročež máme rozumět podle Galénovy VIII. knihy O přirozenosti zdraví, že každá špatná komplexe má být upravována k uměřenosti, leda by tomu bránily nutné životní potřeby. Lepší je proto pro kováře, aby byl flegmatik, než aby měl vyrovnanou komplexi, a lepší je proto pro rybáře, aby byl choleric, než aby byl vyrovnané komplexe.*³²⁷

Jak z příkladů vidno – a jak poznamenal také editor v komentáři³²⁸ – při správné moderaci lidské komplexe má lékař vzít vždy v potaz též konkrétní prostředí člověka, aby bylo

³²² Ibid., p. 171.

³²³ G. GELLNER: *Jan Černý*, pp. 130–131.

³²⁴ Zdeněk HORSKÝ: Založení Karlova mostu a kosmologická symbolika Staroměstské mostecké věže. In: *Staletá Praha IX*, Praha 1979, pp. 197–212.

³²⁵ Cff. Milan ŠPŮREK, *Praga mysteriosa: tajemství pražského slunovratu*. Praha 1996. – Kateřina KUBÍNOVÁ: *Imitatio Romae. Karel IV. a Řím*. Praha 2006.

³²⁶ O. SCHILLER: *Původ lidových představ*, p. 455; G. GELLNER: *Jan Černý*, p. 129.

³²⁷ M. ŘÍHOVÁ et al.: *Lékaři na dvoře Karla IV.*, p. 183. David TOMÍČEK *ibid.* překládá originální výraz *faber* konvenčněji, a sice jako *řemeslník*; v kontextu celé pasáže a kvůli kontrastu jednotlivých popisovaných kvalit (teplý – studený, vlhký – suchý) se však kloníme k úpravě a volíme explicitnější označení *kovář*. Tentýž výraz užil v překladu dané partie rovněž Vinař (in Josef VINAŘ: *Obrazy z minulosti českého lékařství*. Praha 1959, p. 35, ovšem namísto *rybář* překládal *pastýř*, protože se řídil různověstí rukopisu, který uvádí *pastor*, a nikoliv *piscator*).

³²⁸ Ibid., p. 192, n. 119.

dosaženo kýžené přiměřenosti. Podobně je při volbě vhodných pokrmů nutno přihlédnout k ročním obdobím (*tempora anni*):

V zimě ať je podáván pokrm těžší a ve větším množství, ale najednou, a to takový, který tíhne k horkosti. S jarem se však slučuje pokrm přiměřený, spíše jednodušší, kvůli naplňování učiněnému v zimě. V létě se hodí pokrm lehký, tíhnoucí ke studenosti, a ať ho není podáváno mnoho najednou. Na podzim ať je podáván pokrm v malém množství a musí tíhnout k horkosti a vlhkosti.

Jednotlivé jídlo má být co do kvalit i kvantity opět podáváno tak, aby vlastnosti daného ročního období nebo prostředí ideálním způsobem *temperovalo*.

Zikmund Albík z Uničova (cca 1358/1360–1426) představuje vzhledem k dosaženým akademickým i církevním hodnostem a svému dílu nejspíše nejproslulejšího lékaře lucemburské doby v Čechách.³²⁹ Narodil se kolem r. 1360;³³⁰ po studiích na artistické fakultě absolvoval r. 1394 medicínu a brzy se z něj stal „regalis aulae physicus supremus“ ve službách Václava IV.³³¹ Kromě medicíny získal během studií v Itálii také doktorský gradus práv v Padově.³³² Po vypuknutí husitské revoluce odešel nakonec do Vratislavi a odtud pak do Budína ke dvoru císaře Zikmunda, kde r. 1426 zemřel.³³³ Albíkovo dílo je značně rozsáhlé,³³⁴ počínaje traktáty proti moru (např. *Regimen tempore pestilencie Albici medici*),³³⁵ pokračuje detailními a individualizovanými regiminy sanitatis pro krále Václava (později přepracován v tzv. *Vetularius*) i jeho nevlastního bratra Zikmunda (*Regimen ad Sigismundum*)³³⁶ a konče třeba soubory univerzitních přednášek zvanými *Collectorium minus* a *Collectorium maius*.³³⁷

³²⁹ Podrobnou monografii věnovanou životu a dílu tohoto lékaře, o níž se v následující části práce rámcově opíráme, publikovala Milada ŘÍHOVÁ, *Dvorní lékař posledních Lucemburků*. Praha 1999.

³³⁰ Ibid., p. 25.

³³¹ G. GELLNER: *Jan Černý*, p. 113.

³³² Ibid., p. 114; M. ŘÍHOVÁ: *Dvorní lékař*, pp. 23–24. Možná proto doporučoval pro lékaře též znalost astronomie či kanonického práva, cf. M. ŘÍHOVÁ, *Královští lékaři*, p. 327.

³³³ G. GELLNER: *Jan Černý*, p. 116; M. ŘÍHOVÁ: *Dvorní lékař*, pp. 24–25. – D. Tomíček v recentním článku nicméně udává již letopočet 1425 bez bližšího určení, cf. David TOMÍČEK: *Mental Health in Bohemian Medical Writings of the 14th–16th Centuries (With Special Emphasis on Albich (Albicus) of Uničov)*. In *Mental Health, Spirituality, and Religion in the Middle Ages and Early Modern Age* (ed. Albrecht CLASSEN). Berlin – Boston 2014, p. 465.

³³⁴ Soupis díla ibid., pp. 170 sqq.

³³⁵ G. GELLNER: *Jan Černý*, p. 64.

³³⁶ M. ŘÍHOVÁ: *Dvorní lékař*, pp. 98–130. O vlivu a autoritě *Vetularia* svědčí skutečnost, že vyšel již r. 1484 tiskem v Lipsku. Ibid., p. 173.

³³⁷ Detailněji ke *Collectorium* cf. ibid., pp. 76–77.

Již Gellner zaznamenal, že Albík „povšimnul si zeměpisných vlivů na obraz chorob, a proto zdůrazňoval nutnost přizpůsobiti tomu i léčení“,³³⁸ a právě těmito pasážemi z *Vetularia* bychom nyní rádi svou sondu do iatromathematických aspektů Albíkova díla otevřeli:

*Dále: zvyky v rodné zemi jsou ve všech těchto věcech druhou přirozeností. Vždyť Ital se ze své přirozenosti spokojí s malým ptáčkem, kdežto Čech se sotva uspokojí s husou. A z toho je zřejmé, že nemocný v Čechách se musí stravovat jiným způsobem než nemocný Ital v Itálii.*³³⁹

Můžeme říci, že Albík se v tomto úryvku dotýká téže teze, se kterou jsme už setkali při čtení listu Jana z Jenštejna, a sice otázky, zda je pro léčení důležité znát místo pacientova původu; mimoto zde částečně poodhaluje také směr úvah, který jej k takovému názoru dovedl. Za klíčové východisko pro interpretaci pokládáme pojem *altera natura*, „druhá přirozenost“. V originálu je přímo definována jako *consuetudo patriae* („to, nač jsme zvyklí z rodné země“), ale není možné ji vykládat stejně konvenčně jako v dnešním jazyce (tj. pouze jako určitý individuální zvyk), nýbrž je nutno chápat ji v úzkém vztahu k oné *prima natura* jedince – té, kterou představuje jeho přirozenostní skladba neboli komplexe.

Místu tudíž rozumíme tak, že *alteram naturam* reprezentují vlastně ony tradiční a dobře známé *sex res non naturales*.³⁴⁰ V úryvku nacházíme zdůrazněnu jednu z nich, konkrétně *cibus* – v jídelních zvyklostech se Ital od Čecha dosti liší, a proto se i nemocný v obou zemích musí stravovat jinak. Tato, řekněme, regionální dietetika pak ovlivňuje rovněž nalezení vhodných léčebných prostředků, neboť:

*V některé zemi některé léky pomáhají a v jiné nikoliv, protože platí rozmanitost stravovacího režimu v jídle i v pití i v různosti přípravy pokrmů, a stejné je to s dalším, co roste ze země. A proto lékař, vystudovaný v Itálii, není příliš mnoho platný v Čechách [nebo ve Slezsku], protože choroby v jedné zemi se odlišují od nemocí v druhé. A neshodují se ani strava a nápoje.*³⁴¹

³³⁸ G. GELLNER: *Jan Černý*, p. 116.

³³⁹ M. ŘÍHOVÁ: *Dvorní lékař*, p. 162: „Item consuetudo patrie in omnibus istis est altera natura. Quia Italicus natura sua contentatur in avicula, Bohemus vero vix contentatur in auca. Et sic patet, quod eger in Bohemia est aliter cibandus quam egrotus Italicus in Italia.“

³⁴⁰ Česky dobově překládáno např. jako „šest věcí nepřirozených“ apod., moderně též jako „šest/ero nepřirozeností“, cf. K. ČERNÝ, *Mor*, pp. 113 et 117. Asi nejvýstižnější označení by v dnešní češtině podle nás mohlo znít „šestero nevrozeností“ ve smyslu šestice věcí, které člověku nejsou vrozeny čili „dány od přírody“, když nevycházejí přímo z jeho přirozenostní skladby, ale i tak ovlivňují jeho zdraví.

³⁴¹ M. ŘÍHOVÁ, *Dvorní lékař*, p. 112 et 162, uvádí danou pasáž ve dvou verzích (Mnichov BStB, Clm 25 072, a Berlín, PrKB Lat. Qu. 274) se třemi zanedbatelnými různoceněními; zde cituji dle jí citovaného mnichovského rkp.: „Item in una regione aliquae medicinae prosunt et in alia non, quia est diversitas diete in cibus et potibus et in diversitate preparacionis ciborum et sic de aliis rebus terre nascentibus. Et ideo medicus doctus in Ytalia non valet in Bohemia [vel Silesia], quia egritudines in una discordant in egritudinibus

Různost pokrmů, nápojů i jejich přípravy v různých zemích dle Albíka znemožňuje efektivní přípravu jakýchsi „univerzálních remedií“, neboť léky (i jejich složky – viz originální spojení *res terre nascentes*) účinkují různě, a nadto se liší i jednotlivé regionální choroby. V souvislosti s těmito postřehy má být kladen důraz na empirii, praxi a blízký kontakt pacienta s lékařem, jak Albík vzápětí pokračuje:

Je tudíž příjemné mít lékaře z domácí země, který zná zvyklosti, mravy i způsob života v (různých) zemích, a zkušeného, který dovede podávat léky podle věku a zvyklosti ročního období, i podle nemocného pacienta, a pečlivě zvažovat i jiné zvláštnosti, jakým způsobem má lékař tomu či té podávat léky.³⁴²

Snaha takového zkušeného lékaře, jenž *scit applicare medicinas*, tedy ve výsledku směřuje ke značně individualizované a až holistické terapii, což představuje z pohledu dnešní medicíny nanejvýš moderní přístup – tím více může zaujmout, že se odehrával v naprosto odlišném medicínském paradigmatu.

S konceptem vlivu zemí, tamějších zvyklostí a specifik na aktuální zdravotní stav člověka v duchu přirozenostní astromedicíny souvisí také následující úryvek, jímž se s Albíkovým dílem rozloučíme:

Ale my, kteří žijeme na severu a v severním podnebí, potřebujeme více pročišťování kvůli nadměrnému obžerství a musíme se pročišťovat spodem, protože jíme těžká jídla. A v nás mají převahu těžké tělesné šťávy. Naopak u Francouzů a Italů převažují tělesné šťávy jemné, protože mají jemné povětří i vzduch, jejich jídla i nápoje jsou skrovnější a v životě se nekoupají [ve veřejných lázních], víno pijí smíšené s vodou a jedí zralé ovoce.³⁴³

Kromě dvojice *cibus et potus*, jedné ze šestera *res non naturales*, Albík v pasáži připojuje rovněž druhou, *auram et aerem*, a okrajově též *exercitium et motus*, neboť do této oblasti

alterius terre, nec dieta cibi et potus concordant.“ Druhé souvětí v další verzi cituje i G. GELLNER: *Jan Černý*, pp. 116–117, n. 17, který čte dle blíže neurčeného rkp. („Vetular.“) a upravuje středověký pravopis na klasický; za jediný významnější rozdíl považují Gellnerovo čtení „vel Silesia“, které v originále i v překladu označují [] a doplňují do textu Říhové, neboť vhodně odpovídá kontextu díla při předpokládaném pobytu Albíka ve slezské Vratislavi a sepsání spisu tamtéž v r. 1422 (cf. M. ŘÍHOVÁ: *Dvorní lékař*, p. 24); zbytek Gellnerova čtení pro repetitivnost latin. formulací nepřejímám.

³⁴² M. ŘÍHOVÁ: *Dvorní lékař*, p. 162: „Iocundum est ergo medicum terre /habere/, qui scit consuetudines, mores, modum vivendi terrarum, et expertum, qui scit applicare medicinas iuxta etatem et consuetudinem temporis anni et hominis infirmi et alia particularia diligenter considerare: qualiter medicus isti vel iste debet applicare.“ Překlad Říhové v několika jednotlivostech mírně upravuji.

³⁴³ M. ŘÍHOVÁ: *Dvorní lékař*, p. 163: „Sed nos habitantes in septentrionali plaga et climate indigemus plus purgacionis propter gulam excessivam et per inferius debemus nos purgare, quia grossis cibis utimur. Et grossi humores dominantur in nobis, sed in Gallicis et Ytalicis dominantur subtiles humores, quia subtilem habent auram et aerem, cibum et potum paucum et non balneantur in vita corpus, vinum limphatum bibunt, fuctus maturos comedunt.“

řadí i on sám také koupel v lázni. V celém výkladu tak můžeme spatřovat jeden článek Albíkova lékařského mínění o komplexích, byť v textu *verbis expressis* vyřčen není, a to přibližně v tomto znění: i když tělesné šťávy jižních národů dávají vzniknout týmž komplexům jako u národů severních, mají jejich komplexe odlišnou kvalitu. Tato kvalita je zde vymezena opozicí *grossus – subtilis*, tj. těžký (hrubý) – jemný (lehký), a stává se při zachování zdraví a léčení nemocí těch i oněch národů nezanedbatelným faktorem. A tak můžeme s jistotou nadsázkou říci, že italský posel z Milána, který by v Praze pod jiným povětrím náhle ochořel a jemuž by na posilněnou v nemoci byla podána pečená husa s místními tvrdými jablky, by tuto návštěvu kvůli své jemné jižní komplexi mohl odnést s těžce podlomeným zdravím.

Závěrem si dovoluujeme k daným Albíkovým tezím doplnit ještě jednu interpretaci: jako by zde totiž slavný královský lékař, i když explicitně nic nevyslovil, adresátovi mimoděk sděloval dvě zajímavé informace o své práci a problémech, s nimiž se mohl potýkat a jež jej mohly trápit. A tak jednak vysvětluje, proč určité léky nefungují, ač by dle soudobé teorie i praxe (kritérium vyzkoušeného receptu bylo velmi důležité) fungovat měly – důvodem je rozdílné nastavení zvyklostí na straně pacienta a vlastně i lékaře, přitom se tu lékaři potenciálně otevírá jakýsi únikový prostor pro případ, že by jeho postup na pacientovi tentokrát nevykázal žádoucí výsledky; a zároveň jednak reflektuje svou vlastní lékařskou činnost, kdy jakožto učenec toužící pomoci během soustavné konfrontace medicínské teorie s empirií zřejmě stále testoval nové léčebné přípravky a metody – s cílem se propříště poučit, *qualiter medicus isti vel iste debet applicare* lépe a účinněji.

Křišťan z Prachatic (cca 1370–1439) patřil stejně jako Albík z Uničova k významným reprezentantům pozdně středověkého lékařství na pražské univerzitě v předhusitském i husitském období.³⁴⁴ Svým rozsáhlým působením a dílem zasáhl nejen do sféry medicínské, ale také matematicko-astronomické a teologické.³⁴⁵ Z četných děl pojednávajících o lékařských tématech a sepsaných primárně latinsky³⁴⁶ je pro naše

³⁴⁴ Cf. Hana FLORIANOVÁ–MIŠKOVSKÁ (ed. et trans.): *KŘIŠŤAN Z PRACHATIC: O pouštění krve*. Praha 1999, pp. xiv–xv. Dana Stehlíková v nedávné studii na základě textové kritiky protimorních spisů dovozuje, že Křišťan z Prachatic mohl poslouchat Havla ze Strahova, cf. Dana STEHLÍKOVÁ, Morové spisy připisované mistru Křišťanovi z Prachatic. *AUC – HUCP* 57/1, 2017, pp. 11–34.

³⁴⁵ Cf. G. GELLNER: *Jan Černý*, pp. 149–152; detailně pak Pavel SPUNAR: *Repertorium auctorum Bohemorum protractum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans, tom. I*. Wratislaviae – Varsaviae – Cracoviae – Gedani – Łódziae 1985, tituly č. 300–355. K astronomickým spisům cf. kupř. Petr HADRAVA – Alena HADRAVOVÁ: *Křišťan z Prachatic: Stavba a užití astrolábu*. Praha 2001.

³⁴⁶ Ve své nejnovější monografii uvádí Dana STEHLÍKOVÁ (*Od andělky po zimostráz. Latinský Herbář Křišťana z Prachatic a počátky staročeských herbářů, Morové spisy připisované mistru Křišťanovi z Prachatic*, Brno 2017, pp. 11–75) na pravou míru celou řadu mýtů, omylů a nepřesností, pokud jde o Křišťanovu osobnost a jeho literární tvorbu – jedním z nových zjištění je i to, že svá odborná díla nejspíše psal takřka výhradně latinsky (cf. p. 70). Konkrétních bodů se ještě dotkneme v dalším výkladu.

zkoumání iatromathematické tradice nejdůležitějším pramenem jeho traktát *De sanguinis minucione* neboli *O pouštění krve* (1430),³⁴⁷ který byl „určen studentům lékařské fakulty a všem, kdo provádějí pouštění krve“.³⁴⁸ Ve shodě s prototypickým modelem tohoto žánru odborné literatury nalezneme ve výkladu rozsáhlé pasáže věnované astrologické medicíně (přibližně 20 % textu traktátu)³⁴⁹, přičemž Křišťan nejprve vymezuje, že vhodnou či nevhodnou dobu pro venesekci určují dva hlavní faktory: jednak vlastnosti ročních období, jež ovlivňují zahuštění tělesných šťáv i krve, jednak postavení nebeských těles:

*Taková doba nebo hodina se vybírá dvojmým způsobem: za prvé podle stavu vzduchu, což se týká působnosti lékařů, za druhé podle postavení a aspektu Měsíce a dalších šesti planet ve dvanácti nebeských znameních, což je záležitostí astronomů.*³⁵⁰

Pod pojmem stav vzduchu (*aeris dispositio*) se přitom v textu zjevně rozumí proměna jednotlivých kvalit vzduchu (horko, sucho, vlhko, chladno) během roku a jejich odraz v proměnách kvalit tělesných šťáv člověka; konceptuálně se tedy nacházíme bezpečně v prostoru klasické humorální teorie a jejího přírodně-filosofického ukotvení. Když nejprve ve stručnosti vyložil otázku týkající se povětrí, přistupuje poté Křišťan plynule k výkladu astromedicínskému.

Tento výklad lze rozčlenit do několika kratších celků: 1) obecný úvod o planetách a znameních; 2) rozdělení znamení dle ročních období; 3) o povahách a vlastnostech jednotlivých znamení; 4) melothetické korespondence v klasickém rozvržení (včetně veršované pasáže); 5) role planet pohybujících se ve znameních při zachování zdraví, podpořená citací z autority (Ptolemaios), a upozornění na možná rizika nedodržení postupu (při méně vhodné konstelaci je účinek léku omezený, při nevhodné může pacient trpět nevolností nebo lék dokonce vyzvrátit, takže nebude účinkovat); 6) značná důležitost postavení Měsíce pro dobré a špatné pouštění krve doplněná obecnou kasuistikou, která dle našeho názoru výstižně ilustruje způsob, jak středověký lékař tyto obecné principy uplatňoval ve své praxi:

Důvod je ten, že podle všech astrologů Měsíc zvyšuje vlhkost v jakémkoli tělesném údu, k jehož znamení přechází: například když bude Měsíc ve Skopci, zvětšuje vlhkost hlavy, protože Skopce ovládá hlavu. Jestliže se tedy někdo v tu dobu zraní na hlavě, bude to

³⁴⁷ H. FLORIANOVÁ-MIŠKOVSKÁ: *O pouštění krve*, p. xvi; cf. též Jana NECHUTOVÁ, *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, pp. 228–229.

³⁴⁸ H. FLORIANOVÁ-MIŠKOVSKÁ: *O pouštění krve*, p. xvi.

³⁴⁹ Rukopis zabírá folia 200r – 210r, astromedicínská část se nachází na foliích 202r – 204r.

³⁵⁰ *Tale autem tempus vel hora duobus modis eligitur: primo modo quantum ad aeris dispositionem, et hoc spectat ad practicam medicorum, secundo modo quoad situm et aspectum Lune in 12 celestibus signis et aliorum sex planetarum, et hoc est de practica astronomorum.*

pro zraněného nebezpečnější, než kdyby byl Měsíc v jiném znamení, protože v ráně se zvětší vlhkost, která je pro zraněného škodlivá.

Výklad uzavírá 7) doplnění o roli dalších planet při provádění flebotomie, především pak o jejich povahách (ve smyslu čtyř kvalit) a vzájemných aspektech, ať už příznivých, anebo nepříznivých: vždyť ti, kdo nejsou příliš vzděláni v astronomii, jak říká Křišťan, se při pouštění žilou mohou spokojit s rolí Měsíce; pro ty však, kdo vědí více, je potřeba doplnit další výklad („bude tedy užitečné, aby toto dílo bylo jako základní příručka pro žáky více propracováno“).³⁵¹ Těmito poznámkami je opět potvrzena intence textu: jeho adresáty byli jak studenti lékařské fakulty, tak praktici provádějící flebotomii. Dodejme, že pokud jde o otázku vlivu nebeských těles na člověka a svobodné lidské vůle obecně, Křišťan z Prachatic se zde přidržoval pojetí Tomáše Akvinského.³⁵²

Korpus spisů prisuzovaných tradičně Křišťanovi zahrnuje kromě děl psaných latinsky rovněž texty jazykově české. Jak už bylo naznačeno v jedné z předchozích poznámek pod čarou, Dana Stehlíková v nedávné studii zásadním způsobem přehodnotila dosavadní textovou atribuci a nově rozvrhla vztahy příbuznosti a závislosti mezi různými staročeskými lékařskými památkami, mj. rukopisnou sbírkou zvanou *Jádro a Lékařskými knížkami* spojovanými s Křišťanem.³⁵³ Klíčovým zjištěním zde je, že „staročeské *Lékařské knížky* nejsou Křišťanovým dílem“ a že „ani své odborné práce nepsal česky“.³⁵⁴ Z hlediska zkoumání iatromathematických prvků v tomto textu a jeho dalšího života v lékařském diskursu ovšem tento fakt nepředstavuje překážku, pouze nás vede k tomu, že dílo budeme pracovně označovat jako tzv. Křišťanovy *Lékařské knížky*. Tento soubor lékařských rad a naučení zaštitěných jeho jménem patřil v 15. a 16. století k vlivným textům starší české lékařské literatury, jistě i díky tomu, že *Knížky* byly počínaje rokem 1544 opakovaně vydávány.³⁵⁵ Jejich součástí je také krátké české poučení o pouštění krve,³⁵⁶ v němž mj. nalezneme zajímavou přírodní analogii k procesům, jež mají probíhat v lidském těle:

³⁵¹ Pohyb konkrétních planet otevírá v celém terapeutickém procesu další úroveň, neboť fungují jako dynamizující faktor, cf.: „Dále je třeba vědět, že jako se již zmíněných dvanáct znamení vztahuje k různým částem těla, tak planety v nich se nacházející tytéž části svým vlivem a mocí mění, posilující nebo zeslabující přirozené působení daného znamení.“ Ibid., p. 29.

³⁵² Cf. M. MARKOWSKI, *Der Standpunkt der Gelehrten*, p. 21: Křišťan doslova opakuje klíčové argumenty Akvinského *indirecte et per accidens*.

³⁵³ Cf. Dana STEHLÍKOVÁ, *Od andělky po zimostráz. Latinský Herbář Křišťana z Prachatic a počátky staročeských herbářů, Morové spisy připisované mistru Křišťanovi z Prachatic*, Brno 2017, pp. 61–72.

³⁵⁴ Ibid., p. 70.

³⁵⁵ Cf. *Knihopis*, digitální verze přístupná na webu NK ČR, <http://www.knihopis.cz>, čísla tisků K 4587–4591, 19212. Tamtéž přístup k několika digitalizovaným verzím starých tisků z fondu NK a KNM.

³⁵⁶ Incipit *Tuto máš znáti na pouštění krve čtverou věc*. In *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic*, ed. Zdeňka TICHÁ, Praha 1975, p. 161. S touto novou edicí 2. vydání Křišťanových knížek z r. 1553/54 jsme z praktických důvodů pracovali; pokud to bylo nutné, přihlíželi jsme též k digitalizovaným verzím.

podobnost spočívá ve vnímání mořského odlivu jakožto protějšku sníženého množství krve u člověka, ocitá-li se Měsíc v novu:

Nemají také pouštěti, když jest měsíc nový, neb jest člověk mdl a má málo krve, jakožto na moři vidíme, když ho ubývá, když jest měsíc nový.

Jinou částí těchto tzv. Křišťanových *Knížek* je také další spisek³⁵⁷ charakterizující běh roku ve vazbě na dění odehrávající se v přírodě i v lidském těle, přičemž jeho konceptuálním základem stále zůstává humorálně-pathologický přístup. O tomto textu, jenž se formou i obsahem blíží žánru pranostiky, však pojednáváme samostatně až v sedmé kapitole této práce spolu s dalšími prameny raně novověkého období, neboť *Knížky* vyšly jako celek poprvé tiskem až r. 1544 a teprve od této doby lze vlastně uvažovat o jejich dosahu a „impact faktoru“ na publikum širší než jen úzce profesní komunitu lékařů, resp. praktiků: mezi těmi lze do té doby předpokládat primárně rukopisné tradování textu.

Doklad dobového diskursu o vlivu nebeských těles na lidské zdraví přináší rovněž *Pravidlo zdraví lidského složení Mistra Křišťána*, které čtenáři představuje prototypický návod k zachování zdraví na základě principu *sex res non naturales*.³⁵⁸ V části jednající o *povětrí* se tvrdí, že zkažené povětrí a puch z mrtvol po bitvách jsou větrem roznášeny na původně čistá místa a způsobují mor, „a zvláště když zlí planetové k tomu pomáhají, jako Mars aneb Saturnus“:³⁵⁹ negativní planetární aspekty tudíž mají dále potencovat už tak negativní dopad roznášeného vzduchu a puchu.

Sluší se připomenout, že iatromathematická tematika byla na pražské univerzitě součástí také tzv. kvodlibetních disputací, jakýchsi řečnických soubojů, v nichž mistři diskutovali na libovolné (zadané) téma, které ovšem muselo být také posluchačsky atraktivní.³⁶⁰ Barbora Kocánová uvádí několik ukázek z kvodlibetu v r. 1417, jehož kvestie byla určena právě Křišťanovi z Prachatic a zněla *Utrum omnis stella comata sit eiusdem nature cum corporibus celestibus et habeat significare terre motum, defectum terre nascencium et infallibiter futuram hominum mortalitatem*, tj. doslovněji „Zda je každá vlasatá hvězda téže

³⁵⁷ Titul *Spis tento k lékařství tobě má pohodlný býti, aby znal, které stránky roku a kterého měsíce na kterých znameníh čeho máš užívati, čím se spravovati anebo čeho vystříhati, ač chceš užitek lékařství při svém těle seznati*. Zd. TICHÁ, *Lékařské knížky*, pp. 133–142.

³⁵⁸ Zd. TICHÁ, *Lékařské knížky*, pp. 165–176.

³⁵⁹ Zd. TICHÁ, *Lékařské knížky*, p. 169

³⁶⁰ Cf. Jiří KEJŘ, *Kvodlibetní disputace na pražské universitě*. Praha 1971: „Utrum medicus habens habitum astronomie per scienciam astronomie possit aliquid conferre ad salutem egri?“, tj. „Zda lékař mající zkušenost v astronomii může skrze znalost astronomie něčím přispět k uzdravení nemocného?“, pp. 124–125 (No 52 /53/); anebo obecněji ibid.: „Utrum peritus astrologus de futuris contingentibus certitudinaliter prenosticare possit?“, tj. „Zda zkušený astrolog může s jistotou předpovídat o tom, co se v budoucnu přihodí?“, p. 134 (No 130 /133/).

podstaty jako nebeská tělesa a zda má znamenat zemětřesení, úbytek úrody na zemi a nezpochybnitelně i budoucí smrt (mor) lidí“.³⁶¹

Z dochovaných a předem připravených argumentačních tezí pro i proti vyplývá, že se věnují jak povaze komet z hlediska tehdejší *fysiky* (zda jsou či nejsou složeny z prvků), tak tomu, zda komety poukazují na jevy budoucí, zde konkrétně na mor. Křišťanova *conclusio* se nejspíš nezachovala³⁶²; položíme-li však nyní vedle sebe obě zaznamenané teze *pro et contra*, spatříme vlastně oba krajní názory, jež vymezují dobový diskurs v otázce vlivu komet na vznik nemoci, což je pro pochopení přístupu pozdně středověkého lékařství na tehdejší pražské univerzitě a pro vykreslení astromedicínské tradice nesmírně důležité:

Že nepředznamenávají mor

Dále mor nastává z vnitřní příčiny, neboť [nastává] vlivem špatné dispozice štáv v lidském těle, ale kometa je něco vnějšího. Tudíž se nejeví být neklamným znamením nebo příčinou lidského moru. Důsledek je zřejmý spolu s nižší a vyšší [premisou], protože činná síla je spojena s tím, nač působí, ale kometa nemůže být spojena s lidským tělem, tudíž [komety nepředznamenávají mor].

Že předznamenávají mor

Za prvé kometa vzniká, když panuje sucho, ale suché pohlcuje vlhké a teplé, tudíž se argument dokazuje pro první část, protože látkou komety je teplý a suchý výpar, kterého nemůže být pro vznik komety dostatečné množství, ledaže by panovalo sucho. Nižší [premise] je proto zjevná v [díle] O dlouhověkosti a krátkověkosti, jelikož v teplém a vlhkém spočívá život, tudíž [komety předznamenávají mor].³⁶³

Odvažujeme se nicméně tvrdit, že v dané době se o prvním názoru vedla vskutku pouze akademická debata. Převládající mínění v lékařských kruzích se jednoznačně přiklápělo ke druhému názoru, a to i vně univerzitního pole – svědčí pro to např. titul naučení proti moru *Zpráva proti šelmovému času, točičto proti moru, kterýžto z božieho dopuštění jest a z běhu planet a hvězd, ted' se píše*,³⁶⁴ jenž vliv nebeských těles zdůrazňuje a který je součástí tzv. *Staročeských knih lékařských* (jimž se budeme zanedlouho věnovat podrobněji).³⁶⁵

³⁶¹ Barbora KOCÁNOVÁ, Prokop z Kladrub: Příručka kvodlibetáře (teze o kometách), in *Čítanka latinských textů z pozdně středověkých Čech* (edd. Lucie DOLEŽALOVÁ – Michal DRAGON – Jan CTIBOR), pp. 229–243.

³⁶² Ibid., p. 230.

³⁶³ Ibid., pp. 237 et 243. Překlad Barbory Kocánové jsem na několika místech drobně upravil s cílem přesněji vystihnout medicínské aspekty latinského originálu (pp. 236 et 242).

³⁶⁴ Cf. *Staročeské knihy lékařské* (ed. Alena M. ČERNÁ). Brno 2006, p. 35.

³⁶⁵ Variantní rkp. NK XVII D 10 uvádí v titulu zprávy ještě explicitněji: (...) *a hvězd, jakož hvězdáři pravie a velmi široce o tom vypisují* (...). In *Výbor z české literatury doby husitské II* (edd. Bohuslav HAVRÁNEK – Josef HRABÁK – Jiří DAŇHELKA et al.). Praha 1964, p. 606.

Zosobněním skutečnosti, do jaké míry byla středověká medicína propojena s dobovým hvězdářstvím, je rovněž učenec Jan Ondřejův, řečený Šindel (cca 1375–1455/58).³⁶⁶ Proslavil se po celé Evropě svými astronomickými tabulkami a prý také schopností předzvídat ve hvězdách budoucnost; mimoto je pravděpodobně „myšlenkovým autorem“ pražského orloje.³⁶⁷ Doktorský gradus v lékařství získal nejspíše ve Vídni, pak byl povolán do Prahy jako profesor hvězdářství a stal se vedle Albíka z Uničova dvorním lékařem; r. 1409 je již označován jako *physicus noster* krále Václava IV.³⁶⁸ Po nejrůznějších peripetiích během husitského období (byl vyznán pod jednou), kdy se Šindel živil jako lékař, se vrátil r. 1436 na univerzitu do Prahy.³⁶⁹

Příkladnou ilustrací konceptu *astrologie naturalis*, a tedy i od ní odvislých iatromathematických představ v Čechách první půle 15. století, je Šindelovo rukopisné pojednání *O působení pohybu planet*, v němž můžeme sledovat postulovaný mechanismus obecného vlivu planet na sublunární sféru, jakož i působení tzv. vládce roku na neživou i živou přírodu:

*Složení jednotlivců je smíšení povah (temperamentum naturarum) a k smíšení povah dochází smíšením časů (temporum), smíšení časů pak vzniká působením pohybu planet, které vládou tomu času, v němž dochází k onomu smíšení. (...)*³⁷⁰

*Tak příkladem působení planety jediné je třeba Saturn. Když ten bude vládnout věštbě roku bez aspektu vůči Martu nebo některé jiné z planet, bude v zimě přemíra mrazu ve všech chladných severních krajinách a zahynou živočichové i rostliny, a ještě obtížněji bude obyvatelům tohoto pásma v chladu a suchu, když bude Saturn ascendentní ze středu kruhu augu. Avšak v krajinách nadmíru teplých se v roce, jehož věštbě bude vládnout Saturn, zmenší žár jejich ovzduší, ochladí se a stane se příjemným, posílí se jednotliví živočichové i rostliny, upraví se jim povaha (complexio) a jejich ovzduší bude příznivé, když Saturn bude vůči nim descendentní.*³⁷¹

³⁶⁶ A. HADRAVOVÁ – P. HADRAVA: Středověká astronomie v Čechách, p. 20; G. GELLNER: *Jan Černý*, pp. 156–157.

³⁶⁷ K astronomickým tabulkám a orloji cf. A. HADRAVOVÁ – P. HADRAVA: Středověká astronomie v Čechách, p. 20. Ke zjišťování budoucnosti v. G. GELLNER: *Jan Černý*, p. 158: zde se cituje obdivný list Aenea Silvia Piccolominiho, pozdějšího papeže Pia II., že Šindel jako jediný dovede předvídat budoucí pohromy, mory (*pestes*) a léta neúrodná i úrodná.

³⁶⁸ G. GELLNER: *Jan Černý*, pp. 130–131.

³⁶⁹ *Ibid.*

³⁷⁰ In *Výbor z české literatury doby husitské II*, p. 595; originální latinský text p. 610.

³⁷¹ *Ibid.*, p. 595.

Než se s intelektuálním polem pražské univerzity rozloučíme, zastavme ještě se krátce u Martina z Lenčice (cca 1405–1463), který zde jako pravděpodobně první *astronomus publicus* vypracovával astrologické předpovědi pro jednotlivé roky.³⁷² Byly to právě tyto předpovědi, přinášející mimo jiné také poučení o všeobecném vlivu nebes na zdraví lidí, které se později s rozvojem knihtisku spojovaly s minucemi a kalendáři³⁷³ a daly vzniknout populárnímu žánru raně novověké české literatury – těmto textům se budeme věnovat detailněji především v 6. kapitole této práce.

Martin z Lenčice sepsal pro Oldřicha z Rožmberka latinsky psanou prognózu o událostech, jež měly nastat r. 1455;³⁷⁴ její 5. kapitola se nazývá *O moru a nemocech přináležejících nynějšímu roku* a zkoumá neblahý vliv konstelací Saturna a Marta na lidské zdraví.³⁷⁵ Tyto konstelace přinesou mimo jiné *infirmitates calidas et mortem subitam*, úmrtí starcům a těžké porody ženám; a navíc však *tento mor bude mít větší sílu nad křesťany, protože ascendentní znamení křesťanů, totiž Ryby, je nepříznivě ozářeno paprsky Marta*.³⁷⁶

Je důležité si uvědomit, že takovýto typ předpovědi postuluje vliv planet na lidské zdraví *en gross* bez ohledu na konkrétní komplexi jedince nebo např. postavení Luny, jehož lékař využíval v individualizované terapii. Morová rána může totiž postihnout všechny, a tak jedinou nadějí zůstává obrátit se k Bohu, neboť on jediný (jako jejich stvořitel a pán) může tyto nebeské vlivy potlačit a přinést uzdravení. Všeobecné astrologické předpovědi tohoto typu tak pro oblast zdraví a nemoci nutně nabývaly jistého eschatologického tónu.

4. 4 Iatromathematika pro znalé laiky v první polovině 15. století

Obrátme nyní svou pozornost k astromedicínským pramenům, jež dokládají pronikání tohoto typu lékařské literatury mimo okruh univerzitních vzdělanců vládnoucích latinou, tedy mezi dominantně českojazyčnou a laickou čtenářskou obec. Prvním zkoumaným textem bude pozoruhodné dílo zvané *Hvězdářství krále Jana*.³⁷⁷ Tento rukopisný sborník je datován do poloviny 15. století s tím, že konzervativní prvky jeho jazyka a lexika ukazují

³⁷² *Výbor z české literatury doby husitské II*, p. 546.

³⁷³ *Ibid.*

³⁷⁴ *Ibid.*, pp. 547–550: zde přetištěna první až čtvrtá a sedmá kapitola.

³⁷⁵ Cf. rkp. NK I G 6, fol. 107v: *Capitulum quintum de peste et egritudinibus anno presenti appropriatis*. Digitální knihovna Manuscriptorium.

³⁷⁶ *Ibid.*: *Fortificabitur autem hoc pestis super Christianos, quia signum ascendens Christianorum, puta Pisces, per radios Martis infortunatur.*

³⁷⁷ Alena M. ČERNÁ – Petr HADRAVA – Alena HADRAVOVÁ – Martin STLUKA (edd.): *Hvězdářství krále Jana*. (Práce z dějin vědy 12, Scripta Astronomica 11.) Praha 2004.

na sepsání zřejmě již na přelomu 14. a 15. století.³⁷⁸ Obsah díla je velmi pestrý, propojený ovšem sjednocujícím tématem hvězdářství; k němu se na nejrůznějších místech textu připojují také informace či instrukce z oblasti lékařství. V následujícím obsahovém přehledu si blíže všímáme těch lékařských prvků, které považujeme za relevantní co do zachycení dobové medicínské praxe.³⁷⁹

Sborník začíná 1) návodem k pouštění krve (žilami i baňkami), v němž se u pasáže o baňkách přímo odkazuje na výtah „Mistra Havla“³⁸⁰; následují 2) soupisy příhodných a nepříhodných dní v měsíci, u kterých se upozorňuje na jejich vliv na nemoc a její průběh i pacientovu prognózu (*Patnástý mesiac nemocný dlúho nemocen bude a nebezpečen zdravím bude, ale mýti jej pelyňkem, opichové listie klásti jemu na prsi, a budet' zdráv.*);³⁸¹ poté 3) prognostika: zjišťování budoucího zdaru a stavu (*Pakli chceš věděti, když kto nemocen jest, umře li, čili nic, tehdy slož jméno jich s tiem dnem, kterého se jest roznehl, a přemóže lit' nemocného jméno, bude živ. Pakli přemóž hvězda, tehdy umře.*);³⁸² 4) výklady ke kalendáři a k výpočtu různých dat v roce; 5) delší pojednání o rozdělení roku na měsíce a roční období, k němu jsou připojeny zmínky o jejich humorálních a souvisejících astrologicko-věšteiných charakteristikách; čteme tu mj. zdůvodnění vlivu Měsíce na lidské zdraví na základě přirozenostních analogií:

*Čtvrtý týden jest studený a mokrý, a jest vodokrevný na vzchodě. A tehdy jest mokr a mokrosti přidává, neb mesiac jest počátek vsie mokrosti. A protož i jest, když mesiece přibývá, tehdy moře, mozku i krve a vsie mokrosti přibývá. A když ubývá mesiece, tehdy mokrosti vsie ubývá. Ješče vice, když luna vende v noci oknem na hlavu kterému člověku, když spí, ihned učiní mu bolest v hlavě a velikú šňupu.*³⁸³

Nato se podrobně charakterizují 6) znamení zvěrokruhu a povahopis jejich zrozenců, u nichž jsou popsány klasické melothetické korespondence (*Dievkona aneb Děvojna jest šesté znamenie. Působí žaludek a třiesla, a to bude polovicě těla, a jest znamenie zlé, studené, suché, zemské, kalostudné, od polu zlé a od polu dobré, ženské. A panuje v břišie a v drobiech*

³⁷⁸ Ibid., p. XXII. *Hvězdářství* vykazuje, jak uvádějí editoři (ibid., p. 155), obsahové shody s dalšími rukopisy lékařských, astrologických aj pojednání, mimo jiné právě s již jmenovanými *Staročeskými knihami lékařskými* (NK sign. XVII B 18; další rkp. NK XI C 2 a XVII D 10). Byť mají oba rukopisy tutéž editorku A. M. ČERNOU, není nám jasné, proč je vzájemná souvislost mezi rukopisy naznačena jen signaturou a proč se ani v edičních poznámkách *Staročeských knih* (p. 376sq.), které nově vyšly o dva roky později než *Hvězdářství*, ani v tamním soupisu literatury (p. 392sq.) hvězdářský sborník nezmiňuje.

³⁷⁹ Konkrétní paginaci v následujícím shrnutí obsahu dílčích podkapitol *Hvězdářství* obvykle neuvádíme, počáteční stránku ale vždy specifikujeme u těch pasáží s astromedicínským významem, které citujeme.

³⁸⁰ Ibid., pp. 7–8.

³⁸¹ Ibid., p. 12, fol. 6v edice.

³⁸² Ibid., p. 15, fol. 9r.

³⁸³ Ibid., p. 26, fol. 13rv. Stč. slovo *šňupa* značí *rýmu*. Ibid., p. 172.

i v břišném vnitřku.);³⁸⁴ někdy je stručně pojednáno též o chorobách příznačných pro každé znamení (např. *Čas nemoci jeho Váhana, od polu záříje do polu října. Silné nemoci bude trpěti někdy v hlavě od rozličných hliz neb vředov. Někdy přijdu jemu bolesti břicha a játr.*).³⁸⁵ Následují: 7) numerologická část související s prognostikou a 8) popis vlastností a vlivů planet (oboje tentokrát téměř bez zmínek o spojitosti se zdravím a nemocí).

Dalšími částmi jsou 9) učení o nebeských sférách (*okrotách*) a jejich vlivech na sféru pozemskou, přičemž hned v úvodní pasáži se popisuje působení těchto sfér na genezi lidského zárodka v průběhu jednotlivých měsíců – nebeská *tělesa* postupně ovlivňují růst nového *těla* v matce (kupř. *Sedmého měsiece Měsiec přijda, dokoná svú mokrostí tělo a naplní mezi kostmi a mezi koží. Osmý měsiec Hladolet nastúpi a tu zárodětu ustudí a usuší. Protož když se dietě v osmý měsiec narodí, musí umřieti. Devátý měsiec Kráломoc svú horkostí dietě rozehřeje a mokrostí je nakrmí a z břicha je vystrčí.*);³⁸⁶ 10) pojednání o čtyřech lidských letorách v duchu humorální fyziologie a 11) přirozenost člověka podle jeho vzezření (*a capite ad calcem*).

Po těchto výkladech je v rkp. připojen explicit, jímž se *Hvězdářství krále Jana* jako takové uzavírá, avšak text sborníku ještě dále pokračuje: 11) jakýmsi kosmologicko-filosofickým pojednáním o Bohu, jeho moci a jím stanoveném řádu světa (ještě se k němu vrátíme) a 12) prognosticky laděným textem, jak vydařený bude rok dle data Božího narození v určitém dni v týdnu. Dílo ukončuje 13) kratičký lékárnicky orientovaný appendix (míry a váhy, sběr bylin) a 14) samostatně řazené folio s poněkud exotickým tématem o přístupu k hermafroditům (jeho obsah se týká oblasti lékařské stejně jako právní).

Pokud je nám známo, *Hvězdářství krále Jana* nebylo jakožto pramen pro poznání podoby pozdně středověké medicíny dosud významněji zkoumáno. Ve světle výše řečeného se jeví, že z genologického a typologického hlediska vykazuje podobně kompilační charakter jako např. soubor tří Klaretových encyklopedických pojednání, avšak s adresáty, pro něž byla primárním komunikačním kódem čeština a u kterých tedy můžeme předpokládat neakademický sociální status vzdělaných laiků – snad kleriků nebo praktiků typu lazebníků a bradýřů, kteří měli k oficiálnímu lékařství blízko a mohli si chtít (ano, nyní již spekulujeme) upevnit či rozšířit své „odborné medicínské portfolio“, ať už z praktických, anebo i ryze pragmatických důvodů. Vždyť pohotová reakce takového léčitele u lůžka nemocného, třebaš by použil jen vyčtenou (a typizovanou) formuli z bohatého rejstříku

³⁸⁴ Ibid., p. 55, fol. 32v.

³⁸⁵ Ibid., p. 61, fol. 38r.

³⁸⁶ Ibid., p. 83, fol. 56r.

o zdravotních perspektivách zrození konkrétního znamení, nebo by při provádění terapeutického úkonu podpořil svůj postup též vhodnou citací „z mistra Galiena“, mohla posilovat pocit důvěry na straně trpícího a vnímání takové léčebné činnosti jako skutečně profesionálního umění.

Takovému okruhu laických adresátů rukopisu by nasvědčovala nejen poznámka samotného autora, jíž si povšimla editorka Alena M. Černá,³⁸⁷ totiž že čtenář textu není z vysokých a latiny znalých kruhů (*A to mohlo by býti jinak praveno, kdyby to pravenie šlo k múdrym vysokým vysokým. Ale že česky se píše, musí se ponížiti v tom pravení.*),³⁸⁸ ale také lékárnický závěr díla, v němž autor před výčtem základních měř a vah praví v podobném duchu: *Protož sem počal tuto kapitulu psáti, v niež chci obecnější miery klásti, ale neobecnie múdřejším lékařóm poručuji.*³⁸⁹ Tedy jinými slovy: uvedu nyní pouze všeobecně používané míry, kdežto ty zvláštní přenechávám vzdělanějším lékařům: tobě, čtenáři, který nejsi profesionál, takový lékárnický základ plně postačí.

Pro podporu svého argumentu uvádíme, že takto farmaceuticky zaměřený závěr rukopisu současně představuje určitou propedeutiku s radami, jak si má lékař počínat v praxi při podávání léku a co všechno má ovládat. Základem je pochopitelně znát *ľidská prírozenie* a rozpoznat nemoci; z hlediska léků k tomu pak přistupuje umění jejich náležité přípravy, aby nezpůsobily spíše škodu (*anebo málo dada, nedodada, anebo mnoho a přieliš dada, předá, a tak nemocného neb neuléčí, aneb větčí a horší nemoc přivede*),³⁹⁰ schopnost správné indikace vzhledem k věku, typu nemoci, druhu léku i jeho množství, samozřejmě s ohledem na humorální kvality (*Také aby znamenal, kteraký lék dáváš, odporný li, totiš protivný li nemoci, čili neprotivný.*).³⁹¹ Jako by chtěl na samém závěru sborníku jeho tvůrce ještě jednou, pro jistotu, připomenout adeptu lékařství, nač si má při léčení dávat pozor. Farmaceutická pasáž končí iatromathematickým postřehem o roli planet a znamení, neboť důležitý význam v terapii má i čas podání léku (a jeho teplota):

*Také znamenaj, kterého času máš dávatí lékařstvie, totiš pod dobrými planéty a zvěrocestmi, tj. znameními, v nichž Slunce i Měsiec běžie. Také znamenaj, že všeliké lékařstvie, kteréž člověk má v se, totiž v život, přijímati, má býti horký neb vlažný neb teplý. A protož múdry lékař najprv <...>*³⁹²

³⁸⁷ Ibid., p. XVI.

³⁸⁸ Ibid., p. 106, fol. 74v.

³⁸⁹ Ibid., p. 127, fol. 94v.

³⁹⁰ Ibid.

³⁹¹ Ibid., p. 128, fol. 9v.

³⁹² Ibid.

Pokusme se tedy dílčí zjištění o *Hvězdářství krále Jana* prismatem pozdně středověkého lékařství stručně shrnout. Lékařská tematika vycházející z konceptu galénovského humoralismu a přirozenostně chápané *astrologie naturalis* se vynořuje průběžně v celém textu sborníku tu s větší (srov. úvodní, lékařsky kompaktní pasáž o flebotomii), tu s menší intenzitou; chybí jen výjimečně. Zdraví a nemoc v textu představují soustavnou manifestaci přírodně a přirozeně ukotvených souvztažností mezi lidskými bytostmi a světem, ve kterém žijí, neboť vliv „okrot nebeských“ dynamicky zasahuje do všech aspektů lidské činnosti i bytí člověka.

Možná také proto neznámý pisatel *Hvězdářství* zřetelně zdůraznil (a přitom se implicity vyrovnal s potenciální námitkou proti astrologii ze strany křesťanského pravověří), že pánem nad hvězdami, znamení, sférami i planetami zůstává Bůh, neboť on ustanovil *vedlé jich času aby plnily úřady své, Bohem dané, a toho aby nikdy nepřestúpily, ani přerušily, ani proměnily, leč by to sám ráčil proměnit. Neb kterakžkolivěk Buoh dal jest moc tomu všemu, však sobě najvětčí moc ostavil jako mocný pán nad úředníky svými.*³⁹³ Jako bychom zde slyšeli ozvěnu konceptu *potentia ordinata* a *potentia absoluta* theologa Pierra d'Ailly, který žil ve stejné době jako předpokládaný autor sborníku a který o otázce Boží moci zevrubně pojednal. Lze tedy uzavřít, že nejen z hlediska soudobé iatromathematiky, ale také theologie se myšlenkový svět zachycený ve *Hvězdářství krále Jana* plně vřazuje do ideových proudů vyspělé pozdně středověké Evropy.

Sborníkem typově blízce příbuzným *Hvězdářství* je obsáhlé dílo české středověké lékařské literatury, které se v moderním vydání označuje jako *Staročeské knihy lékařské*.³⁹⁴ Podobně jako u předchozího textu jde o soubor nejrůznějších odborných pojednání, v ohnisku jeho zájmu se však tentokrát ocitá především oblast soudobé medicínské a farmaceutické nauky, kdežto astronomicko-astrologické partie jeho jádro netvoří. Autor díla, podle vnitrotextových zmínek františkánský mnich,³⁹⁵ se v lékařství orientoval dosti dobře, graduovaným lékařem však podle všeho nebyl.³⁹⁶ Komu mohl být tento sborník určen? Milada Říhová odhaduje, že mezi adresáty patřili „patrně lékárníci, různí ‚lepší‘ léčitelé, možná i faráři a mniši, kteří se na okraji vlastního povolání věnovali léčení“,³⁹⁷ a my v tomto bodě neshledáváme zásadní důvody proč nesouhlasit; k okruhu potenciálních příjemců

³⁹³ Ibid., p. 73, fol. 48v–49r.

³⁹⁴ *Staročeské knihy lékařské* (ed. Alena M. ČERNÁ). Brno 2006.

³⁹⁵ Milada ŘÍHOVÁ: Předmluva. Ibid., pp. XII–XV.

³⁹⁶ Ibid., p. XV.

³⁹⁷ Ibid., p. XIII.

Lékařských knih bychom však připočetli ještě zkušené laické praktiky, jako jsme to učinili výše u *Hvězdářství*.

Obsah sborníku lze rozdělit na zhruba 23 nestejně dlouhých částí (v připojeném přehledu jmenujeme většinu z nich).³⁹⁸ Hned v úvodu nalezneme komputistickou část věnovanou kalendáři, poučení o flebotomii i naučení proti moru; dále chiromantický oddíl, rozdělení roku a definici *sex res non naturales*. Na dalších foliích *Lékařských knih* jsou vyloženy uroskopie a venoskopie, *smrteľdná znamenie*, vlastní terapeutická část sborníku zvaná *lékové o všech neduziach* (značně obsáhlá, zabírá přes 1/3 rkp.) a oddíl věnovaný ženským nemocem. Dále následují *Knihy ranné* zaměřující se na akutní úrazy, farmaceutická (přesněji spíše farmakopoetická) část zabírající se mastmi a bylinářstvím, a konečně partie s astronomicko-astrologickou a přírodněfilosofickou tematikou (společně asi 1/6 rkp.), které nás zajímají především.

Souvislost astronomicko-astrologických charakteristik s lékařskou naukou a jejich vliv na lidské zdraví i průběh nemoci se v textu *Staročeských lékařských knih* – na rozdíl od *Hvězdářství* – tematizuje dominantně právě jen v závěru pojednání a zmínky na jiných místech jsou výjimečné. Nejprve se s iatromathematickými prvky setkáme u základní typologie planet (*Iupiter, šestý planét, a jest horkého a mokrého přirozenie. A panujet' nad játry a nad lidmi múdrymi a dobré plti i krve.*)³⁹⁹ a u popisů zrozenců ve znameních; jde tu opět o jakousi prognostickou všehochuť, pokud jde o vlastnosti, vzezření a budoucnost dotyčných – např. pro muže narozené ve znamení Panny: *Duom nemoci jeho jest Vodnák, budeť nemáhati na hlavu a na oči a v břiše bude nemáhati v dětinství svém. A potom po třidceti pěti letech, a potom ve třidceti a ve čtyřidceti letech nemáhati bude. A zmuož li se z těch nemocí, budeť živ ke stu letóm, než musiet' se vystřiehati horka přielišného.*⁴⁰⁰

Téměř doslovně se s *Hvězdářstvím* shoduje prognostika *Lékařských knih* ohledně vyléčení z nemoci (viz výše pod bodem 3). Následující návody *co jest dobrého a co zlého v každém znamení činiti* jsou sice podány dosti heslovitě, avšak ani zde astromedicínské prvky nechybí (*Jest li Měsiec ve Skopci, sázeti baněk na šíji i na vší hlavě lékařstvie zapoviedá. Avšak dobro jest krev púšťeti z ruky, ale z hlavních žil nepúšťej.*). Stejně tak proniká lékařská tematika na dvou místech do typologie lidské povahy a postavy podle planet:⁴⁰¹

³⁹⁸ Přehledná tabulka ibid., pp. 383–384. Shrnutí obsahu *Lékařských knih* podáváme ve shodě s jejich novočeskou edicí; u obsahu kapitol odkazujeme na paginaci pouze při citacích konkrétních ukázek z díla.

³⁹⁹ Ibid., p. 315.

⁴⁰⁰ Ibid., p. 331.

⁴⁰¹ Ibid., p. 261.

Mercurius, ten planét, jesti' prostrednie a smiešene complexie, kto se pod ním narodí, rád proměňuje a přikloněn jest s kterakostí svú, s čím se shledává, jednak se zlým, jednak s dobrým. A praviet' hvězdáři, že Mercurius následuje Slunce a od jeho paprskuoov tažen od Slunce bývá po sobě. A tak člověk pod ním narozený skrovného a tenkého života jest a malé postavy, mluvný bývá, zubatý, múdry jest a dóvtipný, miluje múdrosti a učenie dobrých mravuov, zčastný (...).

Sborník de facto uzavírá⁴⁰² odborněji a náročněji komponovaná pasáž vykládající humorální teorii: čtenář se dozvídá o čtyřech elementech a jejich podílu a důležitosti při konstituci člověka, např. toho typu, jemuž říkají *colericus*, to jest židké a horké krve: takový člověk (...) ne brzo se roznemuož, ale bude dlúho nemocen, a to velmi těžce, musie ležeti, krev jemu púšťeti jest zdrávo, dobře jiesti muož, mnoho požádá, a málo muož, v každé věci velmi náhlý svého hněvu.⁴⁰³

Samotný závěr *Staročeských knih lékařských* uvozený slovem *Znamenaj* je opět do značné míry totožný s úsekem *Hvězdářství* jednajícím o Boží moci, z nějž jsme už citovali, a tedy shodně upozorňuje, že to Bůh je svrchovaným pánem nade vším; rovněž polemizuje s blíže neurčenými *neumělými popy*, jimž *písmo známo nenie, ani hvězdářské*,⁴⁰⁴ a kteří je zpochybňují. Soudíme, že takto koncipovaný závěr *Lékařských knih* a důraz na Boží moc měly v intencích sepisovatele sborníku poskytnout dílu jakési „hvězdné zakončení“ a dodat tím celému závěru na působivosti. Relativně samostatná a kompaktní iatromathematická část sborníku může být současně interpretována též jako určité sémantické gesto, jehož funkcí je odkazovat směrem k vyšší, akademické medicíně se sofistikovaným aparátem výkladu zdraví a nemoci, a deklarovat tak vysokou úroveň *Staročeských knih lékařských* pro jejich adresáty.

Podobně samostatně je iatromathematická část včleněna do rukopisu lékařských pojednání kněze Jana z r. 1474.⁴⁰⁵ Rukopis uchovává knihovna Ústavu dějin lékařství 1. LF UK a pomocí Hippokratovy autority se v úvodu astromedicínské části zdůrazňuje, že *non est medicus, qui astronomiam ignorat*.⁴⁰⁶ Jen stěží bychom pro zachycení souvislosti mezi středověkým lékařstvím a hvězdářstvím našli výstižnější formulaci.

⁴⁰² V rkp. následují ještě kratičká *Zpráva o řeholi lékařské o krve púšťeni* a partie *O vodách*, ale jsou připojeny až po explicitu. Ibid., pp. 369–373.

⁴⁰³ Ibid., p. 365.

⁴⁰⁴ Ibid., p. 367.

⁴⁰⁵ Milada ŘÍHOVÁ – Stanislav PETR: Thesaurus e librario. In: *Historia – medicina – cultura. Sborník k dějinám medicíny* (edd. Karel ČERNÝ – Petr SVOBODNÝ). Praha 2006, pp. 41–52.

⁴⁰⁶ Ibid., p. 51.

4. 5 Kontextový průhled do německojazyčné astromedicínské literatury

V samém závěru této kapitoly věnované středověké astrologické medicíně v českém království považujeme za vhodné zmínit se alespoň stručně také o staré německé lékařské literatuře, neboť nelze opomenout, že vedle latinsky a česky psaných pramenů jsou k dispozici i texty ve druhém vernakulárním jazyce tehdejších českých zemí, tedy v němčině. Lékařským německojazyčným textům nacházejícím se v českých a zejm. moravských knihovnách a archivech se v uplynulých dvou desetiletích intenzivně věnovala Lenka Vaňková, z výsledků jejíhož bádání v následujícím nástinu vycházíme.⁴⁰⁷ Naším záměrem tu není vést nad těmito texty další samostatný výzkum, nýbrž – mnohem skromněji – načrtnout pouze a jen kontury toho, jak a nakolik se stará německá lékařská literatura v našich zemích tematicky a žánrově dotýká týchž astromedicínských okruhů jako literatura jazykově či autorsky české provenience.

Jako první chceme představit chirurgický traktát neznámého autora z poloviny 15. století reprezentující moravskou oblast.⁴⁰⁸ Jeho rukopis začíná obecným úvodem o lékařství a popisem jednotlivých typů lidského temperamentu; poté následuje zásadní a prakticky zaměřená část zabývající se rozdělením ran a jejich léčením (včetně tzv. *Schlangentraktatu*, jenž pojednává o účincích hadího masa a kůže) a konečně sbírka receptů.⁴⁰⁹ Jinou písarskou rukou už je k textu připojena samostatná kapitola „o vlivu znamení hvězd a přesného data narození člověka na jeho osud“.⁴¹⁰

L. Vaňková tedy klade oprávněnou otázku, zda daná kapitola k traktátu původně patřila;⁴¹¹ ať už tomu tak však bylo či nikoli, pokládáme za významné samo o sobě, že k pojednání o chirurgii takováto kapitola vůbec přiřčena je – zdá se nám totiž pravděpodobné, že autorskou intencí pro teoretický úvod o temperamentech a stejně tak iatromatematický závěr traktátu mohla být snaha poskytnout ranhojičské látce takřka akademický medicínský rámeček, který by váhu a prestiž celého textu ještě zvýšil (podobně jako u *Staročeských knih lékařských*). Byl by to další doklad skutečnosti, že astromedicínská tematika byla v lékařských rukopisech vnímána jako standardní a očekávatelná součást díla a že její absence by se naopak mohla jevit jako nedostatek.

⁴⁰⁷ Lenka VAŇKOVÁ: Zur Korpus deutscher medizinischer Texte des 14.–16. Jahrhunderts aus böhmischen und mährischen Bibliotheken und Archiven, in: *Fachtexte des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit. Tradition und Perspektiven der Fachprosa- und Fachsprachenforschung* (ed. Lenka VAŇKOVÁ). Berlin – Boston 2014, pp. 47–64.

⁴⁰⁸ Lenka VAŇKOVÁ: Stará německá lékařská literatura na Moravě jako pramen, in: *AUPO Historica 29* (2000), pp. 273–277.

⁴⁰⁹ Ibid., p. 275.

⁴¹⁰ Ibid., p. 276.

⁴¹¹ Ibid.

Druhý okruh německých lékařských textů, tentokrát s vazbou na území Čech, reprezentuje pětice rukopisů z Fürstenberské knihovny na Křivoklátě, mezi nimiž se nachází také bohatě ilustrovaný rukopis Ie 7 z poloviny 15. století.⁴¹² V podstatě je to další verze textu zvaného *Iatromathematisches Hausbuch*, který obsahuje: kalendář s měsíčními pravidly životosprávy („Monatsregeln“), kalendářní tabulky, přehled neblahých dnů, výklady učení o zvěrokruhu a planetách, nauku o komplexích a závěrem oddíl o pouštění žilou.⁴¹³ Souhrnně tedy pokrývá všechny důležité oblasti astrologické medicíny, které jsme mohli při stejném obsahu, ale v jiném rozvržení sledovat vyloženy už v Klaretových textech – představuje tudíž zřejmý doklad toho, že obecný model iatromathematických naučení byl skutečně sdílen napříč jednotlivými jazykovými prostředími.

V křivoklátských rukopisech Ic 9 a Ib 25 sepsaných v téže době jako rukopis předchozí najdeme další verze *Monatsregeln*,⁴¹⁴ a to ve dvojí podobě, přičemž verze prozaické jsou v porovnání s těmi rýmovanými značně obsáhlejší a doplněné navíc informacemi o medikamentech, pokyny k pouštění krve či prognostikou.⁴¹⁵ Jako ukázkou uveďme pravidla životosprávy doporučená pro měsíc leden v rýmované verzi z obou rukopisů:

Januarius

Escas pro Janum calidas est sumere sanum

Jn dem Jenner ist gesunt warmes essen zw aller stund (Ic 9, fol. 82v)⁴¹⁶

Jenner

Vor dem tische soltu nemen wein

Das sey die ertzney deyn (Ib 25, fol. 59r)⁴¹⁷

Při zevrubném zkoumání těchto rukopisných verzí se L. Vaňková věnovala zejména jejich odlišným jazykovým, obsahovým a stylovým charakteristikám s tím závěrem, že různý jazykový rejstřík i úroveň textů (např. odkazy na humorálně fyziologické charakteristiky, medicínské autority, užívání odborných termínů týkajících se rostlin a léků aj.) dokazuje různost adresátů v různých společenských vrstvách pozdně středověké společnosti – v rozpětí od laiků až po poměrně poučené praktiky.⁴¹⁸

⁴¹² Lenka VAŇKOVÁ: Astromedizinische Themen in den Handschriften der ehemaligen Fürstenbergischen Bibliothek auf der Burg Křivoklát. In *Deutsch-slawische Kontakte – Geschichte und Kultur* (edd. Michaela KOVÁČOVÁ – Jörg MEIER – Ingrid PUCHALOVÁ). Košice 2011, pp. 83–93.

⁴¹³ *Ibid.*, p. 84–87.

⁴¹⁴ Lenka VAŇKOVÁ: Adressatenbezug in Monatsregeln. In: *Brünner Beiträge zur Germanistik und Nordistik* 26/2012, pp. 51–65.

⁴¹⁵ *Ibid.*, p. 59.

⁴¹⁶ *Ibid.*, p. 64.

⁴¹⁷ *Ibid.*, p. 65.

⁴¹⁸ *Ibid.*, p. 61.

Závěrem doplňme přehled iatromathematických rysů v dosud zkoumaných pramenech:

období:	pramen:	přítomnost iatromathematických prvků v (lékařském) díle:
12. až 14. století	<i>staré české kroniky</i>	zatmění nebeských těles/ neblahá konjunkce má značit morovou ránu či smrt, komety ovlivňují přírodní dění <i>contra naturam huius temporis</i>
14. stol. po vzniku pražské univerzity	<i>regimen pro Jana Lucemburského</i>	vliv klimatu a místa na lidské zdraví - tematizuje se přirozenost, životospráva (volba pokrmů)
	<i>list Jana z Jenštejna</i>	důležitost přirozenostních dispozic pacienta, vliv místa a zvyků pacienta na životosprávu (volba pokrmů) a výběr léků
	<i>Klaretovy sborníky</i>	<i>Complexionarius</i> : živly a <i>fysis</i> , humoralismus a lidské komplexe, roční doba; <i>Astronomiarius</i> : vazba nebeských těles k humoralismu (<i>stella canis... siccans humores</i>), nosologii, flebotomii včet. rizik (<i>minucio illicita</i>), návody k životosprávě (<i>dum cernit Luna Leonem...</i>); <i>Medicinarius</i> - dietní předpisy, popisy nemocí, flebotomie
	<i>Havel ze Strahova: regimen Karlovi</i>	souvztažnost mezi přirozenými kvalitami a lidskými komplexemi, vliv ročních dob i komplexe jedince na dietetiku dle kvalit (studenost/horkost/vlhkost)
15. stol. akadem. medicína medicína pro laiky	<i>Albík z Uničova: Vetularius</i>	(<i>prima</i>) <i>natura</i> a <i>altera natura</i> , druhá přirozenost jako klíč k životosprávě nemocného, vliv místa, různost léčebných přístupů dle faktoru místa a roční doby; jiná kvalita tělesných šťáv (<i>grossi/subtiles humores</i>) v závislosti na <i>povětrí</i> (<i>aer et aura</i> : přirozenostní koncept)
	<i>Křišťan z Prachatic: De sanguinis minucione</i>	flebotomie závisející jak na ročním období a proměně kvalit vzduchu (<i>aeris dispositio</i>), tak na roli Měsíce a dalších planet při jejich pohybu ve znameních; riziko pro zdraví tělesných údů vzhledem k pohybu Měsíce na základě melothetických korespondencí
	<i>tzv. Lékařské knížky</i>	souvztažnost mezi přibýváním a ubýváním krve ve vztahu k fázím Měsíce (přirozenostní analogie) a efekt pro flebotomii
	<i>kvestie o moru</i>	v rámci aristotelské <i>fysiky</i> a příslušných kvalit mají komety znamenat mor (podobně v dobové zprávě o moru - <i>jest z běhu planet a hvězd</i>)
	<i>Jan Šindel: O působení pohybu planet</i>	souvztažnost mezi přirozenými kvalitami a lidskými komplexemi (<i>temperamentum naturarum</i>), vliv planet a vládce roku na živou a neživou přírodu, změna komplexe podle vlastností planet
	<i>Martin z Lenčice: prognóza r. 1455</i>	v kapitole <i>O moru a nemocech</i> popsán vliv neblahých konstelací na vznik nemocí a příchod moru
	<i>Hvězdářství krále Jana</i>	flebotomie, vliv dnů na nemoc, prognostika, humorální charakteristiky a vliv Měsíce na lidské zdraví (přirozenostní analogie), melothetické korespondence, obecný vliv sfér a těles na zdraví, čtyři letory, role planet při času podání léku (... <i>znamenaj, kterého času máš dávatí lékařství, totiž pod dobrými planéty a zvěrocestmi...</i>)
	<i>Staročeské knihy lékařské</i>	iatromathematická část asi 1/6 díla, v duchu humoralismu tematizována souvztažnost mezi planetami, přirozenostmi a orgány; zdravotní prognózy u zrozců znamení; flebotomické prvky u znamení (<i>Jest li Měsíc ve Skopci, sázeti baněk na šíji i na vší hlavě lékařství zapovídá...</i>), konstituční typologie dle planet
	<i>německojazyčné lékařské rukopisy</i>	prognostická část u chirurgického traktátu; <i>Monatsregeln</i> , astrologické výklady, nauka o komplexích a flebotomická část v <i>Iatromatematisches Hausbuch</i> ; prozaické verze <i>Monatsregeln</i> s údaji o medikamentech, flebotomii a prognostice v dalších rkp.

Tabulka 3: Iatromathematické prvky u zkoumaných lékařských pramenů pozdního středověku

5 ASTROLOGIE A IATROMATHEMATIKA V LÉKAŘSKÉM DISKURSU RANĚ NOVOVĚKÉ EVROPY

Analogicky k neostrému a prostupnému předělu mezi antikou a středověkem lze hovořit o podobném kontinuu spojujícím pozdní středověk s obdobím raného novověku. Časoprostorová povaha tohoto předělu je přitom v Evropě značně diferencovaná a variabilní: mnohé ze změn v náboženském myšlení a v přírodně filosofickém uvažování, v sociální stratifikaci i uspořádání státních struktur totiž byly výsledkem kontinuálního vývoje s kořeny ve vrcholném středověku (aniž bychom se těmito slovy hlásili k oné „vzpouře medievistů“).⁴¹⁹ Proto je laickou veřejností obecně sdílený (a mnohdy poněkud zavádějící) obraz novověku, resp. renesance jako období pokroku a světla oproti primitivnímu středověku pravděpodobně důsledkem dědictví pozitivistické historie s tendencí jevy klasifikovat, pořádat v systém dichotomií a přiřazovat v projekcích do minulosti hodnotící soudy *a nunc*. Jak jsme vyložili a zdůvodnili již v *Úvodu*, vzhledem ke zkoumaným pramenům, dynamice dějinného vývoje a analogii s přístupem dalších badatelů v oblasti dějin medicíny vymezujeme pro účely této práce počátky raného evropského novověku už koncem 15. století.

Pokud jde o vývoj raně novověkých astromedicínských konceptů, o něž nám zde běží především, chceme v následující kapitole nejprve nastínit vývoj postojů k astromedicíně z pohledu výrazných filosofických a přírodně filosofických autorit raně novověké Evropy a na jejich základě ukázat, zda a jak se tyto jejich úvahy ohledně vlivu nebeských těles vymezují vůči tradičnímu středověkému aristotelismu a galénovskému humoralismu, případně jak se promítly do sféry akademické medicíny, do neuniverzitního lékařství praktikovaného typicky bradýři a chirurgy, anebo i mimo oblast certifikovaného léčení.⁴²⁰ V souvislosti s tímto mapováním iatromathematické dis/kontinuity poté stručně představíme konkurenční, resp. vůči galénismu více či méně alternativní medicínské systémy a přístupy: Paracelsův, Fracastorův a Fernelův, abychom se před zkoumáním pramenného materiálu mohli zabývat také otázkou, jakým způsobem k iatromathematice a vlivu nebeských těles na vznik nemocí přistupovaly tyto negalénovské koncepty.

⁴¹⁹ Výrazu „the revolt of the medievalists“ poprvé užil Wallace K. Ferguson ve svém díle *The Renaissance in Historical Thought: Five Centuries of Interpretation* z r. 1948. Cf. William CAFERRO, *Contesting the Renaissance*, Chichester 2011, p. 8. Odkazuje k reinterpretaci idejí pokroku a konceptů považovaných za renesanční vzhledem k tehdy platné historiografické tradici.

⁴²⁰ Stručný a na základní úrovni vcelku výstižný přehled lékařů a léčitelů jednotlivých stupňů pro české prostředí podal už Josef VINAŘ, *Obrazy z minulosti českého lékařství*, Praha 1959, p. 135: kromě univerzitně vzdělaných doktorů rozlišuje fysiky neboli mistry lazebníky, barbíře a ranlékaře; na nejnižší úrovni stáli „potulní jarmareční léčitelé“. Ke stratifikaci vykonavatelů lékařského umění se detailněji vrátíme v další podkapitole hlavního výkladu.

Další podkapitola se vrací k dobovému lékařskému mainstreamu, tj. k aristotelismu a galénismu, a představujeme v ní osmero astrologických předpovědí, které v klasické medicíně raného novověku nacházely využití (tu více, tu méně) jak v lékařské prevenci, tak intervenci: při zjišťování vrozených dispozic pacientů, dlouhodobějších zdravotních trendů, v aktuální diagnóze, prognóze či během volby adekvátní terapie u chorujícího pacienta. V diskursivním rámci přirozené astrologie tu běží o rozšíření diagnostických i prognostických možností tradičně praktikované *moderatio complexionum*, které se snaží detailněji odpovídat kupř. na takové otázky, jako kdy nemoc vznikla, v jaké se nachází fázi, jaký pravděpodobně bude její vývoj, lze-li u pacienta vzhledem k jeho založení, věku či tělesné síle očekávat komplikace atd., a pomocí odpovědí na tyto otázky přivést pacienta k uzdravení.

K astrologii *přirozené* mohly během procesu léčení navíc přistupovat i prvky astrologie *divinační*, jejíž koncepty zdůrazňovaly oproti přirozenostním souvislostem a analogiím hlavně podobnosti symbolické a využívaly tradičních věšebných technik. Kromě nich se na pomezí medicíny a divinační astrologie objevovaly rovněž postupy již spíše *magické* a pokračující ze středověké tradice, zhusta ty, které měly racionalizující astrologicko-symbolické ukotvení a operovaly s koncepty sympathetické magie: např. proti nebezpečí otravy po pobodání štírem byly zhotovovány apotropaické amulety s bezoárovým kamenem dopracovávané rytinami znamení zvěrokruhu, nacházel-li se měsíc v souhvězdí Štíra;⁴²¹ s pomocí těchto prstenů pak byly opět v čase, kdy měsíc znamením Štíra procházel, vyráběny jakési pečetě z kadidla či kolečka z hlinky, a ty následně podávány jako antidotum.⁴²² Prostředky tohoto druhu tudíž v rámci lékařského diskursu mohly nabývat zcela konkrétních funkcí terapeutických.⁴²³ Roli v magickém přístupu v terapii nepochybně sehrával i koncept tzv. divů (*memorabilia*) a tajemných sil či kvalit (*qualitates* nebo *proprietaes occultae*), který se snažil do tehdejšího protofyzikálního uspořádání světa začlenit fenomény, jež mu neodpovídaly, ale byly potvrzeny bezprostřední zkušeností nebo

⁴²¹ David TOMÍČEK, *Remedium universale – divy, magie a terapeutická alternativa ve středověké a renesanční medicíně*. In: Sylva FISCHEROVÁ, Aleš BERAN (edd.), *Medicina mezi jedinečným a univerzálním*, Červený Kostelec 2012, p. 168.

⁴²² Ibid. Tomíček uvádí doklad z r. 1597, kdy si lékař M. Borbonius vyráběl podle vlastních slov *rotulas e terra sigillata*, jež měly bránit dokonce morové nákaze, přičemž proces jejich přípravy se de facto shoduje s postupem, jež popisuje námi již zmíněný lucemburský lékař Johannes de Gottingen. Další příklad tohoto typu uváděný Tomíčkem (ibid., p. 167) se sice vztahuje k počátku 14. století, ale nemáme důvod se domnívat, že v raném novověku by se na daném modelu aplikace mnoho měnilo: papež Bonifác VIII. proti bolestem pravděpodobně způsobeným ledvinovými kameny nosil na opasku zlatou pečeť s rytinou lva – a znamení Lva, doplňujeme, v melothetickém konceptu ovládá právě tyto partie těla.

⁴²³ K mechanismu konkrétního působení amuletů a drahých kamenů viz Karel ČERNÝ, *Magical and Natural Amulets in Early Modern Plague Treatises*, pp. 90, 97–98, 100. In: *Sudhoffs Archiv* 2013, Bd. 97, H. 1, pp. 81–101.

textovou tradicí – jejich podstata byla přirozená, ale na základě dostupných znalostí nevysvětlitelná.⁴²⁴

V této souvislosti ještě připomeňme, že pokud jde o vysvětlení příčin nemocí (necháme-li samozřejmě stranou úrazy a fyzická poranění), představuje v raném novověku nauka o tělesných šťávách a galénovské lékařství, s nimiž je iatromathematika propojena, jeden ze tří hlavních konceptů, jak tyto choroby vysvětlit a jak je léčit.⁴²⁵ Zbylá dvě pojetí vycházejí z náboženského chápání nemoci, ať už jde o nemoc jako projev hříchu a Božího trestu (je-li hříšné celé lidstvo, zachvacuje choroba – zhusta morová rána – celý svět), anebo jako projev temných sil a působení čarodějnic, zejména v případě nenadálého upadnutí do nemoci nebo jejího dramatického průběhu.⁴²⁶

Terapeutické prostředky a postupy pak tuto trojí etiologii nemoci zrcadlily; hranice mezi koncepty však byly prostupné a jednotlivé prostředky bylo lze volně kombinovat⁴²⁷ – lékaři zastupující dobový galénismus stejně jako léčitelé přesvědčení o čarodějnickém původu nemoci kupř. nemohli vynechávat modlitby a prosby k Bohu za uzdravení.⁴²⁸ Vždyť i samotný vliv nebes, jak uvádí Allan Chapman, „mohl být manifestací Boží nespokojenosti s lidským konáním“ (Bůh jako svrchovaný arbitr je pánem i nad hvězdami), a proto mohla být choroba, jejíž příčiny by lékař interpretoval v souladu s postuláty galénovské teorie, chápána jako trest shůry také zde.⁴²⁹

⁴²⁴ David TOMÍČEK, *Remedium universale* (op. cit.), pp. 168–169. – Liliana LEOPARDI, *Magic Healing and Embodies Sensory Faculties in Camillo Leonardi's Speculum Lapidum*. In: Albrecht CLASSEN (ed.), *Mental Health, Spirituality, and Religion in the Middle Ages and Early Modern Age*, Berlin – Boston 2014, pp. 491–492; k již zmíněnému potencování kamenů během časových úseků jednotlivých znamení p. 495.

⁴²⁵ Michael STOLBERG, *Homo patiens. Krankheits- und Körpererfahrung in der Frühen Neuzeit*. Köln – Weimar – Wien, 2003, pp. 49–59. – K témuž cf. Andrew WEAR, *Medicine in Early Modern Europe 1500–1700*, pp. 242–243. In: Conrade LAWRENCE I. et al., *The Western Medical Tradition: 800 BC to AD 1800*, Cambridge 1995. – Fracastorův koncept miasmatu a kontagiózní teorii řadíme pod „přirozená“ vysvětlení příčin nemocí, neboť jej v rámci dobového diskursu klasifikujeme sice jako alternativní, přesto však protovědecký přístup ukotvený v témže racionalizujícím typu uvažování jako galénismus; proto jej nevyčleňujeme jako samostatný (detailněji jej přibližujeme dále).

⁴²⁶ Michael STOLBERG, *Homo patiens* (op. cit.), pp. 54–55 uvádí několik příkladů z Německa 16. stol.

⁴²⁷ *Ibid.*, p. 49.

⁴²⁸ Praxi v pozdním středověku ilustrativně popisuje David TOMÍČEK, *Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství pozdně středověkých Čech*. Ústí nad Labem 2009, pp. 168–170.

⁴²⁹ Allan CHAPMAN, *Astrological Medicine*, p. 286. In: *Health, medicine and mortality in the sixteenth century* (ed. Charles WEBSTER), Cambridge 1979, pp. 275–300.

5. 1. Vybrané astromedicínské koncepty v Evropě od 15. do počátku 17. století

Za jednoho z vlivných mužů nové epochy, který se tématu iatromathematiky věnoval, můžeme označit Marsilia Ficina (1433–1499). Tento italský renesanční filosof přeložil do latiny mj. vlivný spis *Corpus Hermeticum*, který po celou renesanci fungoval jako text zasvěcující do okultních nauk, a jeho postoje k astrologii a iatromathematice prošly zajímavým vývojem:⁴³⁰ obecně lze říci, že vystupoval proti prognostické astrologii (*astrologia iudicialis*), ale uznával právě astrologii medicínskou. V díle *Disputatio contra iudicium astrologorum* (1477) stejně jako v plotínovském komentáři z r. 1486 se vymezil proti deterministickým základům astrologického předpovídání a zdůraznil roli svobodné lidské vůle – na rozdíl od středověkých scholastiků však už v novém anthropologickém rámci vyzdvihujícím člověka jako individuum – a zpochybnil také ontologický status astrologie jako vědy:⁴³¹ *Je to celé básnická metafora, nikoliv racionální věc nebo vědění.*⁴³²

V traktátu *De vita sice* odmítl *přímý* účinek hvězdných konstelací a planetárních sfér na lidský rozum, avšak, v limitech a intencích své gradualistické hierarchie bytí, uznával právě její *přirozený* vliv na pozemskou existenci,⁴³³ a tudíž i na lidské tělo. Ficino rovněž respektoval tradiční melothetické pojetí v systému korespondencí planet s tělesnými orgány; podle jejich účinků a pohybů těles mohl pak člověk onemocnět.⁴³⁴ Způsob jeho uvažování ilustruje následující ukázka:

*Uzavřeme konečně s Galénem, že astrologie je pro lékaře nutná: ten při zkoumání kritických dnů říká, že mínění Egyptanů je správné, tj. že Měsíc znamená ovlivnění zdraví po jednotlivých dnech jak u nemocného, tak zdravého; proto, pokud se s Měsícem smísí paprsky Jupitera a Venuše, budou oba ovlivněni dobře, jestliže to však budou paprsky Saturna nebo Marse, má se to právě opačně.*⁴³⁵

⁴³⁰ Cff.: S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 206. – Mieczysław MARKOWSKI, Der Standpunkt der Gelehrten des späten Mittelalters und der Renaissance dem astrologischen Determinismus gegenüber. In: *Studia mediewistyczne* 23/1 (1984), p. 36.

⁴³¹ M. MARKOWSKI, Der Standpunkt (op. cit.), p. 36–37.

⁴³² Angela VOSS: *The Astrology of Marsilio Ficino: Divination or Science?*, „Totum hoc metaphora poetica est, non ratio vel scientia.“ Dostupné z: <http://cura.free.fr/decem/10voss.html>.

⁴³³ M. MARKOWSKI, Der Standpunkt (op. cit.), p. 37.

⁴³⁴ Ibid., p. 37. – Jde zejména o kapitolu 9. (*De dignitatibus planetarum in signis ad usum medicinarum observandis*, O hodnostech planet ve znameních, k nimž je třeba přihlížet pro lékařské účely) a 10. (*Quomodo planetis uti debeamus in medicinis*, Jakým způsobem bychom měli při léčení používat planety) ze 3. knihy tohoto traktátu. In: Marsilii FICINI, Florentini medici, atque philosophi celeberrimi *De vita libri tres*. Basileae 1529. p. 158. (Dostupné z Google Books: https://books.google.cz/books?id=s7welB8rUI8C&printsec=frontcover&dq=De+vita+libri+tres&hl=en&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=false).

⁴³⁵ Orig.: *Denique concludamus cum Galieno astrologiam esse medico necessariam, qui de criticis diebus disputans ait certam esse Aegyptiorum sententiam, id est, Lunam significare affectionem in dies aegrotantis atque sani adeo, ut, si misceantur cum Luna radii Iovis et Veneris, bene afficiatur uterque; sin autem Saturni vel Martis, contraria ratione se habeat.* Ibid.

Ficino tedy tělesa interpretoval jako dynamické faktory a iatromatematiku skutečně uznával. Jeho nejednotný přístup k astrologii se proto z pohledu dnešního posuzovatele může zdát dosti kuriózní, resp. eklektický, protože předpoklady, na nichž je přirozená a přírodní astrologie založena, jsou člověku bytujícímu v prostředí novovědy stejně neopodstatněné jako předpoklady astrologie prognostické. Tutéž dichotomii ve vztahu k astrologii však nacházíme i u jiných autorů, např. u Athanasia Kirchera, a bylo by možné hodnotit ji vlastně jako jakýsi dobový mainstream.⁴³⁶

Jiný významný italský renesanční učenec Pico della Mirandola (1463–1494) zaujal vůči astrologii *sensu stricto* odlišný postoj než Ficino. V díle *Disputationes adversus astrologiam divinatricem* (1493), které vyšlo v době rozkvětu a nesmírné popularity astrologie na dvorech italských šlechticů,⁴³⁷ jelikož „obraz světa s mnoha úrovněmi významů a naznačujícího víc, než lze vnímat smysly, dosud nebyl opuštěn“⁴³⁸ (větší váhu tudíž stále měla otázka „co to znamená?“ nežli „jak se to děje?“ – až ta posléze spolu s dalšími vedla od *Naturphilosophie* k *Naturwissenschaft*), Pico ostře odmítl *astrologiam divinatricem*, věšτεbnou astrologii všeho druhu.⁴³⁹ Zároveň jasně rozlišil mezi astronomií a astrologií v dichotomii, která předznamenala další vývoj terminologie v o hvězdách až k nové vědě:

*(...) Hovořím-li však o astrologii, nerozumím jí tu, která rozměřuje s matematickou přesností velikosti a pohyby hvězd, umění nepochybné a ušlechtilé, svými zásluhami nanejvýš čestné a autoritou nejučenějších lidí svrchovaně uznávané, nýbrž tu, která vyhlašuje z hvězd to, co má nastat, klam prodejné lhavosti, zapovězenou zákony světskými i církevními, udržující se lidskou zvědavostí, vysmívanou filozofy, uctívanou kramáři, každému dosti dobrému a rozumnému člověku podezřelou, jejíž vyznavači se kdysi nazývali pohanským slovem Chaldejci, anebo podle samotné profese byli nazýváni genethliaci, to jest ti, kdo sestavují horoskopy. (...)*⁴⁴⁰

Pico zpochybnil nejen princip možnosti vlivu nebeských těles,⁴⁴¹ ale i strukturní a interpretační aparát astrologie s rozdělením na dekaný a s aspekty vytvářeny pomocí

⁴³⁶ Cf. K. ČERNÝ, *Mor* (op. cit.), p. 135.

⁴³⁷ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 208.

⁴³⁸ *Ibid.*

⁴³⁹ Cf. MARKOWSKI, op. cit., p. 38, n. 151: „Astrologia enim haec divinatricis, quam confutamus, tantum distat ab ea quae mathematicis annumeratur quam a tenebris lux, quantum veritas distat a mendacio.“

⁴⁴⁰ *Ibid.*, p. 38: „Astrologiam vero cum dico, non eam intellego quae siderum moles et motus mathematica ratione metitur, artem certam et nobilem et susi meritis honestissimam auctoritateque hominum doctissimorum maxime comprobata; sed quae de sideribus eventura pronunciat, fraudem mercenariae mendacitatis, legibus interdictam et civilibus et pontificiis, humana curiositate retentam, irrisa a philosophis, cultam a circulatoribus, optimo cuique prudentissimoque suspectam, cuius olim professores gentilicio vocabulo Chaldaei, vel ab ipsa professione genethliaci dicebantur.“ (40, 1–11)

⁴⁴¹ Cf. MARKOWSKI, op. cit., p. 39.

„paprsků“; kritizoval také neschopnost obce astrologů shodnout se na předpovědích velkých událostí – jak jim pak lze věřit v malých, týkajících se individua?⁴⁴² Dobově velmi příznačný argument v neprospěch astrologie, který Pico přináší, je skutečnost, že astrologie se neodvozuje od starých Řeků a Římanů, ale od Egyptanů a Chaldejců⁴⁴³ – z pohledu renesančního humanismu spatřujícího v antice ideál a vzor je tedy „kontaminovaná“. Podobná námitka byla vyslovována rovněž vůči arabským učencům, kteří měli řecké prameny buď špatně přeložit, nebo jim špatně rozumět, případně je desinterpretovat.⁴⁴⁴

Tuto myšlenku jakési očištěné astrologie, z níž „jsou odstraněny všechny pověry Arabů a Židů a která je pojednána na ‚přírodozpytných principech‘ (*physiologice*), podle Písem svatých a učení svatých Tomáše a Alberta a velkých theologů tak, že ji lze beze zlého podezření číst s velkým užitkem v Boží Církvi“,⁴⁴⁵ rozpracoval Thomasso Campanella (1568–1639). Campanella respektuje již ustálené rozdělení a rozlišuje *astrologiam physicam* a *superstitiosam*;⁴⁴⁶ ve smyslu *astrologiae physicae* hvězdy účinkují na nižší objekty čtverým způsobem – teplem, světlem, pohybem a aspektem. Campanella také uvádí obvyklou odpověď na dobovou námitku, že Koperníkův heliocentrický systém musí zasadit astrologii smrtelnou ránu: ať už se Slunce reálně pohybuje či nikoli, z pohledu ze Země je považováno za pohybující se planetu⁴⁴⁷ – Campanella tedy obhajuje esenci astrologického umění, kterou jsme přiblížili už v úvodu 1. kapitoly, a to její geocentričnost. Ta je po Koperníkovi z hlediska astrologie sice už pouze relativní, nikoli absolutní, avšak postavení pozorovatele a jeho interpretační možnosti touto změnou paradigmatu nijak dotčeny nejsou.

Krystalizace názorů na astrologii a iatromathematiku však neprobíhala od 15. století jen v Itálii prodchnuté renesančním humanismem, ale i v druhé, severnější části kontinentu nesené druhým zásadním ideovým proudem renesance – reformací. Philipp Melanchthon (1497–1560), po Lutherovi nejvýznamnější představitel německé reformace, patřil k jasným stoupencům předpovídání z hvězd. Ve spise *Initia doctrinae physicae* Melanchthon

⁴⁴² S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 209.

⁴⁴³ Ibid., p. 212.

⁴⁴⁴ Dag Nikolaus HASSE: *Success and Suppression. Arabic Sciences and Philosophy in the Renaissance*. Cambridge, MA – London, UK 2016, p. 252.

⁴⁴⁵ Cf. tit.: *Astrologicorum libri VI., in quibus Astrologia, omni superstitione Arabum et Iudaeorum eliminata, physiologice tractatur secundum S. Scripturas et doctrinam S. Thomae et Alberti et summorum Theologorum, ita ut absque suspicione mala in Ecclesia Dei multa cum utilitate legi possint*. Lugduni, MDCXXIX. [Dostupné z Google Books.]

⁴⁴⁶ S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*, Woodbridge 1987, p. 213.

⁴⁴⁷ Ibid., p. 214.

vyložil, jak může právě ono odkrývat původní záměr Boží prozřetelnosti⁴⁴⁸ – a proto nebyla tato tělesa na nebi rozmístěna zbytečně, argumentoval.⁴⁴⁹ Melanchthonova korespondence dokládá, že byl po celý život fascinován nejrůznějšími znameními, proroctvími, oneiromantikou (výklady a věštění ze snů) či podivuhodnostmi přírody (*mirabilia naturae*), např. různými zrudami.⁴⁵⁰ Tato znamení měla svůj význam proto, že odkazovala k Božímu dílu, a ten, kdo jim upíral smysl, popíral i Boží prozřetelnost a redukoval svět na úroveň materiálního chaosu⁴⁵¹ – a totéž se týkalo lidské přirozenosti.

Melanchthon obhajoval spojení astrologie s astronomií v rámci jediné nauky (*doctrina*) a polemizoval právě s názory Pica della Mirandoly:

*Ačkoliv ani Pico ani nikdo jiný mě nepřesvědčil, že hvězdy nemají žádné účinky v elementech a v tělech živých tvorů, a krom toho že nic neznamenají v této nižší úrovni přirozeného světa. Neboť zkušenost ukazuje, že spojení žhavých planet vskutku přináší těla tohoto typu a sucha, a naopak spojení vlhkých planet zvětšuje vlhkost.*⁴⁵²

Zmínka o „účincích v elementech a tělech živých tvorů“, stejně jako o konjunkcích planet totožné povahy je důležitá proto, že Melanchthon se zde vyjadřuje k přírodně filosofickým a medicínským konceptům: z návazné argumentace zřetelně vysvětluje, že se opírá o aristotelský model kosmu s vyššími a nižšími sférami a jejich účinky. Melanchthon rovněž sdílel tradiční názor o vlivu nebeských těles na lidi a jejich zdraví skrze působení v sublunární sféře i jejich společnou elementární čtyřživlovou podstatu – je jím tak mj. potvrzena kontinuita dosavadní astromedicínské praxe i ve střední Evropě 16. století:

*Neboť i lékaři, kteří mají ve zvyku hledat příčiny věcí na hmotné úrovni spíše než na nebi, přesto vztahují mnohé záležitosti ke společnému postavení planet, jak ukazuje spis O vzduchu, vodách a místech, jenž se připisuje Hippokratovi.*⁴⁵³

⁴⁴⁸ Stefano CAROTI, Melanchthon's Astrology. In: „*Astrologi hallucinati*“: *Stars and the End of the World in Luther's Time* (ed. Paola ZAMBELLI). Berlin 1986, p. 113.

⁴⁴⁹ Ibid.: „Non est enim verisimile haec pulcherrima corpora in coelo frustra condita esse, praesertim cum et maneant eadem et leges habeant motuum magno consilio ordinatas.“

⁴⁵⁰ Ibid., pp. 109–110.

⁴⁵¹ Ibid., p. 116.

⁴⁵² Cf. *Melanchthons Briefwechsel: kritische und kommentierte Gesamtausgabe* (ed. Heinz SCHEIBLE), *Band T 5, Texte 1110–1394*. Stuttgart-Bad Cannstatt 2003. „Quamquam mihi neque Picus neque quisquam alius persuaserit sidera nullos habere effectus in elementis et in animantium corporibus, praeterea nullas significationes in hac inferiore natura. Nam experientia ostendit ardentium stellarum congressus vere haec corpora et siccitates afferre, rursus etiam congressus humentium siderum augere humores.“

⁴⁵³ Ibid.: „Nam et medici, qui solent in materia potius quam in caelo rerum causas quaerere, tamen multa referunt ad siderum constitutiones, sicut ostendit libellus, qui Hippocrati adscribitur, de aere, aquis et locis.“ – K tomuto spisu nejnověji cf.: HIPPOKRATÉS: O vzduchu, vodách a místech in: *Vybrané spisy II* (ed. Sylva FISCHEROVÁ). Praha 2018, p. 303 sqq.

Caroti doplňuje,⁴⁵⁴ že Melanchthon se snažil poukazem k Boží prozřetelnosti vyřešit také otázku, jak uvést do souladu hvězdné vlivy a svobodnou lidskou vůli: jelikož Boží vůli měl podléhat i samotný vliv hvězd, člověk jsoucí pod vlivem hvězd díky tomu nebyl nijak vyloučen z plánu Boží prozřetelnosti. Diskursivní rámec myšlení o nebeských tělesech a Stvořiteli, jenž jako nejvyšší soudce stojí za nimi, tedy souvisle pokračuje z konceptů středověkých, jež jsme mohli sledovat např. u *Hvězdářství krále Jana*. Melanchthonův raně novověký člověk byl dosud začleněn do takového funkčního obrazu světa, v němž hvězdy a *fainomena* sloužily Bohu jako *nástroje-symboly*, jejichž prostřednictvím vyjevoval lidstvu svou vůli. K důkazům věrohodnosti a oprávněnosti astrologie, jež takové mínění objektivizovaly, počítal Melanchthon přírodní jevy (např. povodně, k nimž mělo r. 1524 dojít díky konstelacím ve vodních znameních), rozdílné charakteristiky krajín a povahy národů nebo aktuální politické události.⁴⁵⁵ Zázračné události popsané v bibli však z astrální kauzality vylučoval.⁴⁵⁶

Můžeme tudíž resumovat, že protestantská theologická doktrína se byla u Melanchthona schopna neproblematicky propojit s dosavadní tradicí západní astrologie a astrologické medicíny, a dokonce podpořit prognostickou větev astrologické nauky poukazy ke svrchované Boží prozřetelnosti.⁴⁵⁷ Claudia Stein uvádí doklady práce jiných badatelů, že pokud jde o víru v lékařskou astrologii, byl mezi katolíky a protestanty jen malý rozdíl.⁴⁵⁸

Jiný renesanční učenec, Angličan Francis Bacon (1561–1626), pokládaný za jednoho ze zakladatelů moderní vědy, však odmítl astrologii *sensu stricto* jako plnou pověr, a jako prázdnou pověru hodnotil i vypracovávání horoskopů.⁴⁵⁹ Navzdory tomuto odmítnutí vyjádřenému v *Novém Organon* astrologii nezavrhl zcela a v díle *The Advancement of Learning* si stanovil cíl „odkrytí onu korespondenci či řetězení, které existuje mezi horními sférami a sférou nižší“⁴⁶⁰. Bacon se pokusil založit astrologii na *empirických* základech a navrhl sérii astrologických experimentů pro budoucnost i pro minulost, které měly

⁴⁵⁴ Stefano CAROTI, op. cit., p. 118.

⁴⁵⁵ Ibid., pp. 113, 118, 119.

⁴⁵⁶ Ibid., p. 118.

⁴⁵⁷ Caroti v závěru své studie (s. 120) charakterizoval Melanchthonův postoj k světu z pohledu astrologie jako „theofanický charakter reality“, a tento designát pokládáme za velmi případný nejen pro mínění Melanchthona, ale vlastně i pro celý dobový myšlenkový diskurs. Žitá realita je konceptualizována jako matrice, skrze niž se zjevuje Bůh a dílo jeho Stvoření. Nadto je zde stále přítomna, jak jsme ukázali již výše u Hildegardy z Bingen, ona hlubinná provázanost nebeského a pozemského dění prostřednictvím elementů a cyklicky probíhajícího přírodního času.

⁴⁵⁸ Claudia STEIN, *Negotiating the French Pox in Early Modern Germany*, Farnham 2009, p. 30.

⁴⁵⁹ S. Jim TESTER, op. cit., p. 220.

⁴⁶⁰ Ann GENEVA, *Astrology and the Seventeenth Century Mind: William Lilly and the Language of the Stars*. Manchester – New York 1995, p. 77.

zjišťovat korelaci mezi budoucími či minulými událostmi (přírodními jevy, politickými i společenskými převraty) a pozicemi planet.⁴⁶¹ Důraz byl při tom položen na zkoumání principu o spolupůsobení paprsků (aspektování) planet, relaci mezi vzdáleností a silou planet a konečně na tradiční interpretaci jevů.⁴⁶² Takto koncipovanou astrologii nazval *astrologa sana*, tj. rozumná, „zdravá“ astrologie.

Je zřejmé, že tato Baconova astrologie je jakousi konzervativní verzí přírodní astrologie i tradičních interpretací přírodních událostí a současně ojedinělým pokusem uchopit astrologickou nauku aktuálně se utvářejícími nástroji rodící se empirické novovědy. Bacon odmítá spojení astrologie s magickými a okultními praktikami,⁴⁶³ které bylo dobově velmi populární (obraz renesančního učence jako mistra a mága). Tester si povšiml naprosté absence iatromatematické v Baconově astrologii;⁴⁶⁴ nesnaží se však formulovat možné příčiny, nýbrž upozorňuje na historickou provázanost obou oborů (*artes*) až do 17. století, na jejich společnou závislost na pozorování jevů a na zkušenosti i na výhody, které (proto)medicína ve srovnání s astrologií měla (přímý přístup k subjektu zkoumání a možnost ověřování hypotéz⁴⁶⁵ – ostatně dosud užívaný anglický výraz pro lékaře *physician* je odvozen od *physicus*, zkoumatel přírody).

Se dvorem Rudolfa II. jsou spojeny osudy dvou dalších významných učenců 16. a počátku 17. století, Tychona Brahe a Johannese Keplera, jimiž svůj přehled významných intelektuálních autorit raného novověku uzavřeme, jelikož horní hranici iatromatematických pramenů pro tuto práci vymezujeme přibližně právě přelomem těchto dvou století. Stručný nástin Tychonovy kosmologie a s ní souvisejících astrologických prvků podal J. Christianson: zásadní je poměr mezi nebesy a zemí, mezi nimiž vzduch plní roli „prostředku a nástroje, skrze něž jsou přírodní děje a vlivy spojovány a vylévány“,⁴⁶⁶ a touto cestou pronikají až k člověku a mohou ovlivnit jeho zdravotní stav. Z hlediska iatromatematické jde tedy o konvenční a tradiční přístup.

Systém Johannese Keplera (1571–1630) je z hlediska kosmologie a astrologie originálnější. Veronica Field připomíná tradiční populární mýtus Keplera jako revolučního objevitele na poli astronomie,⁴⁶⁷ o němž je však obecně méně známo to, že byl především

⁴⁶¹ Ibid.

⁴⁶² S. Jim TESTER, op. cit., p. 221.

⁴⁶³ Ibid., p. 222.

⁴⁶⁴ Ibid., pp. 222–223.

⁴⁶⁵ Ibid.

⁴⁶⁶ John CHRISTIANSON: Tycho Brahe's Cosmology from the *Astrologia* of 1591. In *Isis*, 59/3 (Autumn, 1968), pp. 312–318.

⁴⁶⁷ Judith Veronica FIELD, *Kepler's Geometrical Cosmology*, Chicago 1988, p. 170.

matematikem, „nikoli matematikem moderního, leibnizovsko-newtonského typu, ale matematikem ficinovským typu novoplatonského, kabalistického“.⁴⁶⁸ Kepler se ve své kosmologii pokusil vyložit svět jako obraz dokonalé Boží harmonie – a v duchu antických matematiků a jejich maximy *sózein ta fainomena* či *apparentia salvare/servare* nalézt matematické řešení pozorovaných jevů a takto je zachránit. V díle nazvaném příznačně *Mysterium Cosmographicum* tak Kepler odhaluje tajemství planetárních drah a vzdáleností ve vztahu k prostorovým mnohostěnům, které lze vložit mezi jednotlivé planetární sféry a s nimiž planety vytvářely harmonické poměry.⁴⁶⁹ Z těchto jakýchsi hlubinně geometrických vztahů mezi planetami pak měly resultovat i vztahy a souvislosti astrologické a astromedicínské (detailněji níže).

Keplerův model tak můžeme interpretovat v tom smyslu, že se jedná o novou a dokonalejší verzi Ptolemaiova *Almagestu* i jeho spisu *Harmonia*, „v němž byly astrologické aspekty zahrnuté mezi doklady harmonie uzavřeného světa“.⁴⁷⁰ Keplerův svět je totiž vskutku stále světem *uzavřeným a konečným* (a to právě proto, že je dokonale harmonický, jak učenec sám odhalil) a přináší zdokonalený obraz kosmu Ptolemaiova, jehož chyby a nedostatky odstraňuje. Současně reprezentuje jakési symbolické završení a poslední zaplanutí tradice antické kosmologie před jejím definitivním vyhasnutím. Návaznost na Ptolemaia je ostatně také důvodem, proč tento Keplerův model nebyl příznivě přijat dalšími generacemi astronomů – jeho harmonie je relativní a týká se jen sluneční soustavy.⁴⁷¹

Astrologii Kepler respektoval⁴⁷² a během pobytu ve Štýrském Hradci byl na ní *de facto* existenčně závislý;⁴⁷³ horoskopy sestavoval i během pobytu v Čechách (velmi známé jsou jeho dva horoskopy sestavené pro Albrechta z Valdštejna).⁴⁷⁴ Avšak podobně jako po něm Bacon požadoval již Kepler od astrologie *empirickou ukotvenost předpovědí* – výroky ohledně vlivů těles a důsledků jejich aspektů na člověka a jeho zdraví mají být odvozeny ze skutečnosti a musejí fungovat.⁴⁷⁵ Kepler mimoto u vlivu těles pečlivě používá slovesa *exciere* (vzbuzovat) či *excitari* (být probouzen) namísto *cogi* (být nucen/způsobován): velké

⁴⁶⁸ TESTER, op. cit., p. 233.

⁴⁶⁹ FIELD, *Kepler's Geometrical Cosmology* (op. cit.), pp. 145–147.

⁴⁷⁰ Ibid., p. 170.

⁴⁷¹ Ibid., p. 169.

⁴⁷² Je otázka, jak významný vliv na pozdější Keplerův světónázor měla v raném dětství jeho matka, která se věnovala léčitelství a bylinkářství, čelila obvinění z čarodějnictví a která ho v sedmi letech podle jeho vlastních slov vyvedla na kopec a ukázala mu velkou kometu z r. 1577.

⁴⁷³ TESTER, op. cit., p. 233.

⁴⁷⁴ Marie KOLDINSKÁ, Valdštejnův horoskop a historická realita aneb život podle horoskopu. In *Tvar 10/1997*, pp. 4–6.

⁴⁷⁵ TESTER, op. cit., p. 234.

konjunkce probouzejí sublunární přirozenost, ale nevynucují ji.⁴⁷⁶ V této souvislosti, a v rámci svého harmonického modelu uzavřeného kosmu, připojil Kepler k tradičním pěti ptolemaiovským aspektům (konjunkce, opozice, trigon, kvadratura, sextil) aspekty nové (kvintil, bikvintil a seskvikvadrát; později i další), jejichž reálnost sám experimentálně ověřil.⁴⁷⁷ Jsou to pak právě a jen tyto aspekty, na nichž lze postavit pravou astrologii – jsou totiž inherentní samotné přirozené struktúře kosmu.⁴⁷⁸ Představují „zvláštní optické jevy vyjadřující harmonii světa“⁴⁷⁹ a astrologie tudíž nepředvídá, nýbrž *popisuje* konkrétní dispozice v daném čase a na daném místě, které se zjevují v aspektech této harmonie.⁴⁸⁰

Následující tabulka koncepty charakterizované v této kapitole přehledně shrnuje:

období:	autorita:	rozdělení nauky o hvězdách a postavení iatromathematiky (IM):		
15. stol. (poslední čtvrtina)	<i>Marsilio Ficino</i>	[astronomia]	<i>astrologia naturalis</i> princip melothesie, přirozený vliv hvězd na pozemskou sféru	<i>astrologia iudicalis</i> (prognostická astrologie)
15. stol.	<i>Pico della Mirandola</i>	<i>astrologia, quae mathematica ratione metitur...</i> (≈ astrometrie)	(možnost vlivu nebeských těles je zpochybněna)	<i>astrologia divinatrix:</i> „quae de sideribus eventura pronuntiat“
16. stol.	<i>Philipp Melanchthon</i>	<i>astronomia</i>	<i>astrologia</i> vliv těles na nižší sféru, účinky v tělech a elementech (= IM)	prognostická větev nauky (nebeská znamení, za nimiž stojí Bůh)
16./ 17. stol.	<i>Thomasso Campanella</i>	<i>astrologia physica</i> = vlastně přirozená astrologie chápaná „přírodozpytně“	včetně účinků hvězd na nižší objekty, tj. i s iatromathematikou	<i>astrologia superstitiosa</i>
16./ 17. stol.	<i>Francis Bacon</i>	<i>astrologia sana</i> = odkrývání korespondencí mezi horními sférami a sférou nižší, iatromathematika chybí		<i>astrologia</i> („multis superstitionibus referta“)
16./ 17. stol.	<i>Johannes Kepler</i>	<i>astronomia</i> (≈ astrometrie)	<i>astrologia</i> = projev harmonie uzavřeného světa, nebes. tělesa vzbuzují sublunár. přirozenost	nikoliv předpovídání, ale <i>popis</i> dispozic zjevených v rámci aspektů uspořádaného kosmu

Tabulka 4: Přehled astronomicko-astrologických konceptů u raně novověkých autorit

⁴⁷⁶ Dag Nikolaus HASSE: *Success and Suppression...* (op. cit.), p. 287.

⁴⁷⁷ FIELD, op. cit., p. 159.

⁴⁷⁸ Ibid., p. 169.

⁴⁷⁹ Zdeněk KRATOCHVÍL, Fysis.cz (<http://www.fysis.cz/hnauky/hnauky.htm>), výklad výrazu *scientia*.

⁴⁸⁰ Ibid.

5. 2. Podoby astrologického tázání a předpovídání v raně novověké medicíně

Než záhy představíme typologii specializovaného astrologického dotazování a předpovídání, které nacházelo své uplatnění v raně novověké medicínské praxi, rádi bychom nejprve tzv. vytkli před závorku, že poskytování astrologické rady v oblasti zdraví a nemoci (stejně jako v kterékoli jiné sféře) se lišilo dle sociálního postavení a kulturně-vzdělanostního milieu jak na straně lékaře či léčitele, tak jeho klienta.⁴⁸¹ Propracovanost a komplexnost takovýchto předpovědí byla proto odstupňovaná a hierarchizovaná, bádání nicméně ukazuje, že iatromathematické postupy byly tak či onak součástí lékařského a léčitelského diskursu na všech jeho úrovních: pro střední Evropu je kupř. doloženo, že augsburští bradýři a ranlékaři museli na konci 60. let 16. století dle svého manuálu zvaného *Examen Chirurgicum* mít základní vědomosti z astrologie pro určení příznivého data k započetí léčby a prognózám o jejím výsledku;⁴⁸² a podobný předpoklad uvádí Chapman pro anglické prostředí.⁴⁸³ Elementární iatromathematické aplikace, přinejmenším na jakési performativní rovině, lze předpokládat také u oněch „potulných jarmarečních léčitelů“.⁴⁸⁴ Odraz tohoto reálného stavu budeme v českých zemích 16. století moci sledovat také v tištěné lékařské tvorbě, zejm. u kalendářů, jejichž obsah, náročnost i struktura, pokud jde o astromedicínskou tematiku, byly dosti variabilní.

Zastavme se proto ještě na chvíli u těch, kdo vykonávali lékařskou a léčebnou činnost v českých zemích na prahu novověku – a kdo se tudíž mohli iatromathematickými aplikacemi v tehdejší medicíně zabývat. Petr Svobodný specifikuje, že nejvýše postavení graduovaní lékaři se v této době uplatňovali už nejen jako lékaři dvora, vysoké šlechty a špiček kléru, ale i bohatých měšťanů.⁴⁸⁵ O pacienty pečovali rovněž ranhojiči/chirurgové, kteří byli s to provádět i relativně náročné zákroky,⁴⁸⁶ a tzv. empirikové,⁴⁸⁷ kteří se sice s profesionálními doktory dostávali do sporů, ale díky širším kontaktům s kolegy, praxí i tradičním lidovým léčitelstvím se výsledky jejich léčby nemusely od graduovaných lékařů výrazně lišit.⁴⁸⁸ Takovíto lékaři-léčitelé získávali potvrzení neboli vysvědčení o svých

⁴⁸¹ HASSE: *Success and Suppression...* (op. cit.), p. 248.

⁴⁸² Claudia STEIN, *Negotiating the French Pox...* (op. cit.), p. 118.

⁴⁸³ Allan CHAPMAN, *Astrological Medicine* (op. cit.), p. 285.

⁴⁸⁴ Josef VINAŘ, *Obrazy z minulosti českého lékařství*, Praha 1959, p. 135. – Dag Nikolaus HASSE, *Success and Suppression...* (op. cit.), p. 248, definuje spektrum poskytovatelů astrologických rádců „from university teachers to city physicians and mere fortune tellers“, s čímž nelze než souhlasit.

⁴⁸⁵ Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ: *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004, p. 49, col. 2; p. 51, col. 1.

⁴⁸⁶ *Ibid.*, p. 51, col. 2.

⁴⁸⁷ *Ibid.*, p. 50, col. 1.

⁴⁸⁸ *Ibid.*, p. 50, col. 2.

úspěších od svých pacientů a radních měst, kde působili,⁴⁸⁹ a poté se jimi vykazovali takříkajíc na další štaci. V 16. století se také výrazněji objevují funkce městských fyziků, lékařů placených městem a sloužících potřebám obce.⁴⁹⁰ Situace na venkově byla odlišná: lékařskou autoritou zůstávali faráři, fyzická zranění napravovali kováři; ženy se zabývaly hlavně babictvím, bylinkářstvím a magickými lékařskými praktikami (zaříkávání),⁴⁹¹ byť takovýchto charismatických léčitelů bylo více druhů a ženy nebyly jedinými bylinkářkami či zaříkávačkami: povaha lidového léčitelství byla proměnlivá.⁴⁹²

U následující typologie astrologického tázání v medicíně se pohybujeme v prostoru již individuálněji zaměřené iatromathematiky. Jedná se o takové předpovědi a postupy, které byly přizpůsobovány charakteristikám a dispozicím pacientů poněkud komplexněji než jen ty „generické“, jako tomu bylo u dietetických a životosprávných rad (Montasregeln) určených všem, které jsme mohli číst už v Klaretově *Astronomiarium* (a jichž se znovu ještě krátce dotkneme v podkapitole věnované proměnám kalendářů a minucí na poč. 17. stol.). K podžánru takovýchto „generických“ zdravotních rad bychom mohli s jistou rezervou přiřadit též flebotomii, jež sama o sobě představovala asi nejčastější astromedicínský úkon. U pouštění krve na základní úrovni dovedl totiž lékař za pomoci relativně jednoduchých melothetických korespondencí zvěrokruh-tělo a díky kalkulaci fází Měsíce, jenž měl během svého cyklu vhodnost pouštění žilou ovlivňovat nejvíce, nalézt správné řešení poměrně rychle a s relativně malým počtem informací, aniž by do výpočtu nutně zařadil další planetární vlivy a konstelace.⁴⁹³

Základním a výchozím rysem iatromathematického přístupu byla dávná maxima – ať už byla lékařem zmíněna explicitně, anebo se z jeho textu jen implicitně vyrozumívala – že *astra inclinant, non necessitant*, tedy že *hvězdy určují sklony, ale nikoliv nutnost*. Slavný německý lékař Joseph Grünpeck ji opsal takto:

*Musím upozornit čtenáře na to, že nepřipisuji nic nutnosti, ale pouze přirozeným příčinám a sklonům, jimž jeho svobodná vůle s Boží pomocí může svobodně odolávat. Moc všemohoucího Boha, spolu s vůlí jedince, dovede těmto sklonům čelit.*⁴⁹⁴

⁴⁸⁹ Ibid., p. 50, col. 2; VINAR, *Obrazy z minulosti...* (op. cit.), p. 135.

⁴⁹⁰ Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ: *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004, p. 50, col. 2, et p. 51, col. 1.

⁴⁹¹ Ibid., p. 51, coll. 1–2.

⁴⁹² Cf. *Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada. Lidová kultura* (ed. Lubomír TYLLNER). Praha – Litomyšl 2014, kap. Lidové léčitelství, p. 292 sqq.

⁴⁹³ Viz podkapitulu této práce věnovanou středověké astrologické medicíně v českém království.

⁴⁹⁴ Claudia STEIN, *Negotiating the French Pox...* (op. cit.), p. 34.

Podle Grünpecka se tudíž často přihodilo, že lidé s určitou astrologickou dispozicí k nějaké chorobě mohli projít životem, aniž by ji chytili.⁴⁹⁵ To není zdaleka banální formulace, neboť nám sděluje důležitou informaci o konceptualizaci dispozic k chorobě v raně novověké astrologické medicíně. Zkusme nyní toto medicínské vědění minulosti týkající se dispozice zprostředkovat současnému zájemci o dějiny medicíny tak, jak jsme si vytkli za úkol v první kapitole této práce – s cílem, aby se dávný horizont porozumění proťal s horizontem naší přítomnosti. Jak bychom tuto Grünpeckovu výpověď o astrologické dispozici vnímali z pohledu dnešní medicíny, jestliže bychom v ní adjektivum „astrologická“ zaměnili za výraz „genetická“? Může tato záměna nějak pozměnit náš pohled na iatromathematiku jakožto soubor dobově racionálních výpovědí, které ovšem z hlediska dnešní lékařské vědy hodnotíme jako omyl?

Soudíme, že toto byť jen letmé srovnání minulého a současného medicínského konceptu poukazuje na cosi mnohem hlubšího a trvalejšího, pokud jde o přístup lékařů k nemocem a o jejich snahu porozumět příčinám chorob, aby je mohli lépe a úspěšně léčit. Jako by se zde odkrýval určitý hlubinný vzorec základní lékařské intence, která prochází napříč staletími a jež je stále platná, a sice nalézt příčiny nemocí a přivádět nemocné ke zdraví vždy v rámci soudobého přírodně filosofického, resp. přírodovědného paradigmatu (necháme-li stranou zázračná uzdravení) – takovým způsobem, aby postupy a opatření proti chorobám byly věrohodné, funkční a dávaly v daném diskursu smysl. Pod tímto zorným úhlem musíme nahlížet i na principy raně novověké astromedicíny a ke srovnání se ještě vrátíme.

Z maximy o tom, že *hvězdy svou influencí k tomu neb jinému štěstí neb neštěstí schylují, ale nedohánějí*,⁴⁹⁶ smíme-li si vypůjčit autentický dobový překlad, vyplývalo také oněch osm individuálněji zaměřených prognostických technik, které se v iatromathematické sféře dobové medicíny uplatňovaly. Jak jsme už naznačili, hodláme je rozčlenit pomocí dichotomie *prevence – intervence* odvíjející se od jejich využití v přístupu lékaře k nemocnému. Do části preventivně orientovaných astromedicínských aplikací zařazujeme: nativní horoskop, roční horoskopy, tzv. revoluce roku, předpověď délky života a konečně tzv. body neboli úděly. Část iatromathematických postupů zaměřených intervenčně pak budou zastupovat horoskop nemoci, elekce a tzv. interrogace.

(1) Nativní horoskop (*nativitas*) neboli horoskop narození reprezentuje (vlastně až dodneška) základní astrologickou předpověď pro jednotlivce. Mělo z ní být možno vyčíst

⁴⁹⁵ Ibid.

⁴⁹⁶ Bernhard KRAKOVSKÝ, *Minuci s aspekty aneb s vyznamenáním, co kdy měl činiti aneb zanechati*, s. l. et n., 1594, f. D5v.

mnoho informací o vlastnostech a dispozicích zrozence; z nich jsou pro náš cíl důležité primárně předpoklady zdravotní. Ty zde rozdělíme na dvě skupiny: jednak na dispozice univerzální, které jsou určeny obecným charakterem dvanácti znamení a také oblastmi na těle, jež se částem zvířetníku v duchu melothesie tradičně přisuzují (např. břicho je podřízeno vládě Panny, lidé v tomto znamení tedy mají projevovat větší sklon k chorobám břicha),⁴⁹⁷ jednak na dispozice konkrétní, které vyplývají z unikátního rozvržení planet ve zvěrokruhu a v domech jedince a ovšem z jejich vzájemného *paprškování* čili aspektů.

Interpretace nativního horoskopu v lékařském smyslu (a vlastně to platí všeobecně) je založena na tradici, která astronomickým hodnotám přisuzuje konkrétní symbolickou platnost⁴⁹⁸ a současně tuto symbolickou platnost vztahuje k obrazu tehdejšího přirozeného světa na základě postulovaných analogií. Při výkladu konkrétního horoskopu se poté uplatňují jak kvality symbolické, tak ty, jež jsou v raně novověkém kosmu chápány jako přirozené. Nativní horoskop tedy stojí na pomezí přirozené a divinační astrologie.

Z nativního horoskopu vycházely (2) roční horoskopy (*revolutiones nativitatum*): na tento původní horoskop se promítl nový horoskop zrozence vztažený k datu jeho aktuálních narozenin (současná astrologie tu hovoří o tzv. tranzitech čili přechodech planet přes konkrétní body horoskopu). Výsledkem porovnání jsou trendy a tendence, jež se mají projevit v následujícím roce života. Z takto koncipované předpovědi, jež byla přirozeně dostupná především pro klienty z vyšších kruhů, kteří si ji mohli dovolit (podobně jako např. dříve u individualizovaných *regimin sanitatis*), anebo jí byli obdarováni astrologem usilujícím o přízeň šlechtice nebo významného měšťana, pak vyplýval odhad možných zdravotních rizik a neduhů na následujících dvanáct měsíců a rovněž volba postupů, jak komplikacím předejít, anebo, pokud přece nastanou, je co nejúčinněji zmírnit a uvést pacientovo zdraví opět do rovnováhy. Ve výsledku se tedy jednalo o jakýsi preventivní lékařský horoskop: cílil na to, jak tomu bylo u předpovědí tohoto typu zvykem, „aby vybavil člověka informací, jak by měl jednat, aby se jeho svobodná vůle mohla spojit s přirozeností pro zachování zdraví“.⁴⁹⁹

Jsme toho názoru, že galénovská medicína, v raném novověku stále dominantní, se v daných prognostických návodech výrazněji neodlišovala od úkolů a úkonů středověkých lékařů při uchovávaní zdraví, které bylo definováno jako rovnovážný stav mezi tělem jedince

⁴⁹⁷ Allan CHAPMAN, *Astrological Medicine* (op. cit.), p. 288 uvádí, že pro melothetické souvislosti mezi částmi těla a znameními byla v praxi velmi důležitá i role ascendentního znamení.

⁴⁹⁸ Jde svým způsobem o zajímavý paradox, v němž je exaktnost pouhým nástrojem symbolického čtení, cf. IDEM, *Astrological Medicine* (op. cit.), p. 280.

⁴⁹⁹ Claudia STEIN, *Negotiating the French Pox...* (op. cit.), p. 33.

a prostředím, v němž se denně pohyboval.⁵⁰⁰ Ostatně samotný pojem zdraví tak, jak se etabloval již ve středověké medicíně, měl mimoto různé stupně⁵⁰¹ a klíčové přitom bylo podchytit chorobu dříve, než takřikajíc plně převezme kontrolu – v tzv. fázi neutrality (*neutralitas*).⁵⁰² Nikoliv nevýznamným efektem takto akomodované iatromathematické předpovědi, pokud se vydařila, byla zpětná verifikace toho, že její metody i principy u pacienta fungují: takový postup se pak stával, resp. nadále zůstával paradigmatickým. Obecně vzato u tohoto druhu zdravotní předpovědi setrváváme bezpečně na půdě astrologie naturalis, podle níž se vliv nebeských těles na pozemskou sféru odráží v proměnách přirozených kvalit a ovlivňuje dispozice v těle pacienta.

(3) Tzv. revoluce roku (*revolutiones annorum mundi*) jsou variantou předešlých ročních zdravotních horoskopů jednotlivců; na rozdíl od nich se však věnují všeobecným otázkám, které mají mít v daném roce platnost pro celý svět (proto jsou v moderní době označovány jako typ tzv. mundánní astrologie), nebo přinejmenším pro rozsáhlou zeměpisnou oblast, jíž je předpověď určena. *Revolutiones* vycházejí z předpovědi platné při vstupu Slunce do souhvězdí Berana v nadcházejícím roce, tj. se začátkem nového astronomického roku. Kromě toho, že popisují osudy vládců, stav církve, očekávanou úrodu či budoucí počasí, hovoří právě také o vzniku epidemií a odhadují zdravotní stav lidí; zmiňují se i o možných válkách a katastrofách. Zpravidla jsou prostoupeny výzvami k pokání a vrcholí apely na obrácení se k Bohu.

Tyto předpovědi běhu roku jsou takřka kanonickou součástí evropských hvězdářských kalendářů včetně těch tištěných v Čechách – jsou to vlastně ony *pranostiky hvězdářské*, které měli každoročně za úkol vypracovávat a zveřejňovat již zmiňovaní *astronomi publici*, zpravidla mistři místních univerzit. Pasážemi pranostik, které jednájí o zdraví a vlivu nebeských těles na člověka a přírodu, se budeme zabývat podrobněji v šesté a sedmé kapitole práce; tam rovněž podáme nástin jakési jejich anatomie a obsahově-tematické struktury v českém prostředí. Prozatím zbývá doplnit, že důležitou roli v těchto ročních předpovědích měl tzv. vládce roku (*dominus anni*), zjednodušeně řečeno ta nejvýrazněji postavená a aspektovaná planeta, z jejichž vazeb na planety další a z jejich pohybů a spojení se pak vyvozovala povaha událostí, jež mají přijít. S tímto typem prognostiky jsme se již krátce setkali u předpovědi mistra Martina z Lenčice na r. 1455 (podkapitola 4.3) a mnoho

⁵⁰⁰ Luis GARCÍA-BALLESTER, *Improving Health: A Challenge to European Medieval Galenism*, p. 60. In: John WOODWARD, Robert JUETTE (edd.), *Coping with Sickness: Perspectives on Health Care, Past and Present*. Sheffield 1996.

⁵⁰¹ *Ibid.*, p. 67.

⁵⁰² *Ibid.*, p. 61.

takovýchto předpovědí na jednotlivá léta nalezneme kupř. v knihovně Ferdinanda II. Tyrolského.⁵⁰³

Také nauka o revolucích byla mezi předními intelektuály raného novověku široce rozebírána, mj. také Picem v jeho *Disputacích*. Padovský filosof Agostino Nifo argumentoval, že zatmění Slunce a Měsíce (v daném roce) mají větší dopad než komety, které mají mít zase větší dopad než konjunkce vyšších planet,⁵⁰⁴ a jsou to právě zatmění dvou nejjasnějších nebeských těles, o kterých se české *kalendáře hvězdářské* nebo *pranostyky* vždy zmiňují a jimž přisuzují i vliv na lidské zdraví.

Další metody, s jejichž pomocí se astrologické postupy mohly uplatnit v preventivní medicíně, se v korpusu námi zkoumaných pramenů neobjevují a uvádíme je hlavně pro úplnost. Náležela sem (4) *předpověď délky života*: podstata spočívala ve zjištění dvou bodů, tzv. signifikátorů v horoskopu, a v určení vzdálenosti mezi nimi ve stupních - výsledný počet stupňů poté udával počet let.⁵⁰⁵ Je zřejmé, že se jedná o takovou techniku, u níž vazba na přirozenou astrologii absentuje a která je typicky divinační. Proto připomínáme, že v galénovském pojetí je délka života odvislá od ubývání tzv. základní vlhkosti (*humiditas, humidum radicale*) a vitálního tepla, kterých běhemžití přirozeně ubývá a jejichž ubývání může lékař svými zásahy alespoň zpomalovat nebo temperovat.⁵⁰⁶

Jako poslední typ astrologického předzvídaní začleňujeme do této skupiny (5) *body* neboli *úděly*: jde o body v horoskopu, které se vypočítávají pomocí ascendentu a pozic dalších planet a jež mají vypovídat o mnoha sférách lidského života.⁵⁰⁷ Ptolemaios uznával pouze bod/úděl štěstí; později tradice k nim však připojila až desítky dalších: jedním z nich byl také bod zdraví a smrti.⁵⁰⁸ Předpokládáme, že tento poměrně sofistikovaný aparát se mohl dobově uplatňovat výhradně u klientů z nejvyšších vrstev, jak je doloženo i z praxe horoskopem nejmenovaného knížete z r. 1561.⁵⁰⁹ Svou podstatou se jako v předešlém případě jedná o prognostiku divinačního typu bez přímé vazby na přirozenou astrologii: vztah mezi přirozeností světa a ustrojením člověka se zde netematizuje a souvislost s medicínským kontextem je dána pouze názvy jednotlivých „bodů“.

⁵⁰³ Josef SMOLKA in: *Knihovna arcivévodů Ferdinanda II. Tyrolského I. Texty*. (edd. Ivo PURŠ – Hedvika KUCHAROVÁ), Praha 2015, pp. 259–260.

⁵⁰⁴ HASSE: *Success and Suppression...* (op. cit.), p. 269.

⁵⁰⁵ *Ibid.*, p. 263.

⁵⁰⁶ Luis GARCÍA-BALLESTER, *Improving Health...* (op. cit.), pp. 58–59.

⁵⁰⁷ HASSE: *Success and Suppression...* (op. cit.), p. 265.

⁵⁰⁸ *Ibid.*, p. 265 et 267.

⁵⁰⁹ *Ibid.*, p. 267.

A jaké byly iatromathematické techniky spadající do oblasti intervenční? Nejtypičtější a zřejmě také nejdůležitější z nich představoval (6) horoskop nemoci. Chapman ve své studii *Astrological Medicine* uvádí detailní popis, jak byl takovýto horoskop nemoci sestavován. Rozhodujícím okamžikem byla chvíle, kdy byl pacient zachvácen chorobou, resp. kdy ulehl na lůžko, a o specifikaci tohoto času se v astromedicínských kruzích vášnivě diskutovalo.⁵¹⁰ Horoskop pro nemoc typově vycházel z podoby nativního horoskopu: lékař nejprve zakreslil pomocí schématu tří čtverců,⁵¹¹ v němž bylo takto vymezeno 12 domů, aktuální pozice planet v jednotlivých znameních zvěrokruhu, určil ascendent a vyznačil aspekty (z tradiční pětičky: konjunkce, opozice, kvadratura, trigon a sextil) mezi planetami.⁵¹² K tomu byl připojen detailnější rozbor, pokud šlo o příslušnost znamení nad určitými orgány⁵¹³ nebo partiemi těla a také o vzájemné aspekty planet. Působení tradičně neblahých planet Marta a Saturna mohlo být kompenzováno příznivými aspekty mezi planetami blahověstnými. Zjišťovány byly i údaje o elementární kvalitě znamení (země, vzduch, voda, oheň) podle jejich obsazení jednotlivými planetami⁵¹⁴ – v souladu s přirozenostním pojetím se pak tento faktor mohl projevit v léčbě.

Chapman doplňuje, že při diagnostickém postupu se nevycházelo z rozpoložení pacienta, ale naopak byly přírodní nebeské jevy, jako jsou roční období nebo měsíční fáze, položeny na danou sadu symptomů.⁵¹⁵ Jinak řečeno, lékař diagnostikoval to, jak se aktuální přirozenostní děje, právě zachycené v horoskopu nemoci, projevují ve zjevných i pocíťovaných příznacích nemocného: hledal odraz těchto proměn nebeských těles na pozemských tělech. Takový lékař (*iatros*), měl-li vypracovat prognózu nemoci, tudíž u pacienta nevěští, nýbrž vypočítává (*mathematikos*) a takřka podle přírodních zákonitostí (jsme si vědomi jisté anachroničnosti výrazu) a podle predikce pohybu planet, změn jejich vlivů a proměn přirozenostních kvalit přesně rozvažuje, jak se bude v terapii dál postupovat. Na obecné rovině platilo, že akutní nemoci byly ovlivněny během Měsíce, nemoci chronické zase během Slunce, a stejně tak že melancholie byla chápána jako typicky astrologicky způsobená choroba.⁵¹⁶

⁵¹⁰ Allan CHAPMAN, *Astrological Medicine* (op. cit.), pp. 287–288. Některé autority navrhovaly, aby pacient vyčkal s ulehnutím do doby, která bude podle efemerid nejpříznivější. V polovině 17. století se jako klíčový čas ustálila hodina, kdy pacient pocítil zjevný diskomfort, protože bylo pravděpodobné, že slabý člověk ulehne na lůžko dříve než silný, bude-li choroba táž.

⁵¹¹ Anglicky označován jako tzv. *envelope horoscope*.

⁵¹² Allan CHAPMAN, *Astrological Medicine* (op. cit.), pp. 288–9.

⁵¹³ *Ibid.*, p. 288.

⁵¹⁴ *Ibid.*, p. 288.

⁵¹⁵ Allan CHAPMAN, *Astrological Medicine* (op. cit.), p. 280.

⁵¹⁶ *Ibid.*, pp. 283–4.

Na počátku prognostického výpočtu stála určitá osobitá varianta *diagnosis per exclusionem*. Nejprve bylo zapotřebí vyloučit ty dny (nebo hodiny), kdy by lékařský zásah mohl být vzhledem k pacientově individuální planetární konstelaci zvláště riskantní;⁵¹⁷ poté bylo možno určit dny vhodné (platí tedy ono antické *primum non nocere*). Claudia Stein udává, že mnoho německých lékařů vůbec nepraktikovalo během tzv. psích dnů v období mezi koncem července a koncem srpna, kdy měl Síríus svým neblahým vlivem způsobovat změny v počasí a vznik nemocí, neboť tehdy nebylo bezpečné poskytovat léčbu obecně.⁵¹⁸ Mínění o těchto neblahých dnech bylo sdíleno po celé Evropě; Allan Chapman uvádí příklady pro anglické prostředí.⁵¹⁹

Od takto sestaveného horoskopu nemoci se poté mohla odvíjet (7) *elekce (electio)*, která se obecně považuje za samostatnou astrologickou techniku a jejímž cílem bylo nalézt odpověď na otázku, kdy vybrat nejvhodnější čas pro konkrétní počin (odjezd na cestu, koupě, svatba atd.).⁵²⁰ Ve sféře medicíny elekce ovšem tvoří, můžeme říci, jakýsi dynamický komplement v podstatě statického (neboť deskriptivního) horoskopu nemoci: užívala se pro zjištění času k podání léku, stanovení dalších terapeutických kroků (životospráva, ukončení klidového režimu), k provedení purgace, pouštění žilou nebo jiného zákroku. Latinský název techniky odkazuje ke slovesu *eligere*, vybírat; Řekové této metodě říkali *katarchai* (počátky) podle volby optimálního začátku pro určitou činnost.⁵²¹

Již zmiňovaný Thomasso Campanella podal v díle *Astrologicorum libri VIII* výčet činností, k nimž se elekce mohly vztahovat – pro oblast lékařství lze k výše uvedeným připojit ještě hledání vhodné doby pro početí dítěte.⁵²² V takové elekci by se pak mohly uplatnit jak přirozenostní faktory (mající vztah ke kvalitám v tělech muže a ženy při jejich spojení), tak principy symbolické astrologie (např. vzájemná pozice Slunce a Luny v horoskopech obou partnerů). Elekčních horoskopů se však zdaleka neužívalo jen v medicínském kontextu, jak už bylo řečeno, ale např. při stanovení času korunovace panovníka nebo započetí významného díla.⁵²³ Použití v těchto sférách je ovšem už mnohem méně ukotveno

⁵¹⁷ Claudia STEIN, *Negotiating the French Pox...* (op. cit.), p. 33.

⁵¹⁸ Ibid., p. 33, n. 47. Označení těchto dnů, kdy se Síríus znovu ocitá nad východním obzorem (což je v letních měsících), jako *dies caniculares* dalo ostatně vzniknout ruskému slovu pro prázdniny: kanikuli.

⁵¹⁹ Allan CHAPMAN, *Astrological Medicine* (op. cit.), pp. 294–95.

⁵²⁰ HASSE: *Success and Suppression...* (op. cit.), p. 259.

⁵²¹ HASSE: *Success and Suppression...* (op. cit.), p. 259.

⁵²² Ibid., p. 259.

⁵²³ Cff.: Zdeněk ŽALUD: *Astrology, particularly Court Astrology, in Bohemia in the 14th and 15th Centuries: A Survey*. In: *Historica. Historical Science in the Czech Republic*, Series Nova 14 (2010), pp. 97, 103. – Zdeněk ŽALUD: *Elekční horoskop pro korunovaci Jiřího z Poděbrad*. In: Václav LIŠKA (ed.), *Jiří z Poděbrad: král český*. Praha 2018, pp. 93–114.

protofyzikálně a mnohem více by muselo pracovat se symbolickými analogiemi a tradičním aparátem celé nauky o hvězdách: např. u elekce pro odjezd na cestu bylo by třeba zjistit, jak je v klientově horoskopu aspektován Merkur, tradiční symbol cest a putování, zjistit aktuální pozici této planety a její aspekty vzhledem ke klientovu Merkurovi, jeho postavení v astrologických domech apod.

U elekcí je zřetelně vidět, že astrologie funguje v systému raně novověké medicíny (mimo jiné) jako *objektivizující nástroj* lékařova rigorózního postupu a zároveň jako *indikátor jeho správnosti*: vytváří si zde jakýsi autonomní subsystém, který sice také pracuje se základními symbolickými analogiemi, jako je tomu v případě melothetických korespondencí, ale její lékařské postupy se v naprosté většině odvíjejí od přirozenostních analogií, tj. takových, které odpovídají dobovému diskursu o složení a uspořádání světa a přírody. V rámci tohoto diskursu se medicínská astrologie v oblasti elekcí jeví být skutečně soudobou „přírodní vědou“.

Neudivuje proto, že italský filosof Pedro Ciruleto v dobových polemikách důsledně rozlišoval mezi užitím elekcí pro konání založené čistě na vlivu přírody a těles (např. právě pro medicínu nebo oblast zemědělských prací) – to bylo povoleno – a takovým, které by zahrnovalo lidskou činnost volní a duchovní, neboť tato na hvězdách nezávisela,⁵²⁴ a proto usilovat o předpovědi také zde možné nebylo. Souhlasíme s Hassem, že užití elekcí v zemědělství a medicíně bylo jedním z faktorů, proč se elekce v praxi udržely, jelikož v těchto sférách nenastával potenciální konflikt s nahodilostí lidského jednání⁵²⁵ – a tedy, dodáváme s Ciruletem, nežádoucí průnik do sféry náboženské – je však potřeba připojit rovněž ten důvod, že elekce ve sféře zemědělství a medicíny se u raně novověkého člověka mohly uspokojivě opřít o jím sdílenou představu o tom, jakým způsobem je upořádán tehdejší přirozený svět.⁵²⁶

Specifickou variantou elekcí byly konečně (8) *interrogationes* neboli *quaestiones* – „dotazy“, v dnešní době označované jako tzv. horární astrologie.⁵²⁷ Jsou založeny na předpovědi pro moment, ve kterém je položena daná otázka, a jejich velkou výhodou byl fakt, že se obešly

⁵²⁴ HASSE: *Success and Suppression...* (op. cit.), p. 259.

⁵²⁵ Ibid., p. 260.

⁵²⁶ Přinejmenším dva tituly k této astromedicínské praxi (mimo mnoha dalších týkajících se astrologie obecně) se opět nacházely v knihovně arcivévody Ferdinanda II. Tyrolského, a sice *De temporibus et modis recte purgandi in morbis tractatus* (autorem Nobilis Socius zvaný Salodiensis) a jiný *Ad astrorum iudicia facilis introductio* z pera Clauda Dariota (týž, který vydal Paracelsovu Velkou chirurgii). Cf. Josef SMOLKA in: *Knihovna arcivévody Ferdinanda II. Tyrolského I. Texty*. (edd. Ivo PURŠ – Hedvika KUCHAROVÁ), Praha 2015, pp. 157 et 259.

⁵²⁷ HASSE: *Success and Suppression...* (op. cit.), pp. 256–7.

bez data, neřkuli hodiny narození, jež lidé středověku a raného novověku kromě příslušníků vyšších společenských vrstev obvykle přesně neznali.⁵²⁸ Přední filosofické autority doby renesance *interrogationes* z různých důvodů odmítaly, mezi nimi např. Girolamo Cardano, který byl komentátorem nového vydání Ptolemaiova *Tetrabiblu* z r. 1554 a na nějž odkazují i prameny české provenience – označoval je za zcela věštebné (*sortilegae*) a nevhodné „pro křesťany a slušné lidi“.⁵²⁹ Důvody jsou tu zjevné: vazba na přirozenou astrologii a přirozenostní dispozice pacienta u této předpovědi fakticky mizí, dotaz se stává divinačním úkonem ne nepodobným výkladu z karet.

Následující schéma jednotlivé typy iatromathematického tázání raného novověku, jak jsme je představili, přehledně shrnuje pomocí dvou dichotomických os (přirozená vs. divinační astrologie, prevence vs. intervence) a připojuje k nim i ony dva druhy generických aplikací (měsíční rady a flebotomii, vyčleňujeme-li ji jako samostatnou techniku). Zvýrazněný levý sloupec tabulky ve výsledku zobrazuje reprezentativní škálu jednotlivých *astrologicky ukotvených postupů, které nacházely své využití v raně novověkém lékařství* a současně byly v souladu – nebo přinejmenším nebyly v rozporu – s tehdejšími takřkajíc univerzitním vědeckým standardem, tj. s dosud funkčním aristotelským obrazem světa a galénovským humoralismem. Jinými slovy, jde o obecný rejstřík možných iatromathematických praktik v raně novověkém lékařském diskursu, jejichž frekvence se v praxi ovšem různila.

	přirozená astrologie	divinační astrologie
prevence	(1) <i>nativitates</i> = horoskopy narození a z nich vyplývající individuální zdravotní dispozice (posuzované podle obsazení kvalit a elementů a také aspektů)	(4) <i>předpověď délky života</i> = technika výpočtu nemá souvislost s konceptem přirozené astrologie či stavem pacienta
	(2) <i>revolutiones nativatum</i> = roční horoskopy a predikce zdravotního stavu či rizik pro jednotlivce na následující rok	(5) <i>určení bodů/ údělů</i> = souvislost s lidským zdravím dána pouze názvy dílčích bodů v horoskopu
	(3) <i>revolutiones annorum</i> = všeobecné roční horoskopy (<i>pranostyka hvězdářská</i>), predikce obecných zdravotních trendů a hrozeb určená širokému publiku	
	<i>měsíční rady</i> = všeobecná životosprávná doporučení pro jednotlivé měsíce s hromadnými adresáty	

Tabulka 5a: Přehled preventivních iatromathematických praktik v raně novověkém lékařství

⁵²⁸ Ibid., p. 258.

⁵²⁹ Ibid., p. 258.

	přirozená astrologie	divinační astrologie
intervence	(6) <i>horoskop nemoci</i> = obraz „narození“ nemoci a od něj odvislých trendů a možností, jak co nejúčinněji léčit pacienta	(8) <i>interrogace</i> = věštebná technika bez vazby na přirozenostní dispozice
	(7) <i>electiones</i> = elekce, volba nejvhodnějšího času pro provedení určitého lékařského zákroku	
	<i>flebotomie</i> = pouštění žilou v závislosti na vhodném čase podle pohybu Měsíce, příp. dalších planet a proměnných; časy jsou stanoveny obecně, ale mohou být také individualizovány	

Tabulka 5b: Přehled intervenčních iatromathematických praktik v raně novověkém lékařství

5. 3. Iatromathematika a konkurenční medicínské přístupy

Girolamo Fracastoro (1478–1553), italský lékař rané renesance a autor slavné básně o francouzské nemoci *Syphilis sive morbus Gallicus*,⁵³⁰ představuje první medicínskou autoritu, o jejímž vztahu k astrologickým příčinám nemocí chceme stručně pojednat – a to především pro odlišnost či přímo rozdílnost jejích lékařských konceptů oproti dobově dominantní humorální patologii. V díle *De causis criticorum dierum libellus* z r. 1538 se Fracastoro vymezil proti dosavadní interpretaci tzv. kritických dnů nemoci: podle něj skutečně existují, ale je omylem přisuzovat jejich příčinu výlučně astrálním vlivům. Příčina má ležet v povaze choroby samé, tj. ve změnách humorálních poměrů, a krize má být vyjádřením tělesných akcí a reakcí v závislosti na množství jednotlivých humorů a jejich kvalitě.⁵³¹

V klíčovém díle *De contagione et contagiosis morbis et eorum curatione* (1546) rozlišil Fracastoro tři základní způsoby šíření nákazy: prostým kontaktem (např. u svrabu), pomocí nosiče (šaty, prostěradla) a konečně na dálku, tedy bez přímého kontaktu (např. u moru či neštovic). Posledně jmenovaný způsob měla mít na svědomí tzv. *seminaria* neboli semínka nemoci:⁵³² tyto nepatrné částičky, inspirované Lucretiovým pojmem *semina morbi*,⁵³³ měly vznikat samoplozením během určitého typu hnilobných procesů a způsobovat nemoc tím, že byly přitahovány humory *s největší afinitou* k nim.

⁵³⁰ Bruno ZANOBIO s. v. Fracastoro: in Dictionary of Scientific Biography (ed. Charles Coulston GILLISPIE, New York 1972), vol. V, p. 104, col. 2.

⁵³¹ Ibid., p. 106, coll. 1–2.

⁵³² Ibid., p. 107, col. 1.

⁵³³ Ibid., p. 106, col. 1; p. 107, col. 1.

Navzdory mnoha pronikavým poznatkům se Fracastorovo pojetí, pokud jde o morovou nákazu, ve své době nestalo konkurencí tradiční teorii miasmatu⁵³⁴ a podobně k tomu nedošlo ani u jeho chápání kritických dnů a omezeného vlivu hvězd. Fracastorův koncept nakažlivých částic byl začleněn do dominantního nosologického paradigmatu, totiž že nemoc je způsobena humorální dyskrasií, a v tomto ohledu představoval vlastně jen modifikaci mechanismu nákazy v systému galénovského humoralismu. Podobně můžeme afinitu *seminarií* k humorům charakterizovat jako sofistickované vyjádření sympathetických vztahů ve veškerenstvu, o které se tradiční medicína po staletí opírala.

O generaci mladší francouzský lékař Jean Fernel (1497–1558) patřil ve své době – i díky vazbám na tamní královský dvůr – k nejproslulejším lékařům.⁵³⁵ Také Fernelova *fysiologie* (jeho vlastní výraz, který se od té doby stal součástí lékařství) byla založena na humorálním konceptu.⁵³⁶ Co se týče iatromathematických prvků, prošlo jeho uvažování zajímavým vývojem: na počátku své lékařské dráhy věřil v astrologii, jak o tom svědčí i jeho dílo *De abditis rerum causis* (O skrytých příčinách věcí, 1548). V něm představil Fernel koncept tzv. skrytých nemocí (*occulti morbi*), ve kterém oproti klasickému pojetí choroby, jež vznikala z disbalance tělesných šťáv, pracoval s představou nemoci zasahující tělo jako celek, a nikoliv jen jeden či více tělesných humorů⁵³⁷ – a takovým onemocněním měl být typicky mor, mj. také proto, že v rámci tehdejšího lékařského paradigmatu racionální vysvětlení pro morové epidemie opakovaně selhávalo.⁵³⁸ Francouzský lékař se domníval, že mor je způsoben nebeskými tělesy vysílajícími tajemnou sílu (*vis*), která podněcuje k tomu, aby se skrytá nemoc v těle vynořila.⁵³⁹

Postupně však, pod vlivem empirie a pozorování (jichž byl v léčení příznivcem) došel Fernel k závěru, že astrologické předpoklady se neshodují s těmito skutečnostmi, takže na konci své dráhy astrologii zavrhl.⁵⁴⁰ Fernela tak lze v rámci protovědecké medicíny ve vztahu k iatromathematické hodnotit jako svého druhu disentní postavu, která u moru nejprve

⁵³⁴ Robert JUETTE (ed.), *Krankheit und Gesundheit in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart 2013, pp. 26–27.

⁵³⁵ Ragnar GRANIT s. v. Fernel: in *Dictionary of Scientific Biography* (ed. Charles Coulston GILLISPIE, New York 1971), vol. IV, p. 584, col. 2.

⁵³⁶ *Ibid.*, p. 585, col. 1.

⁵³⁷ John HENRY, Jean Fernel on Celestial Influences and the Reform of Medical Theory. In: *Celestial Novelties on the Eve of the Scientific Revolution 1540–1630* (edd. Dario TESSECINI et Patrick J. BONER), Firenze 2013, p. 150. (133–157) – Cf. K. ČERNÝ, *Mor* (op. cit.), pp. 199–201 et 206–206, kde je užito označení „choroby celé substance“.

⁵³⁸ John HENRY, Jean Fernel on Celestial Influences and the Reform of Medical Theory. p. 150.

⁵³⁹ *Ibid.*, p. 151. – Detailněji k této síle viz interpretaci konkrétních pramenů v podkapitole 7.4.

⁵⁴⁰ Ragnar GRANIT s. v. Fernel: in *Dictionary of Scientific Biography* (ed. Charles Coulston GILLISPIE, New York 1971), vol. IV, p. 585, col. 1.

zpochybnila standardní interpretační aparát, jenž byl založen na hippokratovsko-galénovském učení o zkaženém vzduchu, ve prospěch nové teorie o skrytých příčinách věcí, která nicméně v závěru své lékařské dráhy díky praktické zkušenosti a pozorování dospěla až k rozchodu s astrologií.⁵⁴¹

Fernelův o několik let starší současník Paracelsus (1493/4–1541) je zřejmě nejvýznamnější figurou mezi raně novověkými lékaři, kteří si troufli zpochybnit do té doby kanonický koncept galénovské medicíny.⁵⁴² Ba co víc, můžeme říci, že Paracelsus, vycházející z vlastní medicínské zkušenosti u lůžka nemocného, dosavadní tradici radikálně odvrhl,⁵⁴³ a zatímco se stavěl proti akademické medicíně, a to více se zajímal o lidové léčitelství i tradiční způsoby léčení u laických lékařů či léčitelů.⁵⁴⁴

Paracelsus přišel s novým pojetím nemoci: na rozdíl od humorální nerovnováhy nebo kažení tělesných šťáv, jak tvrdila galénovská tradice, spatřoval její příčinu ve vnějším faktoru a chápal chorobu jako samostatnou entitu (*ens*), která zachvacuje konkrétní místo na lidském těle a vnucuje mu svá vlastní pravidla,⁵⁴⁵ resp. jako selhání „alchemické“ (dnešní terminologií vlastně fyziologické) schopnosti těla vytržít cizorodé substance a proměnit je v látky tělu prospěšné.⁵⁴⁶ Toto pojetí se označuje jako tzv. parazitický nebo ontologický koncept nemoci a terapie pak logicky musí spočívat v potlačení těchto příčin a faktorů; nadto byl ovšem daný koncept začleněn do celkového filosoficko-kosmologického systému tohoto lékaře.

V tomto Paracelsově myšlenkovém rozvrhu hrály význačnou roli *signatury*, jejichž podstata spočívala ve vzájemných podobnostech mezi částmi lidského těla a různých přírodnin, především rostlin, a rovněž koncept makrokosmu a mikrokosmu s melothetickými korespondencemi, jenž je nám z dějin iatromathematiky již dobře znám.⁵⁴⁷ Tyto korespondence jsou však u Paracelsa oproti antické a středověké medicínské tradici vázány na nebeská tělesa a chápány *symbolicky*: srdce tak odpovídá Slunci, mozek Měsíci, slezina

⁵⁴¹ Ibid., p. 586, col. 1.

⁵⁴² Walter PAGER s. v. Paracelsus: in Dictionary of Scientific Biography (ed. Charles Coulston GILLISPIE, New York 1974), vol. X, p. 304, col. 2.

⁵⁴³ Ibid., p. 305, col. 1.

⁵⁴⁴ Ibid., p. 305, col. 1; Yoshitaka YAMAMOTO, *The Pull of History: Human Understanding of Magnetism and Gravity Through the Ages*, Singapore 2018, p. 425.

⁵⁴⁵ W. PAGER s. v. Paracelsus: op. cit., p. 307, col. 2.

⁵⁴⁶ Y. YAMAMOTO, *The Pull of History*, p. 431.

⁵⁴⁷ W. PAGER s. v. Paracelsus: op. cit., p. 308, col. 2; Y. YAMAMOTO, op. cit., p. 429.

Saturnu a tak podobně.⁵⁴⁸ Nutnost znát astronomii-astrologii Paracelsus na straně lékaře opakovaně zdůrazňoval:

*Vše, k čemu nauka o hvězdách tak hluboce pronikla studiem planetárních aspektů a hvězd, je možno vztáhnout také na tělesnou schránku. (...) Věz, že filosofové jsou dvojího druhu, filosofové nebes a filosofové země. Každá oblast vytváří pouze jeden aspekt lékaře a sama o sobě ani jedna nevytváří lékaře celého.*⁵⁴⁹

Walter Pager nicméně tvrdí, že Paracelsova *astronomie*, přesněji výraz *astra*, měl v jeho konceptu obsah odlišný od toho tradičního: nešlo tu ani tak o hvězdy samotné a jejich vlivy na sublunární objekty⁵⁵⁰ jako o esenciální síly a funkce jednotlivých objektů a jejich korespondence v rámci všech sfér přírody včetně hvězd.⁵⁵¹ Jinými slovy, jednalo se o jakýsi řetězec či systém vzájemných souvztažností prostupující veškerenstvem, v němž hvězdy jako takové představovaly jeden (a nejdokonalejší) z konců onoho řetězení, jehož prostřednictvím se pak odehrává působení tělu škodlivých či prospěšných sil.

Pro tradičnější pojetí by u Paracelsa naopak svědčila následující charakteristika působení hvězd z jeho spisu *O nemocech, které zbavují rozumu* (Von den Krankheiten so die Vernunft Berauben),⁵⁵² jež vcelku odpovídá klasickému popisu i s ohledem na to, jakým mechanismem měla hvězdná tělesa objekty na zemi ovlivňovat – Paracelsus zde přirovnával působení hvězd k magnetické síle:

*Hvězdy mají sílu zraňovat a oslabovat naše tělo a ovlivňovat zdraví a nemoc. Nepůsobí na nás na hmotné či substanciální úrovni, ale ovlivňují rozum neviditelně a nepostřehnutelně, jako když magnet přitahuje železo (...). Takováto přitažlivá síla je v moci Měsíce, který člověku vytrhává rozum z hlavy.*⁵⁵³

Ostatně proto asi také uzavírá W. Pager svou charakteristiku Paracelsova díla slovy: „(...) ačkoliv v mnoha případech zavrhoval astrologické názory, přesto je začlenil do svého díla a připojil osobitou a pestrou věštebnou tradici“⁵⁵⁴ – a nejspíš ze stejného důvodu patří k několika málo dílům vydaným za Paracelsova života spisy *Practica* a *Prognostication* s astrologicko-prognostickým obsahem.⁵⁵⁵

⁵⁴⁸ Ibid., p. 429.

⁵⁴⁹ Y. YAMAMOTO, *The Pull of History*, p. 430.

⁵⁵⁰ Walter PAGER s. v. Paracelsus: op. cit., p. 308, col. 2.

⁵⁵¹ Ibid.

⁵⁵² Y. YAMAMOTO, *The Pull of History*, p. 442.

⁵⁵³ Ibid, pp. 442-443.

⁵⁵⁴ W. PAGER s. v. Paracelsus: op. cit., p. 311, col. 1.

⁵⁵⁵ W. PAGER s. v. Paracelsus: op. cit., p. 306, col. 2.

At' už se však pokoušíme charakterizovat Paracelsův medicínsko-filosofický systém jakkoliv, je zřejmé, že vliv hvězd na lidské zdraví, vznik nemocí a jejich léčení v něm nebyl zpochybněn ani odmítnut, ale naopak znovu promyšlen a *nově rozvržen*, a že v hranicích Paracelsova pojetí medicíny spočívajícího na čtyřech pilířích (přírodně-filosofické zájmy lékaře, astronomie-astrologie, tzv. alchymie definovaná výše a konečně osobní ctnosti s odpovědností lékaře)⁵⁵⁶ zaujímaly iatromathematické prvky neméně významnou pozici jako *astrologia naturalis* v klasickém galénovském humoralismu. Obecný diskursivní rámec astromedicínských postupů si tak i přes kritiku některých renesančních myslitelů a lékařů a jisté interpretační inovace uchovával de facto svou středověkou podobu. Tento závěr je ve shodě také s interpretací obecného vývoje fyziologických názorů od středověku po raný novověk, jak je charakterizoval Karel Černý: „Nové myšlenky at' již ferneliánské, paracelsové či helmontovské nepřinášely změnu v pravém slova smyslu, nebyly novým paradigmatem přijatým obecně akademickou obcí, jak to pozorujeme u moderní vědy. Místo toho se zařadily do standardního medicínského učení po bok stále přežívajících a prospívajících starších představ.“⁵⁵⁷

⁵⁵⁶ Y. YAMAMOTO, *The Pull of History*, p. 428.

⁵⁵⁷ Cf. K. ČERNÝ, *Mor* (op. cit.), p. 135.

6 ASTROLOGICKÁ MEDICÍNA V ČESKÉM LÉKAŘSTVÍ NA POČÁTKU NOVOVĚKU

V následující kapitole představujeme odborně zaměřené spisy pětice lékařů a dalších dvou tvůrců, kteří ve svých textech tematizovali iatromathematickou nauku, působili v českých zemích již na prahu novověku a současně už publikovali svá díla (dominantně českojazyčná) tiskem. Do skupiny lékařů jsme zařadili Václava Fabera (nejstarší zkoumaný text z r. 1491), Jana Černého, jeho dva žáky Petra z Třebeska (velmi stručně) a Jana Berku z Chocně a konečně Jana Koppa z Raumenthalu. V závěru k nim připojujeme autora spisu o moru Oldřicha Velenského z Mnichova a hvězdáře Mikuláše Šúda ze Semanína (české pranostiky k letům 1524 a 1552). Jednotlivé lékařské, resp. astromedicínské texty jsou představeny v chronologické perspektivě a byly vybrány se záměrem žánrově i tematicky pokrýt co nejširší spektrum spisů s iatromathematickým obsahem.⁵⁵⁸

Časové rozpětí pramenů, které v této kapitole zkoumáme, a období, do něhož výše uvedené lékaře a jejich díla zahrnujeme, je tedy ohraničeno lety 1491–1552. V *Úvodu* disertace jsme předložili a komentovali důvody, proč pokládáme pro účely naší práce za smysluplné, aby do doby počátků raně novověké medicíny u nás byla pojata už první tři desetiletí takto vymezeného období. V podkapitolách, jež záhy následují, je našim hlavním cílem zmapovat u zkoumaných lékařských textů dis/kontinuitu teoretických konceptů iatromathematiky i jejich přítomnost v léčebných doporučeních a postupech pro praxi (v níž pak lze jejich aplikaci reálně předpokládat), a to ve dvou ohledech: primárně vzhledem k linii astrologické medicíny českého středověku, o které jsme pojednali ve čtvrté kapitole, sekundárně i k obecnému evropskému vývoji, jehož podobu jsme nastínili v kapitole páté.

6.1 Václav Faber, minuce a pranostiky

Václav Faber (asi 1455/60–1518) alias Wenzel Faber, rodák z Českých Budějovic,⁵⁵⁹ studoval od r. 1475 na univerzitě v Lipsku a postupně zde vystoupal až ke gradu doktora medicíny (1497).⁵⁶⁰ Ve své době představoval „předního lékaře provozujícího lékařskou astrologii neboli iatromathematiku“, ve značném počtu vydával vlastní almanachy i pranostiky už jako prvotisky a iatromathematické postupy ve své praxi aktivně využíval.⁵⁶¹

⁵⁵⁸ V této i další kapitole přihlížíme k dílům obsaženým v tzv. lékařském sborníku z KNM, sign. 28 G 26.

⁵⁵⁹ GELLNER, op. cit., pp. 127–128; Don C. SKEMER: Wenzel Faber von Budweis (c. 1455/1460–1518): An Astrologer and His Library in the Early Age of Printing. In: *Gutenberg-Jahrbuch 2007* (ed. Stephan FUESSEL), Wiesbaden 2007, pp. 241sqq.

⁵⁶⁰ SKEMER, op. cit., p. 242.

⁵⁶¹ SKEMER, op. cit., p. 241, ho označuje za „one of the most prolific scientific writers of his time“ (ibid.); GELLNER uvádí, že si jejich vydáními „zajistil jméno hlavního kalendářníka své doby“ (op. cit., p. 128).

Po návratu do Čech se stal Faber lékařem v Mostě a od r. 1505 až do své smrti působil opět v rodných Českých Budějovicích.⁵⁶²

Almanachy a pranostiky obíhaly v rukopisné podobě dlouho před vynálezem knihtisku, jak připomíná Skemer,⁵⁶³ byl to ale právě knihtisk, který umožnil jejich kvantitativní rozšíření i kvalitativní proměnu a další vývoj. Tak již v r. 1456 vytiskl Johannes Gutenberg latinský almanach na rok následující, který popisoval konjunkce a opozice Slunce a Měsíce v jednotlivých měsících za účelem purgací (*pro medicinis laxativis summendis*), jakož i kalendář.⁵⁶⁴ Faberova iatromathematická literární produkce tu tedy může posloužit jako prototypický příklad, jak byly tyto lékařské pomůcky, jež se na prahu novověku čím dál více šířily, uspořádány, jaké mohlo být jejich publikum a jakým způsobem bývaly nejspíše využívány – nejen lékaři. Rozsah a obsah Faberovy knihovny, jež Skemer rekonstruoval, nám pak dává nahlédnout do dobové lékařské praxe: medicínské a farmakologické spisy zde tvořily více než třetinu svazků.⁵⁶⁵

V této souvislosti nám proto připadá vhodné předestřít, jaká byla typologická struktura takovýchto astromedicínských příruček, které Faber sestavoval a vydával již na sklonku 15. století, jelikož představují svým způsobem reprezentativní a modelové texty celého žánru a lze k nim dobře vztáhnout pozdější produkci vznikající v českém prostředí (o jednom z dalších autorů pojednáváme již v poslední podkapitole této části práce). Ačkoliv se totiž jednotlivé tisky a spisky s minuční a prognostickou tematikou v dalších desetiletích 16. století proměňují a rozšiřují, jejich genologické počátky tkví, necháme-li stranou středověkou rukopisnou tradici, právě v podobě, jakou jim daly první tisky.

Nejprve je však třeba objasnit a rozlišit, podle čeho byly tyto hvězdářsko-lékařské příručky vůbec pojmenovávány. Jeden typ nesl označení *minucí* (z lat. *minu(a)tio sanguinis*, typicky pro jazykově české publikum), resp. *Almanach* či *Aderlaßtafel* (typicky v německojazyčném prostředí)⁵⁶⁶ a navazoval na středověké lékařské pomůcky téhož obsahu, jaké jsme detailně sledovali například u Křišťana z Prachatic: primárně se zaměřoval na pouštění krve a jeho vazba na dobové lékařství byla zjevná a pevná. Druhý typ tradičně nazývaný *pranostika* (z lat. *prognosticon*), často též *iudicium anni* nebo *practica*,⁵⁶⁷ byl obsáhlejším typem

⁵⁶² SKEMER, op. cit., pp. 243–244.

⁵⁶³ SKEMER, op. cit., p. 246.

⁵⁶⁴ SKEMER, op. cit., p. 246.

⁵⁶⁵ SKEMER, op. cit., p. 258sq.

⁵⁶⁶ Kamil BOLDAN, Sbíрка minučí a pranostik z přelomu 15. a 16. stol. tepelského kláštera premonstrátů. In *Minulost' západočeského kraje XLIII*, 2008, p. 82; Don C. SKEMER, op. cit., p. 246sq.

⁵⁶⁷ Kamil BOLDAN, Sbíрка minučí a pranostik, p. 85; SKEMER, ibid.

prognóz, které zahrnovaly společenské, politické i náboženské poměry, nemoci a zdraví, úrodu a ceny plodin, přírodní události atd., přičemž značná část spisku byla věnována předpovědi počasí pro jednotlivé měsíce následujícího roku.⁵⁶⁸ V předešlé kapitole jsme tento druh předpovídání týkající se celosvětových událostí zahrnuli pod tzv. revoluce roku neboli mundánní astrologii a rovněž v tomto případě jsme se už setkali s jeho pozdně středověkým typologickým předchůdcem v podobě pranostiky Martina z Lenčice (4. kapitola).⁵⁶⁹

Jak zcela správně poznamenal Kamil Boldan, „sestavovatelé těchto populárních astrometeorologických předpovědí byli často totožní s autory jednolistových pomůcek [tj. minucí] medicínské astrologie (čili iatromatematiky) a jejich pomůcky obvykle současně vycházely latinsky i německy (či v jiném národním jazyce)“.⁵⁷⁰ Boldan dodává, že tyto efemérní tisky představovaly pro své autory, univerzitní mistry, nejspíš vítaný zdroj příjvídělku i sebepropagace a byly nabízeny zpravidla na jarmarcích.⁵⁷¹ Doplňme, že mnohé z těchto tisků máme pro dnešek zachovány jen díky tomu, že posloužily jako makulatura na přídeští v knihvazačských dílnách⁵⁷² a že mladší vydání pranostik, resp. tzv. kalendářů hvězdářských, mívají data jarmarků mnohdy připojena přímo na konec svého textu, což podtrhuje praktický účel těchto příruček.

Jak tedy základní dva typy iatromatematických návodů počínajícího novověku vlastně vyhlížely? Podrobnou a přehlednou charakteristiku *minucí*, tj. prvního typu těchto efemérních spisků, podal opět Kamil Boldan,⁵⁷³ na konkrétních příkladech z Václava Fabera je ukázal rovněž Don Skemer.⁵⁷⁴ Je zajímavé, že dle pramenů citovaných Boldanem se obliba *minucí* „koncentruje na oblast severně od Alp a na východ od Rýna“:⁵⁷⁵ lze u nich předpokládat náklad přinejmenším několika set exemplářů (a současně existovalo mnoho různých sad *minucí*, protože kvůli výpočtu měsíčních fází, jež byly pro správné pouštění žilou zásadní, měly minuce pouze místní a regionální platnost).⁵⁷⁶ Mezi jejich odběratele,

⁵⁶⁸ Kamil BOLDAN, Sbíрка minucí a pranostik, pp. 83–84.

⁵⁶⁹ V českém prostředí podal průkopnický přehled o českých minucích a pranostikách i jejich autorech již téměř před dvěma staletími Fr. Palacký, jehož článku se v dalším výkladu ještě dotkneme. Cf. František PALACKÝ, O pranostikách a kalendářích českých, zvláště v XVI. století. In: *ČSWM 1829*, pp. 33–64.

⁵⁷⁰ Kamil BOLDAN, *ibid.*

⁵⁷¹ Kamil BOLDAN, *ibid.*, p. 84.

⁵⁷² Cf. Boldanem uváděné exempláře č. 5 a 8. In Kamil BOLDAN, Sbíрка minucí a pranostik, pp. 88 a 91.

⁵⁷³ Kamil BOLDAN, Minuce Václava Žateckého na rok 1517. In: *AUC, PeH 1-2/2002. Z pomocných věd historických 16*, pp. 133–148.

⁵⁷⁴ Don C. SKEMER, *op. cit.*, pp. 248–249.

⁵⁷⁵ Kamil BOLDAN, Minuce Václava Žateckého na rok 1517, p. 135.

⁵⁷⁶ Kamil BOLDAN, Minuce Václava Žateckého na rok 1517, pp. 134–135.

pokračuje Boldan,⁵⁷⁷ nepatřili pouze lékaři, lazebníci či bradýři, kteří venesekce prováděli, ale také samotné domácnosti – a to je ostatně také důvodem, proč vycházely kromě latiny ve vernakulárních jazycích. Obdobnými slovy charakterizuje čtenáře a příjemce těchto astromedicínských pomůcek i Skemer, tj. že je „mohli využívat i méně vzdělaní lékařští praktici jako bradýři, ranhojiči a lazebníci“.⁵⁷⁸ S názory obou badatelů se ztotožňujeme a pro úplnost uvádíme, že vydání nejstarší jazykově české minuce je doloženo k r. 1485.⁵⁷⁹

Co se formátu a struktury minucí týče, jednalo se vlastně o jednotlivé tiskařské archy (soudě dle zachovaných tisků nejčastěji přibližně 460–480 mm x 300–310 mm, tj. o něco málo větší než dnešní formát A3,⁵⁸⁰ později mohly však být archy spojeny i ve větší, až se 100 cm na výšku), na kterých byly po úvodních astronomických údajích k celému roku a datech konjunkcí a opozic u Slunce a Měsíce ve dvou sloupcích vytištěny vlastní minuční informace k jednotlivým měsícům. První sloupec zachycoval dny vhodné pro venesekci, zmiňoval se také o denních dobách, kdy pouštění prováděno být nemělo, a uváděl dny pro podání léků ve specifické formě; druhý sloupec pak udával dny příhodné ke koupeli, odstavení dítěte od prsu, štěpování stromů či setí.⁵⁸¹

Uvedme jako konkrétní příklad Faberův latinský *Almanach Lipsiense (et Pragense) ad annum 1494*.⁵⁸² Jeho první sloupec je uveden takto:

V témže roce následují časy zvolené pro pouštění žilou („fleubotomie“) a stejně tak pro počišťování („farmatie“) podle běhu Měsíce ve znameních a dle příznivých aspektů planet k samotným těmto úkonům. Mimoto se pro mladé volí přibývající Měsíc, pro staré je ovšem vhodný ubývající.⁵⁸³

Druhý sloupec Fabrova almanachu, resp. minuce se začíná touto charakteristikou:

Následují vybrané časy lázní, odstavení dětí, prořezávání révy a chmele a stejně tak setí a vysazování podle pohybu Měsíce pod znameními, s nimiž se setkává, a pod příznivým aspektem téhož tělesa k planetám.⁵⁸⁴

⁵⁷⁷ Kamil BOLDAN, *Minuce Václava Žateckého na rok 1517*, p. 135.

⁵⁷⁸ SKEMER, pp. 250–251.

⁵⁷⁹ Cf. Pravoslav KNEIDL, *Vimperská tiskařská tradice 1484–1984*. Praha 1984.

⁵⁸⁰ Cf. Kamil BOLDAN, *Sbírka minucí a pranostik*, minuce č. 11. na r. 1500, pp. 93–94.

⁵⁸¹ Kamil BOLDAN, *Sbírka minucí a pranostik*, p. 83; SKEMER, op. cit., p. 249.

⁵⁸² Kamil BOLDAN, *Sbírka minucí a pranostik*, minuce č. 5. na r. 1494, pp. 88–89.

⁵⁸³ Dokument v digitální knihovně Manuscriptorium: <https://imagines.manuscriptorium.com/loris/AIPDIG-NKCR_TEPLAFRAGM501M63VC6-cs/ID0001/full/full/0/default.jpg>. Překlad podle reprodukce latinského originálu mírně stylizujeme, ale přizpůsobujeme dnešnímu úzu.

⁵⁸⁴ Dokument v digitální knihovně Manuscriptorium, ibid.

Domníváme se, že při interpretaci toho, proč jsou na minuci časy pro jednotlivé úkony rozděleny do dvou skupin právě daným způsobem, lze vhodně vycházet z dichotomie *intervence – prevence*, kterou jsme již uplatnili u celkové charakteristiky dílčích iatromatematických technik v předchozí kapitole. Je totiž zřejmé, že v prvním sloupci se uvádějí časy pro nejdůležitější intervenční postupy, tedy pouštění žilou a podávání léčebných prostředků, kdežto ve druhém sloupci jsou uváděna data pro jiné typy činnosti: jednak takové, jež si nekladou za cíl lidské zdraví ovlivňovat bezprostředně – byť jistě jsou v sémantickém poli zdraví a těla přítomny (koupání v lázni, odstavení dětí), jednak pro ty aktivity, které souvisejí s širším konceptem *astrologie naturalis*, tedy s přesvědčením, že člověk je bytostí vrostlou do zahrady přírody, s níž sdílí své ustrojení dle jednotlivých kvalit a která pomocí ustavičných proměn v cyklickém běhu roku ovlivňuje jeho život i zdraví.

Snad s výjimkou mytí v lázni bychom tedy ostatní aktivity specifikované v minuci nepovažovali za prevenci v dnešním zdravotním smyslu, přesto je ale můžeme pokládat za preventivní, tj. předcházející něčemu nepříjemnému nebo neblahému, právě v tehdejší kontextu přirozenostního (a celostního) pohledu na svět, v jehož rámci byly procesy růstu, proměny a rozkladu v přírodě ovlivňovány nebeskými tělesy. Pro oba druhy těchto iatromatematických úkonů z minuce se pak jako klíčový faktor stanovuje pohyb Měsíce ve znameních a jeho aspekty k ostatním planetám, neboť, jak už jsme vyložili výše, právě Měsíc jakožto těleso zemi nejbližší měl na pozemské dění, a tedy i zdraví, působit nejsilněji.

První sloupec minuce pokračuje po tomto obecném úvodu přehledem jednotlivých měsíců – jako *pars pro toto* se podíváme na leden, jenž je charakterizován následovně:

LEDEN: Ve čtvrtek po Obřezání Páně dobré počištění v nápoji. V sobotu po Obřezání Páně [pouštění] dobré. V neděli příhodné kromě stehen. V sobotu po Třech králích kromě nohou, počištění v pilulích. V neděli a pondělí po Třech králích [pouštění] dobré kromě hlavy a hlavové žíly. V neděli v předvečer svátku sv. Fabiána výborné. Na den [svátku] dobré kromě prsou a plicních žil. Počištění v lektvaru. V neděli po Obrácení sv. Pavla dobré kromě beder, počištění ve všem. V pátek po Obrácení sv. Pavla dobré až do poledne kromě stehen.⁵⁸⁵

Z vypsání dnů vysvítá, že každý lednový týden roku 1494 nabízel dva, někdy až tři dny vhodné pro minuce a počišťování; porovnání s dalšími měsíci nicméně ukazuje, že obvyklý počet takovýchto flebotomických dnů se pohyboval okolo pěti za celý měsíc. Dále byla specifikována míra prospěšnosti pouštění (dobré, příhodné, výborné) a ovšem žíly, jimž bylo radno se v daných dnech vyhnout – jak jsem ověřil dle historických tabulek, v tyto dny

⁵⁸⁵ Dokument v digitální knihovně Manuscriptorium, ibid.

totiž z hlediska melothetických korespondencí Měsíc skutečně procházel znameními, pod něž dané části těla s žilami spadaly, a pouštění na nich tedy bylo dle tradičních astromedicínských pravidel rizikem.⁵⁸⁶

Obrázek 3: Faberův latinský *Almanach Lipsiense (et Pragense) ad annum 1494*

V závěru minuce mohl být doplněn, jako je tomu i v případě této na r. 1494, údaj o zatměních Měsíce a Slunce; zpravidla byl připojen též dřevoryt zpodobňující dané události. Jak upozorňuje Kamil Boldan,⁵⁸⁷ přibližně kolem roku 1500 však prošla podoba českých minucí nikoliv nevýznamnou proměnou, která mimo jiné souvisela se změnou vnímání času v tehdejší společnosti, jež se do uspořádání minuce promítla: do minučního oddílu byl totiž včleněn kalendář s jednotlivými dny podle měsíců, se svátky a znameními, a k nim pak byly konkrétně připojovány značky, takzvané *karaktery*, které u těchto dní odkazovaly k vhodnosti či nevhodnosti jednotlivých úkonů (kupř. *výborné puštění, dobrou minucí viz,*

⁵⁸⁶ Explicite jsme o tomto pravidle četli už dříve v úryvku z Alberta Velikého (*Speculum Astronomiae*) i v traktátu Křišťana z Prachatic (*O pouštění krve*), a proto jsem se rozhodl jeho platnost ve Fabrově minuci ověřit. Kontrolu pozice Měsíce ve znameních jsem provedl dle historických efemerid pro leden r. 1494 (zdroj: https://www.astro.com/swissep/ae/1400/ae_1494d.pdf) – ukázalo se, že pohyb Měsíce zde plně koresponduje se zmíněnými částmi těla, na nichž se pouštět nemá: neděle 5. 1. (po Obřezání Páně): Měsíc ve Střelci (ovládá stehna); neděle a pondělí 12. a 13. 1. (po Třech králich): Měsíc v Beranu (ovládá hlavu); neděle a pondělí 19. a 20. 1. (předvečer sv. Fabiána a jeho svátek): Měsíc v Raku (ovládá prsa a hrud'); neděle 26. 1. (po Obrácení sv. Pavla): Měsíc ve Vahách (ovládají hýždě a bedra); pátek 31. 1. (po sv. Pavlu): Měsíc opět ve Střelci (ovládá stehna). U zbylých měsíců předpokládám analogické výsledky.

⁵⁸⁷ K. BOLDAN, *Sbirka minucí...*, p. 83; IDEM, *Minuce Václava Žateckého na rok 1517*, pp. 136–138.

farmacii dobrú viz, lázni dobrú, dobré ostavenie dětí, štěpovati, sieti viz apod.) – na rozdíl od starších minucí, kde se tyto úkony hledaly komplikovaněji pod hlavičkou jednotlivých měsíců. Sazba nového typu minuční medicínské příručky již byla trojsloupcová a tento druh jednolistové archové minuce lze nejpřesněji pojmenovat jako „nástěnná kalendářní minuce“.⁵⁸⁸

V mladších vydáních minucí se dále zvyšuje počet léčebných úkonů, u kterých se posuzuje jejich astrologická vhodnost (např. pro sázení baněk či pročišťovací kúru), a proto přibývá i takovýchto grafických značek, jež dané zákroky a postupy v kalendáři identifikují. Je tomu tak i v *Minuci Václava Žateckého na rok 1517*:⁵⁸⁹

Obrázek 4: Minuce Václava Žateckého na r. 1517, *karaktery* v horní části listu

Na konci jejího textu je navíc připojeno poměrně detailní poučení o praktikování flebotomie a typologii žil ve vztahu k nemoci, které mj. potvrzuje naši předchozí interpretaci astromedicínských rad z Fabrova almanachu, pokud jde o rizika pouštění:

V první čtvrti měsíce nového [pouštět] dobře mladým, v druhé zmužilým, v třetí starým, v čtvrté sešlým. Protož i to na péči míti budeš, aby nezatínal žíly na tom údu, kterémuž znamení patří, dokudž Měsíc na něm trval by. Též i úrazu při tom času varuj se pro nebrzké zhojení i chromotu. A tak rozuměj, bude-li měsíc na Skopci: tehdy dobré pouštění krom hlavy. Na Raku krom prs, na Váze krom bedr, na Střelci krom stehen, na Vodnáři krom lýtek, na Rybách krom noh. Po krve pouštění první den v jídle

⁵⁸⁸ Tato změna vedla k tomu, že názvy *kalendář* a *minucí* se mohly v reálném dobovém užívání *passim* zaměňovat. Cf. Pravoslav KNEIDL, op. cit., p. 17–18. K. BOLDAN, *Sbírka minucí a pranostik*, p. 83; IDEM, *Minuce Václava Žateckého na rok 1517*, pp. 136–138.

⁵⁸⁹ K. BOLDAN, *Minuce Václava Žateckého na rok 1517*, p. 137; IDEM, *Sbírka minucí a pranostik*, p. 101. Dokument v dig. knihovně Manuscriptorium: https://imagines.manuscriptorium.com/loris/AIPDIG-NMP__25_A_5____1LDRQD9-cs/ID0001r/full/full/0/default.jpg.

*uskrovni, druhý den vesel se, třetí den odpočívati, čtvrtý den hbitosti činění, pátý den vnitř moci zbierání, šestý den v lázni mytí, sedmý den procházení.*⁵⁹⁰

Jak vidno, u pacienta se mělo při zatínání žíly kromě rizikových znamení přihlídnout rovněž k jeho věku, aby byl nastolen soulad s doporučovanou měsíční fází (přirozenostní analogie na ose *růst/přibývání – stárnutí/ubývání* mezi člověkem a Měsícem je zřejmá): pak už úspěšnému provedení venesekce nestálo nic v cestě. Pozornost si však zaslouží také popis rekonvalescence po provedeném zákroku, neboť obraty typu „v jídle uskrovni, vesel se, odpočívati, hbitosti činění“ atd. tu podle mého názoru jednoznačně odkazují k *sex res non naturales* a k opětovnému nabytí zdraví pomocí cíleně obnovované rovnováhy mezi jednotlivými tělesnými humory. Je to vlastně logické, neboť po odstranění přebytké krve pouštěním bylo obnovení původní přirozené komplexe jedince nanejvýš žádoucí.

O které žíly a jaké zdravotní problémy se při flebotomii jedná, upřesňuje úplný závěr minuce uvedený slovy *Tuto položeno jest, z kterých žil i úduov, proti jakým nedostatkuom má pouštěno býti*, v němž se k jednotlivým žilám z terapeutického hlediska přiřazuje řada konkrétních neduhů, např.:

*Žíla, která jest napřed podle čela, proti omámení mysli otvierati příhodná jest. Dvě žíly na židovinách [na] nalévání očí, bolesti uší i jiným nezpůsobóm užitečné sú. (...) Banky pod lalokem proti bolesti zubuo, hrdlu i tváře prospěšné jsú. A čistí hlavu, tvář, oči i čelesti tu někteří pro potřbu a někteří pro pěknost pústějí. (...)*⁵⁹¹

Na první pohled je patrné, že při takto prováděné flebotomii se operovalo s principem pouštění krve co nejbližší postiženému či bolavému místu, aby se odstranila příčina nemoci či bolesti, tj. přebytká tělesná šťáva; velmi zajímavá však je výslovná zmínka o možnosti pouštět (baňkami) i kvůli pěknému vzhledu (*pěknost*), neboť zde nacházíme doklad o esteticky zaměřené flebotomii týkající se obličeje.

Citované pasáže z minucí Václava Fabera i Václava Žateckého tedy dokládají, že jejich autoři stále vycházeli z lékařského diskursu středověké (ba vlastně již antické) humorální teorie a praxe, kterým byly vlastní klasické melothetické korespondence a také analogie mezi procesy probíhajícími v přírodě a v lidském těle. Vývoj těchto zástupců populární iatromatematické literatury se však nezastavil: zhruba po druhé čtvrtině 16. století nastává u minucí výrazná proměna formální podoby – začínají být vydávány jako malé knížky.⁵⁹² A právě tyto malé knížky, které už i v českém prostředí nesou někdy označení *almanach*,

⁵⁹⁰ Manuscriptorium, ibidem; BOLDAN repro p. 147.

⁵⁹¹ Manuscriptorium, ibidem.

⁵⁹² K. BOLDAN, Minuce Václava Žateckého na rok 1517, p. 138, tamtéž pozn. pod čarou č. 33.

pak v dalších desetiletích představují nejčastější zástupce laické astromedicínské literatury.⁵⁹³ Jejich typologii, jak avizováno, ještě podrobněji prozkoumáme.

Vraťme se ale nyní ke druhému základnímu typu iatromathematických návodů z počátku novověku, a sice k pranostikám. Z textů Václava Fabera vyšlých tiskem máme pro tento typ astromedicínských pojednání doloženou necelou desítku pranostik, a to v latině (převážnou část) a v němčině. Jako první z nich detailněji prozkoumáme pranostiku k roku 1491, jež vyšla pod titulem *Judicium Lipsiense ad annum 1491*,⁵⁹⁴ neboť je zachována v největší úplnosti (celkem 8 z 10 folií), a dává tak nejlépe nahlédnout do uspořádání nejstarších pranostik kolujících v českém prostředí.

V obecném úvodu Faber nejprve deklaruje vzájemnou provázanost pozemského a nebeského dění, když mj. vykresluje velmi prostou, ale působivou analogií mezi stavem počasí a lidskou myslí:

*Pozorujeme totiž, že podle proměn čtyř ročních dob a denní proměnlivosti oblohy přicházejí změny, podle kterých se proměňuje i lidská mysl. Vždyť jasný den činí mysl člověka jasnou a radostnou, zatažený den naopak činí pocit člověka truchlivým a pochmurným.*⁵⁹⁵

Domníváme se, že úryvek je záhodno interpretovat v tom smyslu, že zde není míněn jakýsi pouhý přenos nálady z přírody na člověka v závislosti na proměnách počasí, jak by snad mohl daný popis chápat člověk moderní doby, nýbrž jde o celkové *rozpoložení* jedince (*dispositio* v původním slova smyslu), jehož podstata spočívá ve vzájemné provázanosti s přírodním děním, a proto se společně s proměnami přírody mění i ono samo. Je tomu tak proto, dodává Faber, „že nižší svět leží pod hvězdami a nebeskými světly“⁵⁹⁶ – čteme tu tedy ozvěnu klasického aristotelského principu o vlivu vyšších sfér.

Faber dále osvětluje nejdůležitější aspekty nebeských těles, k nimž v nastávajícím roce dojde a jejichž vliv se má projevit, a speciální pozornost věnuje zatmění Slunce, které je

⁵⁹³ A vlastně literatury vůbec, cf. Pravoslav KNEIDL, op. cit., p. 13: „(...) kalendáře knižní povahy, které se rozšířily od 16. století a po pět století byly nejběžnější knihou, často jedinou, která provázela naše předky každodenním životem. Vedle kalendária přinášely i další cenné informace, jako například přehled jarmarků, genealogie panovnických rodů, předpovědi mimořádných událostí na obloze, od určité doby měly i beletristickou část (...). S rozvojem literatury v 19. a 20. století jejich význam upadal, resp. omezoval se na venkovské domácnosti.“ – Právě tyto mladší minuční příručky v podobě knížek označuje Fr. Palacký ve svém přehledu za minuce jako takové, cf. František PALACKÝ, O pranostikách (...), pp. 40–41.

⁵⁹⁴ Dokument v dig. knihovně Manuscriptorium: www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__TEPLAFRAGM52416ZTWC-cs#search.

⁵⁹⁵ „Videmus enim ad mutationes quattuor temporum anni et diurne volubilitatis celi alterationes advenire, secundum quas etiam humana mens variatur. Nam sincerus dies sinceram mentem reddit hominis et gaudentem, tenebrosa autem dies tristem reddit sensum hominis et obscurum.“ (Ibid., fol. 2r.)

⁵⁹⁶ „Et cum ita sit quia inferiora corporibus subiacent stellatis ac luminosis.“ Ibid., fol. 2r.

vypodobněno i na dřevorytu na titulním listě pranostiky. Jak říká sám autor, pranostika se dělí na dvě části: první vymezuje události týkající se určitých oblastí nebo osob, druhá část objasňuje doslova to, „jaký otisk zanechají zářící tělesa na tomto nižším světě, jako jsou déšť a větry, hromobití, krupobití a tak dále.“⁵⁹⁷ Toto rozdělení lze vztáhnout, jak jsme již naznačili v předchozí kapitole, prototypicky na žánr pranostik jako celek.

Obsah první, mundánně orientované půle pranostiky se člení na 15 kapitol uvozených tituly *O vládci roku, O míru a válce* apod.,⁵⁹⁸ přičemž z medicínkohistorického hlediska je pro nás nejdůležitější hned kapitola třetí nazvaná *O nemocech a umírání*, jelikož se na oblast lékařství zaměřuje speciálně. Nejprve jsou popsány obecné astronomicko-astrologické vlivy, díky nimž bude rok celkově zdravý a lidské přirozenosti příznivý; hrozí ale, že zatmění přinesou rovněž nepříznivé vlivy, navíc ještě zesílené neblahými aspekty Marsu v domě smrti.⁵⁹⁹ Mechanismus jejich působení Faber vysvětluje takto:

*Neboť kvůli zatmění nebeských světél se paprsky špatných hvězd dostávají volněji na zem a kazí vzduch, vinou čehož otrávený vzduch vdechovaný dovnitř nakažuje lidi a zvířata a působí mor a jiné těžké nemoci.*⁶⁰⁰

Citace z Ptolemaiiova *Quadripartitu* pak mají dosvědčovat, že účinky zatmění na lidské zdraví se ukáží později, a specifikuje se, po jak dlouhou dobu budou trvat a ve kterých zemích se jejich zhoubný účinek (*accidens pestiferum*) projeví nejvíce. Co tyto konstelace ze zdravotního hlediska mají lidem přinést?

*Zakusí totiž nemoci týkající se srdce a krve, zmatení mysli, bolesti očí, abscesy nohou, otok hrdla, slabosti způsobené dnou, žloutenici a horečku způsobující pomatenost, kvůli kterým budou umírat mnozí lidé.*⁶⁰¹

⁵⁹⁷ „Pronosticum hoc in duas dividitur partes. Prima accidentia et status quarundam rerum haud non personarum determinabit. Secunda pars impressiones corporum luminosorum ad hec inferiora, ut sunt pluvie, venti, tonitrua, grandines etc. declarabit.“ Ibid., fol. 3r.

⁵⁹⁸ Cf.: *De domino anni, De pace et bello, De egritudinibus et mortalitate, De dispositione annone quantum ad fertilitatem et sterilitatem, De judeis, christianis, machometis, teucris haud non thartaris, De prelati et summo pontifice, De statu regum et principum, De statu militum et stipendariorum, De studentibus et arcium magistris, De puellis et mulieribus, De statu mercatorum et negociatorum, De religiosi et monachis. De communi populo. De quibusdam regnis et provinciis: De statu aliquarum civitatum.*

⁵⁹⁹ „Idcirco annus salvus natureque humane conveniens sencietur. [...] Ambo luminaria in hora eclipsis maligno radio Martis ac in domo mortis circumdabuntur. Quam ob rem ea egritudines, calidas et siccas atque etiam pestiferas diversis undi partibus adducere minantur.“ Ibid., fol. 4r. – V poslední větě je znovu patrný koncept provázanosti vlivu nebes na nemoc i na přírodní dění („horka, sucha, a dokonce ničivá“).

⁶⁰⁰ „Nam luminariibus eclipsatis radii malorum siderum liberius in terram descendunt ac aerem inficiunt unde veneficus aer per inspirationes attractus homines et animalia inficit ac pestem vel alias fortes egritudines inducit.“ Ibid., fol. 4r.

⁶⁰¹ „Sencient egritudines quidem cordiales et sanguineas, mentis perturbationem, dolores oculorum, apostemata pedum et colli squinantiam, tussim, infirmitates podagricas, ictericiam, febres alienationes inducentes ex quibus multi ex vulgo moriuntur.“ Ibid., fol. 4v.

Nicméně lze doufat, jak Faber dodává závěrem kapitoly, že „vládný Jupiter svým příznivým aspektem zmírní zlé účinky krutých hvězd a posílí nižší svět zdravým a příznivým vzduchem“.⁶⁰² V následujících kapitolách delšího i stručnějšího rozsahu se autor věnuje prognostice pro další sféry lidské činnosti a vrstvy společnosti, mezi nimiž má pro náš cíl jistou drobnou relevanci zdraví u prostého lidu (*commune vulgus*), „z něhož velmi mnozí budou trpět zhoubnými nemocemi“.⁶⁰³ S lehkou ironií bychom mohli říci, že pro tuto společenskou vrstvu bychom poskytli predikci nejspíše v podobném duchu.

Druhá část příručky je už takřka cele zaměřena astrometeorologicky: v podkapitolkách pro jednotlivé měsíce roku se uvádí předpokládané počasí v jednotlivých dnech; zvláštní část je vždy věnována novoluní a úplňku vzhledem k počasí, které mají tyto fáze přinášet (např. v únoru ve středu před sv. Scholastikou měly nastat mlhy, vítr a padat sníh; úplněk v dubnu v předvečer svátku sv. Marka před polednem měl zase přinést jasný vzduch s ranním mrazíkem).⁶⁰⁴

Porovnáme-li znění kapitoly týkající se nemoci a umírání z Faberovy pranostiky na rok 1491 s odpovídající kapitolou pranostiky pro r. 1504 (*Prognosticon Lipsiense ad annum 1504*),⁶⁰⁵ zjišťujeme, že jejich rozvržení se na obecné rovině příliš neliší. Opět se dost detailně popisují jednotlivé příznivé i neblahé aspekty a jejich dopady na pozemskou sféru, argumentaci podporují hojné citace z autorit, avšak uváděné příklady nejsou zvlášť konkrétní. Například konjunkce Marsu, Saturna a Jupitera v Raku má znamenat „strašlivě neblahé události“, jako tomu bylo v roce 1324 po konjunkci Saturna a Jupitera v Raku, kdy následoval velký mor.⁶⁰⁶ Proto se mají lidé bedlivě věnovat péči o své tělo podle dobrých rad o uchovávání zdraví, ale mají mít také zvláštní útočiště v Bohu, v jehož moci je život nás všech, aby od nás „ráčil odvrátit nebezpečí náhlé smrti“.⁶⁰⁷

Tento odkaz k náboženskému kontextu potvrzuje náš komentář z předchozí kapitoly, že metafyzická etiologie nemoci byla v dobovém diskursu pevně přítomna. Zdravotní část pranostiky je zakončena výčtem neduhů (*infirmitates*), které mají být toho roku rozšířenější

⁶⁰² „Nihilominus sperandum est quod ille benignus Iuppiter suo felici radio malicias crudelium siderum mitigabit et inferiora sano et felici aere fortificabit.“ Ibid., fol. 4v.

⁶⁰³ „Idcirco ex eis plures egritudinibus pestiferis laborabunt“ Ibid., fol. 6v.

⁶⁰⁴ „Quarta feria ante Scolastice nubilositas aeris, ventus et nivium casus. (...) Plena luna eiusdem dominica in prefesto Marci ante meridiem (...) aeris serenitatem cum matutinali frigiditate movebit.“ Ibid., fol. 7rv.

⁶⁰⁵ Dokument v digitální knihovně Manuscriptorium: www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__TEPLAFRAGM52230YM5D-cs#search.

⁶⁰⁶ Cf. fol. 4r: „terribilia portenta significare videntur“. (...) „Nam anno cristi 1324 post coniunctionem Saturni et Iovis in Cancro in diebus mensis Iulii factam pestis valida subsequuta est.“ Ibid.

⁶⁰⁷ „(...) subitaneam mortem a nobis dignaretur avertere.“ Ibid., fol. 4r.

a často smrtelné, zejména u starých lidí.⁶⁰⁸ Zdráháme se sice pustit se znovu na tenký led retrospektivní diagnostiky (předchozí citovaná pasáž by mohla pro ilustraci nemocí postačit), přesto však uveďme ještě aspoň pár příkladů chorob, jež měly z nepříznivých konstelací r. 1504 vzejít, neboť je to v souladu s naším postulátem o rekonstrukci světa medicínkohistorických textů v kontrastu k moderní medicínské zkušenosti:

*Způsobí totiž přeplnění hlavy a zpětný tok do prsou, odkud vzejde kašel, zápal plic, zánět pohrudnice, empyém, (...), souchotě, nemoc srdce, chvění srdce, synkopa atd. a jiné podobné nemoci.*⁶⁰⁹

Vyskytnout se mají také *choroby kůže, serpigo* [jakýsi kožní lišej projevující se načervenalými puchýřky], *morfea, svrab a lepra, u dětí puchýře, průjem i úplavice, v hojném počtu smrtelné. U starých bolest nervů a kloubů.*⁶¹⁰

Závěrem a do třetice stručně porovnejme pasáže předešlých pranostik, včetně těch věštících nemoci a umírání, ještě s Faberovým *Prognosticon Lipsiense ad annum 1506*.⁶¹¹ V tradičním úvodu k pranostice tentokrát nalezneme obsáhlejší výklad principů astrologické nauky se zdůrazněním svrchované moci Boha, jenž je všeho dění první příčinou.⁶¹² Součástí tohoto výkladu je také paralela *medicus – astrologus*, která se však liší od srovnání, na něž jsme narazili ve 4. kapitole u regimen Johanna de Gottingen:

*Proto [Jan] z Damašku výtečně praví: jedny i druhé planety v nás utvářejí rozličné komplexe, zvyklosti a dispozice, a mimoto nebeská tělesa nepřímou působí na znamenitost intelektu. A proto, právě jako lékaři mohou usuzovat ohledně znamenitosti intelektu z tělesné komplexe jako podle nejbližší dispozice, tak [může činit také] hvězdář z pohybů nebeských těles jako podle vzdálené příčiny takovéto dispozice.*⁶¹³

⁶⁰⁸ „Infirmittates praeterea hoc anno magis generales et sepe mortales erunt, presertim senibus (...).“ Ibid.

⁶⁰⁹ „Causabitur nanque capitis repletio et tandem de|fluxus ad partes pectoris, unde succedet tussis, peripleumonia, empima, asina, ptisis, pleuresis, cordiaca, tremor cordis, sincopis etc. atque alie consimiles egritudines.“ Ibid., fol. 4rv.

⁶¹⁰ „Egritudines cutis, serpigo, morphea, scabies pernicioza et lepra, infantibus pustule, morbilli, fluxus ventris, etiam dissentericus, plerumque mortales. Senibus dolor nervorum atque iuncturarum etc.“ Ibid., fol. 4v.

⁶¹¹ Dokument v dig. knihovně Manuscriptorium: www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__TEPLAFRAGM530AU6HT-cs#search.

⁶¹² „(...) quis eorum sit causa, nonne deus? (...) cum tamen deus intima et summa omnium sit causa et per se solum cuncta disponens teste Bohetio (...)“ Ibid., fol. 1r.

⁶¹³ „Proinde Damascenus optime ait planete alii atque alii diversas complexiones et habitus et dispositiones in nobis constituunt ac praeterea corpora celestia indirecte ad bonitatem intelligencie operantur. Et sic, sicut medici possunt iudicare de bonitate intellectus ex corporis complexione sicut ex dispositione proxima, ita astrologus ex motibus celestibus sicut ex causa remota talis dispositionis.“ Ibid.

Na rozdíl od regimina je totiž daná paralela začleněna do subtilní filosoficko-theologické argumentace o působících příčinách nebeských těles. Jak jsme zjistili, Václav Fabri se v ní (nepřiznaně) inspiroval argumentací Tomáše Akvinského, již místy doslova převzal. Sama analogie s úsudkem lékaře nejen že ospravedlňuje úsudky hvězdáře, jak poznamenal H. Darrel Rutkin,⁶¹⁴ ale má dle našeho mínění také osvětlit, v čem vlastně spočívá podstata vlivu nebeských těles jakožto vzdálených příčin na člověka – děje se tak skrze jejich nepřímé a vzdálené působení na tělesnou schránku (což je v souladu se středověkým myšlenkovým rozvrhem, jehož podobu jsme nastínili). Tím více se ovšem touto analogií zdůrazňuje, jak je pro lékaře důležité znát principy iatromathematiky.

Pokud jde o prognózu nemocí, celkový výhled na r. 1506 dle Fabera není špatný; ascendent toho roku ale má být ovlivněn neblahověstnými planetami Saturnem a Marsem, a jelikož tento ascendent spadá do domu života, „mnoho krajin v tomto roce zakusí mor“.⁶¹⁵ Tato předpověď je ve shodě s příslušnými astrologickými autoritami:

*Haly Abenragel a další autoři tvrdí, že špatné planety v ascendentu poškozují dům života, a odtud povstává mor a umírání. (...) A poškozen není jen dům života, ale také Luna, pod jejímž vlivem je mozek, a proto také spiritus animalis a humidum radicale.*⁶¹⁶

Oba zmíněné termíny bezpečně dokládají, že autor se stále pohybuje v prostoru galénovského lékařství: podle Galény fyziologie totiž vznikl *spiritus animalis* přeměnou tzv. vitálního spiritu právě v mozku, odkud se pak šířil pomocí nervů do celého těla, takže u astrologického poškození Měsíce byl předpokládán nepříznivý dopad i na duševní činnost člověka.⁶¹⁷ K témuž medicínskému kontextu odkazuje i výraz *humidum radicale*, jehož důležitost jsme připomněli již v předchozí kapitole: tato základní/prvotní vlhkost přímo souvisela s životní silou člověka a negativně aspektovaný Měsíc měl tedy dle Fabera nežádoucím způsobem ovlivňovat také ji.

Ani tato pranostika konečně není výjimkou, pokud bychom hledali seznam nejrůznějších nemocí, které se mají vlivem nebeských těles projevit: obdobně jako v r. 1504 se má jednat

⁶¹⁴ H. Darrel RUTKIN, *Sapientia Astrologica: Astrology, Magic and Natural Knowledge, ca. 1250–1800*. I. Medieval Structures (1250–1500): Conceptual, Institutional, Socio-Political, Theologico-Religious and Cultural. Cham 2019, pp. 208–209.

⁶¹⁵ „(...) iccirco multe regiones hoc anno pestilentiam sencient.“ Ibid., fol. 3r.

⁶¹⁶ „Nam Hali Habenragel [= Haly Abenragel] ceterique auctores inquiunt planete mali in ascendente inficiunt domum vite, exin pestis et mortalitas portenditur. (...) non tantum domus vitae inficitur, sed etiam Lunaque cerebrum respicit, hinc spiritum animale humidumque radicale.“ Ibid.

⁶¹⁷ Adjektivum *animalis* je odvozeno od *anima*, duše: *spiritus animalis* měl být v pojetí tradiční humorální medicíny zásadně odpovědný za různé projevy duševní činnosti člověka.

o choroby spojené s hlavou a hrudí. Pro jejich popis jsou použity místy totožné výrazy jako v pranostice o dva roky starší,⁶¹⁸ navíc se však přidávají „bolesti ledvin a měchýře, odtud i kaménky, trýznivé bolesti, vředy na měchýři a ledvinách, kolika“ apod.⁶¹⁹ Potud o Faberových astromedicínských příručkách, tj. minucích i pranostikách, k nimž budeme v dalším výkladu odkazovat jakožto k modelovým příkladům obou žánrů v české lékařské literatuře.

6. 2 Jan Černý a jeho *Spis o nemocech morních*

Jan Černý (asi 1456–1530), zvaný též Niger, dosáhl bakalářského gradu na pražské univerzitě;⁶²⁰ částečné lékařské vzdělání získával (při neexistenci pražské medicínské fakulty) posléze jako autodidakt, neboť zřejmě zamýšlel pokračovat v akademickém studiu jinde, a také praktikováním u jistého blíže neznámého mistra Václava.⁶²¹ Poté, co se obrátil na víru českých bratří, však odešel z Prahy do centra Jednoty bratrské v Litomyšli, kde se usadil jako praktikující lékař.⁶²² Získal si zde postupně výbornou pověst i některé význačné klienty, zejm. předního šlechtice rané renesance Viléma z Pernštejna a jeho choť nebo budoucího moravského humanistu Augustina Olomouckého, s nímž ovšem později vedl náboženskou polemiku.⁶²³ Kromě Litomyšle působil Černý střídavě mnoho let jako místní lékař v Prostějově, kde také zemřel.⁶²⁴

Impulsem k sepsání vlastního lékařského traktátu se Černému kromě mnohaleté praxe měla stát morová epidemie, která udeřila v Litomyšli r. 1495.⁶²⁵ Když se pak po více než deseti letech mor v českých zemích objevil znovu, nechal Jan Černý svůj spis r. 1506 vydat tiskem pod titulem *Spis o nemocech morních*.⁶²⁶ Spis poté opakovaně vycházel během celého 16. století, což dokládá jeho popularitu.⁶²⁷ Druhým nejdůležitějším dílem a plodem vzešlým

⁶¹⁸ Ibid.

⁶¹⁹ „(...) dolores renum et vesice, hinc calculi, passiones, ulcerationes vesice et renum, colica, yliaca, dolores membrorum extremorum, fluxus ventris, apostemata iguinum, ascellarum, aliorum atque etiam membrorum vicine adiacentium.“ Ibid.

⁶²⁰ G. GELLNER, *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby Jagellovské*. Praha 1935, p. 55.

⁶²¹ G. GELLNER, *ibid.* – Cf. též Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ: *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004, p. 56, col. 1.

⁶²² G. GELLNER, *ibid.* p. 56.

⁶²³ G. GELLNER, *ibid.* pp. 56, 58–59, detailněji pp. 13–16, 16–29, 34–36.

⁶²⁴ G. GELLNER, *ibid.* pp. 58–61.

⁶²⁵ G. GELLNER, *ibid.* p. 57.

⁶²⁶ G. GELLNER, *ibid.* p. 58.

⁶²⁷ Knihopis (www.knihopis.cz) dokládá další vydání přinejmenším z let 1530, 1542, 1544, 1556, 1582. – David TOMÍČEK (cf. Souvislosti česky psané tištěné literatury o moru 16. století, in: *LF 130/1–2* (2007),

z Černého lékařské praxe je pak jeho český herbář z r. 1517 nazvaný *Knieha lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář*.⁶²⁸

Při zkoumání Černého pojednání o moru se budeme v následujícím výkladu soustředit primárně na interpretaci těch iatromathematických pasáží, ve kterých se objevují explicitní zmínky o přímém působení nebeských těles ve vztahu k moru, nevynecháme však ani ty, které se dotýkají tradičních přirozenostních faktorů (ve smyslu *astrologiae naturalis*) majících se v těle projevat pomocí proměn jednotlivých kvalit.

Na samém počátku vysvětluje Jan Černý etiologii moru jakožto choroby: je to podle něj „nakaženého povětří porušený způsob“,⁶²⁹ z něž má narušením humorální rovnováhy u srdce vznikat horečka (*morní zimnice*), dále různé bolestivé projevy na těle, jako jsou hlízy, pryskyře, neštovice nebo „vředové proměnných barev“.⁶³⁰ Bezprostřední příčinou vzniku morové horečky je však vzduch (*povětrí*). Lékař k tomu ve svém spisu říká:

*Zimnice pak morní tímto způsobem povstává: povětří, jehožto ustavičně užíváme, od svrchního běhu nebeského podlé rozličnosti planét spojení a paprslkuov světlosti i moci jich k sobě púštění, též také i od kořene dolejších živluov, totižto z země a z vody, proměnu svou vždy přijímá a samo od sebe nekazí se, než což se do něho odjinud zlého jedovatého vnáší; tím porušuje se, a že zdravé povětří tak mnoho nebo více nežli pokrm životu prospívá.*⁶³¹

Černý zdůrazňuje ustavičnou proměnlivost vzduchu, který neustále dýcháme: ta závisí jednak na pohybech nebeských těles, jejich aspektech a rovněž jejich vyzařování a síle, kterou do sebe vzduch přijímá (tyto astrologické příčiny můžeme pracovně nazvat jako svrchní/vnější), jednak na živlových proměnách elementů země a vody ve smyslu přirozenostního konceptu. Vzduch se může zkažit jen tím, že se do něj něco zkaženého vnese; proto je velmi důležité, jak Černý připomíná i v dalším výkladu, pobývat pokud možno na zdravém povětří.⁶³² Nestane-li se tak, hrozí nebezpečí nákazy:

Protož když by [povětrí] zjedovatělo a vdechnutím k svlažení srdce přitrženo bylo, tehdy krev i jiné vlhkosti nečisté, v žilách jeho stojící, jedovatě porušuje, neb což se

p. 44) dílo označuje za „první český tisk s lékařskou tematikou vůbec“ (rozuměj jazykově český tisk věnující se monotematicky a obsáhle lékařskému tématu).

⁶²⁸ G. GELLNER, *ibid.* pp. 60-61.

⁶²⁹ Jan ČERNÝ, *Spis o nemocech morních, kterak se mají lidé chovati před tím i po tom času*. Litomyšl 1506. KNM sign. 28 G 54, fol. A2r.

⁶³⁰ *Ibid.*, fol. A2r.

⁶³¹ *Ibid.*, fol. A2rv.

⁶³² *Ibid.*, fol. A4rv.

*od jedovatého dotejká, to se všecko nakažuje a svým takovým nakažením vlhkosti srdečné k zevření přivodí, i duchové životní ku pomoci s horkostí přirozenou rychle sbíhají se, a zemdlení jsouce, i bývají potlačeni.*⁶³³

Popis mechanismu, jímž má mor postupně prostupovat lidským tělem, se shoduje s charakteristikami této patologie zaznamenanými v lékařských spisech raného novověku:⁶³⁴ morní nakažení se s dechem dostává k srdci, zasahuje krev i další tělesné humory, rozkládá je a vyvolává horečku: *spiritus vitalis* (tj. zmínění *životní duchové*) není schopen v tomto souboji obstát a jeho síla umdlévá. Připomeňme, že v právě dotčeném konceptu lidské fyziologie podle Hippokrata a Galéna se pracuje se systémem tří vzájemně propojených klíčových vnitřních orgánů, za které byly považovány mozek, srdce a játra a jejichž úkolem bylo spravovat smysly a myšlení (mozek), udržovat tělesné teplo, a tím i život (srdce), a obstarávat trávení (játra: rozuměj ono *druhé* trávení, jímž zde měla vznikat pro život klíčová tekutina – krev).⁶³⁵

Popsaný průběh šíření infekce v organismu se dobře shoduje s konstatováním Karla Černého o tom, že lidské tělo bylo dobově chápáno v jistém smyslu jako „prodyšné“ a že jedovatý morní vzduch se k srdci mohl dostat velmi rychle a přímo.⁶³⁶ Také další popis ze *Spisu o nemocech morních* vhodně koresponduje s tvrzeními tehdejší akademické medicíny, která varovně hovořila o tom, že někdy může být morová nákaza tak prudká, že k úmrtí pacienta dojde velmi rychle bez klasických morových příznaků:⁶³⁷ „Některým zajisté od náramného nakažení a srdce jedovatinami obklíčeného bez zevření krve jeho náhle mříti přihází se“.⁶³⁸

Vraťme se však nyní k hlavnímu bodu, který nás u Černého spisu zajímá, a tím je tematizace vlivu nebeských těles na lidské zdraví. Bratrský lékař z Litomyšle definuje čtyři faktory, které přispívají k morové nákaze, a jako první vymezuje následující:

*K nakažení mornímu tyto čtyři věci sbíhají se. Nejprve povětrí smíšené s porušenými parnostmi vyšlých [sic] z země anebo z vod pokažených, také z náchylností těl nebeských podlé jich spolu sjítí v domu života, někdy i zatmění, z nichžto dolejší živlové k nakažení přicházejí a mor veliký na lidi přivodí.*⁶³⁹

⁶³³ Ibid., fol. A2v.

⁶³⁴ Karel ČERNÝ, *Mor...* (op. cit.), pp. 111; 282–284.

⁶³⁵ Cf. Elizabeth MOREAU, From Food to Elements and Humours. In: Giouli KOROBILI – Roberto L. PRESTI (edd.), *Nutrition and Nutritive Soul in Aristotle and Aristotelianism*, Berlin/Boston 2020, p. 328.

⁶³⁶ Ibid., p. 283.

⁶³⁷ Ibid., p. 284.

⁶³⁸ Jan ČERNÝ, *Spis o nemocech morních*, fol. A2v.

⁶³⁹ Ibid., fol. A3r.

Ke zbývajícím třem příčinám pak patří porušení dobré krve a městnání tělesných šťáv vedoucí k dyskrasii a vlastně dobovým „metabolickým poruchám“ (*plnost krve nečisté anebo nepřirozených vlhkostí v srdečných žilách shromáždění, hotovost majících nakažení zlého povětří přijíti*), dále zasažení srdce tímto morním vzduchem (*takového morního povětří srdce dotčení*) a konečně za čtvrté již jeho přímé postižení (*trvalivé jeho za některou chvíli srdce přidržení*).⁶⁴⁰

Jan Černý tu představuje vlastně jakýsi stupňovitý kauzální sled či řetězec, na nějž můžeme současně nahlížet i jako na vymezení míry rizika ve vztahu k morové nákaze, které se postupně zvyšuje. Na prvním místě stojí vyšší, tj. environmentální/přírodní příčiny. Jsou *de facto* trojího typu: ryze přírodní (zkažení vzduchu vzniklé přirozenou cestou skrze výpary), ryze astronomicko-astrologické (konjunkce, tedy ono *spolu sjití* nebeských těles) a smíšené („nakažení dolejších žvlů“, které je však způsobeno zatměními těles na nebi).⁶⁴¹ Vyšší příčiny nemoci sice organismus zatím přímo nezasahují, jsou však propojeny s příčinami nižšími, které se k lidskému tělu jako takovému již vztahují. Zanešení lidského těla nečistou krví a nedobrymi humory tudíž v dalším kroku vytváří v kombinaci se špatným vzduchem, jež člověk vdechuje, potenciál pro rychlý postup nemoci. Následujícím rizikovým stupněm je situace, kdy *morní povětří* proniklo až k srdci, a konečně nejhorší situace nastává, jestliže zadržetí nakaženého vzduchu poblíž srdce po nějaký čas trvalo. Svým způsobem je tu před laickým čtenářem načrtnuta určitá perspektiva, jak by to s ním a jeho blízkými při podobné epidemii mohlo dopadnout. Lze nešťastnému konci alespoň zčásti předejít?

V odpověď na otázku, již si podobným způsobem jistě musel položit ne jeden čtenář morového spisu, Jan Černý hned v následující podkapitole uvádí:

*Ale těla dobré krve, čistých vlhkostí, v mírnosti a v příhodné správě chovaná nepřijímají porušeného povětří jedovatosti, ale jemu snažně odpírají.*⁶⁴²

Připojuje rovněž, že v době epidemie mají být těla vyčištěna od zlé krve, má se dodržovat střídma životospráva a že zvláště se má pečovat o srdce, „nebo ono jest počátek života i duchuov životních“.⁶⁴³ Ovlivnit běh hvězd ani zatmění nebeských těles není v moci člověka

⁶⁴⁰ Ibid., fol. A3rv.

⁶⁴¹ Všimněme si výrazu „z *náchylností* těl nebeských“: odkazuje k oné astrologické maximě *Astra inclinant, non necessitant* a naznačuje – i kdyby se jednalo o pouhé typizované a zaužívané vyjádření –, že lékař Jan Černý respektuje postulát o tom, že hvězdy určují *sklony*, ale nikoliv nutnost. Aplikace této maximy mohla posloužit i jako argument v situaci, kdy, jak velmi případně tvrdí Karel ČERNÝ (cf. *Mor...*, pp. 198–199), empirická zjištění týkající se chorob dostatečně nevysvětlovala, proč je konkrétní osoba postižena, a jiná ne, nebo proč se morová nákaza vyhnula zrovna určitému městu či zemi.

⁶⁴² Ibid., fol. A3v.

⁶⁴³ Ibid., fol. A4r.

a stejně tak nebylo možné vyhnout se jejich důsledkům pro lidské zdraví, pokud zapůsobily na živly; mimoto však zjevně existovaly profylaktické rady s ohledem na vnitřní komplexi, které tyto negativní dopady u lidí mohly alespoň zmírnit a u nichž se věřilo, že fungují. Ještě se jich dotkneme.

V tomto bodě zkoumání Černého textu není dle mého soudu od věci podívat se na spis podobného druhu z blízkého kulturního, geografického i profesního okruhu, totiž na latinské dílo *O zachování před morem a jeho léčení (De praeservatione a pestilentia et ipsius cura)*, které vydal ve Vídni v roce 1510 Johann Salzman (Joannes Salius).⁶⁴⁴ Ten působil jako městský lékař v Hermannstadtu (dnešní rumunské Sibiu), centru německé komunity usídlené v někdejším uherském Sedmihradsku⁶⁴⁵ – podobně jako jeho současník Jan Černý pečoval o své blízké v Litomyšli a Prostějově v lékařském domě bratrského společenství věřících.

Tyto životní dráhy nabízejí z hlediska profesního zájmu a působení obou autorů, jakož i roku, kdy byly jejich morní spisy publikovány, zajímavou paralelu, které bychom rádi využili ke komparativní sondě. Nepřekvapuje proto, že také Johann Salzman se v první kapitole svého traktátu obrací nejprve k vysvětlení, co je to vlastně mor (*pestilentia*). Označuje jej za „náhlou, jedovatou a v přemnoha případech smrtelnou chorobu vzniknuvší z nakažlivé hniloby“ (*ex corruptiva putrefactione*) postihující, smíme-li si vypůjčit Černého starší české výrazivo, „duchy u srdce a okolní vlhkosti“ (*spirituum cordis et humorum circumstantium*).⁶⁴⁶ A odkud se mor bere?

*K tomu přistupuje jakási skrytá dispozice vzduchu, pod kterým žijeme, vzniklá ze smíšené výparů vydechovaných ze země a vody. Proto se vzduch kazí a porušuje ve svých kvalitách i v podstatě a stahuje na sebe jakousi zhoubnou jedovatost, která je lidem k záhubě. Což jasným příkladem vyjadřuje první z lékařů Avicenna (...).*⁶⁴⁷

Jak vidno, stejně jako Jan Černý zdůrazňuje i jeho německý protějšek nejen to, že povětrí se kazí vlivem výparů z hlubin země a zkažených vod, ale i to, že vlastní lidský pobyt na zemi

⁶⁴⁴ Cf. Robert OFFNER, Thomas ŞINDILARIU (edd.): *Schwarzer Tod und Pestabwehr im frühneuzeitlichen Hermannstadt. Pestordnungen der Stadtärzte Johann Salzman (1510, 1521), Sebastian Pauschner (1530) und Johann Stubing (1561)*. Hermannstadt (Sibiu) – Bonn 2020.

⁶⁴⁵ Ibid.

⁶⁴⁶ „Morbus subitaneus, venaenosus, quam plurimum mortalis, ex corruptiva putrefactione spirituum cordis et humorum circumstantium (...)“. In R. OFFNER, T. ŞINDILARIU (edd.): *Schwarzer Tod und Pestabwehr im frühneuzeitlichen Hermannstadt*, fol. A3v.

⁶⁴⁷ „Accidit aeri extrinseco quem inhabitamus occulta quaedam dispositio ex permixtione vaporum a terra et aqua exhalantium. Quare putrefit aer et corrumpitur in qualitatibus suis et substantia, contrahens quandam malignam venaenositatem hominibus excisiosam. Quod lucido exemplo expressit princeps Avic.“. Ibid., fol. A3v.

se odehrává ponejvíce na vzduchu, který ustavičně vdechujeme ústy a do plic.⁶⁴⁸ Na rozdíl od bratrského lékaře ale Salzmann ještě dodává, že zde existuje i další vzduch:

*Také to povětrí, které obklopuje naše těla, proniká ustavičně a vskrytu dovnitř póry a skrytými otvůrkami v našich tělesných částech.*⁶⁴⁹

Citovaná pasáž o okolním vzduchu údajně pronikajícím lidskými póry znovu zřetelně reflektuje – kromě pravdivosti výše uvedené charakteristiky Karla Černého, že v raném novověku fungovala představa o „prodyšnosti“ lidského těla⁶⁵⁰ – konceptualizaci světa, v němž člověk žije, jako celostně chápaného živoucího prostoru propojeného proměnami živlů a jejich kvalit.

S opětovným odkazem na Avicennovu autoritu a popisem, který se takřka doslova shoduje s Černého charakteristikou o šíření morového onemocnění v těle, Salzmann poté specifikuje (svou) patologii moru:

*Proto když se dostane k srdci zkažený a jedovatý vzduch tohoto druhu, jak praví Avicenna, nejprve kazí komplexi spiritů u srdce a způsobuje zahnívání okolo rozptýlených humorů, které jsou žilách a arteriích u srdce, protože co je dotčeno shnilým, samo hnije. Po tomto jedovatém zahnívání následuje zápal, který se nazývá morová horečka; lidská přirozenost se však snaží, seč jen může, vši silou odvést humory napuštěné jedem od hlavních tělesných částí k méně důležitým. Proto se objevují bubony, hlízy, antraky i další zhoubné vředy.*⁶⁵¹

Náš exkurz do díla sedmihradského lékaře uzavřeme jeho charakteristikou prvotní příčiny moru, jež nás vrací k vlastnímu tématu astrologické medicíny: prvotní příčinu a počátek všech těchto událostí mají totiž představovat *formae coeli* neboli určité vymezené konstelace Saturnu a Marsu, které opět jmenuje Avicenna.⁶⁵² „S ním souhlasí také Izák [= Izaak Israeli ben Solomon] v páté knize *O horečkách*, když říká, že vlada Marsu je příčinou

⁶⁴⁸ „Cum vero hominis propria mansio sit in elemento aeris, ipsum omni momento sine intermissione, quamdiu vita nostra superest, per palatum et pulmonem attrahimus (...)“. Ibid., fol. A3v.

⁶⁴⁹ „(...) ipse etiam aer ambiens corpora nostra assidue per membrorum porositates et latentes meatulos se clanculum insinuat.“ Ibid., fol. A3v.

⁶⁵⁰ Cf. Karel ČERNÝ, *Mor...* (op. cit.), pp. 111; 282–284. Týž poznamenává, že Antonie van Leewenhoek, konstruktér nejlepších mikroskopů působící ve 2. pol. 17. a v 1. čtvrtině 18 století, již tyto očekávané kožní póry nebyl schopen najít; *ibid.*, p. 114.

⁶⁵¹ „Qua de re quando eiusmodi aer putridus et venaenosus cordi occurrerit, ut inquit Avic., imprimis corrumpit complexionem spirituum cordis et putrefacit circumfusos humores, qui in venis et arteriis cordis existunt, quoniam quod tangitur a putrido, putrefit. Post quam venaenosam putredienm sequitur inflammatio qua dicitur febris pestilentialis. Natura autem studens sui conservationem, si potest, conatur totis viribus venaenosos humores a mebris principalioribus ad minus principale propellere; unde apparent aliquando bubones, glandulae, antraces et alia apostemata pestifera.“ Ibid., foll. A3v–A4r.

⁶⁵² „Causa autem primaria, ut idem fen. prima quarti affirmat, et principium horum omnium sunt formae. Ex formis coeli, hoc est determinate constellationes Saturni et Martis, ut ibidem exponit gentilis.“ Fol. A4r.

smrti a moru.“⁶⁵³ Poté jsou detailněji popsány ještě další neblahé astrologické aspekty včetně toho, že umírání a mor jsou přinášeny zatměními nebeských světél.⁶⁵⁴ Mor může mít i další jednotlivé příčiny, ale ty nejsou dle Salzmanna tak ničivé jako předešlé.

Příchod moru lze poznat i z několikera znamení (*signa*), z nichž první je to, jestliže se v nočním vzduchu ukazují hojně ohnivé objekty (*impressiones*) jako zářící svíce a padající hvězdy, zatímco vzduch je velmi bouřlivý – to má znamenat množství morových výparů.⁶⁵⁵ K jiným znamením náleží „velmi proměnlivé povětrí v porovnání s obvyklou povahou roku, které vypouští jakési smrduté mlhy a temná mračna“ a vyvolává jakési celkově rozklížené počasí vůbec.⁶⁵⁶ Dalšími signály již počínajícího zkaženého vzduchu a nastupujícího moru jsou například zvýšený výskyt žab, komárů, červů a podobné ošklivé havěti; obecně řečeno příroda, jež se jaksi vymkla z kloubů.⁶⁵⁷

A zde se opět obrátíme k dílu litomyšlského lékaře Jana Černého, jenž některá *signa pestis* v podkapitole *Kterého času mor nejvíc zjevuje se* charakterizuje taktéž. Mor má podle něj přicházet nejčastěji na konci léta:

*Nebo povětrí, slunečnou horkostí vyčištěné, jest nejzpůsobnější k nakažení, víc nežli hrubé a husté. To nakazilo-li by se, dlouho stojí a mnozí jím porušují se k smrti. Slunce, přítel života, mdlých paprskův horkosti své, pro vzdálení jeho nemuž parností hrubých rozptylovati a vyčišťovati, zvláště větrové váli-li by východní a polední, ježto mnoho parností sebou berou a povětrí zhušťují, takže se někdy zdá z nich budoucí déšť býti, ano nic nebývá, i dlúho v povětrí tak stojíce porušují se a mor uvodí.*⁶⁵⁸

Opět zde můžeme pozorovat stupňovitý sled příčin moru v cyklu přirozeného běhu roku: Slunce na konci léta je už příliš slabé, než aby bylo s to rozptýlit *hrubé parnosti* a vyčistit vzduch: ten se pak může nakazit a způsobovat mor. Je to tedy Slunce, které má jakožto první příčina na vzniku moru největší podíl. Potud o přímých zmínkách týkajících se působení nebeských těles v textu Černého.

⁶⁵³ „Cui etiam assensit Isaac quinta februm dicens dominium Martis est causa mortis et pestilentiae.“ Ibid., fol. A4r.

⁶⁵⁴ „(...) Aut in eclipsibus luminarium vim dominandi obtinentes mortalitatem et pestilentiam portendere. Quando igitur ex praetactis iam causis pestilentia evenerit, multas regiones infestat, quoniam causae agentes sunt universales et fortes.“ Ibid.

⁶⁵⁵ „Quorum primum est, si in aere noctu crebre impressiones igneae sicut candelae ardentis et stellae cadentes apparuerint manente aeris turbulentia vaporum pestilentialium multitudinem significat.“ Ibid.

⁶⁵⁶ „Secundum signum, si aer multum immutatus a conversa sui temporis natura nebulas olentes et nubes obscuras protulerit (...)“ etc. Ibid.

⁶⁵⁷ „Quartum quando super terram nimis multiplicant ranae, muscae, cimices, culice, vermes et alia eiusmodi animalia ex putrefactione generata signum est habundantis et multae putrefactionis (...)“ etc. Ibid., foll. A4v–B1r.

⁶⁵⁸ Jan ČERNÝ, *Spis o nemocech morních*, fol. A4rv.

Rozšíříme-li svůj pohled rovněž na onu živlovou iatromathematiku s její elementární a přirozenostní úrovní, narazíme ve *Spisu o nemocech morních* opakovaně na pasáže, v nichž se litomyšlský lékař dotýká jednotlivých humorů ve vztahu k ročnímu období nebo i komplexi člověka. Není žádnou novinkou, že rychlou změnu místa pobytu považovaly lékařské autority středověku a raného novověku v případě moru za nejužitečnější radu; ti však, kdo nemohli místo svého bydlení změnit,⁶⁵⁹ byli nuceni uchýlit se k jiné profylaktické radě: museli zkrátka co nejvíce snížit možnost, že danou chorobou onemocní, a jako jeden z prostředků sloužilo také regulování komplexu. Paralela se současnou pandemií nemoci covid, pokud jde o chování ohrožených, se zde chtě nechtě vnucuje – tak jako člověk současnosti, musí-li pobývat v rizikovém prostředí, minimalizuje možnost nákazy dodržováním rozestupů a ochrannými prostředky, zdravou životosprávou a ovšem i hygienou 21. století, měl v intencích raně novověké medicíny podle Jana Černého tehdejší obyčejný člověk postupovat podobně: měl se stranit velkých shromáždění lidí, vyvarovat se styku s nakaženými a jeho organismus bylo záhodno co nejvíce vyčistit, jelikož taková těla *zpuosbnější jsou jedovatosti povětrné odpírati*.⁶⁶⁰ Toto pročištění necht' se však dle Černého kromě urgentní potřeby odbývá v pravou chvíli (autor záhy zdůrazňuje, že pouštět se má s rozvahou a že krev je příliš cenná),⁶⁶¹ aby, implicitně řečeno, nenastala humorální nerovnováha, a v ideálním případě ať je pro jeho vhodnost konzultován lékař.⁶⁶²

Takovéto humorální profylaxi sloužila i některá *lékařství*, například sirupy či pilule, jejichž výroba se v traktátu popisuje. Neméně důležité bylo, že pokud lidé přijímají pokrmy *rozličného přirození*, „vlhkosti smíšené v jich těle odtud splozují se, a tak řídko nemoc nalézá se z jedné samé vlhkosti než více smíšených“:⁶⁶³ proto se slušelo užívat pročištění i z těchto důvodů. Vyskytly se dokonce preventivní lektvary takříkajíc přímo designované pro určitý typ lidské přirozenosti. Jan Černý je doporučoval těmito slovy:

Já chválím lidem mladým, pěnokrevným, času letního nejužitečnější věc býti pro zachování od kazu morního lektvaře ruožové, s cukrem dělané a sluncem kvašené s skořicí, s květem a s hřebíčky i s zlatem smíšené ráno vždy požívati. Užitkuov té lektvaře pro ukřácení nepíši. Lidem letním času všelikého, ježto jsou přirození

⁶⁵⁹ „A že místo bydlení svého změnit a dlouho kromě domu svého jinde obývati ne každý ten dostatek má. Protož těm takovým tato rada zuostává.“ Ibid., fol. A4v.

⁶⁶⁰ Ibid., fol. B1r.

⁶⁶¹ „Neb v krvi jest život: kdož jí bezpotřebně ujímá, životných duchuov se zbavuje, jimižto přirození v síle trvá.“ Ibid., fol. B1v.

⁶⁶² „Nejprv aby těla jich od zlých a zbytečných vlhkostí vyprázdněna byla a vždy dobrým pohodlným časem i pomocí lékařskou čistá aby držána byla.“ Ibid., foll. A4v–B1r. Podobně: „ (...) a kdo má pouštět krev, o to se raditi s myslnými potřebí jest.“ Ibid. fol. B1v.

⁶⁶³ Ibid. fol. B1v.

*studeného, také času zimního i mladým, té lektvaře s dryákem a s zlatem smíšené, ráno přijímati radím: velmi mocně srdce hájí od porušení zlého povětří.*⁶⁶⁴

Je tedy zjevné, že protimorová profylaxe byla z hlediska přirozenostně chápané větve iatromatematicky individualizována přinejmenším na úroveň jednotlivých čtyř typů temperamentu a současně podle věkových kategorií. Vezmeme-li do úvahy ještě flebotomii praktikovanou podle měsíčních fází a s ohledem na melothetické korespondence, měl tehdejší lékař k dispozici relativně dost nástrojů k tomu, aby u jednotlivých pacientů dokázal věrohodně diverzifikovat jak své preventivní zákroky, tak s velkou pravděpodobností také ty terapeutické a zdůvodnit (třebas *ex post* a s ohledem na svou profesionální pověst), proč postup, který u jednoho pacienta fungoval, u jiného nemusel zabírat nebo nebyl vhodný.

Jan Černý sepsal pod názvem *Lékařství užitečné a výborné spravování proti nakaženému povětří a moru* ještě další spis věnovaný morové nákaze. Dílo se bohužel nezachovalo v úplnosti, neboť nám chybí právě jeho úvodní část, v níž nejspíše bylo pojednáno o obecných vlastnostech nakaženého povětří vzhledem k astrologickým vlivům. Obraz mínění Černého o vlivu nebeských těles na vznik moru skrze povětří, který jsme se pokusili v této podkapitole podat, tudíž může být v budoucnu ještě doplněn.

6.3 Petr z Třebeska a jeho reedice

Petr z Třebeska (?–1539) byl mezi lety 1513 a 1515 žákem Jana Černého v Litomyšli.⁶⁶⁵ Posléze byl poslán na náklady právě Černého a dalších jeho dvou majetných přátel na lékařská studia do Itálie. Odtud se Petr vrátil, jak udává Gellner, někdy kolem roku 1523 a zahájil svou lékařskou praxi v Litomyšli;⁶⁶⁶ už o několik let později se ale odstěhoval do Prahy a praktikoval pak na Starém Městě, kde si zřídil i lékárnou. Zemřel v roce 1539.⁶⁶⁷

Petr Doktor z Třebeska, jak sám sebe označuje v předmluvě ke *Spisu o nemocech morních*,⁶⁶⁸ se rozhodl v roce 1530 znovu vydat spis svého učitele Jana Černého. Velmi zde chválí jeho

⁶⁶⁴ Jan ČERNÝ, *Spis o nemocech morních*, fol. ...

⁶⁶⁵ G. GELLNER, *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby Jagellovské*, pp. 60, 153–154.

⁶⁶⁶ *Ibid.*, pp. 60, 154.

⁶⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁶⁸ *Spis o nemocech morních. Kterak se mají lidé chovati před tím i při tom času*. Praha 1530. Digitalizovaný dokument KNM dostupný z knihovny *Portaro*.

lékařské schopnosti i erudici⁶⁶⁹ a informuje nás, že tento spis byl „v předešlé mory“ již dvakrát vydán, ale vždy bez uvedení titulu a jména jeho původce.⁶⁷⁰ Nepokládá za spravedlivé, aby Černému ušla poctivá odměna a chvála za toto dílo, a proto „dal jsem traktát tento, zkorigovav a spraviv jej, vytlačiti“.⁶⁷¹

Údaj o tom, že Černého spis vycházel opakovaně a anonymně během morových epidemií, indikuje, že po protimorních radách tištěných v češtině existovala značná poptávka – vždyť v čase tohoto nového vydání, tj. v období let 1529–1531, české země čelily vlně moru znovu.⁶⁷² Neméně jisté je, že spolu s návody, jak čelit nákaze, se prostřednictvím těchto edic nutně šířil a utvrzoval i mezi neakademickou obcí čtenářů rovněž koncept o tom, že (a jaký) vliv na šíření moru mají nebeská tělesa. Tehdejší publikum tohoto spisu přibližuje a do úvah dobového lékaře při sestavování lékařského naučení dává Petr z Třebeska nahlédnout v závěrečném doslovu, kde uvádí:

*Toto sebrání pracné bylo z smysluov učených a moudrých lékařuv, jichžto jména i místa položení pro ukřácení nekladou se. Nebo prostým lidem nětco nejvíce se psalo, to neužitečné jest, a učeným, jenž v jich knihách čtou ustavičně, známo jest. Složení prachuov i lektvaří nákladných psáti zdržoval jsem se, poněvadž více pro chudé pracovalo se, a také, což více v zkušení bylo, to se s ukřácením položilo. Také velmi nesnadné jest váhy věcí potřebných klásti, neb lidí rozdílnost jest i jejich nezpuosobuov. Tu smyslný a přítomný lékař vedle jednoho každého potřeby spraví se.*⁶⁷³

Je tedy zřejmé, že vědomými adresáty této lékařské příručky byly skutečně prostší lidé a nadto spíše ti chudší z nich, kteří by si nemohli dovolit nákladné léky. Náš editor spisu Černého bohužel zredukoval empirické pasáže hovořící o vyzkoušených léčebných metodách (*což více v zkušení bylo*), které by nám dnes umožnily lepší vhled do tehdejší praxe. Domníváme se, že pro tento krok mohl Petr z Třebeska mít několik důvodů: za prvé nemusely být konkrétní kazuistiky pro čtenáře důležité – vždyť v textu hledali především praktické univerzální rady (ostatně i sám Černý uvedl jedinou, obecněji pojatou kazuistiku až v samotném závěru svého spisu), za druhé by pro laiky neměly takové příklady léčení moru z praxe upotřebitelnost a byly by zajímavé hlavně pro poučené, respektive graduované lékaře, kteří se o nich ale mohli dočíst i jinde, a konečně za třetí, jak naznačuje

⁶⁶⁹ Cf. fol. A3r: „Nikdy nic ani v jiných zemích bedlivějšího, pilnějšího, pracovitějšího a upřímnějšího v tom řemesle nad něho neviděl jsem.“

⁶⁷⁰ Cf. fol. A3rv: „Vydal také i tento spis proti nemocem morním potřebný, kterýžto již v předešlé mory dvakrát jsou tlačili. Ale vždy bez titule a jména jeho, jehož sem já lépe svědom než kdo jiný.“

⁶⁷¹ Cf. fol. A3v.

⁶⁷² Cf. G. GELLNER, *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby Jagellovské*. Praha 1935, pp. 50–51.

⁶⁷³ Cf. fol. E8rv.

argument v závěru, nebylo vždy snadné posoudit, které „věci potřebné“ do spisu zahrnout a které již nikoliv ze zřetelem k různorodosti pacientů i jejich neduhů. Konkrétní rozhodnutí u lože nemocného nakonec bude na důmyslu lékaře, který postiženého ošetří, jak bude situace vyžadovat.

A jak jsou na tom v této reedici morního traktátu klíčové iatromathematické pasáže? Konstatujeme, že v tomto případě k nim lékař Petr ani nic nového nepřipojil, ani „s ukrácením nepoložil“, nýbrž všechny takřka doslova převzal (kapitola první *Co jest mor*, kapitola druhá *Z kterých i příčin morové sbíhají se* atd.), stejně tak i v jiných námi dříve analyzovaných pasážích),⁶⁷⁴ a proto nemáme k dispozici žádné nové doplnění či poznámku, které by původní text Jana Černého dále rozvíjely. Avšak i tato absence je důležitou informací: lékařské mínění o podílu nebeských těles na vzniku morové epidemie bylo ve vydání z r. 1530 disseminováno mezi prostou vrstvu české raně novověké společnosti znovu v tradiční podobě.⁶⁷⁵

To, co lze podle mne na činnosti, kterou Petr z Třebeska vydáním reedice díla svého lékařského mistra uskutečnil, považovat za nejnosnější, tedy není původnost myšlenek či idejí (o to z povahy věci ani jít nemůže), nýbrž naopak jejich setrvalost a setrvačnost. Respekt ke stávající lékařské tradici u autora o generaci mladšího, vyjádřený standardní protimorovou příručkou, upevňuje a potvrzuje panující medicínské paradigma.

6. 4 Jan Berka z Chocně a návod k pouštění krve

Jan Berka (1494–1545) pocházel z Chocně, odtud i jeho přízvisko.⁶⁷⁶ Roku 1516 získal bakalářský titul na pražském vysokém učení a následující čtyři roky strávil lékařskou praxí: nejprve v Litomyšli u Jana Černého jako jeho lékařský učeň, jak jsme uvedli výše, později už sám v Kutné Hoře jako tamní lékař.⁶⁷⁷ V roce 1520 se ale vrátil do Prahy a o dva roky později se stal mistrem *in artibus*, poté i členem profesorského sboru (v Koleji svatého Václava).⁶⁷⁸ Ve městě vykonával také vlastní lékařskou praxi, což je dosvědčeno mj. soudními spory o neplacení honorářů za léčení.⁶⁷⁹ Jan Berka byl později zvolen děkanem artistické fakulty

⁶⁷⁴ Cf. foll. A5, A6v–A7r.

⁶⁷⁵ A rovněž přinejmenším ve vydání dalším z r. 1542, vydaném téměř půl století po sepsání originálního díla (dle GELLNERA, *Jan Černý a jiní lékaři (...)*, p. 57, k tomu došlo v l. 1496 či 1497).

⁶⁷⁶ G. GELLNER, *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby Jagellovské*. Praha 1935, p. 120.

⁶⁷⁷ *Ibid.*, pp. 120–121.

⁶⁷⁸ *Ibid.*, p. 121.

⁶⁷⁹ *Ibid.*, p. 121.

a v letech 1533 až 1535 zastával dokonce post rektora univerzity.⁶⁸⁰ Právě jeho působení na akademické půdě dalo v krátkém časovém sledu vzniknout třem dochovaným lékařským spisům, o nichž pojednáváme níže. Protože však vývoj univerzity nesměřoval k jejímu rozvoji, jak si Choceňský přál, svazek s univerzitou rozvázal. Stal se pak konšelem na Starém Městě a díky své znalosti věcí veřejných působil mj. jako obhájce u soudu.⁶⁸¹

Od Jana z Chocně se dochovaly tyto spisy: *Zpráva, kterak se každý zachovati má v té nové angličské pocené nemoci* (1529),⁶⁸² *Knížky o morních příčinách, znameních, o nemocech i lékařství složené* (1531) a konečně *O krvi pouštění žilami i baňkami času budoucímu této potřeby nastávající* (první vydání z roku 1532).⁶⁸³ Z těchto spisů si budeme detailně věnovat posledně jmenovanému, protože, jak ukazují jeho opakovaná vydání, měl z hlediska publika a šíření iatromathematického obsahu reálně největší dosah.⁶⁸⁴

Vydání spisu Jana Choceňského o pouštění krve je během 16. století doloženo celkem třikrát: první z r. 1532, druhé zanedlouho v r. 1538 a třetí až na sklonku století v r. 1597.⁶⁸⁵ Takřka šest desítek let, které mezi posledními dvěma vydáními uplynuly, naznačuje, že novou edici už starší příručky si nejspíš vyžádal opětovný zájem o téma spisu – a podíl na tom mělo jistě také očekávání publika, že informace v díle zaštitěné autoritou jména Choceňského jsou i půlstoletí po jeho smrti stále aktuální. Detailnímu jazykovému zkoumání těchto tří edic se v nedávné době věnovala Alena M. Černá;⁶⁸⁶ některých výsledků tohoto bádání, které odkazují k dějinám medicíny a k našemu tématu, se dalším výkladu ještě dotkneme. Nyní jen uved'me, že z jejího zkoumání vyplývá, že text Choceňského není myšlenkově původní a je založen na starších dílech, zejména na latinském spisu *O pouštění krve* Křišťana z Prachatic.⁶⁸⁷

Z hlediska astrologické medicíny je pro naše účely nejužitečnější hned vydání první z roku 1532, jak o tom svědčí jeho titul *in lato: O krvi pouštění žilami i baňkami k času budoucímu této potřeby nastávající, proti neduhuom rozličným vedlé vyznamenání komety hvězdy,*

⁶⁸⁰ Ibid., pp. 122–123.

⁶⁸¹ Ibid., p. 124.

⁶⁸² Ve stejném roce vyšel v češtině k tématu anglického potu také překlad spisu německého lékaře Euricia Corda, kterým se zabýváme v podkapitole 6.6.

⁶⁸³ Cf. Knihopis (www.knihopis.cz): K 18364, K 3471, K 3469 (1. vydání z r. 1532).

⁶⁸⁴ Cf. G. GELLNER, *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby Jagellovské*. Praha 1935, p. 125–126.

⁶⁸⁵ Cf. Knihopis (www.knihopis.cz): K 3469, K 3470, K 3471. Jednotlivá vydání budeme při citacích z textu označovat římskou číslicí a lomítkem, např. pro 1. vydání I/A2r apod.

⁶⁸⁶ Alena M. ČERNÁ, Choceňského spis o pouštění krve a jeho lékařská terminologie. In: *LF 139/3–4* (2016), pp. 315–337.

⁶⁸⁷ Ibid., pp. 321–326. Ostatně sám Jan z Chocně v předmluvě uvádí (jak Černá právem upozorňuje), že jeho spis vznikl sebráním z různých autorů – některé jmenuje, Křišťana však nikoliv; cf. I/A1v.

užitečné velmi tuto pokládá se naučení za lékařství.⁶⁸⁸ Toto „vyznamenání“ představuje rytina, na níž je vyobrazen sedící hvězdář s glóblem hvězdné oblohy, sextantem a dalšími astronomickými přístroji hledící oknem ven, odkud na něj shlíží nejspíše právě ona *kometa hvězda*:

Obrázek 5: titulní list Choceňského spisu *O krvi pouštění* z r. 1532 s vyobrazením⁶⁸⁹

Zobrazení hvězdáře a hvězdy podle mne prozrazuje významnou informaci ohledně motivace pro vznik i téma celého lékařského spisku; interpretaci možných souvislostí se nicméně budeme věnovat až v závěru této podkapitoly, kde z tohoto hlediska porovnáme všechny tři edice mezi sebou.

V krátké předmluvě nacházíme s odkazem ke známým astronomicko-astrologickým autoritám explicitně vyjádřené přesvědčení o vazbě komet na vznik nemocí:

*Poděvadž to jest na světlo vydáno, přátelé milí, co skrze komety hvězdy za naučení pozůstavili jsú nám hvězdáři k výstraze budúcí, Ptolomeus zvláště, také Albumasar, Rasis, Háli, Leopoldus, to rozšiřující, mezi jinými ranami těžkými, kterými pán Buoh lidi pro hříchy tresce, nemoci rozličné na lidech býti usoudili. Nébrž i písem svatých učitelé v tom se nedělí, ale s nimi srovnávají, čehož málo prvé skutečně z předešlých hvězd vlasatých ukazování v této krajině zkusili jsme v pravdě. (...)*⁶⁹⁰

⁶⁸⁸ Použil jsem digitalizovanou edici tisku z Vokabuláře webového (VW): <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/a921fe96-9feb-4e6a-9ef7-8cb7bd452f2b/plny-text/s-apatem/folio/A1r>.

⁶⁸⁹ Reprodukováno podle: Čeněk ZÍBRT, Staročeská tělověda a zdravotvída. In: *ČL* 27/8 (1927), p. 308.

⁶⁹⁰ Cf. digitalizovaná edice VW, fol. I/A1v.

Souvislost mezi kometami a nemocemi, a tudíž pravdivost slov oněch hvězdářů (až na jednoho pohanských)⁶⁹¹ má být podle Jana z Chocně potvrzena nejen souhlasným stanoviskem křesťanských autorit, ale i empiricky, neboť důsledky toho, že se komety objevily, lidé v české zemi už opravdu dříve zakusili, byť „z toho ve skutečnosti málo“. Celá informace je mimoto vsazena do náboženského rámce, ve kterém jsou nemoci konceptualizovány jako rány, jimiž Bůh trestá lidi za jejich hříchy. Autor dále pokračuje:

*(...) Ale v tom ve všem rady pána spasitele uposlechnúce, bdíti máme najprvé a životuov svých polepšiti, již to též před očima znamená majíce tohoto času nyní, toho se i lekajíce, že se k předešlé ráně boží vztahuje, a dobře, neb i mudřec jeden pohanský tak svědčí, že ten jest člověk šťastný, kteréhož cizí nebezpečenství opatrného činí. Opatrnost tehdy duše zachovati nade všechno náleží, také z té i zdraví chrániti sluší od nemocí. (...)*⁶⁹²

Nebeské úkazy je tedy dle Chocněnského třeba chápat jako znamení, jimiž Spasitel varuje, aby se lidé polepšili a aby také chránili své zdraví. Proto autor vytvořil jakýsi výtah podstatných rad z Avicenny, Galéna a dalších lékařů za účelem pouštění krve. Tím se tato část předmluvy uzavírá a my její rozbor prozatím uzavíráme také: provedli jsme totiž dosud pouze jakési první porozumění jejímu textu a k tomu druhému, hlubšímu, se ještě vrátíme při interpretaci jejího závěru.

Příručka jako taková je rozdělena na dvě části: v jedné se popisuje pouštění krve klasickým způsobem a její zkoumání, ve druhé baňkami.⁶⁹³ Po úvodních informacích, jaký užitek pouštění krve přináší, přistupuje autor naučení k představení toho, kdy je nejlépe pouštět. Existují dvě základní typizované situace, v jaký čas lze venesekci uskutečnit: jednu označme jako akutní („čas potřeby náhlé“), druhou jako preventivní („čas vuole svobodné“).⁶⁹⁴ První situace vyplývá z neblahého zdravotního stavu pacienta, kterému „nastává života nebezpečenství“ projevující se hlízami, zimnicemi apod. Druhá situace je dána dobrovolným rozhodnutím v příhodném čase.⁶⁹⁵

A opět jsou dvě základní možnosti, jak takovouto flebotomii provádět. První vychází z (přirozenostního) principu, podle něž je nejvhodnější pouštět krev na jaře (květen) a na podzim (září), neboť tehdy je povětrí „prostředně horké, vlažné a prostředně studené

⁶⁹¹ Tím je Leopold zvaný Rakouský, astronom 13. století.

⁶⁹² Cf. digitalizovaná edice VW, foll. I/A1v–A2r.

⁶⁹³ První část foll. I/A2r–C4v digitalizované edice VW, druhá část foll. I/C4v–D3v.

⁶⁹⁴ Výklad od fol. I/A3r digitalizované edice VW.

⁶⁹⁵ Ibid., fol. I/A3rv: „Čas potřeby ten jest, komu nastává nebezpečenství náhlé, jako v nemocech podezřelých se přihází, které brzo člověka smrtí, buďto v hrdle hlízy, i jinde kde koli bývají škodlivé na těle. Opět zimnice i jiné k těm nemocem podobné. V ten čas bez rozdílu krev se pouští v kterékoli stránce roku, dne i hodiny bez výminky. (...)“

a suché“, a užitečnost takového postupu má potvrzovat jak stávající obyčej, tak sám Galén.⁶⁹⁶ Je zřejmé, že při takto koncipovaném pouštění se imanentně operuje se sympatetickým principem: v čase, kdy je žádoucí nastolit rovnováhu humorů v lidském těle, má analogicky panovat rovnováha živlů i v přírodě, čímž nastává harmonické zrcadlení obou systému, tělesného (lidská přirozenost) i přírodního (povaha roku).⁶⁹⁷

Druhý způsob se vztahuje k dvanácti nebeským znamením a zajímá nás zde ještě více:

*Druhý způsob času jest dvanácti nebeských znamení znáti přirození i jich zvláštnosti. Přirození Skopec, Lev, Střelec sú pěnokrevného způsobu, pak horkého a suchého. Býk, Panna, Kozel kalokrevného způsobu studeného a suchého. Blíženci, Váha, Vodák krevného přirození, způsobu horkého, vlažného. Rak, Štír, Ryby složení vodokrevného, způsobu studeného a mokrého. Ta pak znamení vedle svého přirození a složení tobě svou obvláštností zprávu tuto ukazují podobnú přirození každého údu, k kterému které má své zření, jako takto u příkladu: Skopec patření má své k hlavě, Býk k hrdlu, Blíženci k ramenuom. A tak pořádně vše níže, jakž figura tato ukazuje. (...)*⁶⁹⁸

Obrázek 6: *Homo signorum* alias mužik z Choceňského spisu (německé popisky)⁶⁹⁹

Nepřekvapuje, že se ve výkladu tedy opět setkáváme s melothetickými korespondencemi a se specifikací jejich přirozenosti v duchu čtyř typů lidské komplexe (*pěnokrevní* – *cholerici*, *kalokrevní* – *melancholici*, *krevní* – *sangvinici*, *vodokrevní* – *flegmatici*). Orientaci

⁶⁹⁶ Ibid., foll. I/A3v–A4r. „(...) [povětrí] k pouštění krve není pohodlné, ale samo prostředně horké, vlažné a prostředně studené a suché, tehdy vedlé svobodné vuole bude v podletí a na podzim pouštětí krev najlépe, jakož obyčej ten zachovává se. I také Galenus to stvrzuje, máje měsíce a září že jest více nežli jiný časy užitečné, v ty měsíce.“

⁶⁹⁷ Jde tu vlastně o pojmy *temperamentum naturae* a *temperamentum temporis*, s nimiž jsme se setkali u pranostiky Martina z Lenčice. Sympatetickým principem se alespoň zčásti operuje rovněž v případě akutního pouštění: pouští-li se v horký den, má se otevřít okno na sever a vykropit místnost vodou; pokud v studený, má být světnice prostředně teplá a pacient se má posilnit mj. vývarem či trochou vína, tedy nápoji, které rozechřívají. Ibid., fol. I/A3rv digitalizované edice VW.

⁶⁹⁸ Ibid., fol. I/A4r.

⁶⁹⁹ Reprodukce: *O krvi pouštění žilami i baňkami...* (1538), digitalizovaný dokument KNM, sign. 28 G 26, fol. II/A4r (digitálně 156/328), digitální knihovna Portaro.

mezi částmi těla a znameními zvěrokruhu, která jim přísluší, má čtenáři usnadnit rovněž připojený obrázek, který výše reprodukuje a z něhož je patrné, že pořadí i umístění zvířetníkových úseků na lidském těle respektovalo tradiční schéma.

V pokynech neschází ani varování, ze kterých údů se v závislosti na pozici Měsíce v daný den pouštět nemá.⁷⁰⁰ Zřetel k přirozenostem je zdůrazněn v rámci přípravy na pouštění, např. „(...) tehdy před některým dnem prvé, nežli žílu dáš zatíti, puojdeš do lázně, neb jest užitečné ku pomoci té, aby tou horkostí v přirození ztenčily vlhkosti“.⁷⁰¹ V další partii spisu se Jan z Chocně věnuje postavě *púštědlníka*, tedy toho, kdo pouštění krve prováděl: informuje, že krev se má pouštět podle věku a čtyř fází měsíce, a tyto restriktce už jsme také zaznamenali výše v podkapitole věnované minucím Václava Habera:

*Přitom opět znamenaj, že vedlé věku a čtvrti měsíce lidem krev púštěti jest rozdílně. V první čtvrti mladým, v druhé zmužilým, v třetí starým, v poslední sešlým. A to vše s rozvážením náповěděným.*⁷⁰²

Jak vidno, podstata obou návodů se zde naprosto shoduje. V dalších kapitolkách autor komentuje, které žíly je vhodné zatínat při kterých neduzích, a při popisu postupuje dle pravidla *a capite ad calcem*. Všimá si rovněž barvy, chutě či vůně krve a vyvozuje z nich diagnostické postřehy.⁷⁰³ Astromedicínská tematika probleskne ještě v následující pasáži o sázení baněk: co se týče času, kdy se mají přikládat, stanovuje Jan z Chocně tytéž ohledy ke znamením a jejich korespondencím na těle jako u venesekce.⁷⁰⁴

V tomto bodě se od hlavního tématu iatromathematiky na chvíli odkloníme, neboť se chceme polemicky vyjádřit k jednomu závěru, jež z textu spisu vyvodila Alena Černá. Ta na základě analýzy několika pasáží soudí, že tím, kdo v Choceňského spisu rozhoduje o potřebě pustit krev z žíly a o určení místa pouštění, je oproti tradičnímu způsobu pacient, a nikoli v ten, kdo žílu otevírá.⁷⁰⁵ Připouští nicméně, že toto vyznění je v kontextu flebotomické literatury ojedinělé, a uvažuje i o tom, že vzniklo nesprávným překladem z latiny.⁷⁰⁶ Zatímco ohledně tvrzení, že pouštění samo určuje pacient sám (rozuměj: primárně onen profylaktický typ pouštění), se s badatelkou shodují, ohledně určení místa bych se klonil k částečně jiné interpretaci. Zde je celý úryvek:

⁷⁰⁰ Digitalizovaná edice VW, fol. I/A4v.

⁷⁰¹ Ibid., fol. I/B1r.

⁷⁰² Ibid., fol. I/B1v.

⁷⁰³ Ibid., foll. I/B3v–C2r.

⁷⁰⁴ Ibid., foll. I/C3r–C4v.

⁷⁰⁵ Alena M. ČERNÁ, Choceňského spis o pouštění krve a jeho lékařská terminologie. In: *LF 139/3–4* (2016), p. 320.

⁷⁰⁶ Eadem *ibid.*, p. 333.

Na to pak místo žíly, kdež chceš zatíti, máš prst kázati položiti, neb jest ukazatel. Druhá pak rukú má se krev sesvrchu i zdůlu přidavovati a teplou vodou na to líti. A když se žíla zedme, toho času sluší ji zatíti. Pakli se nenadme, opět rukou vůkol přidavovati aneb nětco těžšího k rutce přivázati, neb, neznamenaje dobře žíly, mohl by po stranách natínati ji a nelibost učiniti i bolest a tak k hněvu zbuditi toho, kdo pouští, ješto v tom nenáleží, ale s dobrou myslí pouštěti.(...)⁷⁰⁷

Celý popsaný *modus operandi* v nás totiž vyvolal dojem ne nepodobný dnešnímu odběru krve: pacient v diskusi se zdravotní sestrou na dotaz často sám poukáže (a někdy i přímo ukáže) na místo, kam provést vpich, zatímco sestra žíly prohlíží a pohmatem kontroluje, zda vybrané místo je vhodné; poté stažením a pohybem ruky nastává zvýraznění žíly a odběr může proběhnout. Snad není přílišným anachronismem domnívat se, že přípravy k vlastní flebotomii se odbyvaly obdobným způsobem. Soudím proto, že v daném návodu Choceňského jsou popisy určitých činností *púšťědlníka* při flebotomii implicitně potlačeny, i když se tyto děje takřka s jistotou odehrávat musely (např. ověřit místo zatínání a vhodnost pouštění dle konstelací planet a fáze Měsíce bezpochyby musel i ten, kdo žílu otevíral, nebyl-li současně přítomen ještě lékař), neboť vyprávěcí perspektiva, mám-li užít literárně teoretický termín, je v tomto spisku zprostředkována pohledem toho, kdo si pouštět nechává, a nikoliv toho, kdo pouštění provádí.

Věnujme se však znovu hlavnímu tématu. Ve 2. vydání spisu Jana z Chocně, jež je o šest let mladší, se v předmluvě opět tematizuje „mínění učených a zkušených hvězdářů“:

Poněvadž vedlé učených a zkušených hvězdářův toho se domýšlíme, že k létu tisícímu pětistému čtyřicátému od tohoto času pomalu na lidi těžkosti puojdou zimničné i jiné nemoci zlé, pochop z povětří nakaženého berúce. A za příčinou tou bolesti morní na lidech ukazovati se budú, k smrti je strojíce. (...)⁷⁰⁸

Podle autora budou tedy vážné nemoci znovu „brát počátek“ (*pochop*) z nakaženého povětří, které způsobí epidemii moru a ohrožení jejich života v r. 1540, i když astrologická stránka nyní není akcentována tak výrazně jako v r. 1532 a ani titulní list neobsahuje dřevoryt s danou tematikou. Obsah klíčových astromedicínských pasáží, které se věnují času pouštění a promítnutí zvěrokruhu na části lidského těla, je v tomto vydání prakticky totožný s první edicí Choceňského spisu.⁷⁰⁹

⁷⁰⁷ Digitalizovaná edice VW, fol. I/B2v.

⁷⁰⁸ Digitalizovaný dokument KNM, sign. 28 G 26, fol. II/A1v (digitálně 153/328): <https://stt.opac.nm.cz/media-viewer?rootDirectory=29148#!?file=46540>.

⁷⁰⁹ Ibid., fol. II/A4r–A5r.

Konečně třetí vydání z r. 1597 se svým provedením od předešlých dvou edic opět poněkud liší: na titulní straně tentokrát najdeme jiný ilustrativní obrázek:

Obrázek 7: titulní list Choceňského spisu *O krvi pouštění* z r. 1597 s vyobrazením⁷¹⁰

Pacient přidržující hůl na něm pouští krev z levé paže do nádoby, zatímco nalevo od něj stojí *pouštědlník*, který žílu otevřel, a napravo lékař rozpoznatelný podle svého atributu, jímž je nádoba s močí. Text třetí předmluvy se znovu odvolává na zkušenost hvězdářů vzhledem k původu nemoci z nakaženého povětří; jako další příčinou připojuje ovšem také způsob života a „neřádné a nestřídmé obcování“:

*Poněvadž vedlé učených a zkušených hvězdářův to se zřetelně nachází, že rozličné ani neslejchané nemoci tato léta přicházejí a čím dále tíže na lidi přicházeti budou, původ svůj jak z povětří nakaženého, tak i z života a obcování neřádného a nestřídmého berouce a tudy mnohé lidi k smrti nenadálé rychle přivozujíce. To vše prohledše, zdálo se z potřeby knížku tuto o pouštění krve k těm časům opětovati, kteráž na onen čas léta páně 1538. z té příčiny také vytištěna byla, neb jest k rozličným nemocem i morním bolestem znáti velmi užitečná. (...)*⁷¹¹

Na základě provedeného srovnání textů všech tří předmluv si lze povšimnout, jak se odkazy k hvězdářům v jednotlivých předmluvách Berkova spisu mění a aktualizují (resp. jsou takto prezentovány) se zřetelem k momentálním či nadcházejícím astronomickým událostem. Souvislost mezi astronomickými ději, zkaženým povětřím, které se pod jejich vlivem má vytvořit, a následnými „nemocemi zlými“ je v různých vydáních líčena s různě výraznou intenzitou a má jiný charakter. Jaké mohou být příčiny těchto odlišností?

⁷¹⁰ Reprodukováno podle: Čeněk ZÍBRT, Staročeská tělověda a zdravotěda. In: *ČL* 27/8 (1927), p. 310.

⁷¹¹ Digitalizovaná edice VW, fol. III/A1v.

Moje úvaha, kterou se nyní vracím k přerušenému komentáři a k předmluvě z r. 1532, se ubírá následujícím směrem: podle mého zjištění by měly narážky v textu první a nejstarší předmluvy z pera Jana Choceňského s největší pravděpodobností odkazovat ke kometám, které se na obloze ukázaly v bezprostředně předcházejících letech:

(...) čehož málo prvé skutečně z předešlých hvězd vlasatých ukazování v této krajině zkusili jsme v pravdě. (...)

*(...) již to též před očima znamená majíce tohoto času nyní, toho se i lekajíce, že se k předešlé ráně boží vztahuje, a dobře (...)*⁷¹²

Jako „ukazování předešlých hvězd vlasatých“ a „předešlou ránu boží“ totiž chápu dvě vlny moru v již zmíněném tzv. morovém trojletí 1529–1531,⁷¹³ které mohly být takto připsány jasným kometám z let r. 1529, 1530 i r. 1531 (tou poslední byla s jistotou Halleyova kometa vracející se ve svém pravidelném cyklu),⁷¹⁴ zatímco formulací „to též před očima znamená majíce tohoto času“ rozumím podzimní kometu z r. 1532, která zazářila na obloze jen dva měsíce před tím, než Jan z Chocně sepsal svou předmluvu,⁷¹⁵ a která by s sebou znovu mohla nést „tento čas“, tj. čas nemoci a neštěstí. Odtud podle mne ona zmínka o kometě v názvu prvního vydání i obrázek hvězdáře z titulní strany, kterak hledí oknem na *kometu hvězdu*, a odtud také bezprostřední motivace k prvnímu vydání celé flebotomické příručky. Vždyť měly-li komety – podle všeobecného přesvědčení v akademických i neakademických kruzích – způsobovat pokažení povětří a jeho prostřednictvím také nemoci, bylo jen přirozené, že se Jan z Chocně snažil, aby se lidé na tuto proměnu vzduchu co nejlépe připravili a ochránili své zdraví,⁷¹⁶ a to zcela dle rigorózních doporučení tehdejší medicíny: pouštěním žilou a temperováním tělesných vlhkostí. Jak ostatně pravil jeho učitel Jan Černý:

⁷¹² Digitalizovaná edice VW, obě ukázky fol. I/A1v.

⁷¹³ Cf. G. GELLNER, *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby Jagellovské*. Praha 1935, pp. 50–51. Těsně předtím navíc Čechami prošla epidemie anglického potu, na niž Choceňský reagoval svou *Zprávou*.

⁷¹⁴ Cf. *The Petitioning-Comet or, a Brief Chronology of all the famous Comets and their events that have happen'd from the Birth of Crist to this very day. Together with a Modest Enquiry into this present comet*. London 1681, p. 10. Zde se uvádějí 4 komety k r. 1529 (spojované zde s obležením Vídně Turky a suchem v Anglii), jedna k r. 1530 (záplavy v Holandsku) a jedna k r. 1531 (pozdější Halleyova kometa, spojená s vpádem Turků do Uher a Rakous). Jakkoliv jsem si vědom, že k tomuto prameni je nutno přistupovat s rezervou, jeví se, že jeho intence je poctivá a že data jsou spolehlivá (mj. i proto, že je vydáno u příležitosti objevení se jiné velké komety v l. 1680–1681), a jeho údaje proto přijímám. – K Halleově kometě a k velké kometě z r. 1680 cf. David A. J. SEARGENT, *The Greatest Comets in History: Broom Stars and Celestial Scimitars*. New York 2009, p. 58 a p. 112sq.

⁷¹⁵ Cf. Jane L. JERVIS, *Vögelin on the Comet of 1532: Error Analysis in the 16th Century*. In: *Centaurus* 23/3 (1980), p. 216. Kometa z r. 1532 se nad střední Evropou objevila v říjnu. – Jako podpůrný argument pro naši hypotézu lze uvést i fakt, že dílo Choceňského je přiznanou kompilací z různých lékařských autorit a jako takové, zejména pokud by ho pod dojmem aktuálních astronomických událostí sepisoval chvatně, by nevyžadovalo tolik času, jako kdyby je psal coby dílo původní a rozsáhlejší.

⁷¹⁶ O tomto aspektu pomoci se zmiňuje případně už Alena M. ČERNÁ (Choceňského spis o pouštění krve a jeho lékařská terminologie. In: *LF* 139/3–4 (2016), p. 318): „ (...) píše o potřebě vytvořit spis, který by lidem pomohl v časech, kdy nebeské jevy, zvláště komety, ohlašovaly vážné nemoci (*rány těžké*, I/A1v).“

„Protož to za zvláštní lékařské opatrování od smyslných mužuo pokládá se, aby času morního těla vyčištěna od zlé krve v střídmé správě držána byla.“⁷¹⁷ Ve stejném smyslu je proto také zapotřebí číst závěrečnou pasáž z první předmluvy, s jejíž pomocí, jak soudím, pronikáme k hlubšímu porozumění jejímu textu, v němž se snoubí ono lékařské i lidské:

*(...) K čemuž vedlé položení Bernharda Gorgodinského uchýlil jsem se, neb sebral podstatné naučení z Aviceny, Galena, Rasim i jiných lékařuo vtipných k opatrování zdraví pouštěním krve. To znamenav užitečné neduhům v těle k přerušení, budícím za naučení všem propuočuji. Daj, bože, šťastně.*⁷¹⁸

Kontextuálním důkazem pro předloženou interpretaci textu první předmluvy je právě skutečnost, že v dalších vydáních se vazba na bezprostředně doléhající astronomickou příčinu oslabuje, a to jak v titulu spisu a připojeném vyobrazení, tak i v textech zbylých dvou předmluv (druhá předmluva ještě naznačuje budoucí neblahé konstelace k r. 1540, ve třetí je astronomický kontext prezentován nejobecněji, vl. jen slovem *hvězdáři* a jakýmsi imanentním astromedicínským paradigmatickým), a zejména že poslední edice z r. 1597 už pozměněným obrázkem indikuje, čím se dle titulu skutečně jeví být, totiž primárně flebotomickou příručkou.

Je možné, že tyto ediční proměny Choceňského spisu během 16. století odrážejí jistou obecnější tendenci v lékařské argumentaci, pokud jde o koncept vlivu nebeských těles: zdá se, že konkrétní a bezprostřední astrologické příčiny ve výkladu odborných spisů s časem zvolna ustupují příčinám přirozenostně-astrologickým a aristotelovským, anebo výrazně nábožensky ukotveným, což budeme moci sledovat v dalších podkapitolách práce.

Na aspiracích poskytnout univerzálně platné rady k pouštění krve v každé verzi tohoto spisu se ovšem nic nemění: původní jedinečná a bezprostřední motivace z prvního vydání už v dalších edicích sice postupně slábne, resp. posouvá se směrem k obecně sdílenému přesvědčení o vlivu nebeských těles, ale univerzální intence (snaha pomoci) a tatáž příčina nemocí (*zkažené povětří hrozí zas*) tu zůstává. Choceňského spis byl opakovaně vydán právě proto, že postupy a rady v něm obsažené byly pacienty vnímány jako užitečné a že se v tehdejší medicíně ukázaly přinejmenším zčásti jako funkční, což dosvědčuje také formulace ze závěru třetí předmluvy.⁷¹⁹

⁷¹⁷ Cf. Jan ČERNÝ, *Spis o nemocech morních*, fol. A4r.

⁷¹⁸ Digitalizovaná edice VW, CHOCEŇSKÝ I/A2r.

⁷¹⁹ Cf. digitalizovaná edice VW, CHOCEŇSKÝ III/A1v: „(...) z té příčiny také vytištěna byla, neb jest k rozličným nemocem i morním bolestem znáti velmi užitečná. Jakož kdo čisti budeš o tom, pravdu s zkušením, přišla-li by toho potřeba, skutečnou shledáš.“

Dokladem toho, že vydání spisu bylo vedeno ohledy k aktuálnímu čtenářskému publiku, je též pozorování Černé, že jazyková podoba tisků byla vědomě přizpůsobována hláskoslovným a jiným změnám, které v češtině střední doby probíhaly, a také snaha vydavatelů o maximální srozumitelnost a přesnost textu, pokud jde o názvosloví.⁷²⁰

Budiž nám závěrem dovoleno uchýlit se v podkapitole o Berkovi z Chocně ještě jednou k lehce anachronickému srovnání a kontrastovat svět raně novověkého lékařského traktátu s moderní medicínskou zkušeností (podle předsevzetí z úvodu této práce a dle teze o vztahování sebe sama k medicínkohistorickému textu). Také v Choceňského předmluvě totiž spatřujeme jednu z dobových složek oné základní lékařské intence jdoucí napříč věky, jíž je nalézat příčiny nemocí a přivádět nemocné ke zdraví. A tak podobně jako v 16. století doporučuje pražský mistr v předtuše nemocí, které mají přijít v souvislosti s právě se objevivšími kometami a zkaženým povětrím, preventivní opatrování zdraví pouštěním krve, jelikož to pokládá za užitečné „neduhům v těle přerušení“ (přičemž jako další radu lze chápat i obvyklé dodržování principu *sex res non naturales*, které textem prostupuje a místy se zde vynořuje i explicitně),⁷²¹ radí dnešní lékař 21. století jako ochranu zdraví před hrozícími epidemiemi infekčních chorob prevenci, která spočívá (kromě moderní variace na *sex res non naturales*)⁷²² také ve zvýšeném přísunu vitamínů a minerálů formou doplňků posilujících imunitu. V obou případech tak člověk činí s přesvědčením, že si díky tomu uchová své zdraví.

⁷²⁰ Na druhé straně lze polemizovat jejím názorem, že jistá omezenost vývoje slovní zásoby, „nepodléhající specifikačním tendencím jako jiné terminologické parasystémy“, byla způsobena „především odsunutím metody pouštění krve na samý okraj lékařských terapií a do kompetence nelékařů – bradýřů a lazebníků“ (Alena M. ČERNÁ, Choceňského spis o pouštění krve a jeho lékařská terminologie. In: *LF 139/3–4* (2016), p. 336). Jednak existují oprávněné důvody se domnívat, že pouštění krve nepředstavovalo z hlediska terapie natolik okrajovou záležitost, jednak víme, že i do tohoto způsobu terapie (a prevence) lékaři vstupovali. Příčinu zde spatřuji mnohem spíše v tom, že daný text reprezentuje žánr dobové populárně-naučné literatury, která nemůže být kvůli srozumitelnosti u svých čtenářů příliš zatěžována termíny.

⁷²¹ Ostatně vzduch, *aer*, bývá v této šestici řazen na první místo a následující jídlo a pití (*cibus et potus*) má v Choceňského spise přímo kratičkou podkapitolku *O pokrmu a nápoji* (I/B2r), v níž se doporučuje i klid a pohlavní zdrženlivost. – Velmi přehledně o zohlednění *šestera věcí nevrozených* v českých traktátech proti moru ze 16. století pojednal David TOMÍČEK, *Souvislosti česky psané tištěné literatury o moru 16. století*, in: *LF 130/1–2* (2007), pp. 46–49.

⁷²² Cf. obecná doporučení Státního zdravotního ústavu ČR proti chřipce: „Zvyšujte svojí individuální odolnost správnou životosprávou, zejména: jezte pestrou stravu; zvyšte přísun přirozených vitamínů – ovoce, zelenina; otužujte se; dodržujte přiměřenou fyzickou aktivitu, chodte pravidelně na procházky na čerstvém vzduchu; často větrejte místnosti, kde pobýváte; dbejte na kvalitní a dostatečný spánek.“ (<http://www.szu.cz/tema/prevence/prevence-chripky-obecna-preventivni-hygienicka-opatreni>)

6. 5 Jan Kopp z Raumenthalu a jeho věru gruntovní *Regiment*

Jan Kopp se narodil kolem roku 1487 v bavorském Landsbergu nad Lechem; studoval nejprve na univerzitě ve Freiburgu a později přešel na studia medicíny ve Vídni.⁷²³ Asi r. 1520 začal vykonávat lékařskou praxi v severočeském Jáchymově a od konce roku 1526 působil jako osobní lékař knížete Karla Münsterberského ve Slezsku.⁷²⁴ V roce 1528 byl však povolán do Prahy, aby se stal královským lékařem Ferdinanda I.: pražský pobyt byl pro Koppa úspěšný, zřídil si zde vlastní lékárnou a u ní i lékárnickou zahradu.⁷²⁵ Vzhledem ke své službě byl povýšen do rytířského stavu s přídomkem z Raumenthalu.

V téže době sepsal Kopp ve svém mateřském jazyce, tj. v němčině, své největší dílo – rozsáhlý *Gruntovní a dokonalý regiment*, který byl po takřka třiletém překladatelském úsilí vydán r. 1536 česky ve velkém formátu a dedikován králi Ferdinandovi.⁷²⁶ Jedná se o jedinečné lékařské dílo první poloviny 16. století, které knihovnědec Petr Voit označuje za „monument lékařské osvěty“⁷²⁷ a jež pro nás bude v souvislosti s iatromathematikou jedním z klíčových textů k rozboru. Abychom Koppův bio-bibliografický medailon uzavřeli, doplníme ještě, že k r. 1542 vydal náš lékař krátkou *Knížku o nakažení morním* (v její předmluvě prozrazuje značnou zahořklost a reflektuje kritiku, které se mu dostalo po vydání *Regimentu*, mj. kvůli údajně pohoršlivým pasážím).⁷²⁸ Když však vyšlo najevo, že Jan Kopp je příslušníkem Jednoty bratrské, byl po porážce českého stavovského odboje donucen opustit Čechy. Mezi lety 1550 až 1555 působil jako lékař na Moravě, poté pobýval na švédském královském dvoře ve Stockholmu, kam byl pozván, ale jeho postavení zde bylo nestálé. Zemřel ve Švédsku v r. 1562 nebo 1563.⁷²⁹

⁷²³ G. GELLNER, *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby Jagellovské*. Praha 1935, pp. 137–138.

⁷²⁴ *Ibid.*, pp. 138–139.

⁷²⁵ *Ibid.*, p. 140.

⁷²⁶ Knihopis K 4315. Titul: *Gruntovní a dokonalý Regiment neb zpráva, jak jeden každý člověk ve všech věcech zdraví své s Boží pomocí uměním vždycky opatrovati a mnoho těžkých nemocí i také nečasnú smrt předcházeti má a muože. (Skrze urozeného a vysoce učeného Jana Koppa z Raumentalu, sedmera svobodných umění a v lékařství doktora, v šest dialogův aneb šestero rozmlouvání pořádně sepsaný.)* Digitalizovaný dokument MZK (sign. ST 3-4.592A): <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/view/uuid:534957d6-fb42-4c90-ac25-61700e87432e?page=uuid:1f95f9df-796f-49ff-baa8-754d03ceaec2>. Dále citováno jako KOPP, *Regiment*.

⁷²⁷ Petr VOIT, Humanismus v novém konceptu literatury českých zemí (I. polovina 16. století), in: *Česká literatura 65/2* (2017), pp. 198–199. Voit chápe Koppovo dílo jako jeden z dokladů procesu difúze, již měly pronikat prvky humanistické vzdělanosti orientované k životní praxi do prostředí té části české společnosti, která ovládala pouze český jazyk. Toto hodnocení má relevanci i pro posouzení důležitosti Koppova díla v dějinách lékařství a určení možného publika spisu.

⁷²⁸ Knihopis K 4314: Jan KOPP, *Knížka o nakažení morním*. Původní název není znám, neboť schází titulní list. Digitalizovaný dokument KNM, sign. 28 G 26, foll. A2rv–A3r (digitálně od 57/328), knihovna *Portaro*. Dále cituji jako KOPP, *Knížka*.

⁷²⁹ G. GELLNER, *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby Jagellovské*. Praha 1935, pp. 144–147.

Koppův *Gruntovní a dokonalý Regiment* představuje skutečné *opus magnum* dobové lékařské vědy určené pro laiky: jak autor sám sděluje ve své předmluvě a jak případně poznamenal už zmíněný Petr Voit, obrací se v díle k „obecnímu lidu“, jemuž přináší nejužitečnější a nejosvědčenější lékařská naučení antických i středověkých autorit⁷³⁰ Celé dílo je rozděleno do šesti částí, takzvaných rozmlouvání, která ve formě dialogů mezi postavami Mistra a Učedníka vysvětlují přístupným, ale nezjednodušujícím způsobem jednotlivé oblasti tehdejšího lékařství.⁷³¹

První rozmlouvání se věnuje jakési dobové somatologii: základním rozdílům v tělesné stavbě mezi mužem a ženou a ovšem nauce o komplexích. Druhé rozmlouvání pojednává o šesti nepřírozených věcech, zabývá se tedy tradičním tématem, jak si uchovávat zdraví. Třetí rozmlouvání se zabývá tématem zdraví v jednotlivých obdobích lidského života, při jednotlivých typech komplexe i druzích lidské činnosti; podrobně vykládá také o tom, co je nejlepší pro každou část těla. Čtvrtý oddíl *Regimentu* se soustřeďuje na pokrmy a nápoje ve vztahu k lidským komplexím: lze jej označit za jakousi humorální dieteticko-kuchařskou rukověť. Páté rozmlouvání se zabývá prevencí před nemocemi a jejich léčbou (rýma, dušnost, souchotiny, kameny, dna; nechybí ani část o franské nemoci a o času morním). Konečně šesté a poslední rozmlouvání představuje část zaměřenou na flebotomii, purgace a další formy počišťování: nepřekvapuje proto, že právě zde nalezneme nejvíce informací o dobové iatromathematické teorii i praxi; prvky astrologické medicíny jsou ovšem přítomny i v dalších částech Koppova díla. Pokusíme se je nyní představit tak, aby podávaly vzhledem k charakteru spisu co nejkomplexnější a nejpřesnější obraz o tom, při kterých příležitostech tehdejší medicínské představy a postupy předpokládaly nebo přímo vyžadovaly astrologické ukotvení.

Již na úvodních foliích *Regimentu* se setkáváme s výkladem přirozenostní struktury světa a vlivu nebeských těles na proměnu čtyř ročních časů a dolejších věcí,⁷³² jehož obsah a vyznění odpovídají obvyklému středověkému a raně novověkému konceptu, jak jsme ho mohli sledovat v analyzovaných textech předchozích lékařů. Zde je ilustrativní pasáž, která vřazuje moc a vliv nebeských světél do rámce moci Boží:

Těž i Slunce a Měsíc mocmi svými a náchylnostmi srovnávají se, tehdy mění se to spodní povětrí i všecko, což na zemi jest, podle spuosobu toho, poněvadž (jistě tak jest) tyto

⁷³⁰ Cf. Petr VOIT, Humanismus v novém konceptu literatury českých zemí (op. cit.), p. 198–199. – Cf. též: „A poněvadž sem také i to u sebe rozjímal, že ne všickni latině umějí, a kteříž by pak i uměli a rozuměli, že by jim tohoto mého učení nebylo tak vysoce a velmi potřebí jako obecnímu lidu, poněvadž sami to v latinských knihách vyhledati sobě mohou.“ KOPP, *Regiment*, fol. A4r.

⁷³¹ Cf. KOPP, *Regiment*, přehledný obsah na fol. A2rv.

⁷³² Ibid, fol. 18r.

*spodní věci z způsobu a zřízení Božího svrchním a nebeským věcem přirozením poddány jsou.*⁷³³

O tom, že doboví lékaři kladli důraz na empirický přístup ke skutečnosti, svědčí další Koppova informace, že „nynější lékaři“ mají jiné dělení čtyř období roku: nevyužívají totiž již jeho mechanického dělení na čtyři roční doby podle vstupu Slunce do jednotlivých znamení, ale sledují projevy kvalit, jak se projevují v přírodě – když přestávají zimní mrazy a ustupuje chlad, když se země a stromy začínají zelenat a kvést, tehdy má skutečně nastávat jaro, a takoví lékaři „nedbají nic na to, jestli Slunce na Skopci neb Býku“.⁷³⁴ Při čtení celého *Regimentu* ostatně jasně vysvětluje, že soustavný ohled na přirozenostní faktory, temperování jednotlivých tělesných kvalit a úsilí nalézt ideální prostřední míru patřily v Koppově době stále ke klíčovému úkolům lékařů a že vzájemné sladování vnitřní přirozenosti s vnějšími přirozenostmi podle jejich aktuálních proměn během roku představovalo nejdůležitější lékařský cíl:

*Jestliže by pak celý rok v svých čtyřech časech a jich způsobu a přirození prostředně a v tom ustavičně stál, v ničem příliš míry nepřestupoval, tehdy by lidé tehdy nejzdravější byli a nemoci ty, kteréž by času toho přijíti mohli, byli by velmi lehké.*⁷³⁵

Pakliže tomu tak není, jsou lidé podle převažujících odchylek v přirozeném běhu roku postihováni odpovídajícími chorobami: například příliš suchá a studená zima nebo vlhké a teplé jaro přinesou v létě ostré zimnice a nemoci očí a střev.⁷³⁶ Analogicky ovšem mohou tyto výkyvy i prospět – těm, jejichž přirozenost je vychýlena opačným směrem, protože dojde k žádoucímu vyrovnaní. Velký význam má z hlediska zdraví rovněž vanutí různých větrů, jejichž výčet a účinky na kvalitu přirozeností Kopp podává.

Další pasáží, která si z iatromathematického hlediska zasluhuje naši pozornost, je Mistrův výklad o franské nemoci z pátého oddílu, uvedený informací *in margine* „Oznámení některého běhu hvězd, kterýž jest nemoc franskou vzbudil“:

Uče.: A čím jest pak to přišlo, že jest tak dlouho v tajnosti a v neznámosti byla, a potom že jest se teprův zase zjevila? Mistr: My tak za to máme, že jest to nějakou náchylností nebe aneb hvězd přišlo. Učedl.: A jak by to býti mělo? Mistr: I tak, že nalézáme, když jest se psalo léta od narození syna Božího tisícího čtyřstého osmdesátého třetího, patnáctého dne měsíce října, druhé hodiny s poledne, že sú Jupiter, Márs, Slunce

⁷³³ Ibid, fol. 18v.

⁷³⁴ Ibid, fol. 19r.

⁷³⁵ Ibid, fol. 20r.

⁷³⁶ Ibid.

a Mercurius, všickni spolu sešli jsou se na Váze, kterážto znamení lidské jest, v osmém domu nebeským, kterýžto místo smrti a všelijakých nemocí býti astronomi praví, a toho času že jest Jupiter, přirození lidskému velmi příjemná a příznivá planeta, shořela aneb spálená byla, což hvězdáři adustum nazejvají.⁷³⁷

Mistr poté připojuje řadu dalších konkrétních neblahých konstelací, které měly přispět k rozšíření nákazy: ještě na podzim roku 1484 v témže nepříznivém domě nastala konjunkce Marsu a Venuše, dále dvojí zatmění Měsíce – nejprve na znamení Býka a poté Štíra; v r. 1484 pak na Štíru proběhla i konjunkce Saturnu a Jupitera, přičemž Mars se v tu dobu nacházel opět v osmém domě. Podíl mělo také zatmění Slunce z roku 1485 nebo další nešťastné konstelace Jupitera a Saturnu v roce 1494 a ovšem planeta Mars, znamení Štíra a vodnaté znamení Ryb.⁷³⁸

Výčet jednotlivých planetárních aspektů a jejich pozic podle Koppa, který jsme v redukované podobě právě podali, není samoučelný. Pokusíme-li se totiž toto sdělení interpretovat pomocí klíče symbolických i přirozenostně zdůvodněných korespondencí, které medicínská astrologie předpokládá mezi světem dolejších a hořejším, zřetelně vysvítá vnitřní racionalita celého systému a „osmyslení“ vlivu daných konstelací na lidské zdraví.

Na obecné rovině lze říci, že příznivé planety (Jupiter, Venuše, Slunce) a jejich vlivy jsou opozicemi a konjunkcemi planet neblahých (Saturn, Mars), několika zatměními, častou lokalizací nebo vazbou těchto dějů na konkrétní znamení s melothetickou souvislostí a na osmý dům (nemoc a smrt), jakož i dalšími, sofistikovanějšími kombinacemi aspektů (např. „Márs vprostřed nebe na jednom člověčím znamení, totiž na Panně stál, kterýžto toho času pán jest byl onoho nahoru vstupujícího znamení (totiž Štíru)“⁷³⁹ potlačeny ve prospěch vlivů negativních. Jak se ale tyto astronomicko-astrologické charakteristiky nebeského dění promítají do konkrétní roviny účinků a vlivů na lidské zdraví?

Koppův Mistr svému Učedníkovi tlumočí symbolickou řeč astrologie do konkrétního jazyka lékaře a objasňuje přirozenostní důsledky takto: Saturn „v lidech rodil“ studené a suché melancholické vlhkosti vyplývající z jeho přirozenosti. Vodnatá znamení Štíra a Ryb mu byla nápomocna „při rozmnožování syrové a hrubé flegmy“ a takováto vlhkost byla prostřednictvím znamení Skopce a jeho ohnivé horkosti jaksí dále potencována a „skrze ukrutnou moc Martis“ v domě smrti a nemocí spálena, aniž by tomu „dobrotivý a náchylný“ Jupiter mohl zabránit. Výsledkem procesu jsou „spálené vlhkosti, tím horší i také

⁷³⁷ Ibid, fol. 133r.

⁷³⁸ Ibid, fol. 133rv.

⁷³⁹ Ibid, fol. 133v.

škodnější⁷⁴⁰. Avšak i v nepříznivých spojeních planet se podle Mistra objevuje určitá útěcha, neboť Jupiter, byť byl poškozen, svou mocí alespoň zabránil tomu, aby „ten takový jed“, který způsobuje nákazu, nepronikl ihned k srdci, ale „z vnitřních a nejspanilejších ouduov“ byl vyhnán do vnějších částí těla. Odtud pak mají vznikat neštovice, strupy, svraby a „jiné bolesti“, tj. boláky či rány.⁷⁴¹

Nejen sám vznik franské nemoci, ale i její modelový průběh projevující se na těle rozličnými kožními patologiemi je tudíž pevně dán postulovaným vlivem nebeských těles; aspekty Jupitera přitom dokonce měly chorobě vtisknout stálý soubor příznaků, kterými se poté typicky projevovала. V medicínském výkladu došly uplatnění také melothetické korespondence, jelikož viditelné projevy nemoci na krku nebo „na nádobí neb tejným oudu člověcím“ měly podle Koppa souviset se zmíněnými znameními Býka a Štíra, která tyto části těla ovládají, takže i v lokalizaci známek choroby měl být od počátku patrný specifický „nebeský imprint“.⁷⁴² Tuto úvahu potvrzuje také další poznámka Učedníka, že kvůli projevům „na dolejších oudu lidským“ se domníval, že ona nemoc „ne z moci nebeského Štíru, ale zemského spíše přichází, kterýž obyčejně ty dobré a poctivé ženy v Praze na Hradčanech a na Oujezdě při sobě nosí“.⁷⁴³ V tomto případě asi není komentáře potřeba.

Kopp rovněž ústy Mistra ujišťuje svého žáka o souladu tohoto iatromathematického učení s křesťanským pravověřím, když říká, že „moci Boží nic ujato není“ a že „všecko, cožkoli mocí a náchylností hvězd puosobí se, Boží vuoli a od počátku stvořenému pořádku přičítal sem“:⁷⁴⁴ limity působení nebeských těles jsou tedy jasně definovány a obsaženy v prvotním řádu světa stvořeného Bohem, jak se pravilo už v prvním citovaném úryvku z *Regimentu*.

Nahlédneme-li celý Koppův výklad týkající se franské nemoci prismatem historickomedicínským, můžeme nejpodstatnější zjištění shrnout následovně: výklad nebeského dění z hlediska raně novověkého lékařství zde spočívá v sémantizaci jednotlivých aspektů a pozic planet v pojmosloví galénovské humorální patologie a v jejich další transformaci (resp. operacionalizaci) do reálného světa lidských chorob a neduhů. Odtud je pak už jen krok k aplikaci osvědčených léčebných postupů, které by měly člověku pomoci podlomené zdraví znovu nabýt. Tento náš závěr je v souladu s citovaným tvrzením Allana Chapmana,⁷⁴⁵ že při (individualizované) diagnóze nemoci se aktuální nebeské

⁷⁴⁰ Ibid.

⁷⁴¹ Ibid.

⁷⁴² Ibid, fol. 133v.

⁷⁴³ Ibid, fol. 134r.

⁷⁴⁴ Ibid, fol. 134r.

⁷⁴⁵ Allan CHAPMAN, *Astrological Medicine* (op. cit.), p. 280.

události jako jakýsi klíč přikládaly na zjištěné zdravotní potíže pacienta a že se hledal, jak jsme dříve poznamenali, odraz proměn nebeských těles na pozemských tělech: v případě franské nemoci diagnostikovali lékaři a hvězdáři její původ, symptomy a průběh analogickým postupem, ovšem s univerzální platností pro chorobu jako takovou. Nemoc se tím stává v daném znakovém systému srozumitelnou a – což je možná ještě důležitější – terapeuticky uchopitelnou entitou.

I proto je souboj organismu s franskou nemocí, která v prvních desetiletích své existence na evropském kontinentu udeřila na postižené lidi vskutku se značnou prudkostí, interpretován v textu *Regimentu* co do způsobu, jímž tělo postihovala a kterým se s ní vyrovnávalo, v rámci tradičního humorálního patofyziologického konceptu: podle jeho pravidel se organismus snažil čelit podobným akutním a zhoubným chorobám (typicky moru) tak, že přebytečné, rozbouřené a zkažené vnitřní vlhkosti vypuzoval do okrajových částí těla, aby ochránil srdce, centrum života, a odvedl jedy skrz kůži ven (stejný princip se předpokládal u neštovic).⁷⁴⁶

Astrologické souvislosti nebezpečné choroby se dále tematizují v části „Proč franská nemoc tak dlouho trvá?“ Učedník se zde Mistra táže, proč toto onemocnění neustupuje, ačkoliv „taková moc nebeská“, tj. ony neblahověstné konstelace, už pominula. Uvádí analogii s morovými boláky, totiž hlízy, a jinými nemocemi, které mají vznikat z týchž (nebeských) příčin a mají rychlý průběh. Mistr mu detailně vysvětluje, že na rozdíl od hlízy, která velmi rychle končí a kterou lékaři nazývají „morbus acutus“, jde v tomto případě o jinou nemoc, „kteréž morbus cronicus říkají“ a která trvá velmi dlouho. Kromě toho je současně „morbus contagiosus, totiž nakazitelná neb poškrvňující nemoc“,⁷⁴⁷ a proto se neustále rozmáhá, jelikož lidé se beze strachu stýkají s těmi, kdo jsou nemocí nakaženi, užívají stejné věci a ovšem „i také frejírky obecné mají“.⁷⁴⁸

Stranou astrologických úvah Učedníka nezůstává ani otázka, proč chorobou neonemocní všichni lidé:

*Uče.: Poněvadž to jakž prve povědíno, zpuosobem a náchylností nebeskou přichází, kudy jest pak to, že ne každý tu nemoc mívá, poněvadž sic jeden každý těm hvězdám a moci neb usilování jich zároveň a jednostejně poddán a podmaněn býti má?*⁷⁴⁹

⁷⁴⁶ Dobová medicína se ale u syfilidy neodvolávala výhradně na astrologickou kauzalitu: existovali autoři, např. Fracastoro, kteří tvrdili, že nemoc se běžně vyskytuje v Novém světě a dokonce si povšimli dynamiky reakce s jejím patogenem u evropské populace při jejím šíření. Cf. K. ČERNÝ, *Mor...* (op. cit.), pp. 86–87.

⁷⁴⁷ KOPP, *Regiment*, fol. 134r.

⁷⁴⁸ Ibid.

⁷⁴⁹ Ibid, fol. 134v.

Mistr s odvoláním na Aristotelovu a Galénovu autoritu svému studentovi ochotně vysvětluje, vypomáhaje si také latinským citátem (*Nullum agens inducit effectum aliquem nisi ex dispositione passivi*), že „také ty hvězdy nic jiného učiniti mocí nemají a nikdy než toliko v těch životech, kteří k tomu náchylní, způsobní i také poddáni sú“.⁷⁵⁰ Na další zpřesňující dotaz Učedníka, jak tomu má rozumět, Mistr odpovídá:

*Mi.: I tak, jestliže ten a takový způsob aneb běh hvězd život, který plný k tomu způsobných vlhkostí najde, tehdy tím dokonaleji také moc svú v něm provozovati muože. Uče.: A jaké pak to vlhkosti bývají? Mi.: Nečistá, hrubá a melancholická krev, přílišná melancholia, hrubá a nečistá flegma spolu s cholerú smíšená jakožto flegma salsum a jiné takové věci (...).*⁷⁵¹

Mistr dodává, že kterýkoli člověk s takovými vlhkostmi upadá do franské nemoci, ať je to mocí a působením hvězd, anebo pobytem s jinými nakaženými osobami, nebo „jakžkoli jináče“.⁷⁵² Uvádí totiž, že takové vlhkosti se objevují „často od přirozeného a náchylného k tomu způsobu“ nebo pro neřádné zachovávání šesterá nepřirozeností, event. z obou příčin, „jako kdyby někdo, přirozený melancholikus jsa, melancholických krmí a jiných věcí požívati chtěl, kteréž melancholí živí a jí posilňují“.⁷⁵³

Toto je důležitá informace o kritériu, kterým byly v tehdejší medicíně detailněji specifikovány astromedicínské vlivy u jednotlivých humorálních typologií. Už Jan Černý uvádí, že „těla dobré krve a čistých vlhkostí“ a chovaná v dobré správě mohou úspěšně odolávat (morové) nákaze, a z pohledu humorální medicíny je to jen logické: dobový *terminus technicus* pro takový tělesný stav zněl *euchymia* (jejím opakem byla *cacochymia*). Jan Kopp koncept mechanismu nákazy zpřesňuje: roli v tom, zda člověk ochoří, měla podle lékaře sehrávat jistá individuální susceptibilita plynoucí z nepříznivé komplexe jedince, na kterou poté jaksi „nasedl“ vliv hvězd – z hlediska přirozeností přitažlivý, ale z pohledu zdraví ničivý. Stejně tak mohlo na nešťastníka „nasednout“ onemocnění formou nákazy od jiných osob. Sama nepříznivá a susceptibilní komplexe mohla být buď jevem momentálním a dočasným, způsobeným typicky nesprávnou životosprávou, anebo vlastností trvalou, danou člověku takříkajíc od přírody, a jedinec nadržící se pravidla o *sex res non naturales* mohl nevhodným postupem její kvalitu ještě zhoršit. Pak už stačil jen vliv hvězd nebo kontakt s nakaženým a neštěstí bylo dokonáno.

⁷⁵⁰ Ibid.

⁷⁵¹ Ibid.

⁷⁵² Ibid.

⁷⁵³ Ibid.

Přesuňme se nyní ke Koppovu výkladu o moru, neboť i zde tvoří hvězdy významný činitel, který mívá za následek vznik morové nákazy a její šíření. Základní příčiny moru jsou podle Mistra dvě: nakažené povětrí nebo nakažení úrody, totiž jídla a pití. Nákaza povětrí pak může mít opět dvě příčiny: nebeské a zemské. Učedník se proto táže:

Učedl.: Kterakž tehdy z nebeských? Mistr: Jak hvězdáří rozličně vypravují, jmenovitě když nešťastná planeta jedna k druhé v nešťastné místo přijde aneb s druhú lidského přirození protivnou světlostí proti sobě se postaví. Item Slunce aneb Měsíc jsúce nakažení skrze zatmění a nešťastní učinění, zvlášt' v nešťastným k tomu znamení, k kterýmž některé nebezpečné zlé světlo planet i také východ aneb západ hvězd v firmamentu vpojených častokrát mnoho připomáhají.⁷⁵⁴

Mistr informuje čtenáře o několika různých typech neblahých konstelací, které mohou prostřednictvím vzduchu vyvolávat mor. Koppův *Regiment* v tomto ohledu poskytuje zdaleka nejkonkrétnější i nejobsáhlejší údaje ze všech textů, které jsme dosud zkoumali: může jít o nešťastné konjunkce planet pod nepříznivým znamení, nebo o opozici jedné planety s jinou, přičemž druhá je vzhledem k lidské přirozenosti negativně aspektována. Dalšími příčinami mohou být zatmění Měsíce a Slunce, u nichž se postuluje nakažení zejména tehdy, jsou-li na nešťastném znamení; přitom mohou spolupůsobit ještě další aspekty jiných planet či východ a západ hvězd vsazených v nebeské klenbě. Efekt těchto vlivů se v sublunárním světě projevuje neblahým rozkolísáním přirozeného řádu:

Skrze něž povětrí proti časnému přirození v jiné a jiné nespuosobnosti proměnné býti musí, z kterýchž, praví filosofové, lidské přirození nakaženo bývá a k smrti přichází.⁷⁵⁵

Mechanismus působení jednotlivých nebeských konstelací na dolejší svět je popsán tradičním a již očekávatelným způsobem: nastává přirozenostní proměna povětrí, které se pak liší od své náležité podoby odpovídající roční době; odtud se pak „nákazou“ poškozují též lidská přirozenost a člověku hrozí smrt. Podobně jako u franské nemoci tematizuje Učedník také u moru problém lidské viny a Božího trestu – a stejně tak zde učitel svého učně ujišťuje, že „nic bez vuole Boha všemohúciho se neděje“⁷⁵⁶, nicméně že zabývat se těmito otázkami „to jest nad lékařské umění“ i nad jeho momentální lékařské předsevzetí, a doporučuje učedníkovi, ať se obrátí ke svatým písmům.

Vliv nebeských těles nepřímo zasahuje i do nakažení „pokrmuov a živností“: pokud obilí, ovoce, zelenina či víno rostou v roce, jehož období nejsou vyrovnaná, získávají určité

⁷⁵⁴ Ibid., fol. 143r.

⁷⁵⁵ Ibid., fol. 143r.

⁷⁵⁶ Ibid.

specifické negativní vlastnosti a zvláštnosti, které vyplývají z odchýlení přírodního koloběhu od pravé a přirozené povahy roku.⁷⁵⁷

A z toho, synu muoj, trvám, že již muožeš dosti světle vyrozuměti, poněvadž přirozený duch životní skrze povětří, které nás obkličuje, a vlhkosti tělesné skrze pokrmy tak, jakž jsem pověděl, pomalu nakažuje, že potom, když to na nejvyšší přijde a přirození déle sněsti nemuože, aby to odehnalo, že morní bolesti aneb jiné tomu podobné neduhy z toho pocházejí.⁷⁵⁸

Mistr o pár desítek řádek dříve mimoto předesílá, že pokud jde o různé příčiny moru, „takové věci vespolek se přidrží a jedno z druhého pochází“:⁷⁵⁹ tvrzení můžeme tudíž rozumět tak, že morovou nákazu vyvolanou působením nebeských těles (ať už půjde o tu či onu jejich konstelaci) chápe Kopp z pohledu raně novověké medicíny jako komplexní proces zahrnující nejen porušení povětří, z čehož pro člověka vyplývá vdechování zkaženého vzduchu, ale prostřednictvím téhož nedobrého povětří také poškození všeho živého, co se na zemi hýbe a roste, a tento stav pro lidi znamená přijímání porušeného (nebo přímo nakaženého) jídla a nápojů. Lidský organismus je schopen tolerovat tuto dvoucestnou nákazu jen do určité míry podle svých humorálních dispozic a v krizi jí podléhá, což pak *Regiment* ilustruje půvabným přirovnáním k syrovému a mokrému dřevu, které se zapálí až po nějaké době, ale zůstane-li v ohni, nakonec přece vzplane.⁷⁶⁰

Koppův Mistr se věnuje také otázce komet a jejich vlivu na zdraví; vysvětluje Učedníkovi, že se nejedná o žádné skutečné hvězdy, nýbrž o jakousi „hrubou parnost“, která se zvedá z vlhkých míst země a „potom se na výsosti zapálí a časem svým v vítr se obrátiti muože“, takže zejména v podzimním čase může způsobit zlou proměnu povětří a mor.⁷⁶¹ Kopp se tedy drží dobového výkladu o původu komet v sublunární sféře a on sám je řadí mezi jevy, dnešním pohledem řečeno, meteorologické, nikoliv astrální – proto se jimi zde už nebudeme speciálně zabývat; kromě toho máme za to, že jsme o souvislostech komet a nemocí dostatečně pojednali u Jana Berky z Chocně. Nepřehlédněme zde však slovní spojení „hrubá parnost“: s tímž označením jsme se setkali již u Jana Černého a také u něj bylo příčinou morového nakažení, které přicházelo na podzim, neboť svou horkostí narušilo přirozený podzimní čas.

⁷⁵⁷ Ibid., fol. 143v.

⁷⁵⁸ Ibid., fol. 144r.

⁷⁵⁹ Ibid., fol. 143v.

⁷⁶⁰ Ibid., fol. 145v.

⁷⁶¹ Ibid., fol. 144r.

Rozlučme se s tématem hvězdného vlivu u morových epidemií následující ukázkou, která tematizuje astromedicínské hledisko v protimorní prevenci:

Uče.: (...) Než muoj milý otče, prosím tebe, pověz mi, možné-li jest také pestilenci se varovati. Mistr: Mezi všemi, když z Božského hněvu nepocházejí, proti kterýmž žádný se vystřící ani varovati nemuož, nežli z jiných příčin, nejméně se té uvarovati muože, kteráž z náchylností planét pochází, zvlášt' těm lidem, kteříž těch jistých hvězd náchylnosti od přirození poddání jsou, kterémuž hvězdáři říkají podrobené aneb příjemné.⁷⁶²

Naděje vyhnout se morové epidemii, pokud představuje Boží trest, de facto neexistuje, sděluje nám Mistr, a mimoděk tím potvrzuje rámeček Boží vůle panující nad světem. Pakliže mor vychází z hvězdných vlivů, ani zde nemá být šance příliš velká, a je ještě snížena u těch lidí, kteří jsou vlivům týchž hvězdných těles ze své přirozenosti podřízeni – dozvídáme se, že takové přirozenosti se říkalo *podrobená* nebo *příjemná*, tj. přijímající (rozuměj daný nebeský vliv). Zatímco o několik stran výše představovala tato „humorální indispozice“ riziko snazšího onemocnění („život plný k tomu zpusobných vlhkostí“), zde, jen z jiného úhlu pohledu, naopak značí pramalou šanci se chorobě sahající kořeny až ke hvězdám předem vyhnout.

Jak už jsem předeslal, téma astrologické medicíny a jejích aplikací se v Koppově *Regimentu* nejvíce objevuje v závěrečném, šestém rozmlouvání, ve kterém se zabývá flebotomií, purgacemi, přípravou souvisejících léčebných prostředků a také posilňujících přípravků. Jednotlivé iatromathematicky relevantní pasáže budeme analyzovat postupně, s důrazem na ty prvky celé nauky, které jsme dosud v předchozích textech jiných autorů nezaznamenali; naopak ty rysy iatromathematiky, které se ukáží jako univerzálně přítomné ve všech lékařských spisech tohoto druhu, chceme u Koppova *Regimentu* okomentovat spíše stručně nebo v tom případě, že rozšíří náš obraz dobové medicíny o nová zjištění.

Poté, co Mistr nejprve vyložil o obecné užitečnosti flebotomie, otevírá se v souvislosti s vhodným časem pro pouštění i otázka působení nebeských těles. Učedník se dožaduje přesnějších informací o tom, jak z běhu „nebeských figur“ zjistit správný čas pouštění, neboť o tom nic neví. Mistr mu vysvětlí základní princip vlivu Měsíce, který jako planeta nejnižší a nejbližší ovlivňuje přibývání a ubývání vlhkostí v těle, a upozorňuje, že když Měsíc stojí na nevhodném místě zodiaku, má se čekat, „abychom toho času (...) bez veliké potřeby žádně žíly neodevírali“.⁷⁶³ Nejde zde však ještě o melothetické korespondence toho typu, o nichž

⁷⁶² Ibid., fol. 145v.

⁷⁶³ Ibid., fol. 156v.

jsme četli dříve například u Berky z Chocně (nepouštíme z žil na hlavě, stojí-li Měsíc na znamení Berana, kterému je podřízena, apod.), nýbrž o jakýsi protofyzikálně chápaný účinek: během průchodu první šestici znamení je k nám totiž Měsíc blíž a „provokuje také všecku mocnost v nás tím touže“. Při pohybu ve druhé šestici „v své mocnosti bývá mdlejší a zpozdilejší“, a proto je zde pouštění obecně vhodnější⁷⁶⁴ – riziko přílišné ztráty životních vlhkostí se totiž snižuje, dodáváme. Mezi dobou vhodnou k pouštění a přirozeností člověka samozřejmě existuje vzájemný vztah:

Flegmaticis jest pouštění v horkých a suchých znameních, totiž v Skopci a Střelci nejlép, cholericis v studených a vlhkých, totiž Raku a Rybách, melancholicis pak, ač by se jim kdy pouštění přihodilo, tehdy by jim bylo v teplých a vlhkých znameních nejlépe, totiž v nejprvnější polovici Váhy a Vodnáře, ačkolivěk ta studená a suchá znamení k pouštění žádnému neslouží, protože krev zdržují a zacpávají, však proto někteří v nich sanguineis pouštějí.⁷⁶⁵

Je zjevné, že také tato obecná flebotomická pravidla vycházející z kvalit u jednotlivých čtyř typů lidské komplexe směřují k vyrovnání protikladů a dosažení rovnováhy tím, že opačné kvality se díky pouštění na konkrétních znameních navzájem vyruší. Učedník je rozporem poslední věty, že studená a suchá znamení pouštění neslouží, a přitom se v nich používá sangvinikům, poněkud zmaten a ptá se, „čehož se tedy má držeti“: Mistr šalamounsky odpovídá, že nechává každého „při jeho důmyslu“, nicméně on doporučuje na daných znameních nepouštět.⁷⁶⁶ Detailní aparát astrologicky definovaného pouštění krve se odkrývá rovněž na následujících stránkách *Regimentu*: Mistr tam začleňuje do hledání vhodného okamžiku pro otevření žíly i další planetární konstelace, které mají vhodnou dobu pro pouštění limitovat:

Dále učí astronomí, že netoliko na běh Měsíce v zodyacu, nežli také na jiné jeho zpuosobnosti, kteréž od jiných planet přijímá, s pilností má šetřeno býti, jakožto času nového Měsíce, když Slunce s Měsícem v jednom znamení a gradu jmenovaného okrslku spolu se sejdou a coniunctionem udělají, bude Měsíc od Slunce velmi nešťastný učiněn, kterýž hvězdáři spálený a adustum jmenují, a protož nemá žádný bez veliké potřeby ani předtím, ani potom, až by ty dvě planetě přinejmenším třidceti graduov, totiž vo jedno celé znamení aneb dvanáctý díl toho jistého okrslku od sebe odstoupí, pouštěti.⁷⁶⁷

⁷⁶⁴ Ibid.

⁷⁶⁵ Ibid., fol. 156v.

⁷⁶⁶ Ibid., foll. 156v–157r.

⁷⁶⁷ Ibid., fol. 157r.

Učedník sděluje, že by se těmito pokyny rád řídil, kdyby jen věděl a mohl zjistit, jaké kdy nastávají aspekty mezi jednotlivými planetami. Mistr jej proto seznamuje s hvězdářským almanachem, jednotlivými astrologickými značkami a jejich významem; zmiňuje se také o tom, že podle starých Egyptanů měly existovat určité dny, kdy pouštění nebylo vhodné, nicméně on „ani z nebeského běhu a z hvězd, ani jiné žádné příčiny“ nedokázal zjistit, proč by toto omezení mělo připadat právě na dané dny, proto „nic o tom nedrží“.⁷⁶⁸ To je zajímavý postřeh vzhledem k odůvodnění vlivu nebeských těles na pouštění v rámci tehdejšího přírodně filosofického systému i medicíny, neboť prozrazuje, že lékaři platnost pouček stále ověřovali v praxi: zatímco u Měsíce, jenž má přitahovat vlhkosti a pohybovat se blíže či dále od Země, je vzájemná souvislost mezi přírodním děním a projevy v lidském těle zřetelná, a tudíž je jasné, proč se někdy flebotomie provádět nemá, pro ony dny starých Egyptanů dle Koppa nebeský běh žádné racionální zdůvodnění neposkytuje – nedává tedy smysl se jich v léčení přidržovat.

Následuje specifikace tzv. dobrého pouštění, které se řídí následující maximou: „Nežli pouštění krve žilami činí šťastných planet příznivý aspekt šťastné a dobré.“⁷⁶⁹ Rozlišuje se výborné, velmi dobré, prostřední a slušně dobré pouštění krve a specifikují se aspekty k němu příslušné, které si učedník může opět podle příslušných značek dohledat v almanachu.⁷⁷⁰ Teprve v tomto bodě přistupuje Mistr ve svém exposé k vyložení pravidel melothesie pod titulem „Který oud kterému znamení přináleží“:

*Dále neradí Ptolomeus i všickni astronomové, když Měsíc v jednom znamení jest, aby ten oud nebyl, kterýž tomu znamení přináleží, žádným železem dotýkán, neřku odvírán, aby z něho krev pouštěna byla.*⁷⁷¹

Je paradoxní, že zřejmě nedopatřením se zrovna v tomto jednoduchém bodě výkladu autor nebo tiskař dopustil omylu, když v seznamu korespondencí, jež jinak přesně odpovídají tradičnímu rozdělení, spojil Lva s břichem místo se srdcem a zády, zatímco znamení Panny, jemuž přísluší právě útroby, ze soupisu zcela vypadlo.⁷⁷²

Skeptický učedník se zdvořile ptá, „tak-li mnoho na takové fantazii záleží“, aby stálo za to se těchto pravidel při pouštění krve držet, Mistr jej však ubezpečuje, že se o žádnou fantazii nejedná a že k neštěstí často stačí malá špatná rána, která by dotyčnou část těla zasáhla,

⁷⁶⁸ Ibid., foll. 157v–158r.

⁷⁶⁹ Ibid., fol. 158r.

⁷⁷⁰ Ibid., fol. 158r.

⁷⁷¹ Ibid.

⁷⁷² Ibid., fol. 158v.

pokud by Měsíc současně stál na příslušném znamení.⁷⁷³ Aby závažnost tohoto pravidla doložil, vypráví Mistr Učedníkovi „jednu krátkou historii“, kterou viděl na vlastní oči a která se odehrála nedaleko jeho rodného města Landsberg v Bavorsku:

Přihodilo se tak, že v tom městě byl jeden dosti bohatý měšťtín, jménem Hanuš Hüber, ač dobře-li jeho jméno pamatují. Ten byl jednu prostou ranu v hlavu toliko skrze kuoži a skrze kost nic raněn, jedva třech prstov zdělí dosti malú a špatnú ranú; při tom jsem já byl, když mu barvíř tu ránu uvazoval, ješto se tu žádný skrz to ranění žádného nebezpečství nenadál, neb byl člověk čerstvý, silný a nestarý, ješto ani velmi nekrvavil a nebylo také toho podobenství, aby co zlého a škodlivého z toho přijíti mohlo. A byl po tom ranění jedva šest aneb okolo sedmi hodin živ a umřel proti všech naději a zdání, a když se nás několik o to staralo, jaká by byla příčina smrti jeho, nic jsme jiného najíti nemohli, než že Měsíc toho času běh svooj na Skopci měl a k tomu také jedva dvě hodině před sím upřímo proti Slunci v okršlku stál a opposici učinil, a protož musil ten nebožtík na tu maličkú ránu umříti, ješto by mu sic takových deset ran jedva zpuosobiti měli, aby ho od nich aspoň hlava zabořela.⁷⁷⁴

Při interpretaci celé příhody, kterou jsme se rozhodli citovat takto *in lato*, aby vynikl způsob uvažování raně novověkého lékaře o astrologických souvislostech nemoci, je nutno mít na paměti, že Jan Kopp nemohl při vysvětlení celého případu vystoupit z rámce humorálně založeného lékařství a příčiny nešťastného úmrtí musel hledat v tomto znakovém systému. Prismaticem dnešní medicíny bychom si mohli troufnout odhadnout, že dotyčný měšťtan nejspíše utrpěl subdurální krvácení, které pak vyústilo v jeho smrt, ale pro Koppa by byly takové úvahy *a principio* nemožné. Jako jediné smysluplné a vlastně zcela racionální vysvětlení pacientova skonu byly tudíž shledány pohyby Měsíce na nevhodném znamení a nadto ještě jeho opozice se Sluncem, která měla neblahý efekt úrazu umocnit. (Připomínám zde podobný příběh, který jsme četli v ukázce z díla Alberta Velikého ve 3. kapitole.) Skutečnost, že Mistr sám byl účastníkem celé tragické události, nejen autentizuje celé vyprávění, ale také verifikuje udané flebotomické a iatromathematické pravidlo. Z textu můžeme dovozovat, že po smrti měšťtana proběhlo jakési přešetřování události, jež se účastnili asi i další učení mužové, ne-li přímo lékaři, a že byl zkoumán také postup barvíře a podoba zranění, které by bylo za jiných astrologicko-medicínských okolností zůstalo pouhou tržnou ranou na hlavě.

⁷⁷³ Ibid., fol. 158v.

⁷⁷⁴ Ibid., fol. 158v.

Mistr vzápětí připojuje ještě druhý případ ze své praxe, s jehož pomocí zdůrazňuje význam a pravdivost melothetické korespondence při pouštění krve:

Více viděl jsem zde v Praze, že jeden maštalář toho času, když Měsíc na Vodnáři běh svůj měl a nešťastným světlem Saturna a Martisa nakažen, v hnát ničemnou prostou malou ranou raněn byl bez žádného ourazu nervov aneb svalov i jiných audův, musil jest na to umřítí, a od toho mu žádný učený ani neučený lékař spomoci nemohl, ješto by sic v šťastné chvíli by mu pak byli obě noze uťali, při hrdle zuostati mohl.⁷⁷⁵

Také tato kazuistika dokládá, že působení Měsíce na jednotlivé části těla je v dobovém lékařství skutečně chápáno jako významné a že tento vliv může být ještě posílen aspekty nepříznivých planet. Úraz, který utrpěl podkoní na noze, byť rána byla malá a nedotkla se šlach ani svalů, nebyl za dané konstelace léčitelný, i kdyby se snad dotyčný obrátil o pomoc k neučeným lékařům (jako by se tu nepřímo potvrzovalo, že v případě, kdy při záchraně zdraví selhávali profesionální lékaři, utíkali se pacienti i k amatérům). Závěrečné přirovnání, že za jiných a šťastnějších (astrologických) okolností by naopak dotyčný podkoní mohl přijít o obě nohy, a přesto by přežil, má jen podtrhnout nesmírnou, skrytě působící a potenciálně i docela nebezpečnou moc nebeských těles.

V další pasáži se Kopp podrobněji věnuje vlastnostem dobrého barvíře, uvádí obsáhlý seznam žil, z nichž se používá, a specifikuje k nim příslušné neduhy, od nichž má flebotomie ulevovat:⁷⁷⁶ u chování, které je doporučeno po pouštění krve, zaujme popis jakési relaxace takzvaného *krevníka*, který pak pokračuje doporučeným jídlem a nápoji.⁷⁷⁷ Následuje oddíl věnovaný pouštění krve baňkami – i při jejich aplikování se projevují některé iatromathematické aspekty, hledá-li se k tomu nejvhodnější čas:

Potom učí staří, že při počátku měsíce, protože vlhkosti ještě nejsou hnuty i také vzhuoru nezevřely, též při konci měsíce, neb toho času vlhkostí jest málo, a že jsou se samy umenšily.⁷⁷⁸

Baňkování přitom funguje jako jakási mírnější verze flebotomie doporučovaná lidem „mdlým“ a těm, kdo lehce omdlévají nebo nesnesou pohled na krev, ale kteří přitom pouštění potřebují (baňkami mohou dle Koppa pouštět krev už i děti starší tří let). Také tento oddíl je Koppem sestaven velmi detailně, takže se seznamujeme nejen s klasickým

⁷⁷⁵ Ibid.

⁷⁷⁶ Ibid., foll. 158v–160v.

⁷⁷⁷ Ibid., foll. 160v–161r.

⁷⁷⁸ Ibid., fol. 162r.

pouštěním baňkami, ale též s tak zvanými suchými baňkami, „kteréž bez sekání se přísazují“ a o nichž jsme se u Berky nedočeti.⁷⁷⁹

Přichází velmi podrobná část věnovaná purgacím: v úvodu je stanoveno a z hlediska humorálního a přirozenostního podrobně rozebráno deset kritérií, ke kterým lékař musí přihlížet, když takové počišťování ordinuje.⁷⁸⁰ V pořadí sedmým z těchto kritérií je čas a zde opět vstupují do hry (respektive souhry) iatromathematické faktory, a to do takové míry, že ke zbývajícím třem kritériím se Kopp vrací až o čtyři folia později a pojednává o nich velmi stručně na pouhé třetině strany.⁷⁸¹ Jaké astromedicínské zřetele tedy musel raněnovověký lékař podle Koppa mít při purgacích na paměti?

Na prvním místě se s odkazem na Avicennovu autoritu uvádí, že nebezpečné jsou purgace „pod Canicula a před Canicula“: Mistr citacemi z mnoha dalších hvězdářů vysvětluje učedníkovi, oč v případě této Psí hvězdy jde⁷⁸² – je ze své přirozenosti velmi horká, a když se při svém běhu připojuje ke Slunci, ovlivňuje negativně jak naše tělo, tak i jiné věci na tomto světě. (Jak víme z jedné z předchozích kapitol této práce, někteří lékaři během horkých letních dnů pod její vládou ani neléčili.)

Učed.: Již jsem od tebe slyšel, že ta hvězda naše těla i jiné věci přílišnou horkostí obtěžuje, však proto ještě nerozumím, proč by ty časy purgací neměla přijímána býti. Mi.: To nám vysvětluje Galénus v pátém Commentu čtvrté partikule Aphorismorum, řka, že toho času pro přílišnou horkost naše moc jest v nás zemdlená, kteráž skrze purgací ještě více by zemdlena býti musela. Také poněvadž by nás zevnitřní horkost obkličovala a táhla vlhkosti k kůži anebo k zevnitřním audům a purgací vnitř k sobě, a tak by její mocnost aneb užitek skrze to hyndrována byla, rovně jakož vídáme, když kto po purgací do teplé vody vsede, že její skutečnost zastavena bude.⁷⁸³

Podobně jako jsme to pozorovali už v případě volby vhodného času pro pouštění krve s ohledem na jednotlivé humorální typy, musí se na živlové kvality brát ohled i při plánování purgace. Doba Psí hvězdy je u purgace kontraindikací, jelikož zdraví člověka se nesnadno vyrovnává už se samotným působením této hvězdy a oslabující efekt purgace na tělo by se tak ještě prohloubil, a dané tvrzení je podpořeno míněním Galéna. Další kontraindikací je situace, při které by vnější horkost způsobená touto nepříjemnou hvězdou vytáhla z těla spolu s vlhkostí i sílu purgace, což by bylo na překážku účinku celého postupu.

⁷⁷⁹ Ibid., fol. 162v.

⁷⁸⁰ Ibid., fol. 163r.

⁷⁸¹ Iatromathematické faktory ibid., od fol. 164r; zbylé tři na fol. 168v.

⁷⁸² Ibid., fol. 164r.

⁷⁸³ Ibid., fol. 164v.

Ohled na Psí hvězdu však není jediným astromedicínským faktorem, který se při počítání musí brát v úvahu. Jako druhý faktor Mistr Učedníkovi předkládá, že „nejpřednější astronomové v tom se srovnávají, že na běh Měsíce musí péči míti“ a že pro nejlepší účinky se mají purgace odehrávat tehdy, kdy se Měsíc ocitá na vodnatých znameních.⁷⁸⁴ Také pro formy purgací, ať už v nápojích, v lektvarech nebo v pilulích, je důležité vědět, pod kterým znamením je nejlépe podávat jejich konkrétní typ: lektvary, stojí-li Měsíc na Raku, nápoje na Štíru a pilule na Rybách; znamení Vah a Vodnáře pak fungují jako univerzální pro podání všech typů purgací.⁷⁸⁵ Ani těmito radami se však potenciál astrologie pro správné načasování purgace nevyčerpává:

*Nadto učí nás také na jiných planetách běh zření míti, pravíc, když kterého šťastného planéty přátelský aspect přitom nalezen bude, že purgací mnohem bezpečnější a šťastnější bude, a poněvadž ty vlhkosti, kteréž vytahnutí obyčej má, odporného přirození jsou, tehdy každá potřebuje podlé její přirození také zvláštního planéty. Uče.: Kterak tomu mám rozuměti? Mi.: Takto, chceš-li flegmu purgovati, hledej dobrého aspektu Slunečného, jakožto ten aspect Δ trinus aneb sextilis * býti může. Pakli chceš choleram purgovati, tehdy hled' na příznivý aspekt Veneris, jakožto coniunctí \oslash oposicí \oslash , sextilis * aneb trinus Δ (...).⁷⁸⁶*

Třetím faktorem jsou tedy planetární konstelace. Učedník tu pokládá Mistrovi velmi zajímavou otázku, a sice zda se purgace mohou podávat i tehdy, když mezi sebou Měsíc a planety žádné aspekty nemají. Mistr mu sděluje, že to lze, ale že purgace není „tak výborná“, poté upřesňuje:

Ale učený lékař, kterýž by při tom, jakož každému přináleží, astronomus byl, může toho dne lepší hodinu vobratí, která by se k jeho potřebě nejlépe trefila, jako když ten planéta, kteréhož způsobu tyto aneb jiné vlhkosti purgovati potřeboval by, v mocným místě nebeským, jakožto v svém vlastním domě neb v pozdvižení, triplicitatu aneb terminu nalezen byl, také jestliže by k té hodině býti mohlo, kterúz by ten jistý planéta své spravování aneb moc měl, tehdy by tím lépe bylo.⁷⁸⁷

Mistr zde odhaluje velmi subtilní interpretační aparát, který mohl lékař využívat při stanovování purgace a o kterém jsme zatím u předchozích autorů nic neslyšeli, a následně podává jeho zpřesňující výčet: specifikuje, na které vlhkosti jak působí která planeta, jak

⁷⁸⁴ Ibid., fol. 164v.

⁷⁸⁵ Ibid., fol. 164v.

⁷⁸⁶ Ibid., fol. 164v–165r.

⁷⁸⁷ Ibid., fol. 165r.

ovlivňuje purgaci apod.; doplňuje i přehled tzv. planétních hodin, které udávají časový úsek vlády jednotlivých planet během dne a také části těla, které se v tyto časy purgovat nemají (např. v hodinu Měsíce „mozk nemá purgován býti“).⁷⁸⁸ Ještě předtím vyloží také svůj vlastní přístup k počišťování a jeho závislosti na jednotlivých konstelacích.⁷⁸⁹

Pozorujeme, že hodlal-li lékař přistoupit k volbě purgace (ale vlastně též pouštění krve) skutečně odpovědně, tj. jako k součásti terapie pro konkrétního pacienta a v souladu se znalostmi tehdejší lékařské i hvězdářské nauky (znalost astronomie se jednoznačně – a to nejen v daném úryvku – předpokládala jako součást kompetence lékaře), musel v iatromathematickém kritériu pracovat s celou řadou faktorů. Ty byly uspořádány hierarchicky a na dalším stupni této výkladové struktury se stále detailněji specifikovaly. Na některé astronomické jevy byl nucen brát ohled v každém případě (Pší hvězda, pohyb Měsíce ve znameních), neboť byly chápány jako univerzálně platné pro všechny pacienty; jiné zohlednit mohl, ale nemusel (aspekty planet, planetní hodiny), neboť ty už byly takříkajíc designovány individuálněji a měly spíše precizovat počištění u pacienta směrem k co nejlepšímu výsledku.

Koppův Učedník je astromedicínskou naukou velmi zaujat, a tak v půvabně stylizovaném dialogu svého Mistra prosí, aby mu vyložil ještě další její details, neboť v Českém království ani v německých zemích se hvězdářství údajně již nemá od koho naučit – mnozí učené muži, mezi nimiž je uveden i Václav Faber jako „doktor Václav z Budějovic“, už zemřeli. Mistr mu jmenuje urozeného pána Jana (Zajíce) z Hazmburka a na Budyni, který je v astronomii „tak gruntovně a vysoce učený jako jeden z velmi znamenitých doktoruov“, avšak učedník jako chudý namítá, že takového pána jistě nemůže žádat o to, aby ho učil.⁷⁹⁰ Mistrovi tedy nezbyvá, než aby odhalil ještě další část hvězdářského umění, a vyloží svému žákovi nauku o domech, o pádu a povýšení planet, o tzv. terminech neboli cílech planet, na kterých se jejich moc trojnásobně posiluje, a konečně o tzv. facies planet neboli jejich tvárnostech. Nyní je Učedník již spokojen:

Uče.: Muoj milý otče, chci to rád za vděk přijíti a na tom také dosti míti, neb mi se zdá, že jsi ze mne neřku lékáře, ale také i hvězdáře učinil. Mi.: Ačkolivěk ještě daleká chyba, však proto jest lépe toto málo věděti než ovšem nic. Uče. Věř mi, kdyby naši čeští lékaři těch věcí polovici znali, dobře hrdě by na mysli měli, jako by o tom rabbi byli, a jim déle žádné zprávy vo tom potřebí nebylo.⁷⁹¹

⁷⁸⁸ Ibid., fol. 166r.

⁷⁸⁹ Ibid., fol. 165v.

⁷⁹⁰ Ibid., fol. 166v.

⁷⁹¹ Ibid., fol. 168r.

Je možné, že týž pocit jako Učedník sdílí po seznámení s mnoha hvězdářskými prvky v Koppově lékařském díle už také čtenář/ka těchto řádků; podobně jako Mistr však musím upozornit, že iatromathematická nauka dosud nebyla vyložena celá a naši pozornost si zaslouží ještě několik dalších důležitých míst textu. Než k nim přistoupíme, povšimněme si Koppova pošťouchnutí směrem k obci českých lékařů: jejich povědomí a znalosti o této nauce nejenže nemají být valné, ale i kdyby byly jen poloviční, hned by se prý v astromedicíně považovali za mistry, kteří o ní již více vědět nepotřebují.

Správné purgování totiž nezávisí pouze na čase, kdy se podává, ale i na přípravě organismu a prostředků užívaných k tomuto terapeutickému úkonu – a také během tohoto procesu sehrává iatromathematika svou úlohu. Nejprve na věc Mistr pohlíží z hlediska humorální fyziologie a přikládá značnou důležitost tomu, aby bylo tělo na purgaci připraveno s ohledem na náležité trávení – dozvídáme se, že lékaři před počišťováním podávají „digestiva“ a že je to tak vždy lepší:

Neb Hyppocrates praví, že se těla přistrojená purgovati mají, a ne ta, kteráž syrových nepřistrojených vlhkostí sú plná. Uče.: Naší čeští apatékaří nemají toho obyčeje, nežli měj jeden syrové, vařené aneb pečené vlhkosti v sobě, oni hned beze všeho rozdilu a šetrnosti purgaci dávají. Mi.: To tím lépe nic není, než o tom bych držel, kdyby oni masti a flastry dělali aneb vody pálili jako doktorové řídí a poručují, a jak sú se učili, jich umění okazuje, bylo by jim tisíckrát spasitedlnější, nežli tak lidi svým nerozumným purgací dáváním o jich zdraví připravují a z peněz šidí, skuoro sem česky pověděl, jakž v krčmě obyčej jest.⁷⁹²

Podle svědectví Koppova *Regimentu* čeští lékárníci nepřihlížejí k jednotlivým fázím trávení, během nichž tělo postupně zpracovává jednotlivé humorální kvality z potravy, a podávají lidem purgace bez ohledu na konkrétní stupeň zažívání. I zde se projevuje zájem Mistra o co nejpřesnější zacílení léčebného prostředku – a svým způsobem připomíná snahu moderní medicíny o aplikaci ideálního množství toho či onoho léku v nejpříhodnější čas z hlediska pacientových zdravotních dispozic. Ony syrové vlhkosti tu odkazují k prvnímu stupni trávení v žaludku, během něhož se dle Hippokrata purgovat nemá; vařené ke druhému stupni, jež mělo probíhat v játrech, a pečené vlhkosti k nejvyššímu stupni zažívání odehrávajícímu se v žilách. Závěrečná Mistrova replika reprezentuje jakýsi topos v zobrazení vztahu mezi lékaři a lékárníky: ti se mají raději držet své profese, neničit lidem svými radami zdraví a navíc je neobírat o peníze.

⁷⁹² Ibid., fol. 170v.

Mistr svého žáka informuje, že učení lékaři rozeznávají mnohem víc rozličných typů nevhodných vlhkostí („choleram přirozenú, choleram citrinam, choleram vitellinam, choleram abustam, choleram prassinam“ apod.)⁷⁹³ a každou připravují k odvedení a purgují „zvláštním lékařstvím“ a jiným způsobem; vyžaduje to však více důmyslu, než by to „neučený laik vyrozuměti mohl“. A zde vstupuje do hry iatromathematický faktor:

A poněvadž již (jakž jsi slyšel) přístupné strojené lékařství před rukama máš, tehdy měj pilnost, byl-li by nebeský aneb planetský běh tvému předsevzetí na pomoc čili nic. Uče.: Kterak pravíš, že nemáme také v tom připravování na hvězdy zření míti? Mi. Poněvadž to činíš při jiných zevnitřních věcech, jakožto když se štěstí neb neštěstí časného obchodu dotýče. Uč.: Kterak pak v tom učiniti mám? Mi: Hled', aby Měsíc byl na Blížencích aneb na první polovici Váhy, aneb na Vodnáři a Jupiter aby byl s Měsícem v přátelském aspektu anebo hledění, buďto coniunctio, oppositio, trinus aneb sextilis mezi těmi dvěma planéty, tehdy jest dobré (...).⁷⁹⁴

Učedník nemůže uvěřit, že dokonce i při přípravě, tj. jakémusi vybudování vlhkostí k purgaci je nutno brát ohled na konkrétní konstelace. Je to jako v každém jiném konání, třeba při zjišťování štěstí v obchodu, poučuje jej Mistr, a připojuje specifické kombinace aspektů, které mají zaručit úspěch. V dané pasáži není vyloženo, proč se má přihlížet právě k těmto dvěma nebeským tělesům: podle mého názoru jsou vzata v potaz proto, že Jupiter má všeobecně posilovat tělesné síly, zatímco Měsíc funguje jako planeta vytahující z těla vlhkosti. A protože purgované vlhkosti jsou trojího typu a každá má jiné vlastnosti, nemůže purgaci podporovat planeta mající „stejné přirození“ jako vlhkost:

Jakožto jmenovitě strojení anebo připravování flegmy fedruje planéta Slunce a Měsíc překáží, a strojení cholery fedruje Venus a Márs překážku činí, a melancholie strojení fedruje Jupiter a Saturnus odpor činí.⁷⁹⁵

Vidíme, že Mistrem jsou zde pro „strojení“ jednotlivých humorů jmenovány stejné planety jako v případě hledání optimálního načasování pro jejich purgaci, které jsme uvedli výše; vnitřní racionalita celého systému je tedy opět založena na vyrovnávání protikladných kvalit nebeských těles a tělesných šťáv. Kupř. cholery, která je horká a suchá, pomáhá purgovat Venuše, jež má v astromedicíně přisouzenou kvalitu studenou a vlhkou, a naopak purgaci má bránit Mars, jenž je horký a suchý jako cholera sama.

⁷⁹³ Ibid., fol. 171r.

⁷⁹⁴ Ibid., fol. 171r.

⁷⁹⁵ Ibid., fol. 171r.

Učedník se znovu nestačí divit, neboť Mistr mu prý sděluje podivuhodnou věc „a nám Čechuom neznámú a neslýchanú“, a táže se mistra, zda ji může uvést ve všeobecnou známost – Mistr svoluje.⁷⁹⁶ Toto tajemství je učedníkovi důvodem, aby se dle svého mínění opětovně vyslovil proti mnoha nekompetentním poskytovatelům lékařské péče v Čechách první půle 16. století:

Uče.: Musím opět na naše apatykáře, maléře, popy, barvíře, baby a jiné neučené jim podobné lidi nastúpiti, kteříž netoliko při takovém připravování, nežli také při purgacích ani na nebeských planet, ani na zemskou náchylnost patří. Ó, kolikrát oni mně a mým dobrým přátelům purgací prodali a o to malú péči měli, kterak aneb kdy jsme je přijímati měli. Mi. Neb jsou sami nevěděli, medle kdot' má ty voly, abych slezským příslovím pověděl, naučiti, aby ostré a subtilné řeči Ptolomea rozuměti mohli, kteříž jedvá rozuměti mohou, co jest v jich Luminare maius aneb minus napsáno, neřku že někteří ani Hippokrasova učení jeho žádného slova ani čtú, ani rozuměti mohou, ano také ovšem nic o Galénovi, Avicennovi vědí a snad i tomu českému herbáři jedva čtvrtý z nich rozumí.⁷⁹⁷

Daný úryvek z *Regimentu* je pro nás podstatný ani ne tak vzhledem k zobrazenému pnutí mezi sférou graduovaných doktorů a těch, kdo poskytovali pacientům pomoc coby lékaři neučení, ale jako možná reflexe autentické léčebné praxe, během které se v širším měřítku ohled na takto sofistifikované iatromathematické postupy pravděpodobně nebral, a pokud ano, předpokládal bych jej v určité podobě nanejvýš u lékárníků. Zjevná ironizace konkurentů v léčení by totiž navzdory subjektivnímu textovému podání neměla překrýt skutečnost, že posměšky zejména směrem k apatykářům musely mít oporu v realitě, jelikož jinak by pro čtenáře nebyly srozumitelné ani věrohodné. Dovožuji proto, že ve sféře pololidového a lidového (samo)léčení se z hierarchicky uspořádaných astromedicínských faktorů, jak jsme je definovali, uplatňovaly ty s univerzální platností (typicky pohyb Měsíce ve znameních a melothetické korespondence, nejspíše také ohled na individuální humorální typ vzhledem k pouštění a možná i počišťování).

Podle běhu planet se volil také čas „tracení“, které představovalo alternativu purgací,⁷⁹⁸ a stejně tak čas pro podávání klystýrů: u obou lékařských intervencí mělo být dbáno šťastného postavení planet a obzvlášť pozitivně aspektovaného Měsíce; doporučeny byly i některé konkrétní pozice na znameních.⁷⁹⁹

⁷⁹⁶ Ibid., fol. 171r.

⁷⁹⁷ Ibid., fol. 171r.

⁷⁹⁸ Ibid., fol. 181r.

⁷⁹⁹ Ibid., fol. 183r.

Poslední sférou, do níž podle Koppa vstupují iatromathematické faktory, je příprava „lékařství posilujících“, a to jak pro celé tělo, tak pro jeho jednotlivé části.⁸⁰⁰

*Ale prvé nežli je vyčítati počneme, chci od tebe přístupný čas podlé hvězdářského učení naučiti vyvoliti. Nejprv, když by všecko tělo mdlé bylo a ty že by tu mdlobu změnititi chtěl, tehdy hled', aby to znamení Váha na vejchodu aneb v horoscopo stála a aby od žádného zlého planéty nebyla nakažena a nešťastnú učiněna; též také pán toho znamení Váhy, rozuměj Venus, a varůj se s pilností, aby Měsíc toho času na počátku aneb v prvním domě nestál, však aby byl sice šťastným planétu přátelským aspectem obveselen, a měj pilnost, aby také proti pánu šestého ani osmého domu postavený nalezen nebyl (...).*⁸⁰¹

Jak můžeme porozumět tomuto sofistickovanému astrologickému sdělení v kontextu raně novověké medicíny, jejích postupů a cílů? Smysl uvedených pravidel a omezení totiž Koppův Mistr nijak nevysvětluje, pouze je předkládá jako fakt. Vyjděme z nám již známých symbolických a přirozenostních hodnot, které jsou jednotlivým planetárním proměnným v celém systému významů iatromathematické nauky přisouzeny, a pokusme se dané konstelace interpretovat pohledem dobového lékaře.

Znamení Vah, které představuje vyrovnanost a takový čas roku, během něž se navzájem vyvažují jak délka dnů a nocí, tak i živly protichůdných kvalit, můžeme z hlediska zrcadlení nebeských a pozemských událostí interpretovat jako prostředek, s jehož pomocí člověk znovu nabude rovnováhy ve svém těle, a současně také jako cíl takového snažení. Proto musí být Váhy příznivě aspektovány a s nimi také vládce tohoto znamení, planeta Venuše. Měsíc, jenž, jak víme, funguje v astrologii jako nejvíce dynamický a nejvíce vlivný faktor vzhledem k proměnám na Zemi a svému působení na vlhkosti, má být rovněž příznivě ozářen, přičemž nesmí stát v prvním domě. Protože první dům bývá podle tradiční astrologické nauky vykládán jako jakési východisko a počátek jednání, domnívám se, že tato vlastnost by v kombinaci se zmalátnující mocí tradičně přisuzovanou Měsíci nepůsobila během úsilí opět nabýt zdraví příznivě; stejný důvod se nejspíše skrývá za snahou vyhnout se nepříznivým aspektům se šestým a osmým domem, jelikož ty v astrologii symbolizují dům zdraví a nemocí a dům smrti. Mimoto má Měsíc „nestupovati doluov nežli vstupovati nahoru“⁸⁰² a tento doporučený pohyb na základě analogie pravděpodobně opět znamená posilující efekt pro zdraví.

⁸⁰⁰ Ibid., fol. 183v.

⁸⁰¹ Ibid., fol. 183v.

⁸⁰² Ibid., fol. 183v.

Sledujeme tedy, že jednotlivé astronomicko-astrologické charakteristiky pohybů nebeských těles představují popis dění, kterým se manifestuje vzájemná provázanost a zrcadlení mezi světem hořejším a dolejší, přirozenostním. Avšak na rozdíl od dřívější situace, kdy Učedníkovi (a čtenáři) Mistr tuto řeč hvězd přetlumočil do jazyka a pojmů soudobého lékařství, aby jí mohl ohledně vlivu na zdraví dobře porozumět, zůstává tentokrát dekódování Mistrova sdělení ponecháno už na čtenáři samotném. Právě toto je moment, při kterém se může v astronomicko-astrologickém popisu uplatnit též prvek magického myšlení: vždyt' zmizí-li překlad těchto pohybů hvězd a planet do (dobově) racionální matrice humorální medicíny, stávají se nebeská tělesa vskutku jakýmsi zdroji kouzelných vlivů, jež shůry zasahují do zdraví člověka svou tajemnou silou a vylévají na něj svou moc.

Co se týče posilujících lékařství pro jednotlivé části těla, nachází zde znovu své uplatnění melothesie, avšak v opačném smyslu, než tomu bylo u pouštění krve: zde se má „podle pořadu znamení a oudův rovnati, kteréž znamení jednomu každému oudu obzvláštně přináleží“ (tj. např. při „mdlobě hrdla“ má být Měsíc na Býku, jemuž je tato část těla podřízena);⁸⁰³ stejné pravidlo se týká také hojení a rovněž zde se doporučuje sledovat konkrétní pohyb Měsíce, neboť aplikace léčebného postupu je založena na analogii: Měsíc má být vzestupný při posilování horní půle těla a sestupný při posilování dolní poloviny.⁸⁰⁴

Na rozloučenou s iatromathematickým aparátem dobového lékařství si Mistr pro svého Učedníka připravil ještě stručný výklad o poměrně sofistikované otázce, a sice o „rozdělení přirozené síly“:

*Potom to věz, že přirozená síla, kteráž v játrách a v žaludku svouj příbytek má, na čtvero se dělí, totiž appetitiva aneb attractiva, totiž žádostivá aneb k sobě přitahující, a retentiva, totiž zachovávající, digestiva, totiž zažívající, a expulsiva, totiž odhánějící. Tyto čtyři skutečnosti přirozené síly bývají také podle obzvláštního běhu planet nejpříležitěji posilněny (...).*⁸⁰⁵

Mistr učedníkovi vysvětlí, že o zažívající a odhánějící síle už „jest prve dosti povědno“, neboť při volbě času k purgaci jde právě o posilování odhánějící síly, zatímco u přípravy před purgací se jedná o posílení zažívající síly.⁸⁰⁶ Každé z těchto dílčích přirozených sil jsou totiž v systému humorální fyziologie opět přisouzeny konkrétní kvality: appetitiva nese horkou a suchou, a proto může být posilněna skrze horké a suché znamení, jimiž jsou

⁸⁰³ Ibid., fol. 183v.

⁸⁰⁴ Ibid., fol. 183v–184r.

⁸⁰⁵ Ibid., fol. 184r.

⁸⁰⁶ Ibid., fol. 184r.

Skopec, Lev a Střelec.⁸⁰⁷ Chce-li tudíž člověk této síle v sobě pomoci, podaří se mu to dle Mistrova návodu nejlépe tehdy, pokud se Měsíc pohybuje v těchto znameních, není nepříznivě aspektován a naopak je posilován Jupiterem (ten, jak víme, značí celkové posílení organismu).⁸⁰⁸ Podobně je tomu u síly zachovávající, jejíž kvality jsou studenost a suchost, a tak bude opět posílněna nejvíce při průchodu Měsíce studenými a suchými znameními, to jest Býkem, Pannou a Kozorožcem, a ovšem příznivým aspektem Jupitera.⁸⁰⁹ Mistr u každé z přirozených sil doporučuje, aby se v této době nejen přijímalo lékařství, ale aby se pod těmito aspekty také připravovalo, neboť:

*Tehdy ta věc s lepším skutkem bude, když by také času těch planet v apatéce strojená a připravována byla etc.*⁸¹⁰

Jako praktický pomocník při řešení různých zdravotních situací, u nichž by se mělo vzít v úvahu astromedicínské hledisko, slouží oddíl závěrečného rejstříku *Regimentu* nazvaný „O některých astronomických kusích k vědění potřebných“, který obsahuje bezmála čtyřicet dílčích a návodných formulí, např.: „Na kterou čtvrt Měsíce komu se pouštěti hodí“, „Na kterých znameních která purgací dávána býti má“, „Vyvolení času k purgacím podle planet běhu“ a podobně.⁸¹¹

Rozlučme se s Koppovým *Gruntovním a dokonalým regimentem* slovy Mistra, který průběžný výklad iatromathematických principů v celém svém šestém rozmlouvání vhodně uzavřel slovy: „A to buď o vyvolení času ke všem lékařstvím povědíno.“⁸¹²

6. 6 Oldřich Velenský z Mnichova a zdraví jako zrcadlení obecného vztahu mezi mikrokosmem a makrokosmem

Životopisné údaje o tomto tiskaři, překladateli a autorovi náboženských polemik, jenž kromě toho projevil seriózní zájem rovněž o medicínské otázky, nejsou zcela jednoznačné. Narodil se kolem roku 1495; k r. 1515 je doložen jako bakalář v Praze.⁸¹³ Pobýval v německých zemích, kde se měl vyučit knihtisku (Basilej nebo Norimberk),⁸¹⁴ a podle

⁸⁰⁷ Ibid., fol. 184r.

⁸⁰⁸ Ibid., fol. 184r.

⁸⁰⁹ Ibid., fol. 184r.

⁸¹⁰ Ibid., fol. 184r.

⁸¹¹ Ibid., fol. 201v–202r.

⁸¹² Ibid., fol. 184r.

⁸¹³ Jaroslav KOLLÁR s. v. Velenský, in: *Lexikon české literatury, sv. 4/II U–Ž* (ed. Luboš MERHAUT), Praha 2008, p. 1275, coll. 1–2.

⁸¹⁴ Ibid.

některých pramenů studoval ve Wittenbergu v době Lutherova působení.⁸¹⁵ Podobně jako několik z výše zmíněných lékařů měl blízko k Jednotě bratrské: v Mladé Boleslavi pracoval v tiskárně Mikuláše Klaudyána a později si založil i vlastní tiskařskou dílnu v Bělé pod Bezdězem, ve které vydal mj. první české překlady z děl Erasma Rotterdamského a Martina Luthera.⁸¹⁶ Tiskárna však roku 1521 při požáru vzala zaskvě; poté se Velenský nejspíš stáhl do ústraní, k r. 1530 pobýval v Nových Benátkách.⁸¹⁷ Jako rok jeho skonu bývá uváděn letopočet 1531 a k témuž roku je doloženo také sepsání jeho díla *Spis, že člověk může před morem ujít* (titul není původní), který nicméně vyšel až jako *opus posthumum* roku 1538⁸¹⁸ a jehož rozboru z hlediska astrologické medicíny se budeme dále věnovat. Petr Voit uvádí, že překlad krátké německé pranostiky, kterou Velenský vydal r. 1519, byl motivován nejspíš komerčními ohledy a potřebou udělat si reklamu pro svou oficínu;⁸¹⁹ pokládám za možné, že zde působil i další autorův zájem, a sice o oblast přírodní filosofie a astrologie, vyjádřený později právě v naučení o moru.

Sepsání spisu tematizujícího tuto chorobu právě k roku 1531 nejspíše nebylo náhodné: jak jsme už sledovali, v letech 1529–1531 postihly české země dvě morové vlny a vznik Velenského díla spadá do stejné doby jako reedice protimorního spisu Jana Černého (1530) nebo literární produkce Jana z Chocně s obdobnou tematikou (1531, 1532). Edice Velenského textu, která pochází až z r. 1538, zase koinciduje s druhým vydáním Choceňského příručky, jež bylo pravděpodobně vedeno obavou z nadcházející morové rány, takže podobnou motivaci můžeme odhadovat i v tomto případě. Velenského spis, který je opět součástí sborníku lékařských spisů z knihovny Národního muzea, se však nedochoval v úplnosti: v exempláři tisku chybí vrstva A, a bohužel tak postrádáme předmluvu, která by nám pomohla blíže objasnit motivaci k sepsání díla i prodlevu v jeho vydání.⁸²⁰

Hned v úvodu zachované části se ocitáme uprostřed Velenského líčení morové epidemie: k jejímu šíření a riziku nákazy uvádí analogii k šíření moru mezi zvířaty, neboť mezi

⁸¹⁵ Cf. Filip HRBEK, Czech-written Prints on Plague: 16th Century. In: *Plague between Prague and Vienna* (edd. Karel ČERNÝ – Sonia HORN), Praha 2018, p. 46: vychází zde z Pumprlova Knihopisného slovníku. Naopak Petr Voit tvrdí, že „we have no record of Velenský’s life in the four years after his graduation in 1515 (...)“ Cf. Kamil BOLDAN, Bořek NEŠKUDLA, Petr VOIT: *The Reception of Antiquity in Bohemian Book Culture from the Beginning of Printing until 1547*. Turnhout 2014, p. 158.

⁸¹⁶ Ibid. – Cf. konkrétně Knihopis K 2351, K 5121.

⁸¹⁷ Ibid.

⁸¹⁸ Knihopis K 16494.

⁸¹⁹ Petr VOIT (op. cit.), p. 159. *Prenostyka* (Knihopis K 14281) neobsahuje žádné explicitní odkazy k lékařství ani nemocem, proto ji nezahrnujeme do našeho korpusu textů.

⁸²⁰ Autorskou intenci jistým způsobem naznačuje i závěr díla, o něm více níže.

domácími zvířaty žijícími pospolu ve stádě se nemoc šíří rychle a s velkou silou – na rozdíl od zvířat divokých, která žijí v lesích a volně na větším prostoru.⁸²¹

*A protož u Latiníkuov, ač ne toliko jmény mor se jmenuje, však také contagium slove, to jest nakažením přichytitedlným, jenž z společného obydlí, dotýkání a přebývání pochází.*⁸²²

Explicitní zmínku o pojmu *contagium* pokládám v tehdejší jazykově českém tisku za dosti významnou, stejně jako stručné, ale výstižné vysvětlení významu slova. Velenský dodává, že je přímo povinností člověka, má-li možnost nákaze uniknout a nikdo mu v tom nebrání, učinit tak a smrtelnému nebezpečí se vyhnout. Kromě rady v duchu hippokratovské maximy *cito, longe, tarde* se autor věnuje se také roli lékaře během morního nakažení a jen limitovaným možností, jak lze pacientům jejich trápení ulehčit („Neb takové šálené jedovatosti vřele rozvodněné žádných příměří nedopustí, nébrž i lékařuom nepřístupné a nebezpečné léčení jest“);⁸²³ opomenut nezůstává ani preventivní přístup k nákaze:

*Ještě jest lépe neduhu nedočekávati, nežli s panujícím v těle boj vésti a zvlášt tak jizvivým a přirození urazčivým, jímž všecka nejušlechtilejší krev v člověku zevře a přirození ruší se přerýchlym zápalem, a srdce všeho života studnice beze všech prostředkuov jedovatostí se porušuje, čehož na tělo své dobrovolně žádný dočkati a dopustiti nemá.*⁸²⁴

Humorální rozbouření, které během zhoubného moru ruší vnitřní přirozenostní rovnováhu organismu a přímo ohrožuje srdce, sídlo životních sil, je nejen ukázkovým popisem tradiční představy dobové medicíny, jak morová nákaza v těle působí, ale také zřetelným a opakovaným apelem, že je lépe se dané nemoci vyhnout, než s ní pak bojovat, a že se nemá vědomě čekat či dokonce dopustit, aby člověka choroba postihla.⁸²⁵ Velenský si tu pomáhá navíc i teologickým argumentem, neboť se vlastně jedná o poskvrnění těla, před nímž varují sv. Pavel a Kristus,⁸²⁶ a navzdory neúplnému dochování textu soudíme, že ve Velenského spisu se muselo jednat mj. o polemiku s fatalistickým přístupem k moru, s nímž se ve své komunitě asi setkával, neboť takový pohled je autorem opakovaně odmítán, a nadto ještě

⁸²¹ Digitalizovaný dokument KNM, sign. 28 G 26, fol B1r (digitálně 124/328), knihovna Portaro. Dále cituji jako VELENSKÝ (1538).

⁸²² Ibid., foll. B1v–B2r.

⁸²³ Ibid., fol. B2v.

⁸²⁴ Ibid., fol. B3v.

⁸²⁵ Nemohu se v této souvislosti ubránit srovnání tohoto názoru s přístupem některých známých lékařů a současně proponentů tzv. promořování populace během pandemie nemoci covid v České republice v letech 2020–2021.

⁸²⁶ Ibid., fol. B3v.

doplňován satirizujícími úsměšky nad podobnými názory a jejich vnitřní nekonzistencí.⁸²⁷ Svědčí pro to i závěrečná slova spisu, kde se tato intence opět připomíná.⁸²⁸ Jakkoliv jsem se v předešlých ukázkách ještě nedotkl hlavního tématu, pokládám za žádoucí, aby byl Velenského text detailněji probádán také z hlediska zobrazení tehdejší lékařské etiky i dokladů praktických postupů při léčení moru.

A jak je tomu tedy ve spisu Oldřicha Velenského s iatromatematikou? Poučený rozbor díla z hlediska přítomnosti některých astrologických, resp. astrologicko-filosofických prvků v souvislosti se zdravím provedl již David Tomíček, který se zaměřil na vztah mikrokosmu a makrokosmu, jenž je v tomto díle představen a který je v souboru textů zahrnutých do této kapitoly disertace jedinečný.⁸²⁹ Odkazům na Tomíčkovu studii se proto v následující rozpravě nevyhneme, jelikož lékařský text budeme analyzovat podobným způsobem. Vyjděme z úvodní analogie, již Velenský předkládá:

Poněvadž cožkoli při člověku se nachází, tomu velmi podobně jednák všecko ve světě shledává se a zase nazpátek též, pro kteréžto podobenství světa k člověku a člověka k světu svět makrokosmos, to jest větší svět, a člověka mikrokosmos, to jest menší svět, Řekové nazvali.⁸³⁰

Základní rozvržení je jasné, člověk je svým způsobem zrcadlením kosmu, a tato myšlenka u českého překladatele a tiskaře z Nových Benátek nemusí překvapovat tolik, vezmeme-li v potaz jeho doložené pobyty v zahraničí a také fakt, že ještě v Bělé vydal tiskem krátký spisek Marsilia Ficina:⁸³¹ považuji za pravděpodobné, že byl seznámen i s dílem tohoto italského renesančního filosofa, jehož pohled na medicínskou astrologii jsme přiblížili v páté kapitole této práce.

Tato obecná paralela mezi oběma kosmy je základem, na němž Velenský staví svou argumentaci ohledně příčin moru a s jehož pomocí vytváří analogii další a působivější:

Pak člověk, dokud u věku mladém jest, všecky své přirozené skutky dostatečně vykonává, kteří k zachování přirození náležejí: jí dobře, spí dobře, zažívá dobře,

⁸²⁷ „Nu, milí mudráci, vy jste se toho v Písmě dočetli, že před morem ucházeti nesluší, neb jest to u vůli boží, smrt skrze hlízu neb pryskýř dopustiti. Neb proč huba neb pomum ambre v nosu, proč dryák v tobolce, proč plná dýmu světlice, že srdce vaše od té ústní pochuby jest daleko?“ Ibid., fol. D4rv, podob. fol. C1rv.

⁸²⁸ „Nepotřebuji-li sám výmluvy, však co bych za ty, kteříž morového porušení rozumně utíkají, spravedlivě odpověděti mohl těm, kteříž by tak tvrdé šíje byli, jako ti jsú, kteříž mnú v svých rozprávkách co na vardu hrají. O vás jakožto o muži rozumném věřiti nemohu, byšte se k takovému horútnému bláznovství přes toto ukázání přiznávali.“ Ibid., fol. H2v.

⁸²⁹ David TOMÍČEK, On the Subject of Microcosm in Czech Medical Literature of the 16th Century, *Anthropologie* 48/2-3 (2010), pp. 186–187.

⁸³⁰ VELENSKÝ (1538), foll. D2v–D3r.

⁸³¹ Cf. Knihopis K 2464: *Spis vtipný Marsilia Ficinského Kterak pravda k kardinálu Riarovi přišla.*

a proto žádným škodlivým flusom, z nichž by se příčina rozličným nemocem dávala, v těle místa nepozůstává. Než všecko přirozená horkost mocně svírá a vypaluje a z toho všickni smyslové vnitřní duše i zevnitřní těla mocně v své dobrotě a ostrosti trvají. Rozum ostrý, paměť držebná, též zrak, sluch, čich, čítedlnost, okušení, všecko neomylné a jisté. Ale když v starost a ovšem v poslední věk a sešlost člověk přijde, tu ani chuť k jídlu, ani v nápoji lahoda, ani toho všeho jaké zažívání; sen zaječí, vždycky spátí a nikdy nespátí, když ty všechny věci více k obtížení nežli k duhu sú. (...) A z toho potom přijdou pro zbavení horkosti přirozené nébrž všeho přirození pádu flusy a vlhkosti škodlivé a z nich v těle ustavičné nemoci a kvokání, a to čím dál tím více.⁸³²

Obraz lidského zdraví v průběhu jednotlivých věků života člověka dokonale ilustruje proces postupné proměny těla ve fázích růstu, zrání a následného úpadku. V závislosti na dostatku tělesných sil, nebo naopak na jejich postupném ubývání ve stáří je člověk buď schopen nerovnováze tělesných vlhkostí čelit a poradit si s nimi, anebo, jak se v jeho těle přirozená horkost (onen avicennovský *calor innatus*) neustále zmenšuje, se naopak stává tvorem více a více zranitelným a jeho tělesné funkce se horší: nezdravé shluky zhuštěných vlhkostí (*flusy*) způsobují stálé nemoci.⁸³³ Velenský tedy předkládá takový pohled na jednotlivé fáze života člověka a jeho fyziologii, který odpovídá tradičnímu učení středověké i raně novověké medicíny – v něm jsou prostřednictvím konceptuálních metafor růstu, úpadku a postupného vyvanutí vnitřního tepla vysvětlovány též příčiny nemocí. Zobrazení člověka, jemuž s věkem ubývá sil, je následně kontrastováno s obrazem velkého kosmu:

Tak v světě rovně za prvních věků Slunce, Měsíc a všechny planéty na oblohách nebeských, kteréž k živnosti předkem člověku, potom i všem živočichom božským spusobením přisluhují, všechny skutky své mocně a nepochybně v živly vlévaly, buď, co by v povětrí škodlivého nacházelo se, mocně vytahujíce, kazíce a zažívajíce, buď úrody zemské všechny k pravému vyžrání s vytahováním vlhkostí škodlivých přivodíce.⁸³⁴

Rovněž hvězdné a planetární soukolí tedy v nejstarších dobách fungovalo bezproblémově a bylo plné energie: nebeská tělesa ovlivňovala svou mocí dolejší svět pozitivně a čistila povětrí (všimněme si obrátů, které dokládají chápání škodlivých nemocí jakožto entit, které je nutno strávit a zažít, jak na to upozornil Karel Černý)⁸³⁵ a současně eliminací škodlivých vlhkostí zajišťovala dobrou úrodu. Jak autor na dalších řádcích pokračuje, není divu, že počasí v jednotlivých ročních obdobích bylo harmonické, a proto také lidé dávných dob byli

⁸³² VELENSKÝ (1538), fol. D3rv.

⁸³³ Obdobně interpretuje i D. TOMÍČEK, *On the Subject of Microcosm* (op. cit.), p. 186, col. 2.

⁸³⁴ VELENSKÝ (1538), fol. D3v.

⁸³⁵ Cf. Karel ČERNÝ, *Mor...* (op. cit.), p. 112.

urostlí, zdraví a dožívali se vyššího věku.⁸³⁶ To je doloženo nejen tím, že se i v Čechách dají dodnes nalézt zchovalé kosti, ostatky těchto lidí, ale i doklady biblickými, neboť před potopou se lidé dožívali mnoha set let. Postupným úpadkem se však doba lidského života zkracovala, „takže v této době řídký z lidí jest, kdož by šedesát let ve zdraví přečkal“.⁸³⁷

Příčina tohoto stavu je jasná a Velenský ji znovu zdůrazňuje:

*A to proto, že všechny planěty v svých skutcích zemdleny jsou, odkudž častá Slunce a Měsíce zatmění jedná každého roku bývají, což předešlých věkuo pořádku přicházelo se. Časové roční přirozeného běhu nezachovávají, neb když by teplo býti mělo, tu zima, kdy zima, tu teplo, kdy mokro, tu sucho, kdy sucho, tu mokro, aneb dnes zima, zítra teplo, dnes mráz, zítra jih, dnes udní, zítra mrákota.*⁸³⁸

Takovéto „míchání časuov a živluov zkormoucení“ má plodit různé formy poškození, které se promítají do potravy zvířat a jejím prostřednictvím „mor tak dobře na hovada jako na lidi úvodí“.⁸³⁹

Tomíček pokládá vysvětlení moru spočívající v přenosu porušeného obsahu přes zkažené jídlo až k lidem v morovém traktátu za neobvyklé.⁸⁴⁰ S tímto názorem lze do jisté míry souhlasit: u několika autorů, jejichž texty jsme analyzovali výše, jako např. u Fabera, Salzmana či Černého, byl demonstrován kauzální řetězec *špatný vliv těles – zkažené povětrí – účinky na zemi – vliv na člověka* (a tento mechanismus účinků ještě uvidíme v následující podkapitole), avšak mor vysvětlený doslova jako „neduh přichytedlný od potrav aneb povětrí jedovatého nakažení pocházející“⁸⁴¹ v nich takto definován nebyl. Podstatou rozdílu je skutečnost, zda i samo zkažené jídlo bylo Velenským chápáno jako další přímý kontagiózní zdroj, jehož prostřednictvím se může na člověka nákaza přenést i jinak než jen povětrím, anebo jen jako určitá predispozice k takovému nakažení, pokud člověk nedobře jídlo a pití požíval a trávil. Na druhé straně se většina dobových lékařů klonila k názoru, že mor nepochází pouze z jediné příčiny,⁸⁴² a výše popsany přenos zkaženého obsahu je z pohledu kauzality plně v souladu se standardním aristotelismem. V předchozí podkapitole jsme u Koppa četli poměrně detailní diskusi o morových příčinách, ze které bylo zjevné, že podle něj morová nákaza prostřednictvím zkaženého jídla měla probíhat také a že možné

⁸³⁶ VELENSKÝ (1538), fol. D4r.

⁸³⁷ Ibid., fol. D4v.

⁸³⁸ Ibid., fol. D4v. Výraz *udní* znamená rozednění, tj. jasno, *mrákota* zamračeno.

⁸³⁹ Ibid., foll. D4v–E1r.

⁸⁴⁰ D. TOMÍČEK, *On the Subject of Microcosm* (op. cit.), p. 187, coll. 1–2.

⁸⁴¹ VELENSKÝ (1538), fol. E1r.

⁸⁴² Cf. Karel ČERNÝ, *Mor...* (op. cit.), p. 181.

příčiny moru, nebeské i zemské, byly propojeny. Z prvního úryvku Velenského víme, že platí *contagium* = „nakažení přichytitelné“, a proto dané označení ztotožňují s citovaným výrazem „neduh přichytitelný“.

Dosah celé analogie mezi kosmy, jak ji vykresluje Velenský, vzhledem k lékařství podle naší interpretace spočívá v tom, jak se oba dílčí obrazy člověka a nebes navzájem obohacují a posilují: zatímco obraz mladého, později však už stárnoucího člověka odhaluje čtenáři důvody, proč postihují jeho tělo nemoci a ztráta sil – „pro všeho přirození pádu“ (běží tu o lidskou, vnitřní přirozenost), obraz původně mladého, nyní ale již také notně zestárlého hvězdného systému vysvětluje příčiny neblahých proměn přírody a okolního světa, v němž člověk žije (jde tu o vnější přirozenost). Zásadní je, že děje se v obou sférách odvíjejí stejným směrem a ve stejném čase: tak jako umdlévají síly nebeských těles, umdlévají i tělesné schránky lidí a naopak. Jak připomíná Tomíček, nacházíme zde echo tradiční sentence *Mundus senescit*, svět stárne.⁸⁴³ Nelze však na druhé straně říci, že by šlo o čistý, jakýsi inherentní paralelismus dvou kosmů bez prostředkující příčiny, jenž by byl založen pouze na synchronicitě tak, jak jsme ukázali na počátku 2. kapitoly u definic dvou základních linií astrologie. Také u Velenského totiž dle mého mínění nadále zůstává prostředkující příčinou onemocnění nakažené povětrí: srov. popis dávných časů, kdy Slunce a další nebeská tělesa byly schopny povětrí čistit a udržovat ideálně prospěšné, nebo pasáž, v níž se rozlišuje intenzita přenosu a míra jeho závažnosti u nakaženého vzduchu ve srovnání s jídlem.⁸⁴⁴

Není tudíž divu, že při takto postupně chátrajícím nebeském systému v průběhu času u lidských těl analogicky neustále narůstá počet chorob a onemocnění, jimž musejí čelit. Velenský zde dovádí svůj příměr do důsledků a sděluje, že „prvních věkův málo o neduzích slýcháno“, a proto ani nebylo zapotřebí lékařského umění.⁸⁴⁵ V antice za časů Plinia však už bylo známo tři sta nemocí, zatímco v době autorově je jich už pět tisíc, přičemž nejméně tisíc z nich je smrtelných a stále jich přibývá:

*Neb o franské, hispanské, englické a jiných potvorných nemocech voněchno žádné vědomosti nebylo. Protož k spomožení od nich nových také důvtipuov potřebí.*⁸⁴⁶

⁸⁴³ D. TOMÍČEK, On the Subject of Microcosm (op. cit.), p. 187, col. 1.

⁸⁴⁴ „Ovšem tehdy od zlého, porušeného a jedovatostí nakaženého povětrí více střeženo a varováno se býti má nežli neškodlivějších pokrmuov a jemu ucházáno. Poněvadž života lidského bytnost neb zkáza na povětrí víc nežli na pokrmích záleží, neb jedné hodiny člověk bez povětrí živ býti nemůže pro potřebu ustavičného dýchání a zvrívání srdečného. VELENSKÝ (1538), fol. C3r. – „Ale povětrí porušené skrze dýchání do vnitřností srdce, na němž bytně život záleží, přijímá se, protož brzkou a náhlou smrt uvodí. Ibid., fol. C3v. Velenský poté podává výčet míst s nezdravým povětrím (doly, bahna, stojaté vody apod.).

⁸⁴⁵ Ibid. fol. E1r.

⁸⁴⁶ První desetiletí 16. století byla na nové a neznámé choroby skutečně bohatá. Velenský jmenovitě naráží na rozšíření syfilidy (*franská, hispanská nemoc* – jak vidno, představovaly pro něj dost možná dvě různé entity) a na epidemii anglické potu.

Na následujících stránkách spisu se Velenský věnuje dalším, zejména morálním a náboženským otázkám souvisejícím s morovou nákazou a jejím šířením, které jsou dosti zajímavé vzhledem k poznání moru jakožto společenského a kulturního fenoménu. I když v tomto bodě se jeho úvahy nebeských těles dotýkají spíše vzdáleně a dominantně se vztahují ke vzduchu a živlovým proměnám, jež se v něm odehrávají, přesto zapadají do celkového iatromathematického systému vlivu nebeských těles na zdraví člověka skrze povětrí, a proto se u nich krátce zastavíme také:

*Neb filozofové a lékaři po nepočasných roku způsobích, požárích a zápalech povětrných kométách etc. jistý budoucí mor předpovídají, a tak se stává, ježto proto musilo by pojčeno býti, že po stížitedlných časných věcech nestížitedlná a věčná radda Boží mohla by od lidí poznána býti, proti oné svatého Pavla řeči (...).*⁸⁴⁷

Velenský se zde snaží vyrovnat s konkrétním teologickým paradoxem, jenž vyvstává v souvislosti s prognózou morové nákazy, a také s představou moru jako trestu: zda je možné pravdivě předpovídat mor, protože by to znamenalo připustit, že skrze věci pomíjivé a smyslově postřehnutelné může být poznán nepostižitelný úmysl Boží, i když je to v rozporu se svatými texty. Nadto by „lidé byli větší moci nežli Buoh“ a mohli by svou předpověď de facto zrušit jeho vůli, „kdyby ránu morovou dopustit ráčil“, vždyť „Pán silný dopuští zlé věci a kdo jest, aby odehnal je?“⁸⁴⁸

*I protož bližší pravdy jest, což vtípem přirozeným opraveno býti mohlo, že to z přirozených živelních příčin stávalo se a po dnes díti se může.*⁸⁴⁹

Autor dochází k jakémusi kompromisnímu závěru, že mory jsou různého původu (není vysloven explicitně, ale dostatečně naznačen v několika vzájemně propojených argumentech): Bůh takovéto události někdy jen dopouští a ví o nich předem, takže příčina moru *může být* přirozená – všimněme si formulace „stávalo se a podnes díti se může“, která nese potenciální význam – ale mor jako Boží trest to nikterak nevylučuje. Zároveň ne každý mor je čistě Boží ranou, jelikož morem bývají postiženy země s divokými a ukrutnými obyvateli mnohem méně,⁸⁵⁰ a někdo by si snad pak mohl myslet, že nad takovými ukrutníky či nemravými Bůh nemá svou moc (když je ani nepotrestá, doplňují nevyřčené) – a v těchto krajinách je přitom dle Velenského jen lepší povětrí. Dalším argumentem je mu skutečnost, že nákaza povstává téměř vždy ve stejnou dobu v různých částech světa, že se ví, odkud

⁸⁴⁷ Ibid. fol. E3v.

⁸⁴⁸ Ibid., foll. E3v–E4r.

⁸⁴⁹ Ibid., fol. E4v.

⁸⁵⁰ „Jako v Litvě, v Moskvě, v některých Hordách taterských a tureckých některých krajinách, kdež nejnešlechtnější skuoro lidé jsou a odkavádž vždycky všecko zlé na svět pocházelo.“ Ibid. fol. E4v.

a kam se šíří, jak dlouho zřejmě bude trvat a víme to i my v Čechách⁸⁵¹ – v případě moru seslaného Bohem by tedy taková předpověď, dodávám, opět odporovala dogmatu o nevyzpytatelnosti cest Páně.

Snad nebude nemístné podívat se v souvislosti s otázkou o možném Božím původu moru ještě krátce na text jiného autora, lékaře, který má k Velenskému blízko jak dobou vzniku svého díla, tak tematizací astromedicínského konceptu a vlastně i konfesní orientací (přistoupíme-li na předpokládaný pobyt Velenského v německém raně evangelickém prostředí). Kromě toho nám takový pohled zčásti rozšíří perspektivu o astrologickém vlivu i pro další konkrétní typ choroby kromě franské nemoci a moru, který byl ostatně v námi zkoumaných textech zatím spojován s vlivem kosmických těles nejčastěji – tentokrát půjde o epidemii anglického potu, podobně prudkého a nebezpečného onemocnění.

Tímto mužem je Euricius Cordus, německý lékař, botanik a humanistický básník, který získal titul doktora medicíny v italské Ferrare a později se stal profesorem na první protestantské univerzitě v Marburgu.⁸⁵² Ve stejném městě také vydal r. 1529 během epidemie anglického potu svůj spis o léčbě této choroby, jenž byl určen místním obyvatelům (doslova „chudým lidem“) a který byl ještě téhož roku přeložen do češtiny blíže neznámým autorem Václavem, písařem z Prachatic.⁸⁵³ Česká verze nese název *Líkařství výborné a zpráva, kterak se člověk před novou ranou a nemocí jistě od Boha na nás seslanou jménem angelský pot opatřiti, a bude-li kdo s tou nemocí postižen, kderak se zachovati má* atd.⁸⁵⁴ Již v titulu sepsání se tak ohlašuje Boží zásah jako příčina celé epidemie. Náboženský kontext nemoci je znovu a detailněji tematizován hned na následující straně díla:

*Jakžkoli tato strašitedlná a brzy umrtvující nemoc jistá rána Boží jest, na nás velice vinné obojí strany, římské a (jakž nás jmenují) evangelské vylitá: tito že jeho Božskému slovu se protiví ukrutně a tyransky, druzí pak poznavše to, hanebně toho zanedbávají.*⁸⁵⁵

Autor v jakémsi ekumenickém souznění deklaruje nemoc jako jistou ránu Boží pro všechny lidi – ať už pro katolíky, kteří se zle protiví Božímu slovu, anebo pro evangelíky, jelikož jsou naopak ve víře vlažní. Složitější teologické úvahy se na rozdíl od Velenského neobjevují; vzhledem k prakticky orientovanému textu je to pochopitelné. Je ovšem možné namítnout, zda označení „rána Boží“ nepředstavuje jen jakýsi topos v líčení epidemie; na druhé straně

⁸⁵¹ Ibid., fol. F2rv.

⁸⁵² *EMG*, B. 1, s. v. Cordus, Euricius (Hans H. LAUER), Berlin – New York 2007, p. 271, col. 2.

⁸⁵³ Cf. Knihopis K 1619. Dále citováno jako *CORDUS, Líkařství*.

⁸⁵⁴ Ibid.

⁸⁵⁵ *CORDUS, Líkařství*, fol. A2v–A3r.

zřejmá naléhavost a emotivnost textu podle mne ukazuje, že přesvědčení vyjádřené Cordem je upřímné. V minulé kapitole jsme ostatně poznamenali, že přírodně filosofická koncepce Filipa Melanchthona v sobě pomocí evangelické náboženské nauky dobře integrovala rysy tradiční medicínské astrologie a přesvědčení o Boží prozřetelnosti.

Navazující, již úže zaměřená lékařská pasáž líčí příčinu nákazy a mechanismus jejího „uchycení“ na lidech: prostředkem jsou tu „některé netělesné vlastnosti, a to z vnějších proměn“, jejichž působením nastává změna a otrava vzduchu; ten pak zasahuje mnoho lidí, kteří mají porušenou přirozenost a komplexi, kazí jejich krev hnilobou a působí smrt.⁸⁵⁶ Ani patologie anglického potu popsaná prismatem humorální teorie se tak co do způsobu nákazy skrze zjedovatělé povětrí valně neliší od patologie moru. A jak je to u Corda s nebeskými vlivy?

A když pak pokrm náš a nápoj, z čehož krev bejvá, nebo zlé nebo přílišné, a povětrí, obě skrze nebeský běh hvězd (kteréžto tulmači jsú) skrze ustavičné vlhké počasí (jakož tohoto roku mnoho bylo) jedem nakaženo jest, z přinucení také i krev v srdci nakažená a tiem živým duchům neužitečnú vlhkost dává.⁸⁵⁷

Hvězdy jsou Cordou označeny jako *tulmači*, tj. tlumočníci – rozuměj Boží, jak potvrzuje německý originál (*wilche Gottes dulmetscher seindt*),⁸⁵⁸ a jsou tedy chápány jako jakési nástroje jeho vůle. Svým vlivem (*influs*) prostřednictvím vlhkého počasí způsobují nakažení povětrí, a nejen jej, ale také jídla a pití, z nějž pak trávením vzniká krev. Jestliže tento úryvek interpretuji správně, jedná se u pokrmu a nápoje o to, zda už předtím obsahoval špatnou nebo nadbytečnou kvalitu: pokud ano, stává se náchylným ke zkažení tím spíše a může spolu se zkaženým vzduchem způsobit tím větší vnitřní rozvrat organismu a ohrozit člověka na životě.

Ačkoliv jsem daný Cordův spis původně zamýšlel připojit hlavně jako určité dokreslení dobového lékařského diskursu o možném Božím původu moru, jelikož mě zaujala afirmativnost v jeho titulu, vyšlo najevo, že kromě očekávatelné shody s Velenským co

⁸⁵⁶ „Však přesto pochází skrz nějaký prostředek, jakož to z některých netělných obyčejností, a sice z jiných zevnitřních změnitedlností, čímž povětrí, v kterémž my obejváme, se změní a zjedovatí, mnoho lidí, kteříž skrze jich přirození a complexi v porušení jsú, obsahuje a dotýká, že jich krev zapálenou shnilostí podníti a až k smrti změní.“ CORDUS, *Likařství*, fol. A3r.

⁸⁵⁷ Ibid., fol. A3rv. S přihlédnutím k německému originálu upravuji český text pro lepší srozumitelnost: překladatel totiž použil slovo *povětrí* pro německé výrazy *lufft* i *ungewitter*, ale text by pak byl poněkud matoucí. Německý originál *Ein Regiment: wie man sich vor der neuen Plage, der Englische Schweysss genant bewaren unnd so man damit ergriffen wirdt, darynn halten sol* etc., dostupný na webu Staatsbibliothek zu Berlin: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN820597910&PHYSID=PHYS_0007&DMDID=.

⁸⁵⁸ Ibid.

do působení nebeských těles na povětrí a postupu nákazy tělem nalezneme u obou autorů shodu i ohledně šíření nákazy pomocí porušeného jídla a pití. O této konkrétní představě bychom si proto i s ohledem na formulace z Koppova *Regimentu* troufli tvrdit, že byla v soudobé teorii o šíření nakažlivých nemocí pravděpodobně přítomna, avšak v části námi zkoumaných pramenů populárně-naučné lékařské literatury není explicitně uváděna, např. proto, že se nakažení tohoto druhu rozumělo samo sebou, nebo proto, že část lékařské obce preferovala pouze vykreslení přímé kauzální řady od hvězd přes povětrí až k člověku a akcentovala primárně přenos vzduchem (a ovšem póry), neboť ten se měl vzhledem k dýchání projevat v lidském těle nejdříve.

Pro dokreslení náboženských souvislostí dobového lékařského diskursu při morové epidemii lze doplnit také předmluvu z Koppovy *Knížky o nakažení morním* (1542),⁸⁵⁹ v níž se tematizuje otázka osudovosti a nevyzpytatelnosti nákazy: mnozí lidé dle Koppa tvrdí, „že času morního žádné umění ani lékařství žádnému platné býti nemůže a že jeden od druhého se nenakažuje, než komuž již cíl od Pána Boha uložen jest, ten takový že neb umře, aneb z té nemoci zase povstane“,⁸⁶⁰ a nemá přitom jít pouze o lidi prosté, ale i rozumnější. Pražský lékař ujišťuje, že nepopírá případný Boží soud a vůli v těchto věcech, ale protože lékařství pochází od Boha, nelze jím pohrdat a naopak musí být využito ve prospěch lidí.⁸⁶¹ Podobně kritizuje již v úvodu spisu ty lidi, kteří by se nechtěli řídit osvědčenou radou co nejrychleji opustit nakažené místo a „kteříž o všech věcech při žejdlíčkách obyčej mudrovati mají pravíce, že před mocí Boží žádný utéci ani se jí skrýti nemůže etc.“ Kopp zdůrazňuje, že člověk, který utíká před nakaženým povětrím do jiných krajů, které ještě nakaženy nejsou, se neprotiví Boží vůli, ale naopak „podlé propůjčeného sobě od Boha rozumu zdraví své opatruje.“⁸⁶² Je tedy zřejmé, že textová reprezentace Božího zásahu při vzniku epidemí může být u různých autorů pojata odlišně a akcent na takové zachycení bude spíše vyplývat z osobní víry a přesvědčení autora než z naučení tehdejší přírodní filosofie a lékařského umění.

Vraťme se však už nyní zpátky k Velenskému. Jak si vysvětlit situaci a odpovědět na otázku, která se v různých pojednáních o nakažlivých nemocech stále objevuje (a již jsme se právě nepřímo dotkli také u Koppa), a sice že navzdory jedovatosti povětrí se někteří lidé nakazí a zemřou, ale jiní přežijí? Autor se proto obrací ke sféře živlové iatromathematiky a dalším faktorům, které zde spolupůsobí:

⁸⁵⁹ KOPP, *Knížka*.

⁸⁶⁰ *Ibid.*, fol. A3v.

⁸⁶¹ *Ibid.*, foll. A3v–A4r

⁸⁶² *Ibid.*, fol. B1v.

Na to odpověď: že nejednostejné lidí všech jest přirození, nejednostejný věk, nejednostejné chování, nejednostejný způsob, podlé čehož jeden snadnější neb nesnadnější k mornímu nakažení bývá než druhý.⁸⁶³

Odpověď na otázku, zda bude člověk nakažen, je tedy výslednicí relativně mnoha činitelů: některé nelze ovlivnit (přirozenost, věk), některé ano (chování jedince). Závěrem této podkapitoly se ještě podívejme na jedno přirovnání, s jehož pomocí Velenský odpovídá na námitku, proč někteří lidé, ačkoliv pobývají na nezdravém a nebezpečném povětří, nákazu nedostanou:

Nébrž divnější věc povím, že člověk toho nakažení se nalkaje, jsa přirození silného a porušení odporného, nebývá odtud uražen a nadto zkažen, avšak jiného, kdož by s ním obcování měl, nakazí a smrtečně zjizví: rovně jako voheň jsa v oblátku netoliko nespálí, ale ani ho rozpálí, a by i nejjiskratější byl, nebudeť proto z přirození svého než studený. A vykřeš z něho jiskru, nerci troud a hubici zapálí, ale k čemuž potom kolivěk ten oheň přičinil by.⁸⁶⁴

Moderní terminologií bychom mohli říci, že zde máme ukázkový případ bezpříznakového přenašeče, konceptualizovaný ovšem v systému humorální fyziologie. Náš autor je si vědom, že existují lidé, kteří do sebe nakažení sice „nalokají“, ale neochoří: může za to podle něj jejich přirozenost, která je dostatečně silná a odporuje „porušení“ vnitřních vlhkostí. Nemoc však dotyční nesou v sobě a při styku s jinými člověkem ho mohou nakazit, resp. dokonce přivést k smrti. Tato situace se přirovnává ke křemenu (*oblátek*): stejně jako takový člověk má i tento navenek chladný kámen uvnitř sebe oheň, který, dostane-li se ven, zapaluje všechno.⁸⁶⁵

Máme-li závěrem stručně shrnout zásadní iatromathematické prvky ve Velenského spisu, lze říci, že vzhledem k soudobým medicínským konceptům o vzniku a povaze nemocí a zejm. moru respektují standardní nauku: mocí nebeských těles je vyvoláno zkažení vzduchu, který se pak stává prostředkující příčinou nákazy (u vědomí toho, že hvězdy nemusejí být jedinou příčinou takového zkažení). Celý koncept o vlivu nebeských těles je nadto posílen uvedením obrazu dvou kosmů, lidského a vesmírného, jejichž dění se vzájemně zrcadlí a jejichž charakteristika v průběhu času slouží jako *rationale* pro zdraví a nemoci současných lidí i epidemie, které je postihují.

⁸⁶³ VELENSKÝ (1538), foll. F2v–F3r.

⁸⁶⁴ Ibid., fol. F3v.

⁸⁶⁵ V dobové medicíně se diskutovalo o této problematice také vzhledem k hrobařům, kteří navzdory kontaktu s mrtvými a nemocnými velmi často chorobou neonemocněli.

Stranou ve Velenského výkladu nezůstává ani přirozenostní složka, kterou stále počítáme do oné bazální živlové astrologie: díky ní lze vysvětlit různé paradoxy týkající se nákazy, např. to, že některé lidi nemoc nepostihne – závisí to mj. na jejich individuálních dispozicích a komplexi. Velenský uvádí i pojem *contagium* a objasňuje, že jej chápe jako přenosnou nákazu, která postihuje všechny součásti přírody včetně rostlin a živočichů, proniká do lidského těla (nepochybně dechem a nejspíše též jídlem z rostlin a zvířat) a svou jedovatostí, která ruší humorální rovnováhu, vyvolává v člověku nemoc.

6. 7 Mikuláš Šúd ze Semanína a proměny pranostik/almanachů

Mikuláš Šúd ze Semanína (asi 1490–1557) se narodil v Litomyšli; posléze studoval na pražské univerzitě, kde se v roce 1510 stal bakalářem a o pět let později mistrem svobodných umění.⁸⁶⁶ Záhy byl přijat za člena akademie a v letech 1521–22 zastával funkci děkana artistické fakulty.⁸⁶⁷ První z jeho dnes dochovaných pranostik je určena na r. 1524, přičemž pranostiky a minuce měl údajně vydávat již od roku 1520.⁸⁶⁸ Podle Knihopisu se od Šúda zachovalo dalších devět almanachů (a jedna rozsáhlejší pranostika na celá 40. léta onoho století), jejichž největší díl spadá do 50. let 16. stol.⁸⁶⁹ Poslední z těchto astrologicko-medicínských spisků pochází z roku 1557, kdy pražský astronom zemřel.⁸⁷⁰ Prameny svědčí o tom, že Šúd byl oblíben pro pravdivost svých předpovědi a král Ferdinand I. mu vykázal roční plat.⁸⁷¹ Jako *curiosum* zmiňují, že v pranostice z r. 1555 předpovídal, že do Českého království proniknou žáby, které, jako je řečeno v Apokalypse, budou škodit církvi, a tato předpověď byla později vykládána jako předzvěst příchodu jezuitského řádu.⁸⁷² Stejného úspěchu měl dosáhnout již dříve u krále Ludvíka Jagellonského, který Šúda povýšil do rytířského stavu: podle komety zazařivší roku 1525 mu údajně (a pokud ano, žel správně) vyvěstil veliké neštěstí.⁸⁷³

Šúdovým dílem uzavřeme své zkoumání iatromathematických prvků v dílech lékařské a příbuzné literatury prvního období raného českého novověku. Žánrově se tak tematickým

⁸⁶⁶ Cf. František PALACKÝ, O pranostikách a kalendářích českých, zvláště v XVI. století. In: *ČSWM 1829*, p. 42.

⁸⁶⁷ *Ibid.*, p. 43.

⁸⁶⁸ *Ibid.*, p. 42.

⁸⁶⁹ Cf. Knihopis; známe je (určeny vždy na rok následující) z r. 1523, 1539, 1543, 1551–1555 a 1557.

⁸⁷⁰ Knihopis K 16022, již v titulu almanachu zmínka „sebraný dokudž ještě živ byl“, detaily *ibid.* v předmluvě Šebastiána Oksa z Kolovsi; cf. Fr. PALACKÝ, O pranostikách, p. 45.

⁸⁷¹ *Ibid.*, p. 43.

⁸⁷² *Ibid.*, p. 46.

⁸⁷³ Jakub MALÝ s. v. Šúd ze Semanína. In *Vlastenský slovník historický*, Praha 1877, pp. 814–815.

obloukem vrátíme ke stejnému typu textů – pranostikám – , jimiž jsme svou analýzu v této kapitole započali, a budeme moci sledovat nejen jejich formální, ale i obsahový vývoj, který se vztahuje ke způsobu, jakým je zde téma astrologické medicíny pojednáno. Současně tvorba Mikuláše Šúda díky edicím almanachů z 50. let poslouží jako vhodný spojovací článek s lékařskými spisy, které byly publikovány od 2. poloviny 16. století a které jsme se v této práci rozhodli zařadit už do dalšího období: vedlo nás k tomu jak hledisko autorsko-biografické, tak hledisko žánrové a obsahové. Lékařské aspekty v tvorbě mistra Šúda nahlédneme opět prostřednictvím několika textových sond do pranostik z počátečního a závěrečného období jeho činnosti.

Prvním analyzovaným textem z pera našeho hvězdáře budiž *Pranostika k r. 1524*.⁸⁷⁴ Již v předmluvě Šúd vyzvedává užitečnost hvězdářského umění, když kritizuje mínění nepoučených a prostých lidí o hvězdách, a zároveň zdůrazňuje, že „mají divné a rozličné moci v sobě“ a „že ta ušlechtilá nebeská těla čím čistšího a krásnějšího přirození jsou nad ty zemské věci, tím také větší moc než ony musejí míti“.⁸⁷⁵ Pranostiku rozdělil na dvě části: první se věnuje veliké konjunkci („veliké spojení planet“), která nastane v roce 1524 a jejíž důsledky budou znatelné mnoho let poté; druhá část pojednává „o způsobu a případnostech roku tohoto“.⁸⁷⁶

První kapitoly spisu jsou skutečně detailním astronomicko-astrologickým komentářem, v němž se rozebírají vzájemné aspekty planet a tvrzení význačných astronomických autorit. Je pozoruhodné a v předchozích námi zkoumaných pranostikách dosud nevídané, že Šúd nabádá ke střízlivosti, pokud jde o fatalismus nadcházejících konstelací, a ujišťuje, že navzdory předpokládaným „přílišným mokrostem“ konec světa nenastane („Protož jistá jest věc, že potopa a ani zkáza světa obecná nebude a toho bych snadně dovésti mohl a ukázati každému (...).“).⁸⁷⁷ Odvolává se také na nám známého kardinála Pierra d’Ailly a sděluje, že tytéž či podobné aspekty se v minulosti projeví úplně jinými důsledky.⁸⁷⁸

Z hlediska přirozenostní astrologie a konceptualizace vlivu nebes na lidské zdraví je důležitější *Rozdíl šestý o prvním účinku těch spojení etc.*: ohlašují se v něm velké změny

⁸⁷⁴ Úplný titul: *Pranostika Mikuláše Šúda Litomyského, z Prahy mistra učení pražského, k létu Páně tisícému pětistému čtrmezctémému*. Praha 1523. Knihopis K16029. Dokument KNAV (sign. TG 1055) dostupný v digitální knihovně Manuscriptorium.

⁸⁷⁵ Ibid., fol. A2r.

⁸⁷⁶ Ibid.

⁸⁷⁷ Ibid., fol. A3v.

⁸⁷⁸ „(...) a všech jiných zanechaje, o kterýchž kardinál kameracenský v knihách *De konkordya Astrologie cum hystoria* píše“. Podobná konstelace v r. 670 měla vést k velkým změnám vlád, válkám a krveprolitím a příchodu Mohameda. Těžko říci, zda čtenář pranostiky v tuto chvíli pocítil velkou úlevu. Ibid., fol. A4r.

„na živlech a na povětrí“ – počasí bude rozkolísané, velmi vlhké, přijdou přívalové deště, krupobití, bouřky atd., dout mají také extrémně silné větry.⁸⁷⁹ Má se ukázat i „kometa veliká a hrozná“ a „z těchto všech nechvilí povětrí se nakazí a léta neúrodná nastávají budou, z nichž hladové a morové velicí pocházejí budou“.⁸⁸⁰ Pozorujeme tedy standardní kauzální řetězec: nebesa – povětrí – země – člověk.

Pro náš cíl spočívající v poznávání iatromathematiky je však nejdůležitější kapitola devátá, která se přímo vztahuje ke zdraví a nemocem lidí i živočichů. Citujme zde její znění téměř v úplnosti:

Neb poněvadž ta spojení povětrí v jeho přirozeném a zdravém způsobu velmi změní a zvláště vlhkostí a mokrostí přílišnou, jest jistá věc, že podle Hypokrasy, Galiana a Avicenny rozličné a neslýchané nemoci přicházejí budou na všechny životčichy a všelikého věku lidí, jako jsou zimnice morní a dlouhé a zkažené, nežitové zlí, prašivosti, malomocenství francké a shniloty tomu podobné, dna, šlak, padúcí nemoc, blikavost, zadušení matky, střevní dna a zvláště ženám a mužům vlhkého a mokrého přirození, těžkost puorodu, otoky a bolesti na konci oudův všech a jiné násilné nemoci hlavy, hrdla, ramen, břicha a hřbetu, třísel a okolních oudův a najvíc pak stehen a noh. A mor v některých zemích bezpochyby bude, též rozličné nemoci a mor na rybách a na ptactvu vodnatém i povětrném a na jiných hovadech etc.⁸⁸¹

Paleta možných chorob, kterou nám zde Mikuláš Šúd představil, je skutečně pestrá a dalo by se říci, že každý si vybere. Podívejme se však na pasáž seriózněji. Efekt jednotlivých konjunkcí a nebeských těles se v souladu tradičními postuláty projeví, jak naznačuje už úryvek z šesté kapitoly, velkou změnou přirozenosti povětrí, které bude velmi vlhké a mokré. Tři největší lékařské autority – Hippokratés, Galén i Avicenna – se shodují na tom, že to způsobí vznik nejrůznějších nemocí. Prvky sympatetického vztahu mezi proměnou vnějších, to jest přírodních, a vnitřních, to jest lidských přirozeností, můžeme zřetelně spatřovat na dvou rovinách: jednak v tom, že nemoci mají nejvíce postihnout lidi vlhkého a mokrého přirození, jednak v postižení formou otoků, a nadto na stehnech a nohou – připomeňme si, že nohy, resp. chodidla jsou podle melothesie tradičně podřízena znamení Ryb. Přirozenostní analogie nadto zasahuje nejen lidský svět, ale také svět zvířat: i ona budou hynout a opět především ta z nich, jejichž životní prostor souvisí s vodním živlem.

⁸⁷⁹ „(...) větrové částí, prudcí a silní vyvracející dříví a stavění vysoká bořící bývají budou.“, Ibid. Ostatně nejspíše také proto je na úvodním dřevorytu pranostiky mezi postavou Jupitera, jenž ukazuje ke znamení Ryb, a Venuší zobrazen déšť a lijáky a v dolní partii obrázku je vidět krajina s domy zalitá povodní.

⁸⁸⁰ Ibid., fol. A4v.

⁸⁸¹ Ibid., fol. B2r.

Také další kapitoly pranostiky prozrazují, že v případě této příručky máme co do činění s dosti detailnější a minucióznější charakteristikou než u Faberových (a dalších) pranostik z přelomu 15. a 16. století. V úvodu kapitoly jedenácté (*Kteří lidé a životčichové zvlášt' toho očekávati mají*) se znovu setkáváme s kauzální řadou, která ještě detailněji než výše zmíněná odkrývá soudobý koncept řetězení jednotlivých příčin počínaje nebeskými znameními a konče účinky na člověka:

*Přitom toto znáti sluší, že účinkové těch spojení ne jednostejně a pojednú na všech věcech budou se ukazovati, ale pořádně: najprv na živlích, potom na těch věcech, které se u povětří rodí, kterým ympressiones říkají, potom na dříví, bylinách a ourodách, potom na hovadech, potom na lidech, a potom na těch věcech, kteréž od rozumu a opatrnosti svůj potah mají (...).*⁸⁸²

Descendentní mechanismus účinku jednotlivých konstelací, jehož základ tkví v aristotelské *fysice* a který zde srozumitelně vyložil Šúd, musel svou jednoduchostí a vnitřní logikou působit na čtenáře velmi věrohodně a přesvědčivě: umožňoval jim totiž rozumět příčinám nemocí tak, jako by byly definovány již prvotním uspořádáním světa. A jelikož tvůrcem a zároveň garantem tohoto přirozeného řádu byl podle dominantního přesvědčení Bůh, zůstávala i u tohoto „přírodně filosofického“ vysvětlení příčin nemocí stále přítomna vazba, byť ne vždy zdůrazněná, na možný metafyzický původ chorob.

Na dalších řádcích Šúd specifikuje, jaké účinky mohou očekávat lidé jednak různých stavů a povolání, ale také různých přirození (např. *lidé přirození Marsova*) nebo zrození různých znamení. Předpověď' mistry sestupuje až na úroveň individuálního horoskopu:

*(...) A neb kteří měli na tom místě jako ta spojení Slunce postavené tu chvíli, když se rodili, a neb kteří měli to místo v ascendentu, a neb vprostřed nebe, a neb kterým los štěstí padl na to místo, a neb kterých narození předšel nový neb plný Měsíc na témž místě, ti se všickni těch účinkov zvlášt' vystřiehati mají.*⁸⁸³

Nemělo by nám uniknout, že Mikuláš Šúd tu explicitně zmiňuje horoskopický bod štěstí (stejně jako ascendent nebo *medium caeli*) a jeho poznámkou tak máme doloženo, že poučenější publikum znalé svých horoskopů reálně muselo být schopno s tímto astrologickým aparátem alespoň triviálně zacházet a vztáhnout jej ke své vlastní hodině narození – zda se tak dalo rovněž při astromedicínské prevenci a terapii, nelze říci s jistotou, ale pokládám to za pravděpodobné. První část pranostiky na r. 1524 je zakončena detailním

⁸⁸² Ibid., fol. B2v.

⁸⁸³ Ibid.

přehledem, ve kterých následujících letech se budou projevovat účinky kterých spojení nebeských těles, dále ujištěním, jež odkazuje k náboženskému rámci všeho konání: „Co pak potom bude, sám ten zná, kterýž tajnost časuov a chvílí položil v své moci.“, a také omluvou, že ne vše, co se předpovídá, se nutně musí splnit; že je to však podniknuto s nejlepší vůlí.⁸⁸⁴

Také druhý oddíl pranostiky jednající *O povahách roku tohoto čtrmezcítmého* umožňuje autorovi, aby ujistil čtenáře svou odbornou erudicí a zahrnul jej mnoha astronomicko-astrologickými termíny. Z hlediska poznávání dějin lékařství je nejdůležitější kapitola čtvrtá *O nemocech roku tohoto*:

*Ač by Jupiter a Venus zdravé povětrí roku tohoto učinili, ale že mnohé překážky mieti budou, protož rok tento nepomine bez rozličných a velikých smrtelných nemocí, suchých a horkých z těchto pěti příčin: první, neb ascendens v figuře nového měsíce, kterýž nastane před tím, než Slunce na Skopce vejde, jest velmi nakažen od čtvernatého patření Saturnova k němu (...).*⁸⁸⁵

Po detailním vysvětlení neblahověstných konstelací je jejich důsledek opět nasnadě:

*A tím [Saturn] přivede mnohé nemoci z přirození svého, jako sú dny, malomocenstvie, vodnatelnost, bolení hlavy a zimnice čtvrtého dne etc.*⁸⁸⁶

Kromě metaforického obratu pocházejícího ze sféry lékařství, a sice že ascendent je „velmi nakažen od čtvernatého patření Saturnova k němu“, tj. velmi nepříznivě ovlivněn kvadraturou s ním, je důležitá formulace „přivede mnohé nemoci z přirození svého“: opětovně nám dokládá, že planeta byla v daném astromedicínském systému chápána jako původce či emitore negativních vlivů pramenících z její specifické přirozenosti – stejně byly Saturnův vliv a jeho „sobě rovné vlhkosti“ popsány Janem Koppem. Tato přirozenost byla jednotlivým planetám přisouzena tradicí (empiricky) a sama o sobě měla konstantní platnost. Právě Saturn byl typicky pokládán za nejnepříznivější planetu;⁸⁸⁷ o jeho působení na vznik nemocí však spolurozhodovaly též aspekty ostatních planet, takže se výsledný efekt na zdraví mohl nakonec projevit jen omezeně nebo i vůbec. Případné posouzení možného vlivu, a to jak na obecné rovině, kterou vidíme zde u výčtu nemocí, tak případně na rovině jednotlivců pak logicky vyžaduje sofistikovaný interpretační aparát pro čtení konstelací; proto lze označit Šúdův text za „pranostiku vyšší třídy“, která se rozbořením důsledků jednotlivých konstelací na zdraví blíží úrovni Koppova *Regimentu*.

⁸⁸⁴ Ibid., foll. B3v–B4r.

⁸⁸⁵ Ibid., foll. B4v–C1r.

⁸⁸⁶ Ibid., fol. C2v.

⁸⁸⁷ Odtud také anglický knižní výraz „saturnine“, tj. zachmuřený, zasmušilý, vážný.

Závěrečné stránky pranostiky plní obvyklý astrometeorologický přehled jednotlivých měsíců, dnů a předpokládaného počasí, které se tehdy má vyskytnout. A také toto počasí je někdy zdůvodněno konkrétním astronomicko-astrologickým působením: „Zvlášť v neděli před s. Jakubem Merkurys déšť a vítr učiní, někde s hřmáním a blýskáním, též okolo čtvrtka po s. Jakubu Venus pršku učiní, jiní dnové jasný a horcí.“⁸⁸⁸

Jak jsme mohli pozorovat u Šúdu pranostiky na rok 1524, její obecná struktura byla víceméně táž jako uspořádání nejstarších pranostik Faberových, které reprezentují počátek tohoto typu astromedicínské literatury u nás. Prozkoumáme-li nyní strukturu těchto Šúdových pomůcek z let padesátých (konkrétně se podíváme na rok 1552, s nímž srovnáme ještě rok 1558), zjistíme na první pohled, že nejen formální, ale i obsahová stránka těchto textů se značně proměnila – jedná se totiž už o ony malé knížečky, o nichž jsme slíbili pojednat v podkapitole o Faberovi a které v Šúdové době častěji nesou označení *almanach* (někdy *Almanach a pranostika*).

Aniž bychom chtěli u obecného popisu těchto spisků příliš prodlévat, přece jen je nutné alespoň v krátkosti přiblížit jejich podobu, a to právě s pomocí *Almanachu mistra Mikuláše Šúda k létu Páně MDLII*.⁸⁸⁹ Jeho text – a platí to obecně pro všechny almanachy tohoto typu – je rozdělen na dvě základní části. První a méně rozsáhlejší část lze označit za jinak uspořádanou minuci. Po úvodních kalendářových informacích o charakteristice roku, letopočtech a tzv. nedělní liteře přichází standardně orientovaná minuční část – je představen význam jednotlivých *karakterů* vztahujících se k měsíčním fázím, typům pouštění krve a dalším aktivitám a také značky pro planety a jejich aspekty.⁸⁹⁰

Obrázek 8: almanach Mikuláše Šúda k r. 1552, významy *karakterů* a počátek ledna⁸⁹¹

⁸⁸⁸ Ibid., fol. C3r.

⁸⁸⁹ Knihopis K 16017. Digitalizovaný starý tisk NK dostupný z GB. Dále citováno jako ŠÚD 1551.

⁸⁹⁰ ŠÚD 1551, fol. A3v.

⁸⁹¹ Reprodukováno dle ŠÚD 1551, foll. A3v–A4r.

Na minuční značky navazuje připojený kalendář (či spíše kalendářík) pro jednotlivé měsíce, které jsou obvykle uvedeny obrázkem, na němž je zobrazena aktivita pro daný měsíc typická; poté ve sloupečcích následuje soupis dnů a k nim příslušných svátků, dále znamení, na nichž se ten den pohybuje Měsíc, a formou charakterů/značek také ony vhodné či nevhodné činnosti a související planetární aspekty.⁸⁹²

Kalendářní část doplňuje oddíl nadepsaný *Chceš-li také věděti, kdy máš co dělati začíti, pod jedním každým znamením*.⁸⁹³ představuje dvanáct znamení zvěrokruhu a k nim příslušející doporučené i zapovídané aktivity. Bývají zde velmi stručně uvedeny též iatromathematické informace, např. u znamení Berana: „(...) i krev pouštěti žilami i baňkami kromě hlavy a šíje a hlavní žíly, (...) počištění přijímati“;⁸⁹⁴ u některých znamení je stručně specifikováno i to, o jaký typ počištění se jedná, kupř. „v lektváři“ pod znaméním Panny,⁸⁹⁵ na Rybách se zase radí „počištění v pilulích přijímati“, což se shoduje s radou z Koppova Regimentu.⁸⁹⁶ Další pasáž *O spojení aspektuov* přináší soupis aspektů jednotlivých planet s hotovými pokyny, jak by si během nich člověk měl či neměl počínat, do sféry lékařství však spadají pouze skrovné rady erotického rázu: u opozice s Marsem tak čteme doporučení „na cestu nechod', milosti ženské nezkušuj, služebníkuov nejednej“⁸⁹⁷ nebo u kvadratury s Venuší „služebníky k dílu jednej, máš-li voč, hrej, ženské milosti užívej“.⁸⁹⁸ Tím minuční část almanachu končí.

Poté již přichází vlastní pranostika. Ve vydání k r. 1552 (ale také v dalších) je uvozena dlouhou a morálně zacílenou předmlouvou,⁸⁹⁹ která je svého druhu kázáním a apelem na bohabojné a bohulibé jednání. Předmluva k r. 1552 poskytuje mimo jiné zajímavý vhled do tehdejšího chápání procesu, jak funguje lidská mysl, pokud člověk pouze spí a sní, anebo když už jeho duše tělo opustí. Jelikož se tu Šúd dotýká zčásti vlastně také lékařského tématu, dovolujeme si tuto pasáž citovat, protože i když se v ní o vlivu nebeských těles přímo nehovoří, umožňuje nám lépe nazřít, pomocí jakých představ o fungování mysli byl asi v tehdejší lékařském diskursu konceptualizován negativní vliv Měsíce na hlavu, mozek a genezi chorob, jež měly tuto část těla postihovat.⁹⁰⁰

⁸⁹² Ibid.

⁸⁹³ Ibid., od fol. C1r.

⁸⁹⁴ Ibid.

⁸⁹⁵ Ibid., fol. C3r.

⁸⁹⁶ Ibid., fol. C4v.

⁸⁹⁷ Ibid., fol. C6r.

⁸⁹⁸ Ibid., fol. C6v.

⁸⁹⁹ Ibid., od fol. C8r.

⁹⁰⁰ „Že ve spaní duše člověka, ač bejvá zbavena smysluov zevnitřních těla, totiž vidění, slyšení a čitelnosti a neví nic, co se na jevě děje, však proto předse zuostává přivázaná a připojená k smysluom tělesným

Teprve po mnoha stránkách se Šúd vrací k vlastnímu tématu pranostiky v kapitole *O páních tohoto roku*, když za ně určil Saturna a Marse: „A pravím, že letos ti dva planétové největší moc míti budou a nejsilnější sem na svět moci své a přirození svá vlívati a pouštěti budou.“ Varuje současně před tím, aby byla tato dvě tělesa chápána jako jakési personifikované síly či živoucí bytosti.⁹⁰¹ Následuje působivé vysvětlení povahy i působení nebeských těles na dolejší svět:

Než tak tomu rozuměj, že jsou hvězdy a planétové rovně takoví jako nějakí drazí kamenové na obloze nebeské postavení, majíce v sobě jedna každá své obzvláštní a přirozené moci jako drazí kamenové, a ty moci své sem na svět a na tyto věci vypouštějí a rozličné jimi proměny a způsobu na těchto dolejších věcech činí, rovně jako magnes má v sobě tu moc, že železo táhne, a když železo přítomné jest, on tu moc svou z sebe na železo vypouští a je v sobě táhne a k svému přirození jeho nachyluje. Též rovně i planétové a hvězdy tak činí: ne z vuole své svobodné, než přirození svého, kteréhož oni sami nemohou změnití.⁹⁰²

Celá pasáž je velmi cenná v tom, pomocí jakých konceptuálních metafor vysvětluje prapodstatu nebeských světél, a ovšem také jako doklad skutečnosti, že magnetická síla se i v českém prostředí zřejmě běžně (totožná pasáž se objevuje v Šúdově pranostice na r. 1558) používala k objasnění principu působení planet a hvězd. Přirovnání k magnetu není samo o sobě novinkou: jak jsme uvedli ve 3. kapitole, objevuje se v evropské astrologické tradici mj. díky velmi vlivnému spisu arabského učenice Albumasara a je zcela ilustrativní, neboť dokonale demonstrovatelné.

Za významnější paralelu ovšem pokládáme přirovnání esence nebeských těles k drahým kamenům. Také v jejich případě jsme už v této disertaci zdůraznili vazbu na iatromathematické a obecně medicínské aplikace, pokud jde o užívání drahokamů jakožto amuletů nebo prostředků, jež mohou potencovat své léčivé působení a účinky skrze vliv hvězd – v Šúdově textu, troufáme si tvrdit, ale jako by se hvězdy a planety drahými kameny přímo stávaly. Mají v sobě nést každá svou zvláštní moc plynoucí z přirozenosti, jako je tomu i u drahokamů (danou skutečnost autor představuje jako nepochybnou), a touto silou ovlivňují „dolejší věci“. Analogie se zvláštní mocí kamenů je působivá i v tom ohledu, že o cennosti (a drahocennosti) těchto objektů v dobovém kulturně společenském – a také lékařském – kontextu nebylo pochyb a že toto splývání obrazu zářících světél

vnitřním, jako jsou ymaginací a fantasia a jiní, kteří v mozku svá sídla mají, kterýchž duše užívá i ve snách k rozličným snuom a viděním a kolacením ve snách.” Ibid., fol. D2v.

⁹⁰¹ Ibid., fol. F1rv.

⁹⁰² Ibid., foll. F1v–2r.

i zářících kamenů, které se blíží jejich ztotožnění, vyvolává ve čtenáři vznešený a ušlechtilý dojem. Hvězdy i kameny totiž nejen září, ale mohou také vyzařovat svou zvláštní moc a ovlivňovat zdraví člověka.⁹⁰³ Svrchovanou silou, která nad takovými drahocennými přirozenostmi hvězd a planet vládne, je ovšem všemohoucí Bůh „mající svou moc i nad mocnostmi nebeskými“.⁹⁰⁴

Po kapitole *O způsobu a povaze při povětrí roku tohoto i čtvrtí jejich*, která reprezentuje část astrometeorologickou a v níž se v souladu s koncepty *astrologiae naturalis* přechází ke konkrétním důsledkům těch či oněch nebeských konstelací pro počasí daného roku, přistupuje Šúd konečně ke kapitole, která nás zajímá nejvíce a která nese název *O moru a nemocech*.⁹⁰⁵ V podrobném astrologickém rozkladu autor sděluje, že konstelace pro r. 1552 sice nesvědčí pro těžké choroby, ale na druhé straně je vzhledem k minulým neblahým a dosud doznívajícím aspektům nemůže úplně vyloučit, a to ani co se týče morové nákazy („O moru obecném, který z jedovatosti pochází, letos nesmím jistiti, zvláště v Čechách.“).⁹⁰⁶ Koneckonců, „taková rána samé moci božské přináleží“: náboženská příčina (a etiologie) moru se zde tudíž opět hlásí. Tato dvojsmyslně znějící prognóza nebyla zřejmě ojedinělá, jak o tom svědčí velmi podobná formulace z jeho poslední pranostiky na rok 1558, a snad autorovi příliš nekřivdíme, řekneme-li, že si zde použitím stejných pasáží poněkud vypomáhal.⁹⁰⁷

Další Šúdova poznámka přináší velmi cenný údaj o tom, že Koppův komentář z *Regimentu* o vzniku týchž nemocí různými způsoby, tj. nejen z běhu hvězd či zkaženého povětrí, ale i z vnitřní humorální disbalance, odkazoval k obecně sdílené představě tehdejší raně novověké nosologie:

*Než sic jiné nemoci [jsou], které nepocházejí z jedovatosti a nečiní nebezpečnosti všem vuobec, než které v tělích lidských pocházejí z přílišnosti a neglejchu vlhkostí přirozených. O takových nemocech já letos nepochybuji, že se dosti mnoho rozmohou, a jakož jsem napřed pověděl, mnohé lidi k tomu způsobné komplexi mající z tohoto světa sprovodí bez mnohého stonání a ležení.*⁹⁰⁸

⁹⁰³ V pranostice na r. 1558 je celá pasáž formulována téměř totožně, nicméně věta o drahých kamenech je rozšířena takto „(...) jako magnes, dyament, smaragd, turkus i jiní (...)“, takže dává ještě plastičtější představu o podobnosti hvězd a drahokamů. Cf. Knihopis K 16022. Digitalizovaný tisk NK dostupný z GB; dále citováno jako ŠÚD 1557. Ibid. fol. F8r.

⁹⁰⁴ Ibid., fol. F2rv.

⁹⁰⁵ Ibid., od fol. G3v.

⁹⁰⁶ Ibid., fol. G4v.

⁹⁰⁷ Ibid., fol. H1rv.

⁹⁰⁸ Ibid., fol. G5v.

Z těchto řádků je jednoznačně patrné, že se v lékařské praxi rozlišovaly dva základní druhy onemocnění podle kritéria, zda byly nebezpečné pro zdraví všech lidí *en bloc* (pocházely z jedovatosti, rozuměj povětrí, a byly tudíž určeny vnější příčinou, leč ne nutně nebeskou – v úvahu přicházely např. i ony výpary ze zkažených vod či zemských prúduchů), anebo zda tyto choroby hrozily postihnout jen některé z lidí v závislosti na rozkolísanosti („přílišnost a neglejš“) jejich tělesných humorů (a typicky tedy vyplývaly z vnitřních příčin, ač i tyto mohly být předtím, jak víme, ovlivněny přirozenostním rozkolísáním povětrí). Pražský hvězdář také potvrzuje Koppova tvrzení o náchylnosti k chorobám podle humorálních dispozic svou zmínkou o afinitě komplexe jednotlivých lidí ke změnám povětrí.

Takto konstruovaná nosologie rovněž umožňuje dostatečnou individualizaci při odpovědi na otázku, proč některý člověk onemocněl, a jiný nikoliv. A kterých chorob se mohli nedobře disponovaní jedinci v r. 1552 nadít? Jejich výčet je ještě obsáhlejší než v případě Šúduvy pranostiky k r. 1524:

Zvláště pak ty nemoci, které pocházejí z přílišné vlhkosti a naplnění mozku, jako závratové, šlakové, bolesti nervův a v hrdle i v prsech, a dušnosti, lámání, paducí nemoci, melankolia aneb zmámení mysli a paměti, a divná kolácení v hlavě a na mysli, k tomu také rýmy, tokové z hlavy do úst, do hrdla, do žaludka a rozmnožení vlhkosti a slinění, k tomu také boční hlízy a vředovatiny v prsech, v střevách hryzení a střevní dny, a též také i ty nemoci, kterejch příčina bejvá žluč a kolera, jako jsou žloutenice a tomu podobné nemoci takové břicha a běhavky, červené nemoci, diarrie, linteria a kolerice passiones, a jiné některé nemoci břicha a střev. Též nemoci a bolesti noh a na nohách, na stehnách a na lýtkách. A kdo muože vyčísti všecky nemoci, jímž poddána jsou těla lidská podlé rozličnosti a rozdílnosti složení a komplexí a přirození jejich? Nadto nemocí očí mnozí lidé počijí, bělma, povlak a zraku zemdení i také rychlého a nenadálého oslepnutí. Nadto také, poněvadž to znamená, na kterém to zatmění Slunce bylo, jest přirození ženského, protož se pohlaví ženské a zvláště ženy těhotné mají na péči mívati, aby na ně nepřicházely jmenované nemoci a potracení plodu, nemoci matky, těžkost rození a z toho nětco horšího. Též lidé věku starého a prostředního, obojího pohlaví, mají se šetřiti, aby se mohli nemocem dotčeným vyhnouti.⁹⁰⁹

⁹⁰⁹ Ibid., foll. C5v–C6v. Rejstřík chorob majících i o 7 let později vycházet z přílišné vlhkosti je v poslední Šúduvě pranostice částečně redukován; na druhé straně zde nacházíme pozoruhodnou formulaci: „A tak krátce zavírajíc, rozličné těžké nemoci mezi lidem se rozmohou, takže ani babská šermování jich zaháněti nebudou a mnohejm doktoruom pohádku budou moci dáti.“ Cf. ŠÚD 1557, fol. H2r. Intepretujeme-li sdělení správně, smysl tkví v tom, že nepomohou ani postupy tradiční babské medicíny (snad i zařikávání?), ani lékaři, neboť výklad nemocí pro ně zůstane hádankou (= *pohádka*).

Ačkoli v první části úryvku Šúd přímo neklade do vzájemné souvislosti nemoci a jednotlivé negativní konstelace, ke kterým se vyjádřil v předešlých podkapitolách, přirozenostní provázanost mezi chorobami a aspekty alespoň zčásti vystopovat lze, byť by se naše vysvětlení možná autorovi jevilo jako iatromathematicky naivní. Řid'me se však poučeními, kterých se nám dostalo u Koppa, a pokusme se o překlad řeči hvězd do jazyka medicíny. Jestliže celý rok má být podle běhu nebes mimořádně vlhký (neboť Saturn bude v konjunkci s Marsem ve Vodnáři),⁹¹⁰ nepřekvapí choroby z přílišné vlhkosti; podobně má-li být Slunce vstupující na Skopce na počátku roku negativně ovlivněno novoluním, odpovídají tomuto nepříznivému aspektu dle melothetických korespondencí avizované choroby hlavy (a očí),⁹¹¹ neboť tu ovládá právě Skopce. Mimoto došlo o rok dříve k zatmění Slunce v souhvězdí Panny, což by podle pravidel melothesie opět vysvětlovalo sklon k chorobám břicha, jež je Panně tradičně podřízeno; ostatně jakousi sympatetickou analogií se znamením Panny může mimoto dojít k vážným ženským zdravotním potížím.

Formulace, že není možné podat výčet všech nemocí, jimž lidská těla podléhají *podlé rozličnosti a rozdílnosti složení a komplexí a přirození jejich*, dále potvrzuje naši argumentaci, že individuální susceptibilita vůči nemoci byla reálným faktorem, s nímž dobová medicína vědomě počítala. A protože jsme se dostali k individuální zdravotní dispozici, zmiňme se ještě o tom, že Šúd se na jednom místě své pranostiky rovněž dotkl tématu možných předpovědí pro jednotlivce:

*Rozuměj mi pak každéj, že já nebudu toho neb onoho, této neb oné krajině, této neb oné osobě praktykovati. Neb to není možné, poněvadž nevím začátku bytnosti krajin, království ani osob. Než tak, jakž Ptolomeus i Augustinus Nifus i jiní filosofové učí, obecné účinky a vuobec všem položím, kteříž se však ne všude a ne na všem a ne na všech jednostejně ukazovati budou, než na to toliko, což má nějakou společnost a svažení s tím zatměním a s tím spojením Saturna s Marsem.*⁹¹²

Autor potvrzuje, že by byl schopen sestavit horoskop jdoucí až na úroveň osoby (můžeme předpokládat, že by obsahoval jistě také kapitolu o zdraví), ale je limitován tím, že neví „začátku bytnosti“, tj. nezná klíčový okamžik zrození/vzniku existence, od něž se „praktykování“ neboli předpověď odvíjela. Proto předkládá jakousi všeobecně platnou prognózu, která se ovšem bude konkretizovat jen někde, někdy a u těch, kdo mají určité spojení a vazbu se zmíněnými konstelacemi. Jinými slovy u takových lidí, jejichž tělesný

⁹¹⁰ Ibid., fol. F6rv a passim i jinde.

⁹¹¹ Ibid., fol. G6v.

⁹¹² Ibid., fol. F5v.

mikrokosmos, řečeno v duchu Velenského, se alespoň zčásti protne s makrokosmem nebeských těles.

V pranostice k r. 1558 je tato pasáž formulována trochu jinými slovy, i když její podstata zůstává nezměněna: pranostika „mluví obecně“. Kromě toho je připojena varianta tradiční latinské maximy (setkali jsme se s ní u Tomáše Akvinského) zdůrazňující ve vztahu k hvězdám svobodu lidské vůle:⁹¹³

*Nebo což se praktykuje, to se, jako říkají, „vuobec mluví“; pak koho se dotkne, ten takové náklonnosti obvyknouti musí. Avšak se tomu každý těšiti má, což staří hvězdáři za obyčej říkati měli: Vir prudens dominatur astris.*⁹¹⁴

Kvintesenci vztahu mezi raně novověkou astrologií a lékařstvím, jak je v tehdejší diskursu hvězdáři a lékaři nejspíše vnímali a jak se ve formě astromedicínských pravidel, rad a doporučení doslova otiskovaly do textů jejich pranostik a almanachů, dle našeho soudu výborně vystihl Šúdův text z pranostiky k r. 1540. Tímto úryvkem svou charakteristiku děl tematizujících iatromathematiku u tohoto autora i v celém žánru pro první období raného novověku uzavřeme:

*Nebe není jako nějaká toliko plachta roztažené, a hvězdy jako nějaké špalkové beze vsí moci; než musíť míti jistě a mají rozličné a divné moci, dobré neb zlé a jedovaté, jimiž přirozenou komplexí živlův a povětří proměňují, někdy v dobré a někdy ve zlé. A poněvadž jest tak, tehdy může něco o nemocech a zdraví lidském i jiných věcech ze hvězd vzato býti.*⁹¹⁵

Nejde o nic více, ale ani o nic méně než o snahu porozumět jednomu z aspektů Stvoření: v něm jsou hvězdy (podobné drahým kamenům, jak jsme četli) nadány zvláštní mocí, která ovlivňuje tu příznivě, tu nepříznivě přirozenostní uspořádání světa i kvalitu vzduchu. Proto je možné vyčíst z hvězd leccos mimo jiné o nemocech a zdraví, jelikož člověk je tohoto světa součástí, je stejné přirozenosti jako vše kolem a dobré *povětrí* a *glejch přirozených vlhkostí* jsou nutnými podmínkami jeho zdraví i života.

⁹¹³ Znění z pranostiky z r. 1551 nicméně Šúd využil u výkladu zatmění Měsíce, cf. ŠÚD 1557, fol. G4r.

⁹¹⁴ V první předmluvě k pranostice na r. 1558, kterou sepsal její editor Šebastián Oks, se tento rys předpovídání opětovně připomíná: „Ut dicitur Astra portendunt, non necessitant, planéty znamenají budoucí věci, ale nekonají jich. A nebožtík mistr Šúd uměním svým lidem příhody předkládaje rád Písmu svatými všecky astronomicorum experientiae ozdoboval podlé poručení Pána Krysta.“ Ibid., fol. F1v.

⁹¹⁵ Cit. dle Fr. PALACKÝ, O pranostikách, p. 37.

7 IATROMATHEMATIKA V ČESKÉM LÉKAŘSTVÍ OD 2. POLOVINY 16. STOLETÍ

Touto kapitolou završíme své zkoumání lékařských a dalších souvisejících textů raného českého novověku, které se různými způsoby vztahují k tématu iatromathematiky. Prameny, které zde analyzujeme a interpretujeme, chronologicky přímo navazují na část předchozí a pokrývají časový úsek od poloviny 16. století (první text z r. 1552) až do druhého desetiletí 17. století (poslední text k r. 1619). Autorské i žánrové spektrum zůstává podobné jako v minulé kapitole: převažují graduovaní lékaři a hvězdáři, jejichž díla představují prototypické lékařské nebo astronomicko-astrologicky orientované spisy, které se v té době šířily tiskem.

Prvním z autorů je znojemský lékař Jan Vočehovský, jenž ve svém spisu o moru odkazuje mj. k Marsiliu Ficinovi; poté je připojen krátký rozbor části tzv. Křišťanových *Knížek* avizovaný již ve 4. kapitole. Spojení raně novověké astronomie-astrologie a medicíny reprezentuje osobnost Tadeáše Hájka z Hájku a jeho pranostiky pro 60. léta 16. století, zabýváme se však i dalšími dvěma důležitými texty z jeho pera. Následuje Václav Zelotýn z Krásné Hory, rovněž astronom a současně lékař, u nějž interpretujeme jednak jeho překlad spisu o moru, jednak hvězdářské kalendáře, a dále známý *Regiment zdraví* Henrika Rantzaua v překladu Adama Hubera z Riesenpachu. Kapitulu uzavírá pohled na tři drobná dílka z počátku 17. století s iatromathematickými prvky a konečně interpretace dvou děl Simeona Partlicia ze Špicberku, která vyšla v l. 1618 a 1619: *Calendarium perpetuum oeconomicum* a *Harmonia macrocosmi et microcosmi*.

7. 1. Jan Vočehovský a jeho medicínsko-theologicko-astronomický konsensus

O Janu Vočehovském, znojemském lékaři, který žil a působil v 16. století, máme jen minimum životopisných zpráv. Měl se narodit na Moravě roku 1501 a zemřel údajně až kolem roku 1600.⁹¹⁶ Vočehovský v roce 1552 vydal tiskem *Krátkej spis o morové nemoci, která nyní v Markrabství moravském a v krajinách okolních panuje*.⁹¹⁷ Je zajímavé, že od vydání knihy uplynulo jen něco málo přes půl roku, když světlo světa spatřil její německý překlad: tento fakt ukazuje, že „impakt faktor“ Vočehovského spisu nemusel být zanedbatelný a že o dílo byl na trhu lékařských příruček zájem.⁹¹⁸

⁹¹⁶ Cf. Filip HRBEK, Czech-written Prints on Plague: 16th Century, in: *Plague between Prague and Vienna* (edd. Karel ČERNÝ - Sonia HORN), Praha 2018, p. 40–41.

⁹¹⁷ Jan VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis o morové nemoci, která nyní v Margkrabství moravském a v krajinách okolních panuje*, Prostějov 1552. – Knihopis K 16589.

⁹¹⁸ Jan VOČEHOVSKÝ, *Ain kurtzer Begreiff, oder Regiment, So wider diese Sterbliche Kranckhait der Pestilencz (...)*. Praha 1553. Dostupné z GB.

Již na titulní straně se setkáváme se známou maximou *Sapiens dominabitur astris*, která jako by naznačovala, že autor bude tematizovat spíše dobově racionální (= přirozenostní a astrální) příčiny moru a že v textu dojdou výkladu i prvky iatromathematiky. Pozoruhodné je, že německému vydání toto motto na titulu chybí, těžko dnes říci proč – osoby, jimž je spis dedikován, v tomto směru neposkytují vodítko (česká verze je věnována purkmistru a radě města Znojma, tedy místnímu patriciátu, zatímco verze německá se obrací k vysokému úředníkovi Volfovi z Vřesovic, nejvyššímu zemskému písaři a prezidentovi královské komory, a jejím autorem je Sebastian Paumgartel z Freyenbergu).⁹¹⁹

Komu byl Vočehovského spis určen? Domníváme se, že poučeným laikům, podobně jako u některých předchozích zkoumaných děl popularizujících toto lékařské téma. Autor už na počátku textu sděluje, že se díla ujal, protože chtěl podat naučení, jak by lidé před morovou nemocí měli chránit své zdraví, „ano i také nemocní v svých těžkostech radu míti mohli“,⁹²⁰ neboť nemohl snést pohled na to, „aby lidé jsouc od jiných opuštěni, měli tak těžce od této nemoci trápeni i mořeni býti“.⁹²¹ Proto je poněkud překvapivé, co editorka spisu do elektronické podoby Alena M. Černá uvádí ve své poznámce, a sice že podle autorova záměru byl spis určen „do rukou vystudovaných lékařů (tj. *doktorů*), nikoliv lékařů praktikujících, k nimž nemá důvěru“.⁹²² Autorka toto tvrzení mj. dokládá pasáží z předmluvy, kde Vočehovský praví:

*Třetí pak obával sem se, abych z bab, z barvířuo, z ševcuo a jinejch řemeslníků doktorů neumělých nenadělal, jako jiní činili.*⁹²³

Pasáž je ale nutno číst v širším kontextu, v němž Vočehovský zdůvodňuje, proč v česky psané knížce „mnoho recept latinských postavil“. Prvním důvodem je skutečnost, že existuje značné množství ingrediencí, zejména zámořských, které vůbec nemají české názvy a jsou neznámé; za druhé že „těch kusuo nemuož jiný skládati, leč kdo se tomu učil“ – a těmito lidmi jsou podle něj lékárníci, kteří se správnou přípravou budou mít i tak dost práce.⁹²⁴ A právě proto pak Vočehovský říká (jak rovněž cituje, ale chybně interpretuje Černá), že když někdo z pacientů bude něco potřebovat, „může to na cedulku (jak tam najde) vypsati aneb knížku do Apotéky poslati a rozkázati sobě připraviti“.⁹²⁵ Tatáž rada znovu zazní

⁹¹⁹ Cf. dedikace in: VOČECHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A2r, a VOČECHOVSKÝ, *Ain kurtzer...*, fol. A2r.

⁹²⁰ VOČECHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A2r.

⁹²¹ Ibid., fol. A2v.

⁹²² Alena M. ČERNÁ, Ed. poz.: <https://vokabular.ujc.cas.cz/modules/edicnipoznamka.aspx?id=VocehMor>.

⁹²³ VOČECHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A1v.

⁹²⁴ Ibid.

⁹²⁵ Ibid.

u prvního uváděného receptu („podlé toho latinského spisu můžeš sobě dáti v apatéce připraviti“).⁹²⁶ Univerzitně vzdělaný lékař by si bezpochyby dokázal recept napsat a poslat pro lék do apatéky sám.

Vočehovského narážka na ony „baby, barvíře a ševce“ velmi přesně odpovídá profesím, které jako nekalou a amatérskou konkurenci degradující úroveň celého lékařského stavu v raném novověku jmenuje také Karel Černý citující Adama Zalužanského ze Zalužan.⁹²⁷ Všimněme si, že daná tři povolání reprezentují porodnictví, ranhojičství s chirurgií a nejspíš také zubní „pralékařství“, tj. dobově typické paramedicínské specializace. Latina, jejíž důkladnější znalost se u těchto laických léčitelů zjevně nepředpokládá a která funguje jako exkluzivní rys lékařské profese, tu má jednak sloužit jako nástroj k omezení laické skupiny, aby se do výroby léků a jejich aplikování nepouštěla sama (čímž by vznikali oni „neumělí lékaři“), jednak ve svých důsledcích také ochránit pacienty, kterým díky tomu zaručené a osvědčené recepty Vočehovského nebude moci nikdo z léčitelů upravovat či měnit. Dalším efektem je udržování lékařsko-lékařnického monopolu, pokud jde o sféru zdraví a péči o něj, a tím také, řečeno foucaultovsky, mocenská kontrola dobového lékařského diskursu.

Jiným argumentem, který podporuje naši interpretaci, tedy zaměření spisu pro laickou veřejnost, je rovněž část, ve které znojemský lékař stručně vysvětluje systém tělesných vlhkostí, jejich mísení a čtyři typy lidské komplexe. Svůj výklad přitom uvedl mj. slovy: „však pro obecní lid kratičce toho dotknu“:⁹²⁸ nemá smysl předpokládat, že by bylo zapotřebí vysvětlovat graduovaným lékařům základy dobové fyziologie lidského těla. Podobným vnitrotextovým argumentem jsou též indikace u některých receptů (např. že je mohou využít „lidé prostí a sedláci“).⁹²⁹ Zcela nepochybně a *verbis expressis* pak Vočehovského intenci dosvědčuje i úplný závěr *Krátkého spisu*: „aby ti, jenž doktorů míti nemohou, v čas potřeby a v svých těžkostech polehčení míti mohli“.⁹³⁰

Začtěme se však již do pojednání. V předmluvě naráží Vočehovský na skutečnost, že konstelace nebeských těles budou ovlivňovat zdraví i v dotyčném roce 1552:

Ač tento rok padesátý druhej, jehožto dobrotivé planety (podlé některých praktykařů) páni budou, měl by nětco pokornější, zdravější i také ourodnější býti, kdyby oněch

⁹²⁶ VOČECHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. B6r.

⁹²⁷ K. ČERNÝ, *Mor...* (op. cit.), p. 80.

⁹²⁸ VOČECHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A5v.

⁹²⁹ *Ibid.*, fol. C7r.

⁹³⁰ *Ibid.*, fol. G2r.

*předešlých let ty veliké konjunkcí a zatmění Slunce (o kterých níže nětco dotknu) v tom překážky nečinili, na čemž se mnozí novotní hvězdáři mejliti budou.*⁹³¹

Takřka shodnou formulaci a argumentaci použil ve své pranostice pro stejný rok také Šúd ze Semanína, a protože toto sdělení nepovažujeme za pouhý topos nebo rétorickou strategii, soudíme, že se jedná o projev dobového protovědeckého konsensu: výrazné negativní konstelace měly na lidské zdraví působit – nejen podle Vočehovského – dlouhodobě a komplikovat z hlediska vlivů na lidské zdraví i příznivé konstelace jiných planet pro daný rok. Ovšemže takový výklad může být dnešním pohledem chápán jako jisté alibi pro situaci, že se pozitivní předpověď nenaplní; mějme však stále na paměti, že znojemský lékař pohybující se v systému humorální medicíny pravděpodobně upřímně důvěřoval těmto dlouhodobým astrálním faktorům majícím podmiňovat vznik nemocí a jako jakési alibi, troufáme si tvrdit, je vskutku nemínil.

Vočehovského protimorní spis se v souladu s pravidly populárně-odborného lékařského žánru dělí na dvě hlavní části: v první zaměřené teoreticky se autor věnuje příčinám nemoci, jejímu původu a morní prevenci, zatímco část druhá už přináší konkrétní léčebné prostředky a postupy. Do textu je kromě toho začleněno téměř třicet autorových osvědčených receptů v latinském znění a mnoho dalších receptů v češtině.

V porovnání například s Janem Černým nezačíná Vočehovský svůj výklad úplně jednoduše, neboť v první podkapitole svého traktátu, jež nese podnázev *O té morové nemoci, co by byla*, částečně problematizuje samotné poznávání choroby. Sděluje totiž, že „ačkoli mnohé divné a rozličné těžkosti časů těchto na lidech se ukazují“ a nemoci, které lidi postihují a jejichž bohatý výčet podává, se různí, přesto má jít o jednu a tutéž chorobu, která se projevuje na každém jinak⁹³² – „však toliko táž a jednotejná nemoc na větším díle všudy vuobec a vesměs panuje“.⁹³³ Problematizace poznávané entity jde však ještě o stupeň dál:

*Nebo vlastně nejsou nemoci, ale případnosti od nemoci, kteréžto se přidržují a jí následují rovně jako stín těla.*⁹³⁴

Znojemský lékař zde vlastně velmi patřičně poukazuje na fakt, že v případě neduhů a těžkostí, jejichž soupis uvedl (kupř. *ukrutné soužení v životě, ve hřbetu bolest, srdce mdloba, klání bokuo, hrdla bolest, prým* atd.)⁹³⁵ jde principiálně o vnější projevy a znaky onemocnění,

⁹³¹ VOČECHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A2v.

⁹³² Ibid., foll. A3v–A4r.

⁹³³ Ibid., fol. A3v.

⁹³⁴ Ibid., fol. A4r.

⁹³⁵ Ibid., fol. A3v.

nikoliv o nemoci samé (etymologií českého výrazu *případnost* je latinské *accidens* bezpečně odkazující k aristotelovské filosofii). Z toho však plyne možná poněkud překvapivá konsekvence – o několik řádků níže totiž autor dále pokračuje:

Kdokoli z rozumných a zběhlých lékařů toho pílňě šetřiti bude a ty případnosti, jenž se při nemocných na ten čas nacházejí, pílňě rozvažovati, k tomu puls, urinu a jiná znamení doktorům známá bedlivě souditi, bez pochyby jiného nic nebude moci najíti a o tom vyřknouti, než že jest vobecní morová nemoc, a obzvláštní metla Boží, kterážto morová nic jiného není nežli (jakž Hippokrates, Galénus, Avicenna a jiní všickni lékaři vypisují) palčivá zimnice z porušených a jako v jed obrácených vlhkostí v těle lidském skrz povětrí a jiných věcí, jichž užíváme, pokažení od zlých konstellací pocházející.⁹³⁶

Zdá se tedy, že znojemský lékař diagnostikuje určitou „všeobecnou morovitost“, totiž takovou podobu morového onemocnění, které má postihovat velké množství lidí, avšak s rozličnými případnostmi, tedy tělesnými projevy. Pokud bychom chtěli tento koncept přiblížit jazykově, mohli bychom říci, že výraz *mor* v tomto kontextu neznámá určitou nakažlivou chorobu, kterou dnes obvykle ztotožňujeme s infekčním morem a jejímž původcem byl reálně patogen *Yersinia pestis* (u vědomí všech rizik a možných nástrah retrospektivní diagnostiky), nýbrž jakési „moření“, které v tento smrtící mor s hlízkami a pryskyří může někdy teprve progredovat. Z hlediska obecných morových predispozic se tedy celý koncept, rozumím-li mu správně, zčásti blíží představám Velenského o unaveném a pokaženém světě.

Jistotou, která spojuje Vočehovského koncept s tradiční linií výkladu o původu moru, již jsme předestřeli v minulé kapitole, jsou ovšem zlé planetární konstelace: v mechanismu jejich působení žádný rozdíl není a hvězdy zůstávají prvotní příčinou, která kazí povětrí a „jiné věci“ (ty zde chápu hlavně jako pokrmy, ale formulace nevyklučuje ani neživé věci, jako jsou šaty či obydlí), skrze něž se pak porušují a otravují tělesné vlhkosti. Lékař bezprostředně pokračuje:

Ta zimnice kde se při kom rozmuože, divné a rozličné těžkosti (o nichž nahoře povědíno) podlé rozdílnosti komplexí, věku, pokolení, běhu Měsíčního a náchylnosti planét na člověka uvodí, o čemž by mnoho bylo psáti.⁹³⁷

Vočehovský zpřesňuje konkrétní faktory, které mohou přispět k progresi choroby: rozdílnost komplexe, věk, pohlaví, pohyb Měsíce a (individuální) inklinace planet – jedná se

⁹³⁶ VOČECHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A4rv.

⁹³⁷ *Ibid.*, fol. A4v.

ovšem o faktory univerzální, které v humorální medicíně hrají roli při každém typu vnitřního onemocnění. Znojemský lékař rovněž dále vysvětluje, co míní slovem „zimnice“: není to obvyklá troj- či čtvrtodenní zimnice, ale jiná, která „velmi tejně a skrytě přichází a ne od každého může poznána býti“; někdy se dokonce objeví hlíza před zimnicí, ale vždy už jí předchází „vnitřní zkažení“.⁹³⁸ Zvídavý čtenář se může podrobnosti dozvědět u Hippokrata, Galéna a Avicenny, jejichž konkrétní spisy jim autor doporučuje.⁹³⁹ Nejnáchylnější k porušení vlhkostí jsou podle něj mladí lidé horkého přirození, „nebo jakož Marsilius Ficinus vypisuje, krev a kolera nejspíše takové porušení berou a od zlého povětří jsou nakvašeni, způsob jedu na se přijímají“.⁹⁴⁰

Odkaz na italského renesančního filosofa může u znojemského *fysika* na první pohled působit překvapivě; uvědomíme-li si ale, že doktorský *gradus* medicíny získávali adeпти z českých zemí v době autorova působení typicky v Itálii nebo v německých zemích, které byly prodchnuty humanismem, nemusí nás zmínka o Ficinovi tolik překvapovat. U tohoto odkazu jde podle našeho zjištění o parafrázi místa z 2. kapitoly Ficinova díla *Epidemiarum antidotus*, na kterou Vočehovský zanedlouho odkazuje přímo v originálu, jak ještě uvidíme.⁹⁴¹ Nejvyšší susceptibilita k moru u lidí, kteří jsou krevního přirození, je pochopitelná vzhledem k humorální patofyziologii, jež postulovala u této komplexe nejrychlejší zápal a tzv. vzkypění (dobově „zevření“) krve.

Ve druhé podkapitole spisu nazvané *O příčinách* přechází autor k objasnění, odkud se taková vnitřní nákaza bere, a do vysvětlení zapojuje přirozenostní iatromathematiku:

*Pověděl sem, že pokažené povětří, ourody zemské, vody a jiné věci, jichžto užíváme. A to sou ty nejbližší příčiny, skrze něž se to působí, jichž my se nikoli uvarovati rovně jako bez nich živi býti nemuožeme.*⁹⁴²

Koncept šíření nákazy skrze pokažené jídlo a pití, který jsme detailněji analyzovali v předchozí podkapitole u Velenského, se zdá být manifestován také v tomto Vočehovského textu. Věci potřebné k životu v sobě nesou paradox jeho zachovávání a současně ohrožování

⁹³⁸ VOČECHOVSKÝ, *Krátkej spis*, foll. A4v–A5r.

⁹³⁹ *Ibid.*, fol. A5r.

⁹⁴⁰ *Ibid.*, fol. A6r.

⁹⁴¹ Cf.: „(...) maxime ubi quis superfluis abundat humoribus, praesertim snaguine et cholera.“ In: Marsilii FICINI, Florentini medici, atque philosophi celeberrimi *De vita libri tres*. Basileae 1529. p. 265. Dostupné z GB. K tomuto vydání je připojen také zmíněný *Epidemiarum antidotus*: poprvé se tak stalo právě r. 1529; cf. Carol V. KASKE – John R. CLARKE (edd.): *Marsilio Ficino: Three Books on Life. A Critical Edition and Translation with Introduction and Notes*. Tempe 1998, p. 9, takže text mohl mít Vočehovský r. 1552 pohodlně k dispozici.

⁹⁴² VOČECHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A6rv.

– nelze se jim vyhnout, protože bez nich by člověk zahynul, ale mohou lidem život také vzít, protože představují potenciální zdroje morové nákazy. Že vzduch, jídlo i pití jsou opravdu nakaženy (což souzní s představou oné „všeobecné morovitosti“ z úvodu spisu) a že se tato skutečnost v budoucnosti projeví ještě více, dokazuje nejen souhlasné mínění všech hvězdářů, kteří se na tom shodli už v dlouhodobé pranostice vydané před třiceti lety, ale rovněž lékařova zkušenost:

Ano i samo zkušení to nám dosti zřetelně ukazuje, kterak tohoto minulého léta na mnohých místech netoliko povětří, ale také i vody se zkazily, zvláště Dyje, řeka znamenitá pod Znojmem, jenž všecka zelena a tak hustá byla, že jí nemnoho lidé mohli potřebovati, a v ní množství čistých podouství i jiných všelijakých ryb zemřelo.⁹⁴³

Nákazu pronikající živly a zasahující jejich prostřednictvím i živé tvory lze pozorovat na vlastní oči už v naší bezprostřední blízkosti, varuje znojemský lékař. Podobně se urodilo nedobré ovoce, loňské se zkazilo a s vínem je to rovněž špatné, jelikož rostliny „užívající k svému zrostu zlého povětří, jsou pošly a rostly“, a tak není pochyb, že toto zlé nakažení se na nich muselo nějak projevit, jak dosvědčuje i sám Avicenna.⁹⁴⁴

Protože otázka vlivu povětří na okolní přírodu se ve Vočehovského díle tematizuje poněkolkáté, provedme na tomto místě malý exkurz do příbuzného, byť poněkud exotického typu literatury, a sice do sféry tehdejšího veterinárního lékařství, a pokusme se zjistit, jakým způsobem se v něm pojednává, pokud nějak, o morové nakažce a vlivu povětří či přímo nebeských těles na zvířata. Ukázky budou vybrány z díla *Regiment zprávy ovčího dobytka ve dvoje knihy rozdělený*, které sepsal Aleš Knobloch z Pirnsdorfu a jehož český překlad vyšel r. 1561,⁹⁴⁵ a naším záměrem zde je rozšířit celkový obraz o dobové teorii týkající se nakažení a astrálních vlivů.

Poprvé se téma hvězd a povětří otevírá hned v úvodu spisu, kde se pojednává o stavbě budov vhodných pro ustájení dobytka: mají být orientovány ve směru vání příznivých větrů s ohledem na nejlepší vlastnosti vzduchu. Ten „nejmdlejší a nejporušenější“ totiž způsobuje zhoršení „všelikderakého zdraví“:

(...) A to jde z příčiny (jakž se všichni lékaři starožitní, Hipokras, Galenus, Avicena, Averois, i věku nynějšího lékaři a doktoři na tom jednosvorně snášejí), že v těch měrách a položeních drakové, baziliškové, valní hadové a štírové i jiní jedovatí zeměplazové,

⁹⁴³ VOČECHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A6v.

⁹⁴⁴ Ibid., foll. A6v–A7r.

⁹⁴⁵ Aleš KNOBLOCH, *Regiment zprávy ovčího dobytka ve dvoje knihy rozdělený*. Praha 1561. Knihopis K 4156. Dále citováno jako KNOBLOCH, *Regiment*.

jezerními vodami shnilými (nejvíce pak zjara, neb se tehdáž pojímají) nic méně časy svými, z běhův nebeských pošlymi, hejbíce, kalí a porušují povětrí odtavád pocházející.⁹⁴⁶

Živá zvířata je tedy ohrožena nevhodným povětrím úplně stejně jako člověk a také mechanismus šíření nákazy je totožný – je pouze ozvláštněn další spolupůsobící příčinou, již představují různé „jedovaté zeměplazové“ (o existenci draků a bazilišků nebylo v tomto historickém období obecně žádných pochyb), kteří v textu současně znázorňují protipól zvířat domácích a člověku prospěšných. Řetězec příčin a přenosu nakažení je tento: běh nebeských těles způsobuje zahívání stojatých vod, ve kterých se přičiněním zlých tvorů, kteří se v nich hemží, vybuzuje porušené povětrí. Tím se pak mohou nakazit také ovce. Argumentace je podepřena rovněž slavnými autoritami a ovšem i autentickými svědectvími, jež Knobloch uvádí vzápětí.

Téma moru, resp. nákazy se poté krátce objevuje u volby vhodných pastvin: ty se mají vybírat ve shodě s obecnými přirozenostními pravidly pro zdravý vzduch a pro místa s nízkou vlhkostí, která jsou, jak víme, obecně platná a doporučovaná i lidem:

Nebo jakož z hořejších suchých a zprávných sen i pastev ovce čerstvé i zdravé větším dílem bývají, tak také z sen a z pastev nízce vzrostlých, vlhkejch a porušených dobytek se nakažuje a porušuje a s přimíšením povětrí nezdravého i mor na ně přichází, až k smrtedlnosti.⁹⁴⁷

Z textu *Regimentu* je zřejmé, že nakažení opět probíhá dvoucestně, a v tomto ohledu vhodně koresponduje s Vočehovského popisem „věcí, jichžto užíváme“⁹⁴⁸ a možné nákazy u člověka: vlhké a porušené pastvy způsobují nakažení ovčího dobytka, k čemuž se poté přidává nezdravé povětrí, a to může vyvolat mor. V textu nacházíme také zmínku o neblahých psích dnech a o jejich působení na ovce, mají-li se bahnit:

(...) tehdy šetř, když již větší díl kanikule, horka velkého těch psích dnuov, trochu pomine, kdež a v kterýchžto i lidé mdlejší hlavice, pitelní a nešetrní se někdy na mysli požertují nebo fantují i blázní, a staré přísloví jest, že naděláš, co beran v horko, tím na srozumění příslovím dávající, že jest čas kanikule, čas k tomu nespůsobný.⁹⁴⁹

⁹⁴⁶ KNOBLOCH, *Regiment*, foll. B1v–B2r.

⁹⁴⁷ KNOBLOCH, *Regiment*, foll. B4v–C1r.

⁹⁴⁸ VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A6rv.

⁹⁴⁹ KNOBLOCH, *Regiment*, fol. C4rv.

Ve druhé knize, věnované nemocem dobytka a jejich léčení, se hned úvodem vymezuje trojí příčina nemocí. První pochází z nevhodného typu potravy a špatné vody; druhá příčina je dána povětřím, třetí porušenou či přímo znečištěnou potravou. Iatromathematické prvky nacházíme opět u nemocí z povětří:

*Druhé povětřím kalným, z škodlivých běhuov planet, z spojení a obápolností jejich od západu slunce blíž ku poledni než k puolnoci pocházejícího. Tu, kdež grádové, baziliškové, hadové a štírové i jiní zeměplazové pohoršliví, vodami stojatými, jezerními, shnilými a nakaženými hejbíce, jmenované povětří z dopuštění božího porušují.*⁹⁵⁰

Tenor textu zde potvrzuje obsah sdělení z první ukázky: škodlivé planetární konstelace dávají vzniknout „kalnému povětří“, které je dále nakaženo jakýmsi výpary, jež se zvedají ze zkažených stojatých vod, ve kterých rejdí odporná zlá fauna. Netroufám si rozhodnout, zda „dopuštění boží“ je v tomto případě jen zaužívanou a prototypickou formulací, anebo by mohlo reálně odkazovat i k vědomí toho, že tyto nemoci se odehrávají v rámci řádu stanoveného Bohem, jako je tomu u lidských chorob.

Máme-li svá pozorování o iatromathematických prvcích z veterinárního spisku vzhledem k Vočehovského (ale vlastně i Velenského a Koppovu) konceptu environmentálně pojaté nákazy shrnout, potvrzuje se, že naše pramenná rekonstrukce raně novověkých představ o univerzálním dopadu neblahých planetárních konstelací na nižší svět je opodstatněná: nákaza živých tvorů probíhá stejně jako u člověka jednak nakaženým povětřím, které bývá porušeno nepříznivými astrálními vlivy a jehož negativní dopad je ještě posílen škodlivými výpary ze stojatých vod (u lidí se však tyto dva faktory zpravidla uvádějí jako samostatně působící, kdežto zde se propojují), jednak nevhodnou potravou, která postrádá správný poměr kvalit (otázka, zda i její porušení je dáno vlivem hvězd, není v *Regimentu zprávy ovčího dobytku* nastolena).

Navažme však už v otázce nakaženého povětří opět textem znojenského lékaře. Vočehovský upozorňuje na problém, jehož řešení se snažilo nalézt už několik autorů předešlých: „i kterak tehdy všickni napořád nakazíce se jim nemrou?“ Vysvětlením je, že u jedovatého povětří se nejedná o vlastní jed, ale teprve o přirozenost jedu, kterou na sebe vzduch přijímá. Právě takováto zjedovatělá kvalita posléze způsobuje porušení vlhkosti v těle.⁹⁵¹ Musím upřesnit, že toto vysvětlení nepochází od Vočehovského, ale myšlenka je převzata z vysvětlující poznámky ve Ficinově traktátu. Zde se praví, že „vzduch není

⁹⁵⁰ KNOBLOCH, *Regiment*, fol. D2r.

⁹⁵¹ VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A7r.

jedovatý vzhledem ke vši své formě, ale kvalitě“⁹⁵² a současně se vše v hlavním textu vysvětluje – pasáž Vočehovský přejímá v úplném latinském znění, jež zde převádím do češtiny:

*Je nutno si povšimnout, abys správně rozuměl, když tvrdím, že tento výpar je jedovatý: tehdy si nemysli, že on sám takovým bude co do formy a vši své podstaty, protože by se nakazili všichni. Ale vlastností kvality tohoto typu je, že co nejsnáze přechází do přirozenosti jedu, a vytváří se vlastní jed, když se skrze něj v lidském těle dle určité pevné stupnice kazí a zevřou tělesné vlhkosti.*⁹⁵³

Tento proces pak vysvětluje i to, proč se někdo nakazí snadno a někdo vůbec: lidé jsou téhož přirození a mající v sobě ty vlhkosti, které tuto nákazu přijímají nejlépe, onemocní nejvíce.⁹⁵⁴ Sklon k nakažení je tedy podmíněn individuální humorální susceptibilitou.

Další podkapitola nese název *O původu této nemoci*: znojemský medikus vyhlašuje, že oznámí „jaký původ toho všeho jest, jenž těmi všemi příčinami prvotně hejbe“, odkrývá tedy ono aristotelské *primum movens*.⁹⁵⁵ Podle lékaře existují tři základní mínění o původu choroby a my můžeme doplnit, že reprezentují trojici obecných názorů na vznik onemocnění, jak se objevovaly v tehdejší lékařském diskursu – environmentální, náboženskou a astrální – a zároveň reflektují postoje tří skupin tehdejší společenské intelektuální elity. Jako první jsou uvedeni „mnozí z praktikářů i také z lékařů“, kteří přikládají příčinu „samému povětří a časuom ročním, když v své přirozené povaze nestojí“ a zaštiťují se citacemi z Hippokratových *Aforismů*, že proměny ročního času přinášejí nejvíce neduhů.⁹⁵⁶ Vočehovský však upozorňuje, že na daném místě se Hippokratés nezmiňuje o morové nemoci ani o jejím původu, ale o obyčejných nemocech, které mají lidé běžně očekávat proměnou běhu roku.⁹⁵⁷ Druhou skupinou jsou „zvláště páni preláti“, kteří

⁹⁵² Marsilio FICINO, *De vita libri tres* (op. cit), p. 265: „Aēr non venenosus secundum totalem sui formam, sed qualitate.“

⁹⁵³ „Notandum ut recte capias, cum dico venenosum hunc esse vaporem, tunc ne credideris ipsum fore talem secundum formam et totam sui naturam, quia omnes inficerentur. Sed huiusmodi est qualita[ti]s, ut quamfacillime in veneni naturam transeat, et proprie venenum efficitur, quando per ipsum in humano corpore certo quodam gradu putrescunt et ebulliunt humores etc.“ Ibid., u Vočehovského citováno na fol. A7rv. Tentýž koncept znovu uveden na fol. D3v: „Pak slyšeli sme z počátku, že povětří nakažené aneb ta jedovatá pára není vlastně jed jako jiný jed, ale teprva v jed se obracuje, když v těle lidském vlhkosti k takovému porušení přivozuje, a zlou zimnici uvodí.“

⁹⁵⁴ VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A7r.

⁹⁵⁵ Ibid. fol. A8r.

⁹⁵⁶ Výraz *praktikáři* je poněkud enigmatickým označením, které vykládáme u Vočehovského kontextuálně jako tu skupinu hvězdářů, kteří při výkladu nemocí akcentují přirozenostní příčiny a vydávají *praktiky*, jelikož tak je na počátku díla definuje sám autor (viz zde první ukázkou z jeho spisu, podobně i na fol. B2r). Nerozumíme pod nimi tedy ani léčitele, ani empiriky.

⁹⁵⁷ VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A8r.

mor připisují pouze Bohu a označují jej za Boží ránu, která má pocházet z jeho vůle „beze všech těch jiných prostředků a nakažení povětří“.⁹⁵⁸ Vočehovský se však ani s jedním z těchto názorů neztotožňuje, neboť jedovatá pára podle něj nemůže pocházet jen z živlů a z nezpůsobivosti povětří: současně musí existovat též vyšší příčina, která vlévá svou moc „do těch nižších těl“.⁹⁵⁹ Závěr, ve kterém je formulován názor třetí strany, tedy favorizuje astromedicínské vysvětlení:

A tak v pravdě nemůže jiný žádný grunt a puovod toho vyhledán ani dán bejti nežli z strany těl a světél nebeských na oblohách postavených, kterážto časův předešlých v svém přirozeném běhu velikú překážku měly a v svých přistvořených mocech velice zemdleny byly, od nichž potom povětří, vody a jiné věci, zkazu přijavše, časův těchto v těle lidském vlhkosti nakažují a tuto nemoc vlastně uvodí.⁹⁶⁰

Popsaný mechanismus šíření nákazy byl již dostatečně komentován u jiných autorů, takže k němu nyní není potřeba mnoho doplňovat; upozorňujeme však ještě na opětovný odkaz k porušení přirozeného běhu nebeských těles a k jejich zemdenosti, které se mají projevat relativně dlouhou dobu. Vočehovský ale záhy dodává, že toto vše se děje „z obzvláštního usudku Božského“, neboť morová rána náleží samotnému Bohu⁹⁶¹ a k němu se máme obracet o pomoc.

I zde je tedy přírodně filosofický výklad působení nebeských těles začleněn do rámce Boží moci, a tak se vytváří jakýsi „supranaturální“ kompromis s oběma zbylými a výše popsanými pohledy na vznik nemoci, ať už jde o praktykáře a lékaře, kteří vycházejí z ryze pozemského přírodního pojetí bez působení vyšších těles, anebo o muže církve, kteří chorobu považují za metlu Boží. Možná by bylo lépe formulovat věc tak, že jde o více než kompromis, a sice o medicínsko-theologicko-astronomický konsensus. Ten umožňuje, aby všechny strany zastoupené v diskursu – lékaři, kněží i hvězdáři – sice přistoupily na modifikaci svého původního mínění jeho včleněním do složitějšího interpretačního rámce, ale současně si ve své sféře odbornosti uchovaly plnou kontrolu, neboť konsensuální obraz působení nebeských těles podstatu jejich dílčího výkladu, ať už přirozenostního, náboženského či hvězdářského, *de facto* nikterak nezpochybňuje.

V další pasáži textu Vočehovský podrobně specifikuje ony konstelace nebeských těles, jejichž vliv se táhne až do doby vzniku protimorové knížky, a zmiňuje se přitom právě

⁹⁵⁸ Ibid.

⁹⁵⁹ VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. A8v.

⁹⁶⁰ Ibid.

⁹⁶¹ Ibid.

o některých z těch, které tak gruntovně vyložil Jan Kopp: jde o spojení Saturnu a Jupitera z roku 1484, zatmění Slunce proběhnuvší o rok později a velkou konjunkci planet na znamení Ryb z r. 1524.⁹⁶² Lékař jejich detailní rozbor přenechává raději hvězdářům a jejich pranostikám a chce se zmínit pouze stručně o nemocech. Očekává, že vinou změněné povahy čtyř ročních období přijdou „rozličné a neslýchané nové nemoci“,⁹⁶³ které postihnou lidi bez rozdílu věku a pohlaví, dokonce i zvířata. Konkrétněji:

*Neb (at' i to doložím) málo lidí zuostane, aby této morní zimnice neokusili aneb zlými, jedovatými nežity, vředy, šlakem a jinými ukrutnými neduhy hlavy, hrdla, ramenů, rukou, břicha, hřbetu, srdce, a zvláště bolestmi noh a hnátuov obtíženi nebyli, jakož ukazuje to znamení Ryb, kteréžto také znamenává smrt rybám a jiným živočichuom vodním.*⁹⁶⁴

Pozorný čtenář této práce už jistě tuší, proč jsme v minulé kapitole u Mikuláše Šúda vybrali z jeho pranostik mj. právě tu pro r. 1524: porovnáním totiž zjišťujeme, že rejstřík chorob, které zde Vočehovský prognózuje, se do značné míry shoduje s těmi vytčenými téměř o tři desetiletí dříve Šúdem. A protože u znojenského lékaře chybí – až na závěrečné, melotheticky a sympateticky ukotvené zdůvodnění nemocí nohou a vodních živočichů na znamení Ryb – konkrétnější údaj, proč mají přijít právě takovéto nemoci, mohli bychom dovozovat, že existoval i jakýsi generický výčet chorob podle této významné konstelace, který pak pozdější autoři mohli ve svých spisech použít. Textu ze Šúduvy pranostiky na r. 1552 se svým zaměřením a specifikací astrálně ovlivněných nemocí značně podobá také následná pasáž z *Krátkého spisu*:

*K tomu také ta hrozná konstelací Saturna a Jupitera oznamuje těhotným a rodícím ženám těžké přihody, totižto nečasný porod a veliká nebezpečství, kteráž netoliko malým dítkám a plodu v životě mateřínem rostoucímú přiházeti se budou, ale také také i matkám těžký, prácný a bolestnej porod činiti budou. A tak mnohému dítěti při porodu máte umře, dřívě nežli dítě na svět vydá. A některé z života matky po kusích trhati a ven dobývati budou. Jiné pak dítky v kolébkách brzo zemrou a některé, jakž maličko poodrostou, rychlou a náhlou smrti sejdou, a mnoho jiných nebezpečství nastane, tak dobře mateřím jako dítkám, a to vše pro toho zlobivého Saturna, jakožto již dosti zhusta vídáme.*⁹⁶⁵

⁹⁶² Ibid., fol. B1r.

⁹⁶³ VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. B1v.

⁹⁶⁴ Ibid.

⁹⁶⁵ Ibid., foll. B1v–B2r.

Astromedicínskou interpretaci úryvku poněkud znesnadňuje, že Vočehovský jako lékař nevysvětluje na tomto místě vazbu mezi hvězdným děním a zdravotními důsledky detailněji, a my tak nemáme možnost zjistit, jakým způsobem on sám interpretoval řeč hvězd v jazyce humorální medicíny. Od Šúda víme, že hrozba nemocí pro těhotné a rodící ženy měla být k r. 1552, kdy vyšel i tento Vočehovského spis, zapříčiněna zatměním Slunce na znamení Panny o rok dříve; Vočehovský tuto prognózu však dává do souvislostí s blíže neurčenou konstelací Jupitera a Saturnu, zejména pak s působením druhé zmíněné planety.

Výraz „konstelací“ je však bohužel mnohoznačný a na rozdíl od konjunkce či opozice nám neumožňuje přesněji určit, které konkrétní aspekty hvězd tu měl Vočehovský na mysli. Jen částečně pomůže následující komentář: „Ale někteří letošní praktykáři těchto skrytých předešlých věcí nešetří (...)“,⁹⁶⁶ který zřetelně odkazuje k dřívějším, ne nutně pouze k loňským konstelacím, ale zda tím mínil znojemský lékař onu konjunkci Jupitera a Saturnu ve Štíru z r. 1484, nelze s jistotou rozhodnout. Umístění na Štíru by ovšem poskytovalo aspoň jakýs takýs melothetický klíč k vysvětlení daných účinků, neboť astromedicínsky jsou mu podřízeny pohlavní orgány i děloha. Obecně iatromathematické vysvětlení by bylo snazší, ale o to méně konkrétní: Jupiter představuje planetu lidské přirozenosti a zdraví prospěšnou, Saturn naopak škodlivou. Vočehovský pro každý případ doporučuje zvláště těhotným ženám, aby na sebe byly opatrné, prosily Boha o pomoc a „v čas potřeby s rozumným lékařem radu braly“.⁹⁶⁷

Na následujících stránkách spisu, jejichž tématem je již vlastní *medicina praeventiva*, předává lékař šest naučení souvisejících s morem: jde o naučení stran původu moru, povětrí, těla a vnitřních vlhkostí, posílnění těla, potravy a nakonec mysli, které Vočehovský doplňuje konkrétními recepty a dalšími radami. Je zřejmé, že tato preventivní naučení mají přímou vazbu na šestero nepřirozeností; odkazy na sféru astromedicíny se objevují nejvíce v prvním naučení:

*Poněvadž tehdy povětrí a jiné věci od zlých konstelací jsou nakažené, to působí, musíme se jich šetřiti a před nimi opatrovati, ač chceme-li toho zlého ujíti. Ale přijdeť to každému velmi pracně a někomu téměř nemožné bude, proto, že těch konstelací dávno přeběhlých, jenž této morové původem sou, změnití a tolikéž bez povětrí, jenž nakažené jest, ani jedné hodiny živi býti nemuožem. Však Buoh dal člověku rozum, jimžto se při všech věcech zpraviti muože, a k tomu stvořiti ráčil z země lekařství ku pohodlí jeho a k napravení zdraví padlého.*⁹⁶⁸

⁹⁶⁶ VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. B2r.

⁹⁶⁷ Ibid.

⁹⁶⁸ Ibid., fol. B3r.

Vočehovský se znovu vrací k již popsanému paradoxu: příčiny moru jsou známé a bylo by žádoucí vyhnout se jim, ale tento krok je z dvou hlavních důvodů nemožný – jednak nelze nijak „odclonit“ nepříznivé konstelace z minulosti, k nimž už došlo, jednak není možné žít bez vzduchu, i když je nakažen. Člověk naštěstí má léčebné prostředky, jak moru aspoň zčásti čelit. V další, zde už necitované pasáži však znojemský lékař akcentuje i náboženské souvislosti nákazy, když říká, že Boží vůli může čelit jen ten, kdo si na Bohu vyprosí zvláštní milost, „aby této jeho metly prost býti mohl“, a vyzývá k polepšení a pokoře.⁹⁶⁹

Druhé naučení se týká povětří a Vočehovský v něm mj. tematizuje vhodnost a možnost úniku z míst zasažených morem. Nebudeme se zde již věnovat detailům, protože to vzhledem našemu cíli není nutné, upozorníme však na téma konstelací, které v textu opět probleskne: lékař argumentuje, že morové ráně stěží bude možné uniknout, „tak jakž nám ta veliká konjunkcí na vobecním znamení Ryb okazuje“.⁹⁷⁰ Znovu se tedy ve svém textu dotýká tématu dřívějších neblahých konstelací, jejichž vlivy se mají táhnout dlouhá léta a jejichž dopadu na člověka vlastně *eo ipso* nelze zabránit.

Jak o tom svědčí také naše další prameny (Kopp a Šúd), daná otázka byla z hlediska iatromathematiky v lékařském diskursu tudíž nepochybně přítomna a na působení takovýchto starších konstelací se bral ohled i při výkladu zcela současného dění v daném roce. Že se s pomocí těchto dlouhodobých vlivů mohly modifikovat zdravotní předpovědi tak, aby lépe a přesněji vyložily aktuální stav a nemoci nebo s nimi přímo korespondovaly, je opět nasnadě, avšak – opakují – dopouštěli bychom se tu ahistorického hodnocení, kdybychom zde hledali nějaký zlý úmysl. Vždy se jednalo o to, aby lékař našel v řeči hvězdného nebe sadu znaků, jejichž hodnota a význam by odpovídaly řadě příznaků popsaných jazykem humorální medicíny, a dokázal pak pacientům ulehčit v jejich soužení. Tématu přirozenostní iatromathematiky se znojemský lékař ještě krátce dotýká ve třetím naučení, kde se opět hovoří o susceptibilitě některých lidí, „kteříž mají těla k tomu způsobná a chopná“, k nakaženému povětří.⁹⁷¹

Na rozloučenou s Vočehovského textem a jako drobný objev uvedme, že tento lékař se pro radu v léčbě obracel už také ke slavnému Paracelsovi: ve své protimorové příručce totiž přímo odkazuje na Paracelsův návod k použití *antimonia* jako purgace a na jeho spis *Velká*

⁹⁶⁹ VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. B3v.

⁹⁷⁰ Ibid., fol. B4r.

⁹⁷¹ Ibid., fol. D8r.

chirurgie.⁹⁷² Datum první zmínky o této proslulé osobnosti v české tištěné literatuře tak bude nutno posunout o celých 35 let zpět již k r. 1552 – dosud byl udáván jako první až Rantzauův spis z r. 1587⁹⁷³ (jeho textu se věnujeme v šesté podkapitole tohoto oddílu disertace). Úvahy, zda se životní dráhy obou mužů dotkly také jinak než jen formou těchto dvou odkazů, což by vzhledem k Paracelsovu pobytu v Moravském Krumlově nedaleko od Znojma nebylo úplně nemožné, jsou dosti lákavou, avšak nepotvrzenou spekulací.

7. 2. Prvky živlové iatromathematiky v reedici tzv. Křišťanových *Knížek*

Jak bylo avizováno v kapitole věnované iatromathematice v české středověké medicíně, budeme se nyní stručně zabývat také jednou součástí takzvaných *Lékařských knížek* připisovaných Křišťanovi z Prachatic.⁹⁷⁴ Tyto *Knížky* vyšly poprvé roku 1544 a poté znovu v letech 1553/54, 1568 a po r. 1580.⁹⁷⁵ Rovněž jsme předdeslali, že ačkoliv původně jde o text pozdně středověký a tradovaný rukopisně, teprve od poloviny 16. století můžeme v souvislosti s tištěnými edicemi reálně uvažovat o širším dosahu spisu mimo úzkou komunitu lékařů. Týž pohled sdílel i Filip Hrbek ve své nedávné studii o starších českých morových pojednáních.⁹⁷⁶ Na rozdíl od něj jsme se ovšem rozhodli vzít jako výchozí text až vydání *Knížek* z roku 1553/54, a to ze dvou hlavních důvodů: jednak proto, že vlastně teprve druhé vydání tiskem indikuje přetrvávající zájem o tento text, jednak proto, že další opakované edice, a tedy i šíření předkládaných medicínských konceptů mezi laické čtenáře, spadají až do druhé poloviny 16. století – proto jsme také zařadili část *Knížek* jako analyzovaný text až do této podkapitoly. K tomu se druží i zřetel praktický, neboť u vydání z r. 1553/54 existuje také novodobá edice (byť i ta z r. 1544 je dobře dostupná v digitalizované podobě a ve zkoumaných pasážích se od edice z 50. let nijak neliší).⁹⁷⁷

⁹⁷² Pasáž hovoří o tom, jak užít „strojené antimonium podlé umění alchumistského“: „O tom kdo chce věděti, čti sobě Theophrastum Paracelsum v jeho kněžách Veliké Chirurgii.“ Ibid., fol. D7v–D8r. V textu je ještě druhý odkaz při čištění morové hlízy „olejem balsamovým, jakž jej Theophrastus vypisuje“. Ibid., fol. F1v. Reference tedy naznačují, že s Paracelsem jako autoritou již Vočehovský skutečně pracoval.

⁹⁷³ Cf. Martin ŽEMLA, úvodní studie k edici Rantzauova spisu, in: *O zachování dobrého zdraví* (Heinrich RANTZAU – Adam HUBER z Riesenpachu, edd. Ruth J. WEINIGER – Martin ŽEMLA), Praha 2017, pp. 38–39 (s odkazem na stat' Pavla Drábka *Farmacie v rudolfínské době*, p. 692).

⁹⁷⁴ K chybné (a dosud tradiční) atribuci tohoto textu osobě mistra Křišťana z Prachatic, již prokázala Dana STEHLÍKOVÁ (*Od andělíky po zimostráz*), viz kapitolu 4.3 (proto také používáme u díla označení „tzv.“).

⁹⁷⁵ Cf. Knihopis K 4587 – K 4591. Edice z r. 1553/54 (titul uvádí r. 1553, ale impressum až 1554) má číslo K 4590.

⁹⁷⁶ Cf. Filip HRBEK, *Czech-written Prints on Plague: 16th Century* (op. cit.), p. 40.

⁹⁷⁷ Dostupná jako digitalizovaný dokument NK přes rozhraní Knihopisu (www.knihopis.cz).

Titul spisku je poměrně dlouhý, ale dobře vystihuje jeho obsah: *Spis tento k lékařství tobě má pohodlný býti, aby znal, které stránky roku a kterého měsíce na kterých znameních čeho máš užívat, čím se spravovati anebo čeho vystříhati, ač chceš užitek lékařství při svém těle seznati.*⁹⁷⁸ Už název implikuje přesvědčení o spojitosti dění, které se odehrává v přírodě, s ději, které probíhají v lidském těle. Text bychom mohli obecně označit jako stručný životospřávný návod pro čtyři roční období a jednotlivé měsíce, v němž se informace o proměnách přírody snoubí s radami týkajícími se náležitého jídla a pití, pouštění a počišťování, s velmi triviální prognostikou a s astronomickými údaji. Nebude proto nepřipadné označit text za prozaizovanou a poněkud obsáhlejší verzi *Monatsregeln*, jejichž proměnám se v závěru celé této kapitoly budeme také ještě věnovat.

Protože charakteristika ročních období i jednotlivých měsíců je podána podle obecného modelu, postačí, abychom pro ilustraci obsahu přiblížili vždy po jednom z takových popisů. Co se týče struktury, moderního čtenáře možná překvapí, že charakteristika měsíců začíná dubnem a nikoliv tradičně prvním jarním měsícem březnem; z hlediska přirozenostních souvislostí je to ale srozumitelné a vlastně docela přirozené, protože ke skutečnému znovuprobuzení přírody po započetí jejího cyklu dochází mnohdy právě až začátkem dubna. Podívejme se nejprve na první část charakteristiky jara:

*Podletí horké a mokré jest. V němžto všechny věci obnovují se nebo slunečnou horkostí země otírající se byliny k zrostu a štěpy k listu i k květu způsobuje. A trvá, až Slunce toto troje znamení přeběhne, totiž Skopce, Býka a Blížence.*⁹⁷⁹

Každé roční období je nejprve popsáno z hlediska kvalit a poté svou základní vlastností: zde ji představuje obnovení plodivé síly a růst; analogicky je u léta uvedeno, že jde o období zrání. Astronomická charakteristika je dána pohybem Slunce na znameních, někdy může být doplněn i další detail, jako například u zimy, jejíž „studenost mrazovitá“ je vysvětlena tím, že „pro vzdálení Slunce od nás přichází“.⁹⁸⁰ Jako paralela k právě vyloženému přírodnímu dění následuje popis vnitřních proměn v člověku:

*Toho času roste krev i čistí se a má své shrnutí v játrách a jest mokrého horkého přirození, připodobňuje se povětrí a podletí. V játrách jest druhé zažití. První v žaludku a třetí v oudech. Krev po žilách běží a horkost i živnost oudom vlévá se.*⁹⁸¹

⁹⁷⁸ In: *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic*, ed. Zdeňka TICHÁ, Praha 1975, p. 133.

⁹⁷⁹ Ibid., p. 133.

⁹⁸⁰ Ibid., p. 140.

⁹⁸¹ Ibid., p. 133.

Všimněme si spojení „připodobňuje se povětrí a podletí“ které podtrhává vzájemnou souvislost mezi děním vně a uvnitř lidského těla. Následuje charakteristika humorálních pochodů a trojího trávení s důrazem na játra (to je zřejmě uvedeno proto, že s jarem zde má přibývat množství čerstvé krve, ale podstata procesu zůstává explicitně nepojmenována); u ostatních ročních období se typicky popisuje účinek právě převládající/přibývajících tělesné šťávy na chování člověka. Závěrem je vždy připojena velmi obecná prognóza zdraví podle věku a popis nemocí spjatých s danou roční dobou:

Toho času lépe se mají starší a sešlí, hůř mladí. Nemoci zlé tyto bývají: zimnice z plnosti krve, prašivosti, vředové, chrkání, kašle, dna klůbní, hlízy a tak dál. Protož pro takové nemoci krev pouštěti žilami užitečné jest.⁹⁸²

Typické jarní nemoci jsou dle pravidel humorální fyziologie zjevným důsledkem přebytku krve a růstu tělesné vlhkosti, proto jim také nejlépe uleví flebotomie. Co se týče jednotlivých měsíců, jsou pojaty už jako soubory konkrétních rad pro zdraví. Nejprve jsou uvedeny flebotomické pokyny, poté rady, které se týkají doporučených i zapovězených pokrmů; někdy i s výkladem, jak jejich používání prospívá nebo škodí:

Máje měsíce počištění hlavy přijmi, z krevny vypouštěj. Počištění toto dělej: vař mladistvý pelýnek, osladič, anýz v syrovátce, ráno pí. Syrop toho času píti dobrý jest tento: chmel mladistvý, volový jazyk, rutka polní, kaviar, hrst švestek, hrst řeckého vína vařiti v syrovátce, aby zimnic neměl, na noc pilulek pestilenciales uživej a ráno pelynek zelený jez. Hlav a noh hovadích nejez. Beránkové maso a máslo jez.⁹⁸³

Ve druhém a kratším oddílu měsíčních rad se pohled obrací k vnějšímu prostředí: vždy se uvádí astrometeorologická předpověď „hřímání“, pohyb Slunce pod konkrétním znamením a také melothetická korespondence. Popis měsíce uzavírá vymezení intervalu pro den a noc a také charakteristika narozených dětí:

Hřímání hojnost obilé, mnoho dešťův a rozličné nemoci znamenává. Dítě narozené sprostné a čisté bude. Slunce na Býku, jenž jest znamení studené a suché a šetří hrdla. Hodin noc osm, den šestnáct.⁹⁸⁴

Pokud bychom měli obsah této malé části *Lékařských knížek* shrnout, neobsahuje kromě tématu přirozenosti, jejíž proměna se odvíjí od koloběhu roku, a melothetických korespondencí žádné další relevantní informace o přímém působení nebeských těles na lidské zdraví; rovněž znamení zvěrokruhu (včetně zmínky o nich v titulu spisku) slouží

⁹⁸² *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic*, ed. Zdeňka TICHÁ, Praha 1975, p. 133.

⁹⁸³ *Ibid.*, p. 134.

⁹⁸⁴ *Ibid.*, p. 134.

jen jako jakési časové markery v běhu roku. Také v celém korpusu *Knížek* se s výjimkou zmínky o zlých planetách Marsovi a Saturnovi, kteří mají napomáhat šíření moru a o nichž jsme se zmínili již ve třetí kapitole, přímý astrální vliv netematizuje.

Nicméně i to považujeme za důležité zjištění, které dokládá, že široké čtenářské obci mohl být v některých populárních lékařských tiscích – na rozdíl od pranostik – zprostředkovan popis fyziologických a patologických procesů v lidském těle a k nim příslušných terapeutických postupů, aniž by se při tom zdůrazňoval konceptuální rámec založený na astrologii, jak jsme viděli např. právě u Vočehovského. Na jedné straně lze takové zjednodušení považovat za očekávatelné vzhledem k potenciálním adresátům bez vyššího vzdělání, na straně druhé z něj může vyplývat i ten závěr, že astrologické zdůvodnění pro přirozenostní pochody v lidském těle reálně vlastně ani nebylo zapotřebí (humorální systém *per se* si etiologicky vystačí s živlovou přírodou), a v tomto ohledu může tato absence zmínek předjímat situaci, kdy (by) se astrologické souvislosti chorob z lékařských textů postupně zcela vytratily.

7. 3. Tadeáš Hájek z Hájku: minuce, pranostiky a astromedicínský kontext díla

Tadeáš Hájek z Hájku (1526–1600)⁹⁸⁵ bývá řazen mezi nejvýznamnější osobnosti české astronomie 2. poloviny 16. století; jeho působení však bylo díky mnoha zájmům vpravdě renesanční a značný díl z něj zabírala i jeho lékařská činnost. Osobnost Hájka tedy představuje ideální průnik jak mezi dobovým astronomickým (a astrologickým), tak lékařským diskursem a umožňuje nám, abychom se pokusili přiblížit se k jedné z podob raně novověké iatromathematiky, jak ji zachytil a jak se k ní vztahoval ve svých textech tento učenec. Prvky astrologické medicíny hodláme zkoumat jednak s ohledem na Hájkovy minuce a pranostiky, jednak na jeho dílko *Astrologica opuscula antiqua*;⁹⁸⁶ v závěru se budeme věnovat i textu jeho *Actio medica*.⁹⁸⁷

Ve stručnosti k autorově biografii s ohledem na medicínu: Hájek studoval od r. 1548 na univerzitě ve Vídni, ale už o rok později se vrátil na studia do Prahy, kde poslouchal mj. přednášky Mikuláše Šúda.⁹⁸⁸ Zde dosáhl r. 1550 bakalaureátu a o dva roky později

⁹⁸⁵ Cf. Josef SMOLÍK, *Mathematikové v Čechách od založení university Pražské do r. 1620*. In: Živa, odd. I., 1864, pp. 57–77. Dostupné z webu Digitální knihovna (provozuje MZK v Brně). Přihlížím také k: Josef SMOLKA, K datu narození Tadeáše Hájka. In *DVT* 34, 2001, pp. 271–278.

⁹⁸⁶ *Astrologica opuscula antiqua (...) cum commentationibus Thaddaei Hagecii ab Hagek D.* Pragae 1564. Dostupné z GB.

⁹⁸⁷ *Actio medica Thaddaei ab Hayek*. Ambergae 1596. Dostupné ze stránek Univerzitní knihovny v Bernu, <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-29327>. Dále citováno jako HÁJEK, *Actio medica*.

⁹⁸⁸ J. SMOLÍK, *Mathematikové...* (op. cit.), pp. 57–58.

i mistrovství svobodných umění.⁹⁸⁹ Poté pobýval v Itálii, aby se na tamních univerzitách v Bologni a Miláně – zde navštěvoval také přednášky proslulého matematika Hieronyma Cardana – dále vzdělával v medicíně; jako doktor lékařství se však začíná psát až k r. 1561 (titul získal nejspíše v Bologni).⁹⁹⁰ K r. 1555 působí ve sboru pražských univerzitních profesorů a vyučuje matematiku;⁹⁹¹ z 50. let máme pod jeho jménem dochováno již několik minucí a pranostik.⁹⁹² Univerzitu opouští pro překážku celibátu (sňatek), r. 1571 je nobilitován a jmenován protomedikem Království českého, o rok později se stává osobním lékařem císaře Maxmiliána II.⁹⁹³ Po jeho smrti zastává tutéž funkci u jeho nástupce Rudolfa II. a opět se trvale usídluje v Praze, kde r. 1600 umírá.

Zkoumání Hájkových mincí a pranostik začneme tou na rok 1561 nazvanou *Minucí a pranostika M. Tadeáše Hájka z Hájku k létu Páně MDLXI.*, třebaže se dochovala jen její první část: chronologicky i obsahově tak plynule navážeme na pranostiky Šúdovy.⁹⁹⁴ V porovnání se Šúdovými almanachy z 50. let zůstává formální i obsahové rozvržení těchto spisků shodné, takže není třeba jej blíže představovat; jiný je pouze název, který tentokrát přesněji odpovídá obsahu: první část po úvodním přehledu *karakterů* podává kalendářní soupis měsíců, u nichž se po jednotlivých dnech uvádějí vhodné činnosti s důrazem na pouštění krve a také některé důležité planetární aspekty. Nato podle znamení následuje přehled měsíčních rad, které doporučují, co by měl člověk dělat v daném období: formulace jsou zde prakticky totožné jako v almanaších Šúdových, takže nelze než dát za pravdu tvrzení Zdeňka Horského, že některé úseky Hájkových pranostik jsou doslovně přebírány z almanachů dřívějších, respektive mají formulový charakter.⁹⁹⁵ Drobný rozdíl se projevuje v dvoustránkové kapitole nazvané *O pouštění krve*, která je zde nová, podává základní naučení o správném pouštění formou rýmovaných návodů a stává se součástí také pozdějších Hájkových pranostik:

⁹⁸⁹ Michal SVATOŠ, Tadeáš Hájek z Hájku a pražská univerzita. In: *Tadeáš Hájek z Hájku* (ed. Pavel DRÁBEK). Praha 2000, pp. 25–26. SMOLÍK (op. cit.) uvádí r. 1551.

⁹⁹⁰ M. SVATOŠ, Tadeáš Hájek... (op. cit.), p. 30.

⁹⁹¹ J. SMOLÍK, *Mathematikové...* (op. cit.), p. 59.

⁹⁹² *Knihopis*: K 2856 a K 2857 (na r. 1554 a 1558). Patří sem ještě pranostika sepsaná r. 1559. (K 17639). Kromě toho je známa také německá pranostika k r. 1554 vydaná ve Vídni.

⁹⁹³ J. SMOLÍK, *Mathematikové...* (op. cit.), p. 64.

⁹⁹⁴ Cf. *Knihopis* K 2858. Dostupné z GB. Dále citováno jako HÁJEK, *Pranostika na r. 1561.* – Tato návaznost je logická i vzhledem k vlastnímu svědectví autora z pranostiky k r. 1558 (dle Fr. PALACKÝ, *O pranostikách...* (op. cit.), p. 51), že se sestavování pranostik opět ujal po skonu Jana Zahrádky a Mikuláše Šúda. Od Hájka sice máme i tři pranostiky pocházející z 50. let, jak řečeno výše, ale jen ta k r. 1558 je jeho ryze autorským dílem a zachovává už strukturu jako minuce a pranostiky pozdější.

⁹⁹⁵ Zdeněk HORSKÝ, *Přínos Tadeáše Hájka v astronomii*, p. 198. In: *Koperník a české země: soubor studií o renesanční kosmologii a nové vědě* (edd. V HLADKÝ, T. HERMANN, I. LELKOVÁ), Červený Kostelec 2011.

*Na svatého Martina, Blažeje a Bartoloměje,
ty dni muožeš pouštěti krev směle.
V podletí a v létě z strany pravé,
na podzim a v zímě pouštěj z levé.
Mládenče, jsi-li života tlustého,
pouštěj času Měsíce mladého,
pak-li's suchý, však na těle zdráv,
chceš-li, pouštěj, když jest Měsíc stár.
Starým Měsíc starý, ale mladým přísluší nový (...).⁹⁹⁶*

Hlubší smysl takového pouštění však vysvětlit není, a proto je na nás vyložit, zda a jak souvisí s přirozenostní astrologií. Data jmenovaných světců v kalendáři neposkytují přílišnou oporu k zodpovězení otázky, proč jsou pro ideální flebotomii zvoleny právě tyto dny: snad jen 3. únor připadající na sv. Blažeje a patřící pod znamení Vodnáře a 11. listopad na sv. Martina ve Vahách by odpovídaly doporučením z Koppova *Regimentu* o pouštění melancholikům „v nejprvnější polovici Váhy a Vodnáře“, neboť se zohledněním tehdy platného juliánského kalendáře dostaneme odpovídající data.

Naopak s průhlednou přirozenostní analogií, která při pouštění pracuje s podobností mezi lidským věkem a přibýváním nebo ubýváním Měsíce, jsme se již setkali u Fabera i Jana Berky. Zde je podobnost ještě rozhojněna o ohled na tloušťku či hubenost člověka a v celé radě se skrývá jednoduchý princip: tlustému mládenci, který nejspíše má jisté „tělesné rezervy“, můžeme pustit žilou tehdy, kdy Měsíc dorůstá a kdy díky své větší síle, jak víme, lépe vytahuje tělesné vlhkosti. Hubený mladík může zatím jaksi šetřit svou komplexi a pouštět raději až v čase jako staří lidé, když Měsíce ubývá. Tím se minuční část uzavírá.

V předmluvě k pranostice nejprve Hájek za pomoci latinského rčení *Opus declarat artificem* chválí veškeré stvoření počínaje oblohou a nebeskými tělesy, pokračuje přes přírodu dolejšího světa a konče krásou člověka. V této souvislosti hovoří rovněž o užitečnosti pranostik: jsou určeny k tomu, aby byly oznámeny „někteří skutkové Božští, kteréž Pán Buoh na obloze nebeské světu ukazovati míní, aby lidé, poznajíce je prvé, nežli se stanou, jich se nestrachoali“⁹⁹⁷ – a aby na rozdíl od pohanů skrze tyto skutky chválili Boha, jeho moc a lásku, že člověka díky jeho rozumu vůbec činí účastným na takovýchto věcech. Tato formulace je zajímavá tím, jak se Hájek snaží racionalizovat poznání nebes z hlediska mechanismu jejich fungování, a přitom ponechává Bohu rozhodující místo v daném řádu:

⁹⁹⁶ HÁJEK, *Pranostika na r. 1561*, foll. C7r–C8v.

⁹⁹⁷ *Ibid.*, fol. D4rv.

jde tedy o podobný přístup, jaký před ním uplatnil Vočehovský. Mimoto kritizuje pověřivost, která je s astrálním vlivem spojena.

Částí nazvanou *O příčinách nebeských valních, z kterých rozličné případnosti na tento svět dolejší pocházejí* se pak začíná vlastní prognostická část spisku, v jejímž úvodu pražský astronom a lékař specifikuje, jak chápe působení nebeských těles na pozemský svět:

*Poněvadž zřejmé a patrné jest, že hvězdy a těla nebeská na tomto světě své účinky a skutečnosti trojím tímto způsobem provozují: jedno během a hnutím, druhé světlem a paprskováním a třetí skrytou a tajnou jakousi mocí a vléváním nebo influencí.*⁹⁹⁸

Hájek tedy obecně rozlišuje tři různé typy působení, bohužel ale blíže či konkrétním příkladem nezpřesňuje, jak a čím se od sebe liší. Toto trojí působení se pokoušíme interpretovat následovně: u běhu a hnutí by mohlo jít nejspíše o astronomicky popsateľné pohyby těles na obloze v rámci přírodního cyklu, jimž by pak odpovídaly stálé živlové a přirozenostní proměny během ročních dob u světa nižšího. Pod druhým typem rozumíme smyslově postřehnutelné působení těles, tj. proměny dění v přírodě (i člověku) odvislé od jejich svitu, které jsou nejvýrazněji vnímatelné u Slunce (možnost spatřit a pocítit jeho paprsky, teplo a důsledky pro živou přírodu, např. u růstu rostlin, otevírání a zavírání jejich kalichů apod.). Konečně třetí typ působení nebeských těles bude pravděpodobně tím, co popisoval Šúd, když přirovnával planety k drahokamům: jakási tajemná síla, která z těchto těles emanuje na dálku podobně jako u magnetu a která může pomáhat i škodit podle přirozenosti samotných těchto těles.

V této souvislosti vyvstává otázka, zda je možné tuto tajnou moc, již popisuje Hájek, ztotožnit s Fernelovým konceptem tajemné síly, která pochází ze vzdálených příčin, tj. z hvězd, a která stojí mimo systém elementů. Domnívám se, že takové ztotožnění namísto je, ať už by zde tajemná moc představovala již zobecněný a sdílený koncept v rámci dobového astromedicínského diskursu, anebo určitý model vzešlý z Hájkových vlastních úvah o působení nebeských světél a inspirovaný přímo Fernelovým textem – víme, že Hájek toto dílo znal a v souvislosti s vlivem hvězd na rostliny se na něj odvolával, jak uvádíme v další argumentaci níže. Sídla astrální síly, její přenos i účinky na živý svět a vznik nemocí jsou u obou autorů chápány shodně, stejně jako skutečnost, že brát ohled na působení hvězd je nutné a že povaha takového působení je proměnlivá, vycházejíc z kombinací dílčích hvězdných vlivů. Ostatně Fernel sám k hvězdnému vlivu uvádí:

⁹⁹⁸ HÁJEK, *Pranostika na r. 1561*, fol. E3v.

Mínění těch, kdo náležitě filosofují, potvrzuje šest set případů tohoto druhu, a stejně tak nás poučuje, které planety a které hvězdy mají vládu nad každou částí těla a každým druhem živočichů i rostlin; které spojení hvězd vzbuzuje choroby a které přináší blahodárné léky pro boj s nimi.⁹⁹⁹

Fernel tedy pod vliv hvězd zahrnuje jednak melothetické korespondence, dále analogii s živou přírodou (tj. vlastně učení o signaturách), dynamiku nemocí a konečně i přípravu léčebných prostředků – hned v navazující pasáži se zmiňuje o důležitosti správného času pro sběr bylin, jejich přípravu a aplikaci – takže celkový obsah takto koncipované hvězdářsko-lékařské nauky plně využívá potenciálu tradiční *astrologiae naturalis*.

Pro lepší pochopení celého systému působení se obrátíme k Hájkovu textu *Astrologica opuscula antiqua*, o němž v nedávné době přehledně pojednal Vojtěch Hladký.¹⁰⁰⁰ V předmluvě k tomuto souboru tří astrologických spisů, které byly sebrány a vydány v r. 1564, se Hájek věnuje vzájemným vazbám a souvislostem mezi světem hořejším a dolejší, mezi hvězdami a tělesnými humory a vůbec zde nastiňuje předivo rozličných vztahů sympathie a antipathie v rámci kosmu i s ohledem na medicínu, počínaje si při tom ovšem mnohem sofistikovanějším způsobem než v prostých pranostikách:

Pokud by však někdo chtěl sestoupit až k jednotlivým druhům nebo konkrétním věcem a zkoumat na nich tento soulad, na řadě z nich lze jasně rozpoznat, že v některých převažuje povaha Slunce, v jiných povaha Měsíce, v jiných povaha Marsu, v jiných povaha Venuše. Martova hvězda tak uvádí do pohybu červenou žluč, Saturnova žluč černou. Síla Slunce přitahuje slunečné věci, Měsíc táhne vodu, morek, hlen a všechny měsíční věci, přičemž je tomu vůbec tak, že jednotlivé hvězdy vlévají (infundunt) prostřednictvím paprsků jednotlivým věcem, jim podřízeným a vůči nim analogickým, svou sílu a své vlastnosti. Odsud vplynuly signatury starých myslitelů a obrazy vyryté a vtištěné do zlata a léčivých věcí, kterými konali obdivuhodná díla. A nejsou to věci neúčinné a pověrečné, pokud jsou ovšem užívány správně.¹⁰⁰¹

Kromě korespondencí mezi nebeskými tělesy a tělesnými humory, které vycházejí z tradičního hermetického pojetí *co je nahoře, je i dole*, zde Hájek vymezuje podstatu působení těchto planet na dolejší věci jako vlévání sil a vlastností prostřednictvím paprsků; domníváme se tudíž, že naše chápání třetího vymezeného způsobu vlivu nebeských světél

⁹⁹⁹ John M. FORRESTER – John HENRY (edd.), *Jean Fernel's On the hidden causes of things: forms, souls, and occult diseases in Renaissance medicine*. Leiden 2005, p. 704 (kniha II, kapitola 18).

¹⁰⁰⁰ Vojtěch HLADKÝ, Hagecius Hermeticus: astrologické souvislosti vědeckého díla Tadeáše Hájka z Hájku. In: *DVT* 49/3, 2016, pp. 141–161.

¹⁰⁰¹ V. HLADKÝ, Hagecius... (op. cit.), p. 148.

je více méně správné. Hájek sice v pranostice z r. 1561 zařadil „paprslkování“ ke druhému typů působení, máme však za to, že paprsky v této představě o třetím druhu působení fungují pouze jako jakési médium, s jehož pomocí se síla hvězd přenáší, anebo jako ilustrace takového přenosu. Povšimněme si též zmínky o signaturách a odkazu na „obrazy vyryté a vtištěné do zlata a léčivých věcí“: nenaráží se tu samozřejmě na nic jiného než na ochranné či léčebné amulety vytvářené na principu sympathetické astrologie, jejichž problematikou jsme se stručně zabývali v 5. kapitole. V jiné pasáži pak Hájek, zamýšleje se nad podstatou života, který vychází z tepla a vlhka, uvádí, že „toto teplo vlévá Slunce oživujícími paprsky všemu živému“¹⁰⁰² – i v tomto bodě bychom tedy spatřovali oporu pro svou interpretaci o druhém typu působení nebeských těles, jak je (trivializovaně) uváděno v pranostice. Lékařským souvislostem tohoto Hájkova astrologického spisku se ještě budeme věnovat.

Hájek následně vcelku detailně rozebírá jednotlivé aspekty, které mají během roku mezi planetami nastat, zejména pokud jde o Měsíc.¹⁰⁰³ V části *O oučincích zatmění Měsíce roku etc. šedesátého* se dotýká tématu dlouhodobých konstelací, jejichž vlivy se táhnou přes hranice let a o nichž s ohledem na možné zdravotní důsledky pojednalo už několik předešlých autorů – opět se ukazuje, že tato část iatromathematické nauky patřila k interpretačnímu standardu.¹⁰⁰⁴ Pokud jde o obecné vlivy na povětrí a zdraví, Jupiter podle Hájka bude krotit „Saturnovo usilování“, aby „časy a povětrí studené, kalné, kormoutlivé a lidskému přirození odporné způsoboval, též nemoci dlouhé a těžké jako souchotiny, reumy, flusy, zimnice čtvrtého dne a jim podobné“.¹⁰⁰⁵ Tím zachovaná část pranostiky na r. 1561 končí, ale zmíněných nemocí, jež mají být způsobeny Saturnovým vlivem, se ještě krátce dotkneme.

Podívejme se nyní podrobněji na jednotlivé podkapitolky jednající o nemocech v dalších Hájkových pranostikách ze šedesátých let a prozkoumejme, do jaké míry se v nich tematizuje tzv. *astrologia pathologica*, což je půvabný termín, který pro nemoci pocházející z planetárních konstelací užívá ve své pranostice o několik let později jiný pražský astronom Petr Kodocillus.¹⁰⁰⁶ V podkapitolce nazvané *O moru a nemocech* k roku 1564 se u Hájka praví:¹⁰⁰⁷

Spojení to Saturna s Jupiterem na znamení Raka a při těch hvězdách, kteréž se Voslové a Jesle jmenují a jsou udušlivé horkosti mlhavé, nezdravé a sprosta morové, též i to

¹⁰⁰² V. HLADKÝ, Hagecius... (op. cit.), p. 152.

¹⁰⁰³ HÁJEK, *Pranostika na r. 1561*, foll. E5v–E6v.

¹⁰⁰⁴ Ibid., fol. E8r.

¹⁰⁰⁵ Ibid., fol. E8r.

¹⁰⁰⁶ Knihopis K 4170. Petr KODICILLUS, *Minuci a pranostika k létu Páně MDLXXVI.*, fol. H5r.

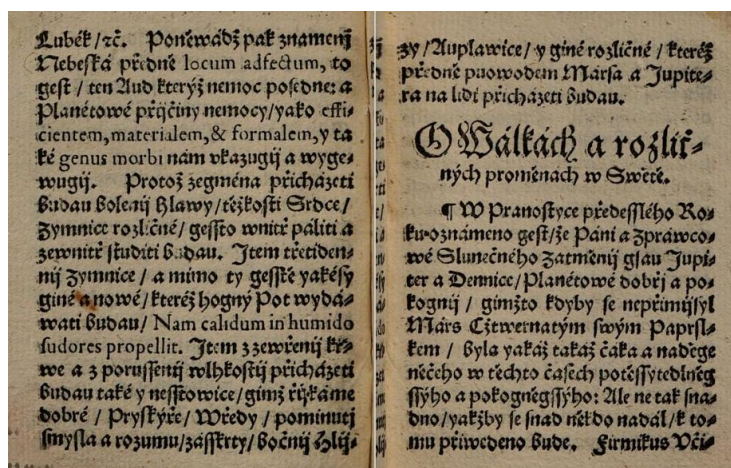
¹⁰⁰⁷ Cf. Knihopis K 2859. Dostupné z GB. Dále citováno jako HÁJEK, *Pranostika na r. 1564*.

zatmění Slunce předešlého roku i také letošní shromáždění všech planét na znamení Lva velice valným morem hrozí a jakými novými nemocemi, kvapnými a nakazitedlnými, ješto v rychlosti přicházeti a lidi z tohoto světa pojímati budou, a nejvíc v zemích a krajinách poddaných Raku, Lvu, Kozorožci a Vodnáři.¹⁰⁰⁸

Hájek zde spojuje několik typů nebeských konstelací, jejichž vzájemný účinek má přinést silný mor: jsou zmíněny hvězdy „udušlivé horkosti“, kterým je jistá morovitost takřikající vrozená, dále loňské zatmění Slunce, konjunkce Saturnu a Jupitera na Raku a nakonec shromáždění planet na Lvu. Souvislost mezi děním nebeským a pozemským se manifestuje skrze země a krajiny podřízené právě těm znamením, na nichž se konstelace odehrávají (explicitě Rak a Lev). Smysluplný výklad, proč mají kromě moru hrozit ještě „jakési nové nemoci“ a oč by mělo jít, nám však již poskytnut není.

Po výčtu postižených oblastí a krajin se naproti tomu velmi srozumitelně vysvětluje souvislost mezi nebeskými tělesy a lidským tělem:

Poněvadž pak znamení nebeská předně locum adfectum, to jest ten oud, kterýž nemoc posedne, a planétové příčiny nemocí, jako efficientem, materialem, & formalem, i také genus morbi nám ukazují a vyjevují, protož zejména přicházeti budou bolení hlavy, těžkosti srdce, zimnice rozličné, ješto vnitř pálení a zevnitř studiti budou. Item třetidenní zimnice a mimo ty ješto jakési jiné a nové, kteréž hojný pot vydávati budou. Nam calidum in humido sudores propellit. Item z zevření krve a z porušení vlhkosti přicházeti budou také neštovice, jimž říkáme dobré, pryskýře, vředy, pomnutí smysla a rozumu, záškrtý, boční hlízy, ouplavice i jiné rozličné, kteréž předně puovodem Mársa a Jupitera na lidi přicházeti budou.¹⁰⁰⁹

Obrázek 9: pasáž z Hájkovy pranostiky k r. 1564 o souvislostech nebeských vlivů a nemocí

¹⁰⁰⁸ HÁJEK, *Pranostika na r. 1564*, foll. G4v–G5r.

¹⁰⁰⁹ HÁJEK, *Pranostika na r. 1564*, foll. G5v–G6r.

Jak tedy vyčíst z hvězd budoucí choroby? Kromě vzájemné analogie obou světů, ze které vyplývají nám dobře známá melothetická pravidla, zde Hájek představuje interpretační klíč, jímž se řeč hvězd tlumočí do jazyka raně novověké medicíny. Úseky znamenají na zvířetníku, které jsou nehybné a stálé, podle něj označují postižené místo, tedy část těla, která bude chorobou postižena (a v tomto ohledu je představa podobná jako u postižených zemí a krajin z předešlé ukázky, k vlivu tu dochází jen na jiné, individuální úrovni). Pohyblivé planety pak toto schéma dynamizují a mají označovat příčiny nemocí, jež se dále dělí na působící, hmotné a formální (toto rozdělení ještě v závěru podkapitoly přiblížíme). Současné planety – nepochybně dle svých tradičních přirozenostních dispozic – nějak indikují rovněž typ choroby, *genus morbi*, ale o přesnější převod planetárních proměnných na jednotlivé symptomy či přímo nemoci už jsme Hájkem ochuzeni.

U uvedeného soupisu nemocí lze konkrétní astromedicínskou souvislost spatřovat především mezi nemocemi srdce a znamením Lva, jemuž je krajina srdce podřízena. Protiklad horka a chladu u zimnic a zvýšené pocení jsou pak objasněny latinskou humorální definicí, že „teplé ve vlhkém vybuzuje pot“: podstata nemoci má tedy být přirozenostní, vyplývá z živlových kvalit a v rámci iatromathematického systému významů a symbolů se váže nejspíš ke zmíněné konjunkci Saturna s Jupiterem – Jupiter je totiž z hlediska kvalit v astrologii teplý a vlhký, zatímco Saturn studený a suchý, takže spojení těchto kvalit by se mohlo manifestovat danými chorobnými projevy.

Závěrečnou část výčtu chorob lze podobným způsobem rozkrýt díky zmiňovanému působení Marsu (kvalitami je teplý a suchý, u nemocí obecně má působit pro svou symbolickou prudkost a dravost jako jakýsi katalyzátor a urychlovač průběhu chorob) a Jupitera: naprostá většina popsaných neduhů by tak významově odpovídala spojení přílišné vlhkosti, prudkosti a ostrosti, a to včetně pomnutí smyslů – víme již, že bolest hlavy má vznikat právě hromaděním nadměrných vlhkostí v této partii těla, a Mars s Jupiterem mohou urychlit intenzitu celého humorálně-patologického procesu.

Čtenáři možná nyní připadá, že se nás nad textem Hájkovy pranostiky snad zmocnila jakási iatromathematická posedlost, jestliže se pomocí jednotlivých konstelací pokoušíme detailně vysvětlit možné příčiny uváděných onemocnění. Nevede nás však posedlost, ale snaha demonstrovat, že Hájkův výčet nemocí a příslušných astrálních vlivů, který by se mohl nepoučenému pozorovateli jevit jako doklad jeho víry v moc hvězd, dobové iracionality atp., má hlubokou vnitřní logiku a v mezích dobového poznání a soustavy astromedicínských znaků a symbolů vykazuje pravdivost a dává smysl. Jde o tentýž koncept sémantizace jednotlivých pozic a aspektů planet v pojmech humorální medicíny, který jsme

sledovali u Jana Koppa, ovšem s tím rozdílem, že Hájek významové prvky obou systémů nekonkretizuje pomocí dílčích kvalit vždy tak, aby bylo zjevné, proč si určitá konstelace a určitý neduh odpovídá, a mnohé tak v analogii *tělesa – tělo* zůstává jen letmo naznačeno. Trochu více informací o přirozenostních a živlových souvislostech mezi děním na nebi a v lidských tělech i o spojitosti mezi raně novověkým hvězdářstvím a lékařstvím podkryl Hájek v úryvku z pranostiky k r. 1567:¹⁰¹⁰

*A poněvadž jaro dosti mokré se ukazuje, jehožto Vénus přední paní a správce jest, není se příliš těžkých a dlouhých toho času nemocí obávati; které pak budou, ty více z plnosti a z zdutí přílišného těch rozmnožených vlhkostí v tělích lidských přicházeti budou, jimž snadno od rozumných lékařův náležitou purgací pomoženo bude moci býti.*¹⁰¹¹

Analogií k mokrému jaru, jehož vládcem bude Venuše, dle astrologické nauky sama taktéž vlhká planeta, má být vzrůst vnitřní tělesné vlhkosti u lidí („protož tato čtvrt bude dosti přichladná a mokrá s častými sprškami“, říká na jiném místě pranostiky Hájek).¹⁰¹² Venuše je však také tradičně považována za planetu dobrodějnou, takže efekt na zdraví nebude negativní ani co do intenzity, ani co do délky nemoci. Nadto je u pozitivně laděného výkladu připojen i návod, pomocí jaké terapie – zde purgace poskytnuté lékařem – se takovýchto rozmnožených vlhkostí efektivně zbavit: přinejmenším na jaře tedy lidem velká zdravotní rizika plynoucí z hvězd nehrozí.

Vraťme se však již k představení pranostik v chronologické řadě, a tedy ke kapitole věnované nemocem pro rok 1565.¹⁰¹³ Hájek zpočátku odkazuje na text loňský, protože tyto konstelace se mají vztahovat také na letošní rok a stejné budou podle něj i nemoci.¹⁰¹⁴ Poté dále vysvětluje:

*Item morní zimnice, kteréž místem proskakovaly a ještě nyní proskakuji, a ty ne z nakažení povětří, jakož o tom mnozí nerozumní smejšlejí, ale z influencí nebeských těl tajnou mocí přicházely a přicházejí. Kterážto moc toliko těm známa bývá, kteříž vrchní svět s tímto dolejší spojovati a vázati umějí. Před kterými pak to skryto jest, takové hned na povětří, že jest se porušilo, žalují: an raději jich soud a zdání jest porušené, a ne povětří. Když zajisté se povětří poruší, což pořádku se přihází, již nad to bídnejší a žalostivější věci lidem nemůž přijíti.*¹⁰¹⁵

¹⁰¹⁰ Cf. Knihopis K 17640. Dostupné z GB. Dále citováno jako HÁJEK, *Pranostika na r. 1567*.

¹⁰¹¹ HÁJEK, *Pranostika na r. 1567*, fol. G6r.

¹⁰¹² Ibid., fol. E3v.

¹⁰¹³ Cf. Knihopis K 2860. Dostupné z GB. Dále citováno jako HÁJEK, *Pranostika na r. 1565*.

¹⁰¹⁴ HÁJEK, *Pranostika na r. 1565*, fol. E7v.

¹⁰¹⁵ Ibid., foll. E7v–E8r.

Jeví se tedy, že Hájek vidí primární příčinu moru právě ve skrytém vlivu nebeských světél a že na rozdíl od mnoha předchozích lékařů, jejichž texty jsme analyzovali, se staví naopak velmi zdrženlivě k tzv. porušenému povětří. Považuji za významné, že tvrzení této části textu jsou konzistentní s pasáží o vzniku moru i o genezi chorob během určitých planetárních konstelací z pranostiky o rok starší (a rovněž u těch mladších): nikde se tu při popisu nákazy ani aspektů neobjevuje prostředkující příčina v podobě nakaženého povětří, jak to bylo typické u dřívějších lékařů. Jako kdyby se v Hájkově popisu děje na nebi i na zemi odehrávaly spíše paralelně a ve vzájemném zrcadlení, pro nějž zkažené povětří coby nižší příčina není ani nutná. Ona „influenčí“ přicházející „tajnou mocí“ by pak představovala – zcela ve shodě s výše popsáním třetím typem vlivu nebeských těles – jakousi sílu působící přímo a bez dalšího prostředkujícího činitele na svět dolejší i na lidské zdraví, a to v rámci tradičního aristotelského konceptu, že nižší věci jsou podřízeny vyšším.

Tuto interpretaci podporují také další dva prameny. Prvním z nich je opět Fernelův spis *O skrytých příčinách věcí*, jehož 2. kniha ve 12. kapitole rozděluje choroby na endemické (vázané na místo nebo etnikum a způsobené typicky zemskými výpary či hnilobnými zdroji), epidemické (způsobené změnou kvalit povětří nebo prudkými výkyvy počasí) a „morové“, *pestilentes*, (zaviněné negativní a znečišťující/porušující kvalitou rozptýlenou v ovzduší, a *venenato inquinamento aeri disperso*, která je skrytě sesílána z nebes).¹⁰¹⁶ Tento nosologický koncept velmi dobře koresponduje s míněním Hájka z poslední citované ukázky. Druhým pramenem podporujícím interpretaci o tajemné astrální síle, která působí na dolní svět, je výklad samotného Hájka o vlivu nebeských těles, který představil v části *O příčinách z pranostiky k r. 1568*.¹⁰¹⁷ Autor se tu poměrně široce rozepisuje o uspořádání světa a v souladu s aristotelským konceptem rozlišuje sféru nebes s hvězdami, která je neporušitelná a neměnná, a sféru „pod oblohou měsíční“, která naopak nejrůznějšími porušením a změnám podléhá a která je řízena a spravována světem vyšším.¹⁰¹⁸ Analogií k tomuto kosmickému řádu je člověk:

*Tolikéž člověk, kterejž se menší svět jmenuje, stvořen jest z duše a z těla, totiž z nesmrtdlné a smrtdlné věci, a spolu v jednom těle ty dvě věci rozdílné byt svůj a srovnání své mají a jedna bez druhé gruntovně poznána býti nemůže.*¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁶ John M. FORRESTER – John HENRY (edd.), *Jean Fernel's On the hidden causes of things: forms, souls, and occult diseases in Renaissance medicine*. Leiden 2005, pp. 563–567 (kniha II, kapitola 12).

¹⁰¹⁷ Cf. Knihopis K 2861. Dostupné z GB. Dále citováno jako HÁJEK, *Pranostika na r. 1568*.

¹⁰¹⁸ HÁJEK, *Pranostika na r. 1568*, fol. F2rv.

¹⁰¹⁹ *Ibid.*, fol. F2v.

Explicite zde zaznívá přirovnání člověka, „kteříž se menší svět jmenuje“, k mikrokosmu: paralelou k vyšším sférám je u člověka stálá a nesmrtelná duše, zatímco nejnižší sféru představuje lidská tělesná schránka, jež je předmětem neustálé proměny.¹⁰²⁰ A jaký je mezi oběma světy vztah, pokud jde o vlivy?

*Poněvadž tehdy takové vrchního tohoto světa s tímto dolejší srovnání jest, že tento od onoho se řídí a spravuje a všecku moc nebeských hvězd, skrze jich jisté položení, patření a paprskování i tejnou influencí přijímá a nic se neděje v něm, aby svého puovodu od onoho vrchního nemělo, užitečná i potřebná věc jest, pokudž nejvejš možné, obojího šetřiti.*¹⁰²¹

K tomu pak podle Hájka slouží právě pranostiky, jakési „kroniky nebeských skutkuov a příhod“, z nichž se dá usuzovat „o budoucích případnostech“.¹⁰²² V tomto úryvku je však zásadní opětovné rozlišení jednotlivých typů působení nebeských těles: autor hovoří o položení, patření a paprskování a ovšem „tejnou influencí“, skrze něž se moc hvězd dostává až na dolejší svět. Výrazy *položení* a *patření* znamenají polohu planet a jejich vzájemné aspekty na znameních; *paprskování* považujeme za vyzařování přinášející životodárné teplo, jak vyloženo výše, a *tajná influencí* nejspíše reprezentuje přenos čisté moci hvězd na sublunární objekty. Průběh tohoto procesu je líčen jako bezprostřední, aniž by byl pro tajemný vliv uveden nějaký jeho součinitel.

V této otázce se můžeme opět obrátit k Hájkově detailnějšímu popisu vlivu těles z *Astrologica opuscula antiqua*, kde se praví, že „v určitých dobách se totiž z hvězd prostřednictvím paprsků vlévá do věcí rozmanitý duch (*per radios spiritus ... infunduntur*)“,¹⁰²³ který jim dává specifické vlastnosti podle konkrétních druhů v jednotlivých ročních obdobích. Přiznám se, že jsem na vážkách, zda bychom toto vylévání rozmanitého ducha skrze paprsky měli zařadit spíše pod druhou kategorii vlivu, neboť se věcně týká působení na živou přírodu a genezi jednotlivých léčivých substancí v rostlinách, anebo spíše už pod onu tajnou influencí vzhledem k mechanismu přenosu tohoto vlivu. Ať už tomu však bude jakkoliv, celkový koncept působení nebeských těles na svět zůstává nedotčen. Hájek se zde zmiňuje také o tom, že vhodná doba je důležitá „i při přípravě a podávání léků“, a jako podporu pro své tvrzení uvádí citaci právě z Fernelova spisu *O skrytých příčinách věcí*, jak jsme už avizovali. Hájkovo mínění o rozsahu i dosahu

¹⁰²⁰ Tento dvojí paralelismus se tedy liší od pojetí Oldřicha Velenského z podkapitoly 6.6, který operoval pouze s protikladem *nebesa vs. člověk* a de facto zpochybnil dogma o neměnnosti vyšších sfér.

¹⁰²¹ HÁJEK, *Pranostika na r. 1568*, fol. F3r.

¹⁰²² *Ibid.*, fol. F3v.

¹⁰²³ Vojtěch HLADKÝ, Hagecius Hermeticus (op. cit.), pp. 149–150.

astrálního působení tedy do značné míry odpovídá tomu Fernelovu (viz naši ukázkou výše), a tato skutečnost může dále svědčit pro přímou inspiraci dílem tohoto francouzského lékaře. Svou argumentaci nakonec Tadeáš Hájek uzavírá slovy: „Avšak je jisté, že každému, kdo kdy vynikl v umění lékařském a vytvořil při léčení nemocí obdivuhodné dílo, pomohlo pozorování hvězd.“¹⁰²⁴ Propojení mezi medicínou a hvězdářstvím je tak znovu zdůrazněno.

Jsem si samozřejmě vědom toho, že se zde z fragmentů iatromathematického vědění trivializovaného a rozestého v pranostikách pokouším sestavit obraz, který nutně bude neúplný a nejspíš i porušený. Polemický tón textu a tvrzení, že jistí méně vzdělaní lidé nerozumějí uspořádání světa, však svědčí pro to, že Hájek byl při vysvětlování povahy věci emočně angažován, a pochopit lépe podstatu této *influencí* je dle mého názoru důležité pro pochopení celého Hájkova iatromathematického systému. Není nejspíš náhodou, že tato narážka se poprvé objevuje právě v pranostice psané r. 1564, kdy Hájkovi vyšla již citovaná *Astrologica opuscula antiqua* – zmínku považuji za odraz téhož učeneckého zájmu, ze kterého vzešel i tento latinský spis a který, soudě dle Hájkova výkladu v pranostice k r. 1568, zřejmě přetrvával i nadále.

Zdá se také, že porušení povětří, o němž se zmiňuje ukázkou z r. 1565, hodnotí pražský lékař a hvězdář jako cosi velmi výjimečného a současně nanejvýš neblahého; bohužel jsme však opět ponecháni bez konkrétnějších příkladů, které by nám tomuto důležitému bodu raně novověké nosologie pomohly porozumět lépe. Následuje poměrně pestrý soupis nemocí, které mají ve srovnání s loňskem tentokrát vycházet z působení Marsu a Saturnu, bližší vysvětlení z hlediska kvality obou planet se nám ale nedostává.¹⁰²⁵ Hájek možná nepokládal vždy za nutné vysvětlovat prostším čtenářům pranostiky, pro něž měla význam hlavně výsledná prognóza konkrétních chorob, jejich původ a příčiny pomocí detailních aspektů.¹⁰²⁶

¹⁰²⁴ Ibid.

¹⁰²⁵ HÁJEK, *Pranostika na r. 1565*, fol. G8v: „Item mnohé trápiti budou dna kloubní, dna střevní, lámání a loupání v ledví, těžkost srdce, flusy, kašle, záškrtý, boční hlízy, souchotiny, šlaky etc.“

¹⁰²⁶ Fr. PALACKÝ, *O pranostikách...* (op. cit.), p. 52 uvádí, že Hájek v pranostice k r. 1558 vynechal aspekty, o čemž sám napsal: „(...) druhé aspektův všech jsem zanechal, jakož nevelmi a zcela nic lidu obecnému pro minuci potřebných“. V pozdějších vydáních však opět připojeny jsou, takže si zvyk nebo publikum jejich znovuzavedení zřejmě vyžádal. Zda Hájek podobně osciloval při uvádění aspoň některých iatromathematických vysvětlení u prognózovaných chorob, zůstává otázkou. Je zajímavé, že v prognóze světových událostí z pranostiky k r. 1564 uvedl delší latinský text, v němž poměrně podrobně vykládá o následcích působení Marsu na tělesné pochody, což by mohlo naznačovat proměnu obsahu sdělení při změně komunikačního kódu – vzdělanější člověk znalý latiny by byl minucióznímu iatromathematickému vysvětlení schopen porozumět lépe. Cf.: „... quando nimirum Mars peragrationem horoscopi in Sagittarium delatam, hostili opposito radio feriet, et cor, arterias, pulmonem [sic] aliaque vicina et cordi famulantia membra, adeoque vitalem spiritum ardore suo depascet, primigeniumque humorem depopulabitur. Unde corporis vires marcescere et omnes functiones intercidere necesse est.“ HÁJEK, *Pranostika 1564*, fol. H2rv.

Pokročíme nyní v řadě Hájkových pranostik dále k r. 1567.¹⁰²⁷ Část kapitolky věnované prognóze nemocí jsme už interpretovali výše v souvislosti s vcelku přijatelným vlivem Venuše na jarní choroby tohoto roku; doplníme nyní obraz předpovídaných nemocí ještě o zbylé roční doby:

*V létě a až do konce roku tohoto, poněvadž k podzimku začnou se účinkové zatmění Slunce, jehožto páni Márs a Mercurius jsou, ti oba dva podle svého přirození a povahy horké a suché nemoci na lidi uvozovati budou, jako zimnice pálcivé, prejmy, uplavice, záškrty i také morní nemoci a hlízy v zemích a městech poddaných znamení Skopce, Býku a Rybám (...).*¹⁰²⁸

Působení jednotlivých hvězdných proměnných s ohledem na zdraví je zde díky odkazu na přirozenostní kvalitu a povahu planet vysvětleno transparentněji než v r. 1564: přirozenost Marsu a Merkura dává kvůli zatmění Slunce, jehož jsou oba tzv. pány, vzniknout nemocím horké a suché kvality. Z jiné pasáže pranostiky zjišťujeme, že k zatmění má dojít na znamení Skopce a že Mars bude během roku nepříznivě aspektován na znamení Býka („odporné paprskování Jupitera s Mársem“, tj. opozice) a Ryb („odporné patření Saturna“, opět opozice),¹⁰²⁹ což by vysvětlovalo zmínky o těchto třech znameních, která budou v souladu s principy iatromathematické nauky těmito aspekty oslabena.

Charakteristiku budoucích nemocí s asi nejpodrobnějším astrologickým zdůvodněním nalezneme v pranostice na r. 1568. Nebudeme ji zde však už citovat celou, neboť máme za to, že Hájkovu techniku či „textovou strategii“ výkladu zdravotních důsledků ve spojitosti s konstelacemi jsme nyní už představili a relevantními příklady z několika pranostik ilustrovali dostatečně. Ukázali jsme, že jestliže chceme tyto prameny vztáhnout k dobové humorální medicíně, budeme potřebovat alespoň minimální znalost iatromathematického interpretačního klíče, který zde představují vzájemně se zrcadlící analogické formy (znamení zvěrokruhu – části těla) a dynamicky chápané přirozenostní kvality (planety a aspekty pohybující se na nebi – příčiny a typ choroby postihující člověka). To by nám mělo umožnit porozumět na základní úrovni tomu, jak byly ve své době nebeské jevy tlumočeny do jazyka raně novověkého lékařství, což jsme se také z hlediska moderní racionality pokusili vyložit ve svých komentářích k textům.

¹⁰²⁷ Cf. supra; HÁJEK, *Pranostika na r. 1567*.

¹⁰²⁸ Ibid., fol. G6rv.

¹⁰²⁹ HÁJEK, *Pranostika na r. 1567*, fol. D8v.

Aspirovat tudíž vždy na přesné a detailní porozumění jednotlivým vztahům mezi aspekty a pozicemi nebeských těles a konkrétními chorobami lidských těl nepovažují za nutné ani smysluplné, jelikož by to znamenalo nejprve se všestranně vzdělat v komplexu celé astrologické i humorální nauky raného novověku a do tehdejší medicíny skutečně vkročit: nikoliv jen jako poučený pozorovatel a vykladač, ale jako přímý účastník. Vždyť pokud porovnáme následující čtveřici Hájkem prognózovaných onemocnění, které mají být způsobeny podobnými nebo přímo týmiž konstelacemi, budeme nyní jen stěží schopni dešifrovat, proč byly u daných planetárních vlivů zvoleny právě dané choroby, které se shodují jen v některých případech:

- Saturn, 1561: *...též nemoci dlouhé a těžké jako souchotiny, reumy, flusy, zimnice čtvrtého dne a jim podobné...*¹⁰³⁰
- Saturn a Mars, 1565: *mnohé trápití budou dna kloubní, dna střevní, lámání a loupání v ledví, těžkost srdce, flusy, kašle, záškrtý, boční hlízy, souchotiny, šlaky etc.*¹⁰³¹
- Saturn a Mars, 1568: *...též vyznamenává páľčivé nemoci, prejmy, žloutenice, ouplavice, červené a morní nemoci...*¹⁰³²
- Mars a Merkur, 1567: *...zimnice páľčivé, prejmy, uplavice, záškrtý i také morní nemoci a hlízy...*¹⁰³³

Na druhé straně tento reflektovaný odstup není dle mého soudu nic, co by nás mělo jako historiky profesionálně diskvalifikovat: podstata vzájemného vztahu mezi děním nadzemským a pozemským, jak se zobrazuje v textech, je námi objasněna dostatečně na to, abychom s iatromathematickými výklady dokázali v kontextu raně novověké medicíny adekvátně pracovat. Uváděné popisy planetárního působení (zde zejména Saturnova a Marsova) na povětrí a lidské zdraví představují konkretizaci obecnější, resp. modelové charakteristiky daného vlivu za různých konstelací. Jde o určitou zásobárnu formulací, jejichž části nebo varianty hvězdář či lékař položí při zdravotním výkladu podle podobných či naopak odlišných planetárních aspektů a pozic.

Vraťme se v této souvislosti ještě potřetí a naposledy k Hájkovým *Astrologica opuscula antiqua*. Pražský lékař a astronom zde v jedné pasáži přirovnává sestavování léků a vzájemné mísení a zvažování hodnoty jejich účinných složek k sestavování astrologické

¹⁰³⁰ HÁJEK, *Pranostika na r. 1561*, fol. E8r.

¹⁰³¹ HÁJEK, *Pranostika na r. 1565*, fol. G8v.

¹⁰³² HÁJEK, *Pranostika na r. 1568*, fol. G3v.

¹⁰³³ HÁJEK, *Pranostika na r. 1567*, fol. G6rv.

předpovědi, která se analogicky snaží „poznat směšování hvězd a to, co vzniká z takového mísení“.¹⁰³⁴ Úryvek je sice poněkud rozsáhlejší, ale jsem přesvědčen, že pro své svědectví o jedné z podob raně novověké medicíny i astronomie/astrologie si širokou citaci zaslouží:

*Máme-li tedy hvězdy, které ve směsi mají větší vliv, zjistíme a vypočítáme podle nich události. Například když se hvězdná směs skládá jak z příznivých, tak z nepříznivých hvězd, události budou zčásti dobré, zčásti špatné, podle toho, zda se ukáže, že v tomto smísení převažuje příznivá či nepříznivá hvězda. A abych rozvíjel dále ono přirovnání, které jsem navrhl na začátku, astrolog přistupuje ke směsi hvězd stejně jako rozumný lékař ke skladbě léků. Jakmile totiž pozná přirozenost nemoci a nemocného, je mu známa i přirozenost léků, které mají nemoc odstranit. Ty pak dohromady promísí v určité váze a míře tak, že tu přidá ten, tu odebere onen, tu je zase vyrovná, přičemž rozumně a důvtipně posoudí, kolik může snést přirozenost nemoci, nemocného i léků. Podobně bude astrolog užívat stejné rozvážnosti a nadání při vysvětlování událostí tak, že bude přesně zvažovat, vyvažovat a směšovat jednotlivosti a mírnit svůj soud.*¹⁰³⁵

Dané přirovnání, které nám dává nahlédnout nejen do astrologické, ale i lékařské dílny 2. poloviny 16. století, plně souhlasí s naším předchozím předpokladem, k němuž jsme dospěli nezávisle a na základě studia pranostik: Hájkovy iatromathematické předpovědi jsou „šity na míru“ konkrétním konstelacím, a proto se v různých letech nemohou shodovat, i když jejich činitelé mohou být totožní. Odtud ona variace v predikcích jednotlivých chorob, která by se bez znalosti iatromathematických principů jevila jen jako imitace.

Je známou skutečností, že od Tadeáše Hájka, jehož lékařská činnost musela být velmi rozsáhlá, se paradoxně nedochovaly téměř žádné spisy týkající se medicíny v pravém slova smyslu. Necháme-li stranou jeho překlad Matthioliho *Herbáře*, jenž stojí na rozhraní botaniky, farmacie a lékařství, a také známou *Metoposkopii*,¹⁰³⁶ tedy spis vztahující se okrajově k fyziognomii, zůstává jediným skutečně lékařským spisem jeho *Actio medica* vydaná r. 1596,¹⁰³⁷ kterou budeme analyzovat jako poslední text této podkapitoly a již volně navážeme na předchozí úryvek o přirozenostní skladbě léků a činnosti lékaře. Tato *Lékařská žaloba* představuje svébytný záznam o léčení šestileté Alžběty, dcery předního českého šlechtice barona Kašpara ze Žerotína.

¹⁰³⁴ Vojtěch HLADKÝ, Hagecius Hermeticus (op. cit.), p. 153.

¹⁰³⁵ Vojtěch HLADKÝ, Hagecius Hermeticus (op. cit.), pp. 153–154.

¹⁰³⁶ *Thaddaei Hagecii ab Hagek, docoris medici, Aphorismorum metoposopicorum libellus unus*. Ed. secunda. Francofurti 1584. (První vydání v r. 1562 v Praze.)

¹⁰³⁷ HÁJEK, *Actio medica* (op. cit.). O spisu přehledně a výstižně pojednala Bohdana Divišová, cf. Bohdana BURŠÍKOVÁ, „Actio medica“ aneb profesní spor Tadeáše Hájka z Hájku. In: *Tadeáš Hájek z Hájku* (ed. Pavel DRÁBEK). Praha 2000, pp. 117–124.

Text tvoří součást polemiky mezi Hájkem a českobudějovickým lékařem belgického původu Philippem Faucheliem a může posloužit také jako zajímavý pramen ke studiu mentality, etiky a (sebe)prezentace raně novověkého lékaře.¹⁰³⁸ V první části Hájek popisuje svůj způsob léčby malé pacientky na podzim r. 1594 a zejména nežádoucí zásah Fauchelia, který měl způsobit její smrt, z níž ho Hájek viní; ve druhé části reaguje Hájkův odpůrce na jeho výtky a v části třetí opět Hájek Faucheliově razantně odpovídá.¹⁰³⁹ Uplatňují se v této konkrétní Hájkově kasuistice nějaké prvky iatromathematiky, např. v tom smyslu, jak naznačují jeho o třicet let starší *Astrologica opuscula antiqua*?

Pokud jde o vlastní postup, musíme s jistým zklamáním konstatovat, že Hájek se o žádném nebeském vlivu ani o tom, že by jej bral při diagnostice nebo terapii malé šlechtičny v úvahu, na více než šedesáti autorských stránkách výslovně nezmiňuje. Protože jeho popis pacientčina stavu je velmi důkladný jak co do takzvaných příčin formálních, tak působících, můžeme prozatím uzavřít, že Hájek astromedicínské aspekty buď nezohlednil, anebo o nich zkrátka nezanechal záznam, ale téma ještě neopustíme, mj. proto, že z Hájkových vlastních poznámek je doloženo (byť pro dobu dřívější), že býval často žádán šlechtickými i jinými předními rodinami o sestavení horoskopu, typicky o *nativitates*, takže astrologické předpovědi sám aktivně vytvářel.¹⁰⁴⁰ Jak by takový hypotetický zápis astrologického postupu při léčbě mohl vypadat, ukazuje příklad německého lékaře jménem Johannes Magirus, který mj. působil v Zerbstu (Srbiště) v dnešním Sasku-Anhaltsku v polovině 17. století a který po sobě zanechal *Diarium Medicum* s mnoha kasuistikami: u některých z nich (13 ze 100 pro pobyt v Zerbstu) nalezneme i související iatromathematické výpočty.¹⁰⁴¹ Stejně jako Hájek také vydával astrologické almanachy.¹⁰⁴² Ukázka:

Koppenův syn, 5. března

Měsíc dospěl do svého sextilu,

tj. na 2° Vah

moč zhuštěna

Sextil Saturna a Měsíce;

*byl všeobecně neklidný a stěžoval si na bolest
na srdci, ve tváři červený atd.*

Podal jsem mu 7 zrněk bezoáru s bílou

¹⁰³⁸ Fauchelius působil jako městský lékař v Litoměřicích, Českých Budějovicích a v Lokti; rovněž jako lékař pánů z Rožmberka a z Hradce. Cf. Karel PLETZER, Belgický lékař dr. Filip Fauchelius v Českých Budějovicích, in: *Jihočeský sborník historický 40/4* (1971), pp. 205–208.

¹⁰³⁹ Cf. HÁJEK, *Actio medica* (op. cit.).

¹⁰⁴⁰ Ivo KOŘÁN, Kniha efemerid z bibliotéky Tadeáše Hájka z Hájku. In: *Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky 6*, 1961, pp. 221–222.

¹⁰⁴¹ Sabine SCHLEGELMILCH, “What a magnificent work a good physician is” – The medical practice of Johannes Magirus (1615–1697), in: *Medical Practice (1600–1900): Physicians and their Patients* (edd. Martin DINGES, Kay-Peter JANKRIFT, Sabine SCHLEGELMILCH, Michael STOLBERG). Leiden – Boston 2016, pp. 151–168.

¹⁰⁴² *Ibid.*, p. 165.

*ambrou, kopřiv. solí, hyacintem, smaragdem,
tartarem, thériakem, spiritus nitri; poté se
začal potit, byl velmi neklidný, objevily se
zápal a kašel, jak se často stává, když poleví
horečka, zvlášt' v zimě u kakochymických těl.*

*Choroba začala 28. února, během
konjunkce Saturna a Měsíce.
A toto zatmění Měsíce se ocitlo
v 10. domě, šest stupňů od jeho
horoskopu; poté vstoupilo
do sextilu s Marsem a ocitne se
v konjunkci s ním 9. března,
ve 4 hodiny odpoledne.*

*Plat[er] observ[at]iones] p. 298 299.
Několik skvrn se objevilo 7. den.
Jeho otec řekl, že chlapec měl také
několikrát křeče. Moč byla hustá, bělavá
a nestrávená.
Vyloučil různé látky šestkrát během noci.
Totéž se dělo následujícího dne.¹⁰⁴³*

Lze se ptát, proč chceme v tomto kontextu uvádět cizího autora o několik desetiletí mladšího – důvod spočívá v tom, že se hodláme zaměřit na obdobný případ, kdy Magirus v kulturně blízkém regionu léčil stejně jako Hájek malé dítě příslušníka vysoké společenské vrstvy: u německého lékaře šlo o syna vlivného radního a rádce místního knížete.¹⁰⁴⁴ Dle našeho názoru tudíž není od věci rámcově porovnat diagnostické prostředky, jak nás o nich zpravuje sám Hájek, s typově podobným případem, jímž se r. 1654 zaobíral Magirus, a zjistit, zda event. neposkytují určité vodítko, co mohlo být motivací k tomu, aby lékař iatromathematické souvislosti léčebného postupu uvedl, nebo o nich naopak pomlčel.

Co se týče základních diagnostických metod užívaných Magirem a obecně lékaři raného novověku,¹⁰⁴⁵ nacházíme v případě Hájka a jeho *Actio* shodu u konverzace s pacientem, resp. jeho rodiči, u celkové observace a zkoumání kožních projevů (u nemoci malé Alžbětky a jejího „svrabu“ je to pochopitelné, ale kůže byla v soudobé diagnostice jakýmsi plátnem, na něž se promítaly všechny škodlivé výměšky vzešlé z humorální disbalance), u zmínky o zkoumání moče během terapie¹⁰⁴⁶ i o konzultaci s jinými lékařskými autoritami. Explicitní údaje o měření pulsu a iatromathematických kalkulacích v *Actio* chybí.

¹⁰⁴³ Sabine SCHLEGELMILCH, “What a magnificent work (...)” (op. cit.), p. 160. Autorka na základě rozboru údajů o chlapcově nativním horoskopu (z r. 1652) a dalších zmínek argumentuje, že dítě bylo nejspíše jen rok staré (p. 162); tomu však dle mého názoru odporují zaznamenané konstelace, jež podle historických efemerid odpovídají r. 1654 (https://www.astro.com/swissep/ae/1600/ae_1654d.pdf), a tedy dvouletému dítěti. Takové by už bylo schopno sdělit, co jej bolí, a vyřešil by se problém s tím, zda by bylo s to o bolesti něco říci („If the information regarding heart-ache given at the beginning of the treatment was not an interpretation of the father, the child must have been old enough to verbalise such an observation.“).

¹⁰⁴⁴ Ibid., pp. 159–162.

¹⁰⁴⁵ Ibid., pp. 154–159.

¹⁰⁴⁶ Cf. HÁJEK, *Actio medica* (op. cit.), p. 15: „...et urinae concoctiores, et liberior respiratio...“.

Přesto však tři drobné narážky ohledně možného astrologického vlivu na nemoc, resp. ohledně toho, že byl při individuální terapii malé Alžběty vzat v úvahu, v textu *Lékařské žaloby* nakonec nalezneme – do diskursu je ale uvádí Filip Fauchelius, Hájkův lékař-protivník, když referuje o svém léčebném postupu:

Neboť první dávku mého léku jsem dívce podal dne 23. října večer a takto v jednotlivých dnech večer a ráno úspěšně, neboť dobře jedla, spala a mezitím si i hrála, až do 29. dne, v kterýžto den bylo zatmění. Tehdy prvně se zvýšila těžkost dechu, kterou trpěla před mou léčbou, a přidal se otok tváře; dne 31. října byla zachváčena katarem, který ji 2. dne listopadu zadusil.¹⁰⁴⁷

O několik odstavců dále v odpovědi na Hájkovu výčitku, že čtvrtého či pátého dne od započetí léčby dívka odevzdala 2. listopadu svou duši Bohu, své tvrzení opakuje:

Léčby jsem se ujal dne 23. a zdárně pokračovala až do dne 29., kteréhožto dne, jak řečeno výše, bylo zatmění. A dne 2. listopadu vydechla naposled. (...)¹⁰⁴⁸

Hájek reagoval takto:

Pravíš, že jsi začal léčbu dne 23. října pozdě večer a že pokračovala až do 29. téhož měsíce, rozumí se včetně. Říkáš totiž, že toho dne nastalo zatmění. Ó, jaký výtečný zjišťovatel újmy nebeských světél! Bezpochyby to pro tebe byl neblahý den, abys pokračoval se svým lékem a tu nešťastnou malou více trýznil. Takže celých pět dní, dle tvého vlastního počítání, jsi tím svým léčebným prostředkem ničil síly tělípka a připravovals je na budoucí zabití. Ve zbylých pěti dnech až do 2. listopadu, po potření sil a jejich úplném vyčerpání, choroba a symptomy zpívaly vítěznou ódu, zatímco ty jsi dirigoval sbor. To je těch tvých 11 dnů léčení.¹⁰⁴⁹

Z argumentace Fauchelia jednoznačně vysvítá, že zatmění dne 29. října (jednalo se o částečné zatmění Měsíce na znamení Berana)¹⁰⁵⁰ znamenalo zásadní zvrat v průběhu

¹⁰⁴⁷ Cf. HÁJEK, *Actio medica* (op. cit.), p. 50: Nam primam sumptionem mei medicamenti exhibui puellae die vigesimo tertio Octobris vesperi, et sic singulis diebus vesperi et mane faeliciter. Nam bene comedebat, dormiebat et interdum etiam ludebat, usque in diem vigesimum nonum quo die erat Eclipsis. Tum primum difficultas anhelitus, qua ante meam curationem laborabat, aucta est, et tumor faciei accessit, die trigesimo primo Octobris, catharro correpta, a quo die secundo Novembris suffocata est.

¹⁰⁴⁸ Ibid., p. 51: Suscepta a me curatio fuit die vigesimo tertio et feliciter successit usque in diem vigesimum nonum, quo die, ut supra dictum, erat Eclipsis. Et die 2. Novembris expiravit.

¹⁰⁴⁹ Ibid., p. 51: Ais te 23. die Octobris sub noctem inchoasse curationem, eamque continuasse usque ad 29. eiusdem, exclusive scilicet. Dicis enim eo die contigisse eclipsin. O egregium passionum luminarium consideratorem: nimirum nefastus is dies tibi fuit, quo minus cum tuo medicamento pergeres, misellamque magis excarnificares. Quinque ergo dies plenos, juxta tuummet computum, tuo illo pharmaco demoliebaris vires corpusculi, et ad futuram necem praeparabas, Reliquis quinque diebus usque ad 2. Novemb. viribus prostratis planeque eversis, morbus et symptomata te dirigente chorum, epinicion cantabant. En tuos dies XI. curationis.

¹⁰⁵⁰ Cf. informace na: <http://www.eclipsewise.com/lunar/LEprime/1501-1600/LE1594Oct29Pprime.html>.

choroby: stav malé pacientky se k tomuto datu prudce zhoršil a nakonec vedl až ke smrti. Fauchelius ve své obhajobě nikde neříká, že mezi oběma událostmi existuje nějaká, ba dokonce příčinná souvislost, avšak i z pouhé juxtapozice dění na obloze a nastalé krize se dle našeho názoru snaží v textu postulovat korelaci mezi oběma událostmi – a proto také zmínku o zatmění záhy znovu zopakuje. Víme navíc, že šlo o zatmění Měsíce, tedy dle iatromathematických pravidel tělesa s největším a bezprostředním vlivem na tělesnou schránu člověka, a to při jeho pohybu znamením Berana, kterému je podle melothesie podřízena hlava – a právě na hlavě se symptomy choroby u malé Alžběty zhoršily nejvýrazněji. Domníváme se tedy, byť se tu pouštíme do určité spekulace, že Fauchelius s vlivem nebeských těles při své léčbě přinejmenším zčásti reálně operoval.

Stejně zajímavá je reakce Tadeáše Hájka, jež naši předchozí interpretaci nepřímou potvrzuje: také on ve své replice naznačuje, i když nikoli výslovně, že zatmění Měsíce mělo být dle Fauchelia působící příčinou, která zdravotní stav pacientky vychýlila nežádoucím směrem, a že tento úkaz chápal jeho belgický protivník jako „neblahý den“; podle Hájka však znamenal neblahý den především pro samotného lékaře a jeho pokračující léčebný postup. Hájkovo ironizující zvolání o „výborném zpytovateli trápení nebeských světél“, smím-li je přeložit doslovněji, v kontextu celého úryvku proto nechápu jako výtku vůči takto popsané představě o vlivu Měsíce na průběh nemoci nebo snad jako zavržení iatromathematických postupů obecně, nýbrž jako stylisticky vytríbenou dehonestaci Fauchelia i jeho eticky vadného přístupu: Belgičan zkoumá trápení (*passio*) nebeských světél, aniž by hleděl na to, že vedle něj je novým vzplanutím choroby trápena malá holčička, která je v jeho péči a již je povinován všemi prostředky pomoci, ale on naopak její nemoc svým přípravkem (Hájek užil potenciálně dvojsmyslný výraz *pharmacon*, jenž může znamenat i jed) ještě více prohlubuje.

Vraťme se ještě na okamžik k německému lékaři Johannu Magirovi. Autorka statě Sabine Schlegelmilch si v ní klade otázku, zda metody užitě lékařem závisely na místě, kde jich užil,¹⁰⁵¹ tj. jinými slovy do jaké míry mohl sociální kontext terapie a očekávání publika ovlivňovat použité strategie, a dochází k závěru, že u Magira to tvrdit lze: právě důraz na iatromathematické prvky léčby a častější konzultování lékařských autorit u něj podle autorky souvisí se sebezprezentací jakožto vzdělaného lékaře: ať už v terapii, při výuce fyziky na místním Gymnasiu Illustre, nebo u posluchačů, kteří mohli jeho učenost posoudit a ocenit (jako otec Johanna Köppena ml.).

¹⁰⁵¹ Sabine SCHLEGELMILCH, “What a magnificent work...” (op. cit.), p. 156.

Ačkoliv tedy není možné vyslovit jednoznačný závěr na základě jediného relevantního lékařského pramene, který od Hájka máme, přesto můžeme prohlásit, že neuvedení astromedicínských faktorů v *Actio*, resp. pouze trojí skromná narážka na ně, může mít i subtilnější důvody než jen to, že by je Hájek nebral v potaz (ať již v tomto konkrétním případě či obecně) nebo že by jejich uvedení nepovažoval za nutné. V případě malé Alžběty a aplikace humorálně založené terapie dle Hájkovy podání všechno nasvědčovalo tomu, že pacientčin stav se takřkajíc podařilo stabilizovat, ale že bude zapotřebí ještě dlouhé léčby, než se chorobu postupně podaří zdolat, protože předtím značně narušila mnohé tělesné procesy a stala se již chronickou („hlavní vnitřní orgány byly poškozeny a choroba zakořenila“).¹⁰⁵² Tradiční a osvědčené postupy však nabízely uspokojivé vyřešení situace a dávaly pacientce naději na uzdravení. Domnívám se tedy a uzavírám, že Tadeáš Hájek vliv nebeských těles v této konkrétní kasuistice netematizoval, protože s ním při terapii Alžběty pravděpodobně nepracoval, resp. pracovat nemusel, a protože veškeré projevy choroby a odpovídající terapeutické postupy bylo možno opřít o spolehlivý rámec humorální fyziologie a patologie, s jehož pomocí dokázal porozumět povaze nemoci a ukazoval mu i cestu, jak pacientku vyléčit.

7. 4. Václav Zelotýn z Krásné Hory: iatromathematika jako *ancilla aut amica theologiae* v traktátu o nakažení povětří a kalendářích hvězdářských

Václav Zelotýn z Krásné Hory (asi 1532–1585), v pramenech označovaný někdy také latinizovaným přídomkem de Formoso Monte, studoval nejprve na pražské univerzitě, kde se v roce 1560 stal mistrem *in artibus*.¹⁰⁵³ Poté pokračoval ve studiích na protestantské univerzitě ve Wittenbergu, odkud se vrátil jako doktor lékařství, ale na pražském vysokém učení přednášel matematiku a hvězdářství; třikrát se stal děkanem artistické fakulty (naposledy r. 1577).¹⁰⁵⁴

Stejně jako Tadeáš Hájek tedy v sobě Zelotýn spojoval odbornost medicínskou a astronomicko-astrologickou a podobně jako on zareagoval na novou hvězdu, která se r. 1572 objevila v souhvězdí Kassiopeje: vydal však nikoli astronomický traktát, ale jen jednolistové *Pobožné a potřebné napomenutí a uvažování nové té a zázračné hvězdy*.¹⁰⁵⁵ Titul

¹⁰⁵² Cf. HÁJEK, *Actio medica* (op. cit.), p. 11: „...principalia viscera sunt laesa, et morbus radices egit.“

¹⁰⁵³ J. SMOLÍK, *Mathematikové...* (op. cit.), p. 77.

¹⁰⁵⁴ *Ibid.*, p. 77.

¹⁰⁵⁵ *Knihopis K 17216*; jednolist byl vytištěn r. 1574. Iatromathematických prvků je v Zelotýnově textu spisku, který charakterem odpovídá apelativní náboženské písni zakončené modlitbou, přítomno skutečně minimum, jsou velmi obecné až emblematické: hovoří se o tom, že kometa „souc pak v Venušiném domu/

spisku je příznačný, protože dobře naznačuje, jakým způsobem Zelotýn k nebeským úkazům přistupoval a že v textech vzešlých z jeho pera byl vždy silně přítomen náboženský rámeček – tento rys budeme moci dále sledovat jak v morovém spisu, který si vybral pro svůj překlad, tak v kalendářích sestavených přímo jím. Zelotýn byl podle Smolíka prvním, kdo vydával v Čechách tak zvané „kalendáře hvězdářské k psaní“, a to v sedmdesátých a první polovině osmdesátých let 16. století.¹⁰⁵⁶ Prvenství mu patří i z hlediska uvedení gregoriánského kalendáře do tohoto typu příruček: v kalendáři na rok 1583 položil už oba typy počítání času, přičemž základním byl však stále ještě kalendář juliánský.¹⁰⁵⁷

Co se týče Zelotýnových textů souvisejících s iatromatematikou, prozkoumáme nejprve jeho překlad spisu německého učence, hvězdáře a protestantského theologa Johanna Garcaeae, který Zelotýn vydal v r. 1568. Zkrácený titul zní *Knížka o nakažení povětří aneb o moru*, a jak se dočítáme v kompletním názvu díla, jde o překlad „z knihy meteorologitské“, ke které je dále připojen stručný regiment Albíka z Uničova pro čas morové epidemie.¹⁰⁵⁸ Zelotýn zde vlastně kompilací ze dvou textů vytváří dílo nové, přičemž respektuje tradiční rozdělení spisů tohoto druhu na výkladovou část o moru zaměřenou teoretičtěji a na část podávající rady k jeho léčbě. Nezamýšleně nám však přitom také prozrazuje, kterým otázkám byla v rámci společenského, ale i odborného lékařského diskursu v době sestavení tohoto textu nejspíše věnována pozornost a na jaká očekávání publika mohl takový spis, resp. jeho český převod reagovat. Tím, že *Knížka o nakažení povětří* vyšla ve vernakulární verzi, je doložen i modelový adresát (nazvěme ho obecný lid, v orig. vydává autor dílo „k puožitku mnohých lidí prostých“),¹⁰⁵⁹ což podtrhává též jakýsi appendix knihy v podobě písní o morové ráně a s modlitbou pro morní čas. Je proto velmi pravděpodobné, že výklad přírodně filosofických otázek s astromedicínskými akcenty, který je obsažen v Garcaeově spisu a jehož kořeny tkví ve sféře univerzitní učenosti, dostal díky Zelotýnovu překladu možnost proniknout i do širších a laických vrstev české raně novověké společnosti a že se díky němu v tomto okruhu recipientů dále upevňovalo a šířilo povědomí o konceptech iatromathematické nauky a o působení hvězd a planet na lidské zdraví.

postavena, hrozí všemu/ což jest k lásce a k manželství“ a že „také i nemoci,/ hlad, mor, meč i jiné věci/ přijdou a budou trápití muže, ženy, také děti“.

¹⁰⁵⁶ J. SMOLÍK, *Mathematikové...* (op. cit.), p. 77.

¹⁰⁵⁷ *Ibid.*, p. 77–78. K jeho kalendářům viz druhou část této podkapitoly.

¹⁰⁵⁸ Knihopis K 18059. *Knížka o nakažení povětří aneb o moru z knihy meteorologitské od Jana Garcéae složené. K nížto přidán jest krátký regiment mistra Albíka, kterak by se měl jeden každý chovati v čas morního nakažení: to obé od mistra Václava Zelotýna Pražského z latinského jazyku v český přeloženo.* Dále citováno jako ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětří*. – Dostupné z webu Digitální knihovny (MZK).

¹⁰⁵⁹ ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětří*, fol. A3r.

V předmluvě Zelotýn zdůrazňuje, že v knize se téma moru bude vykládat „na díle podlé filozofského a na díle podlé božského a duchovního umění“,¹⁰⁶⁰ čímž už je dopředu načrtnut celkový konceptuální rámec a ohlášen také onen výše zmíněný náboženský výklad jevů. První, garcaeovský oddíl spisu je sestaven přitažlivou formou otázek a odpovědí: jako by tu mluvčí textu řešil kvestie, které mu na univerzitě sbor učených mužů předkládá k posouzení, a on jim neméně poučeně odpovídal. Takovýchto otázek je necelých dvacet a část z nich je pro naše bádání velmi přínosná, neboť odpovědi na ně zajímavým způsobem dotvářejí obraz o tom, jakými různými způsoby dobové intelektuální autority na vliv nebeských těles při vzniku nemoci nahlížely.

Již první otázky vymezují základní limity toho, jak především bude v tomto díle mor chápán a konceptualizován: je totiž přiřazen mezi „Božské pokuty“, jimiž spolu s hladem a válkou trestá Bůh hříchy lidstva, což se dokládá mj. citátem ze Sírachovce: „Kdo zhřeší před obličejem Stvořitele svého, upadneť v ruce lékaře.“¹⁰⁶¹ Jako první příčina moru (ale vlastně nemocí obecně) je tedy definován Boží trest, ačkoliv poté jsou zde uvedeny také přirozené příčiny a mezi nimi vliv hvězd.¹⁰⁶² Koncept moru jako Božího trestu se znovu tematizuje hned v následující odpovědi na otázku *Co jest pak to mor?*, kde se blíže rozvádí úvodní argument a specifikují se jednotlivé typy příčin:

*Mor jest pokuta mnohých a rozličných hříchuov u velikém množství lidského pokolení, kterážto pochází nebo skrz prostředky z příčin přirozených, aneb beze všech prostředků, buďto od pána Boha všemohoucího se dopouští podle jeho vůle a řízení (...), anebo od d'ábla svůj původ bere z dopuštění Božího a uložení cíle od Boha. (...)*¹⁰⁶³

K detailům takového rozlišení se záhy vrátíme. Následuje podrobný výčet šesti skupin hříchů, za něž Bůh lidstvo prostřednictvím moru trestá, dokládány biblickými citáty s uvedením mnoha chorob v minulosti. Je pozoruhodné, že třetím způsobem hříchu má být lidská ignorance u Božích znamení, divů a zázraků, které se ukazují na nebi a které mají lidi varovat a přimět k obrácení.¹⁰⁶⁴ Poté dostávají prostor přírodně filozofické otázky o moru: *Koliký jest mor a ze kterých příčin pochází?* Jak už bylo naznačeno, mor je v Garcaeově podání trojího druhu: první se nazývá přirozený, druhý typ morního nakažení se označuje

¹⁰⁶⁰ ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětrí*, fol. A3r.

¹⁰⁶¹ Ibid., foll. A4v–A5r.

¹⁰⁶² Ibid., fol. A4v–A5r.

¹⁰⁶³ Ibid., fol. A5v.

¹⁰⁶⁴ Ibid., foll. B3v–B4v.

jako mor božský a třetí typ moru „sluje d'ábelský“ a má pocházet od d'áblů nebo zlých duchů.¹⁰⁶⁵ Podívejme se nejprve na definici moru přirozeného:

Kterážto přirození podlé řeči svatého Pavla marnosti poddáno jest: neb vpravdě těl nebeských a hvězd sloučení a spojení, též také vespolek k sobě paprskování nešťastné muože povětří nakaziti a porušiti; častokrát také větrové jsou jedovatí, ješto morní nakažení přinášejí, jakož jsme nahoře oznámili, a opět někdy z jeskyní a z rozpuklin Země mlhy a požárové pocházejí, kteřížto povětří nakažují.¹⁰⁶⁶

Pokud jde o přirozené příčiny, Zelotýn zde českému čtenáři tlumočí tradiční trojici možných způsobů vzniku moru: jednak může jít o vliv hvězd vinou rozličných aspektů, kterým se porušuje povětří (vracíme se zde tedy, na rozdíl od Hájka, k povětří jakožto zprostředkovávající příčině nemoci), dále o jedovaté větry, které přinášejí nákazu, blíže už neurčené, a konečně o nám dobře známé výpary ze zemských útrob, které opět kazí povětří. Všimněme si, že i tyto přirozené příčiny jsou rámovány výrokem náboženské autority sv. Pavla, a jak dále zjistíme, omezená působnost vlivu nebeských těles na zdraví v rámci Bohem daného řádu je pro Garcaeův text charakteristická. Je to patrné už u následující otázky *Dobře ti lidi smejšlejší, kteříž se domnívají, že mor náhodou neb trefuňkem beze vši vůle Boží přichází?*¹⁰⁶⁷ Mluvčí textu se rozhodně staví proti takovému mínění, které měli epikúrejci, tj. že by za morovou ranou přímo či nepřímo nakonec nestál vždy Bůh – má „z myslí našich vypléněno a vykořeněno býti“, jelikož všechny zlé věci se dějí „s jistým vědomím Božím“.¹⁰⁶⁸

Další kvestie *Pochází-li mor toliko za příčinou zlé materie anebo věci nějaké porušené, čili také z příčin hnutí těl nebeských?* čtenáře uvádí blíže k jádru iatromatematického tématu: Garcaeus vysvětluje, že tomu může být tak i onak: „obecní neduhové“, jimž se říká *epidemiales*, pocházejí buď „z přirozené aneb odjinud pošlé vady, že svým škodlivým dotknutím a podpalem, též také zlým váním všemu vuobec přirození škodliví jsú“, anebo také „hnutím a paprskováním těl nebeských vše přirození se nakažuje“.¹⁰⁶⁹ Všimněme si onoho „škodlivého dotknutí a podpalu“, které je manifestací představy o přenosu kontaktem a následném roznicení choroby, stejně jako „zlého vání“, které naopak reprezentuje vzduchový přenos nemoci nezdravým povětřím. Vliv nebeských těles je zde představen poněkud izolovaně a prostředkující příčina se nezdůrazňuje; Garcaeus kromě

¹⁰⁶⁵ ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětří*, foll. B4v–B5r; D3r.

¹⁰⁶⁶ Ibid., fol. B5v.

¹⁰⁶⁷ Ibid., fol. B6r.

¹⁰⁶⁸ Ibid., fol. B7r.

¹⁰⁶⁹ Ibid., fol. B7v.

toho tvrdí, že Bůh jako jakýsi aktivní hráč „moc příčin těl nebeských on nebo přetrhuje, ztenčuje a umenšuje, neb zas rozšiřuje a rozmáhá“ v závislosti na míře lidských hříchů a nepravostí. Jak vyplývá z několika předchozích úryvků, v Garcaeově nosologickém konceptu tlumočeném Zelotýnem se skutečně mnohem výrazněji projevuje náboženský aspekt chorob, což připisujeme celkovému konceptu uspořádání světa v protestantském světonázoru Garcaea-theologa.

Co pak smejšíš o příčinách nebeských? ptá se anonymní partner ve fiktivním dialogu a hlas mluvčího mu odpovídá následovně: moc nešťastných konjunkcí tří svrchních planet (Saturn, Jupiter a Mars) je značná, zejména pokud současně dojde k zatmění Slunce a Měsíce a ještě k aspektu s Marsem – tak tomu bylo při morových letech 1127 (na znamení Panny) a 1345 (na Vodnáři).¹⁰⁷⁰ Podobně neblahá konstelace stála rovněž za velkým morem z r. 1484, pouze Mars byl tentokrát v opozici vůči zbylým dvěma planetám nacházejícím se „na znamení jedovatého Štíra“. Také v posledních letech došlo dle Garcaea ke konjunkci týchž planet na znameníh Raka a Lva, čemuž předcházela zatmění Slunce a Měsíce: účinky trvají už více než tři roky a mor se šíří dále.¹⁰⁷¹

Pozorný čtenář iatromathematických výkladů v této disertační práci bezpochyby zaregistroval, že poslední uváděné konstelace jsou tytéž, které ve své pranostice k r. 1564 s prognózou moru podal i Hájek (a o konjunkci z r. 1484 jsme zase četli u Koppa); řeč hvězd je tedy tlumočena do jazyka medicíny u německého i českého hvězdáře se stejnými konsekvencemi pro vznik chorob, což dokládá, že pravidla celé nauky byla sdílána univerzálně bez ohledu na zemské hranice. Současně se využívá také astrologické symboliky, podle níž jedovatý Štír (astro)logicky přináší lidstvu jed v podobě nákazy. O pár stránek dále se kromě toho dozvídáme, že „nešťastní paprskové“ těchto tří planet působí mnohem silněji na lidi než na jiné živočichy, jestliže ke konstelacím dochází na tzv. lidských znameníh (Blíženci, Panna, Vodnář)¹⁰⁷² – také zde tedy můžeme dešifrovat symbolickou hodnotu astromedicínských znaků dle hermetického pravidla *co je nahoře, je i dole*, a jakési potencování vlivu hvězd na antropomorfních znameníh dle analogie mezi hořejším a dolejšíh světem.

Další kapitolka se právě uvedeného protikladu mezi oběma světy přímo dotýká: je uvozena poměrně složitě formulovanou otázkou *Odkavád prosím jest taková antipathia nebo obzvláštní a přirozené jakési nepřátelství mezi nebeskými vrchními těly a živelními těmito*

¹⁰⁷⁰ ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětří*, foll. B8rv–C1rv.

¹⁰⁷¹ Ibid., fol. C1rv.

¹⁰⁷² Ibid., fol. C3rv.

nejnižšími, že jistým planétuov a hvězd položením ten jed z vrchních těl nebeských jako vyprýštěný náhle na lidi přichází, je morduje a poráží? Argumentace mluvčího je zde mimořádně zajímavá, třebaš není úplně konzistentní. Na tyto otázky nemůže podle něj odpovědět „nižádné filozofské umění“, rozuměj přírodní filosofie, nýbrž pouze nebeská moudrost neboli Slovo Boží – takovéto nepřátelství má vyplývat z prvotního pádu člověka:

Nebo v pravdě pro hřích ta materia a všecko spolu přirození poškrvněno jest a pokaženo, k tomu i dobrý všech věcí zpuosob jest zturbován a zkormúcen; harmonia také všeckna z svého glejchu jest vystoupila, a tak pád všem nejlepší a nejdokonalejším věcem přišel spravedlivým soudcem i mstitelem toho Pánem Bohem (...).¹⁰⁷³

Celou pasáž chápeme jako nábožensky ukotvenou paralelu k sentenci *mundus senescit*, jejíž manifestaci jsme sledovali v textu Oldřicha Velenského u konceptu chátrajícího kosmu v šesté kapitole. Také zde dochází k úpadku, ale v případě Garcaea tlumočeného Zelotýnem vyplývá úpadek nikoliv z umdlévajícího nebeského soustrojí, ale primárně z náboženské příčiny a „poskrvnění“ světa (kam se však německému theologovi v této argumentaci vytratil Spasitel a Vykupitel?). Lze tudíž říci, že u Gercaea a Zelotýna *mundus vitiatur et corrumpitur*, a interpretace takového porušení je založena na antagonismu světa hořejšího a dolejšího, z nichž ten nižší trpí za své hřichy a pak do něj proniká „vyprýštěný jed“ (jakou povahu má konkrétně – zda je to substance, tajná moc jako u Hájka, zlé paprskování nebo něco jiného, vysvětleno není). Takový výklad bezrozporně vyhovuje rovněž aristotelskému obrazu světa, v němž je dokonalá hvězdná sféra protikladem zemské sféry živlové a proměnné. Vyvábíme si jistě také, že Velenský se stejně jako Garcaeus/Zelotýn věnoval otázce různých typů moru s ohledem na jejich theologické implikace, a tak můžeme podobnost mezi autory pozorovat též tomto bodě.

Následující kvestie je obměnou jedné a stále stejné otázky, na kterou jsme opakovaně naráželi už u mnoha dřívějších autorů, a zní *Proč ne vždycky tak veliký mor bývá, když táž hořejších planétuov spojení opět se přitrefují?*¹⁰⁷⁴ Tazateli se dostává této odpovědi:

Rozličné a předivné jest přirovnání nebe s živelním okršlkem. Vysvědčuje nám to časté zkušení, že jiné hvězdy nebeské jiným stránkám země a opět těmto živočichuom více nežli oněm jakousi příbuzností a přátelstvím připojena jsou, anebo zase na odpor a v nepřátelství sobě se postavují.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷³ ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětří*, foll. C1v–C2r.

¹⁰⁷⁴ Ibid., fol. C2v.

¹⁰⁷⁵ Ibid.

Mluvčí Zelotýnova textu objasňuje, že paralelismus mezi oběma světy je založen na celé síti podivuhodných podobností a odlišností, vzájemných náklonností a nepřátelství, a v tomto ohledu je zcela v souladu s obrazem, který ve svých *Astrologica opuscula antiqua* ohledně sympatetických a antipatetických vztahů v rámci kosmu vykreslil Tadeáš Hájek. Mnohé příčiny moru jsou tudíž fakticky zakódovány už ve struktuře stvořeného světa, jenž je provázán spleť vzájemných vazeb mezi nebesy a „živelním okršlkem“. Osmá sféra neměnných hvězd přitom funguje jako jakýsi katalyzátor nebo naopak zpomalovač účinků sedmi oběžnic ve sférách nižších: hvězdy „moc sedmi planétuo, kteříž jistým a od Pána Boha vyměřeným způsobem se sem i tam protulují, nebo sílí a rozmnožují, anebo zase ztenčují a zemdlívají“.¹⁰⁷⁶ To se projevuje zejména na tzv. lidských znameních při působení svrchních tří planet, jak už jsme poznamenali výše, nebo jako spolupůsobící příčina i za dalších okolností:

*Zvláště když by takové nebe hvězdnatého položení předešli jacísi nezpuosobové a obecní neduhové, ješto slovou epidemiales, kteřížto povětří k nakažení snadnému velmi by zpuosobné učinili.*¹⁰⁷⁷

Výrazu „spolupůsobící příčina“ jsem užil záměrně: čteme-li totiž danou pasáž pozorně, je patrné, že negativní vliv hvězd a hořejších planet tu nepůsobí sám o sobě, ale může jaksí „nasedávat“ na potenciálně už nepříznivou situaci v povětří a dále ji zhoršovat. Další faktory tohoto typu dle Garcaea/Zelotýna reprezentují příznivé či nepříznivé pozice nižších planet a taktéž „položení, způsob a povaha k přijetí té moci, kteráž od oblohy nebeské pochází“ u dolejšího světa, čili konkrétní susceptibilita určitých zemí a regionů. Ta se, jak známo, odvíjí od přirozenostních (např. země hornaté vs. nížinaté), ale i symbolických charakteristik (tradiční astrologická podřízenost jednotlivých měst či regionů konkrétním znamením). Charakteristika posledních činitelů ovlivňujících šíření moru sestupuje až na úroveň vlastností jednotlivých lidí:

*Těla také lidská nejsou všecka jedné temperatury a přirození, též jednestejného způsobu, povolání aneb povahy. Jiný také mimo jiného pilněji se vystřihá nebezpečenství a hledí se jeho uvarovati.*¹⁰⁷⁸

Zelotýnův text tedy udává jako další významný faktor individuální smíšení temperamentů, které v iatromathematické nauce představují rozličné humorální dispozice jedince, jak jsme už doložili v podkapitolách o Koppovi a Šúдови (a které dobře naplňují středověký pojem

¹⁰⁷⁶ ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětří*, foll. C2v–C3r.

¹⁰⁷⁷ Ibid., fol. C3r.

¹⁰⁷⁸ Ibid., fol. C3v.

connaturalitas neboli soupřírozenost). Mimoto jsou zde jmenovány další přidružené okolnosti konkrétních jednotlivců, jež bychom terminologií dnešní medicíny mohli označit jako jakési anamnézy (pracovní či sociální) – vzpomeňme tu kupř. na návod mistra Havla ze Strahova, v němž se lidem s povoláním kováře a rybáře k dosažení vyrovnané komplexe doporučoval určitý typ letory jako ideální. Zdravá a vyrovnaná komplexe je ostatně tím, co člověka před nemocemi dle zásad humorální nauky chrání nejlépe, a k ochraně před nákazou směřuje také smysl závěrečné citované věty – aktivní protimorní prevence a vyhýbání se nebezpečí je posledním faktorem, který má dopad na to, zda člověk ochoří.

Shrneme-li jednotlivé spolupůsobící příčiny, které mohou dle Zelotýnova tlumočení Garcaea přispět k šíření nákazy nebo jí naopak zamezit, dostaneme se k celkem sedmi descendentně uspořádaným faktorům, jež se dle astromedicínských pravidel, ať už z hlediska přímého astrálního vlivu, anebo přirozenostního působení mohou podílet na průběhu epidemie a které tedy muselo být zapotřebí při její prognóze či interpretaci brát v potaz: patří mezi ně sféra stálic, hořejší planety, dolejší planety, stav povětří, susceptibilita zemí a regionů, temperamentum a individuální dispozice každého člověka, jeho preventivní opatření. Nade všemi těmito faktory ovšem stojí svrchovaný Bůh, který může do celého systému ještě zasáhnout, jak ukážeme vzápětí.

K dalším otázkám, které jsou pro naše iatromathematické téma rovněž relevantní, jelikož se dotýkají blízkých kontextů přírodní filosofie a náboženství, náleží také ta, jež se ptá po příčině dalšího typu moru: *Jaký jest pak druhý mor, kterak sluje a z kterých příčin pochází?* Hlas mluvčího odpovídá, že se jedná o mor božský, „ten z pouhého dopuštění Božího pochází, když to zlé pouvod svojo má ne zprosta z samého zpusobu přirození, ale sama moc zevnitřní a Božská takové zlé za pokutu pro hříchy přepouští“.¹⁰⁷⁹ Velmi zajímavě je prezentována role, která se v takovémto rozvržení událostí přisuzuje Stvořiteli:

*Někdy zajisté Pán Bůh požívá přirozených příčin, a někdy nepožívá; častokrát, jakž obyčej jest v školách mluvíti cum causis secundis, to jest prostředkem druhých příčin, a někdy sine his, beze všech jich něco Pán Buoh činí a vykonává.*¹⁰⁸⁰

Citované tvrzení interpretuji v tom smyslu, že také u božského původu moru může být využito přirozených příčin. V takovém případě, jak už jsme viděli u Oldřicha Velenského, by však mohl nastat rozpor s dogmatem o nevyzpytatelnosti Božích skutků, jestliže by bylo možno ten mor, pro který Bůh využil přirozených příčin, iatromathematicky předpovědět.

¹⁰⁷⁹ ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětří*, fol. C7r.

¹⁰⁸⁰ *Ibid.*, fol. C7v.

Pro řešení, jež potenciální nebezpečí věroučného konfliktu odstraňuje (v Zelotýnově textu tento problém akcentován není), se obraťme znovu k Velenskému: ten ve svém spisu zformuloval závěr, že Bůh takové morové rány někdy pouze dopustí a předem ví, že nastanou – vztaženo ke zkoumané ukázce, použije pouze dané konstelace nebo nižší živlové příčiny jako jakéhosi vehikula pro svůj trest. Takto chápaná role Stvořitele má však ještě výrazný aspekt náboženský, neboť rozšiřuje spektrum morů (příp. jiných chorob), za nimiž může stát Bůh, také o ty, které se prismatem tehdejší iatromathematiky jeví jako povstavší ze zcela přirozených příčin. Nato autor uvádí řadu morových ran z historie, které mají tyto Boží zásahy dokládat,¹⁰⁸¹ a vysvětluje podstatu třetího typu moru, moru d'ábelského.¹⁰⁸²

Otázkou *Co činiti máme, jsouce postaveni v takovém nebezpečství, když morem a jinými nakažujícími neduhy trápení býváme?*¹⁰⁸³ se tematicky přesouváme už k otázce protimorní prevence. V úvodním odstavci sice autor říká, že „máme se opatřiti lékařstvím“, avšak později je na prvním místě jako prostředek uvedeno pokání a obrácení se k Bohu, na druhém vzývání jeho jména a modlitby a teprve na třetím místě „nemají pomínuta býti lékařství přirozená“:¹⁰⁸⁴ také u těchto léčiv ale není Boží kontext terapie opomenut, protože prospěšné jsou nejen léky propůjčené Bohem jako dar, ale i poručení se Bohu a jeho milosti, jestliže někdo „žádá za vysvobození od neduhu anebo jeho polehčení“;¹⁰⁸⁵ potenciální astromedicínský rámeček přípravy léčiv zde nenacházíme.

Zvýšený důraz na náboženský kontext léčby a posílení vlastní sebespásné aktivity jako pevné součásti terapie jsou dobře patrné tím spíše, pokud srovnáme rady uváděné Zelotýnem s doporučeními Jana Vočehovského. U něj se rovněž objevuje pasáž o tom, že v případě Bohem seslaného moru nelze proti Boží moci jít, „leč by kdo skrze modlitby své na Pánu Bohu a milosti jeho sobě to vobdržel, aby této jeho metly prost býti mohl“,¹⁰⁸⁶ *gros* výkladu a léčby však spočívá v přirozenostně chápaných příčinách a postupech, z nichž vychází i jeho medicínsko-theologicko-astronomický konsensus. Naproti tomu u Zelotýna je nábožensky ukotvený způsob terapie vztažen na mory všeho typu a přirozenostní okolnosti jsou upozad'ovány. Věc lze jistě vyložit i tak, že autorem původního spisu byl theolog a že dobrá modlitba v pravý čas neškodí nikdy, ani při klasicky orientované protimorní léčbě, ale přece jen: překladatelem spisu do češtiny byl graduovaný lékař, který

¹⁰⁸¹ ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětrí*, foll. C7v–D2r.

¹⁰⁸² *Ibid.*, fol. D3r.

¹⁰⁸³ *Ibid.*, fol. D4v–D5r.

¹⁰⁸⁴ *Ibid.*, fol. D5v.

¹⁰⁸⁵ *Ibid.*, fol. D6r.

¹⁰⁸⁶ VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis*, fol. B3rv.

mohl do nového textu vložit i vlastní akcenty, pokud by byl chtěl: on však připojil nikoli vlastní lékařské rady, nýbrž písničky o moru a modlitbu.

Vzhledem k dosud uvedeným příkladům se nám proto jeví, že na náboženský aspekt terapie kladl značný důraz sám Zelotýn, což považuji při jeho astronomicko-astrologické a matematické učenosti za tím zajímavější. Náboženský kontext *Knížky o nakažení povětří* je ostatně důvodem, proč jsme se této otázce (zdánlivě nesouvisející s naším hlavním tématem) nyní v Garcaeově pojednání tolik věnovali: obecně nás totiž zajímá, do jaké míry mohl náboženský výklad nemocí, resp. moru, konkurovat výkladu iatromathematickému, zda a příp. u kterých autorů mezi oběma teoriemi docházelo k jakémusi kompromisnímu až synkretickému přístupu či zda je v těchto názorech znatelný určitý vývoj. Na základě interpretace Garcaeova/Zelotýnova textu si troufáme tvrdit, že iatromathematika zde vystupuje, řečeno modifikací dávné maximy, jako *ancilla theologiae*.

Závěrem zkoumání Zelotýnova textu se však vrátíme opět k otázkám zaměřeným přírodně filosoficky. Další kvestie zní: *Muže-li pak povětří porušením svým nás nakaziti?* Ovšem, vysvětluje autor a dodává, že je nutno věnovat pozornost vzduchu a větrům, aby k nám nepronikla nákaza ze vzdálených míst.¹⁰⁸⁷ S odvoláním na Avicennu také doporučuje vyhýbat se větru a vání, „jenž by z domuov nemocných lidí do našeho příbytku a obydlí vcházelo“, a jako varovný příklad se využívá následujícího přirovnání:

*Jaká by pak byla jedu moc a ukrutnost, kterouž povětří do sebe přijímá, aneb zase z sebe vypouští, i ten baziliškus nás naučiti muže, kterýžto svým pohleděním lidi moří a usmrcuje (...).*¹⁰⁸⁸

Zmínka o pohledu baziliška (a pak i vlka) nás přivádí zpět ke Knoblochovu *Regimentu zprávy ovčího dobytku*, v němž první z těchto tvorů vystupuje jako znečišťovatel povětří; v případě Zelotýnova Garcaea ale slouží smrtící pohled tohoto mytického zvířete především jako ilustrace intenzity nákazy vypuštěné do vzduchu. Jiným dokladem má být tzv. *febris putrida*: spatří-li někdo nemocné touto zimnicí, „z obražení teničkých a velmi subtylných jakýchs pár z očí neb z zraku člověka nemocného vyšlých pocitů v svých očích jakési bolesti“.¹⁰⁸⁹ Tento doklad kromě síly nákazy poukazuje i ke způsobu jejího přenosu, který se zde jeví jako materiální a vycházející z jemné substance.

Uváděné situace mají názorně ukazovat, jak je možné, že tyto jedovaté kvality (užití tohoto výrazu je zde snad na místě, srov. Vočehovského vysvětlení opřené o Ficinovy koncepty)

¹⁰⁸⁷ ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětří*, fol. E1v.

¹⁰⁸⁸ Ibid., fol. E2r.

¹⁰⁸⁹ Ibid., fol. E2v.

vzduch absorbuje a je schopen přinést je pak i do lidských těl. Lze si představit – nyní ovšem uměřeně spekulujeme – že podobným způsobem byly chápány intenzita nákazy a mechanismus šíření také u onoho jedu vylévaného nebeskými tělesy nebo u oné tajné influence Hájkovy. Autor tedy uzavírá:

Z těch a takových příčin uznati se muože, že povětří velikú má moc, aby přijatý k sobě zpuosob (dobrý neb zlý) v naše těla jako vlévalo.¹⁰⁹⁰

Se Zelotýnovým překladem se rozloučíme citací závěrečného varování, jež autor adresoval lidem, kteří si nejsou vědomi toho, že porušení se nešíří po těle hned a najednou, a kteří se díky tomu přehnaně spoléhají na síly svého srdce a myslí s tím, že nákaza se jich netýká:¹⁰⁹¹

A podlé vysvědčení Galéna, muže v lékařství velmi učeného a zběhlého, materia zlá aneb věc nějaká porušením pokažená a porušená, za několik měsícův, nýbrž za celý rok v našich tělích se krejti a tajiti může, prvé nežli svú moc a síly hluboce a široce v nás rozmůže a nežli do žil a jiných oudův se vběře a je jako opanuje.¹⁰⁹²

Připomeňme si zde Koppovo přirovnání k mokrému dřevu, které přece zahoří, je-li dostatečně dlouho vystaveno žáru, anebo Velenského oblátek, z něž lze vykřesat oheň a který byl metaforou nákazy dosud skryté v těle. Kromě toho taková latentní „zlá materia“, a na to jsme zatím neupozornili, v daném konceptu nemoci nutně přispívá k přesvědčení, že epidemie budou propukávat v různý čas a budou mít různorodý průběh, neboť jejich podmínky jsou výrazně individualizovány.

Druhou skupinou textů, na které se u Václava Zelotýna zaměříme, jsou jeho kalendáře hvězdářské. Pro přiměřenou sondu do tohoto okruhu iatromathematické tvorby jsme prozkoumali pět kalendářů vydaných na léta 1575 až 1583.¹⁰⁹³ Každý z těchto tisků má při zachování některých všeobecných rysů vždy poněkud odlišnou strukturu: u všech lze říci, že po úvodních údajích o daném roce s různými letopočty, jako jsme to viděli např. u Šúdových almanachů, přichází předmluva, která je dedikována zpravidla významnému šlechtici a jejímž tématem bývá rozprava nad společenským, filosoficko-morálním či náboženským tématem. Ve dvou případech jsou však předmluvy zaměřeny přímo na „umění hvězdářské“ a jeho prospěšnost, a ty nás tak budou zajímat nejvíce.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁹⁰ ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětří*, fol. E3r.

¹⁰⁹¹ Ibid., fol. E3r.

¹⁰⁹² Ibid., fol. E3v.

¹⁰⁹³ Jde o kalendáře pro r. 1575 (Knihopis K 17209), 1576 (K 17210), 1578 (K 17212), 1582 (K 17213) a 1583 (K 17214). Jednotlivé kalendáře citujeme v podobě ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský* a s uvedením roku. V digitalizované podobě na GB (resp. i Manuscriptoriu) jsou dostupné kalendáře z let 1575, 1576 a 1578. Dva zbylé kalendáře k r. 1582 a 1583 zkoumány fyzicky v SOA Třeboň.

¹⁰⁹⁴ Jsou to kalendáře z let 1576 a 1578.

Po předmluvě se už pokládají údaje o zatmění a pohybu planet na znameních včetně jejich aspektů během nastávajícího roku (*Summovní poznamenání běhu aneb hnutí VII. planétuov, jich vyvešení a snížení, štěstí a pádu i zřetelnějších jich k sobě paprslkování po XII nebeských znameních*) a také tradiční vysvětlení značek-charakterů, které jsou pak použity v kalendářní části při přehledu měsíců, jednotlivých dnů, svátků a doporučených či nedoporučených aktivit. U každého měsíce jsou kromě toho v kalendářové části připojena ještě dvě dvojverší, která podávají životosprávné rady pro daný měsíc – nejde o nic jiného než o důvěrně známé *Monatsregeln*, měsíční rady, jež jsou ve všech prozkoumaných Zelotýnových kalendářích zcela identické a ke kterým se stručně vrátíme v předposlední podkapitole práce. V určitých letech (např. 1576) může být za aspekty planet vloženo také vysvětlení, jak kalendář správně používat a co všechno v něm lze nalézt,¹⁰⁹⁵ přičemž se zdůrazňuje, že se zde mj. kladou značky, které ukazují „podle náklonnosti jednoho každého nebeského znamení aneb sedmi planetův k sobě paprslkování, kdy příjemný je čas krev pouštět, kdy způsobný počištění neb jiná lékařství přijímat“¹⁰⁹⁶ – fundament iatromathematického přirozenostního konceptu i jeho přítomnost v lékařském úzu pro provádění flebotomie jsou tedy opět potvrzeny. Pro ilustraci a pro srovnání s linií předchozích minucí a pranostik reprodukuje stránku z kalendáře se značkami níže:

Obrázek 10: stránka ze Zelotýnova *Kalendáře hvězdářského* k r. 1576 a tamní *Charakterové o dobrém krve pouštění a o přijímání počištění*¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁵ Cf. ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský 1576*, fol. B1rv.

¹⁰⁹⁶ Ibid.

¹⁰⁹⁷ Ibid., fol. B4r.

Z obrázku je patrné, že množství značek, resp. astrologicky vztažených úkonů se oproti minucím z dřívějšíka téměř zdvojnásobilo a doznalo mnohem jemnějšího rozlišení: co se týká léčebných postupů, pouštění krve je doplněno i pro zbývající tři tělesné šťávy, zůstává přehled jednotlivých typů počištění (nápoj, lektvař, pilule) a svou značku dostala také rada „lékařství nepřijímatí“. Značně se rozšířilo spektrum zemědělských činností, jejichž výčet tak dobře zachycuje komplex nejrůznějších vlivů, které podle dobového mínění spadaly pod přirozenostní větve iatromathematiky.

Podívejme se však už na texty těch předmluv, které jsou pro naše téma zásadní. Ve své předmluvě ke kalendáři na rok 1575 Zelotýn představuje chválu hvězdářského umění, líčí jeho dějiny v souvislosti s historií lidstva a vyzvedává jeho užitečnost.¹⁰⁹⁸ Celá pasáž je však pojata obecně a z hlediska iatromathematického vědění nám nový vhled nebo přímo informace o praxi nepřináší. Nejkonkrétnějším je tu charakteristika účinků a užitečnosti Slunce a Měsíce vzhledem k pozemské sféře, u Měsíce je tak uvedeno:

Měsíc tolikéž proměnným a velmi rychlým hnutím svým netoliko temnou noc nám osvětluje a rozličné proměny v královstvích, v lidech i v povětří uvodí, ale svým vlhkým přirozením to, což uprahlého jest, svlažuje a nesmírnou horkost Slunečnou ne jinak než jako věrná manželka manžela svého prchlivost ukrocuje a tak vše v svém glejchu a v své míře zdržuje.¹⁰⁹⁹

Sledujeme tedy přirozenostní charakteristiky vlivu Měsíce a současně jakési symbolické a analogické vyrovnávání, kdy Slunce představující mužský, vysušující a horký princip je vyvažováno Lunou, která reprezentuje jeho ženský, zvlhčující a chladivý protipól.

Předmluva k roku 1576 vykládá o povinnostech dobrého správce a ideálního vladaře, astromedicínských informací lze v ní tedy už jen tím očekávat pomálu. Při výkladu o zatmění Měsíce nicméně Zelotýn poodhaluje postup, jak se vlastně vypočítávaly účinky, které z takového jevu měly vzejít: důležitý byl za prvé tzv. pán daného zatmění, jeho přirozenost, znamení a dům, v němž se nacházel; za druhé se braly v potaz znamení a dům, ve kterém k zatmění došlo, dále znamení spadající do prvního domu a ovšem „položení a chování k sobě planetův a těch hvězd, jenž fixae slovou“.¹¹⁰⁰ Jinými slovy je nám tu sdělen jakýsi obecný vzorec, do kterého pak stačilo lékaři dosadit iatromathematické hodnoty jednotlivých astronomických proměnných a vypočíst výsledek. Anebo poetičtěji, jak pravil výše Tadeáš Hájek – „poznat směšování hvězd a to, co vzniká z takového mísení“.

¹⁰⁹⁸ ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský 1575*, foll. A2r–A4v.

¹⁰⁹⁹ ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský 1575*, foll. A2v–A3r.

¹¹⁰⁰ ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský 1576*, fol. B1r.

Iatromathematically nejprínosnější informace přináší rozsáhlá předmluva pranostiky na rok 1578.¹¹⁰¹ Celý její text tematizuje vzájemný vztah hvězdářské nauky a křesťanské věrouky: na mnoha příkladech z dějin spásy se dokládá prospěšnost tohoto umění a možnost, aby se jím zaobíral i „člověk křesťanský“, samozřejmě v mezích toho, „pokavad' Písma svatá obojího Zákona propůjčují a dopouštějí a vznešené toto umění schvalují“.¹¹⁰² Zelotýn varuje před tím, aby si křesťan z hvězd učinil jakési modly, jako to činívali pohané, a aby hvězdám a úkazům na obloze přisuzoval moc ovlivňovat jeho život, zdraví, štěstí apod., a opouštěl proto Boha.¹¹⁰³ Ačkoliv totiž Aristotelés píše, že „nejnižší a živelní stránka světa tohoto svou světlostí, hnutím a vléváním vrchního nebe se řídí a spravuje“, stejně jako Ptolemaios dokládá, že „tvářnost nebo obličej světa tohoto obličejí a tvářnosti nebe poddaný jest“, je nutno mít na paměti, že Stvořitelem a „ředitelem“ hvězd je svrchovaný Bůh:

Však všemohúci Pán Buoh tu a takovou moc, kterouž vylil, dal a propůjčil hvězdám i jiným okršlkům a paprslkům nebeským, když by se k čemu zlému vztahovala, mocen jest v dobrou, a kdy k dobrému, v lepší obrátiti a proměnití podle onoho verše:

Astra cave spernas, vitam qui ducis ab astris:

Astra regunt homines, sed deus astra regit,

*to jest: Člověče hvězdy nepotupuj,
neb odtud máš počátek svuoj.*

Vrchní nebe svět spravuje,

sám Buoh moc hvězd napravuje. A opět podlé verše druhého:

Credite quod non astra Deo, Deus imperat astris.

Fata augere potest, tollere fata potest.

*To jest: Nebe, hvězdy, věřte tomu
slouží věrně Pánu svému.
Ont' sám osudy zpravuje
a zlé v dobré proměňuje.¹¹⁰⁴*

Proto také, dodává Zelotýn, budou-li se lidé kát ze svých hříchů a prosit za odpuštění, nebudou oslyšeni, což dokládá i příběh proroka Jonáše.¹¹⁰⁵ Takovéto zobrazení Boží moci nad hvězdami, které sice jsou v rámci aristotelského uspořádání správci nižšího světa, ale i ony jakožto věci stvořené jsou nakonec podřízeny Nejvyššímu, zcela souzní s pojetím

¹¹⁰¹ ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský 1578*, foll. A2r–C4r.

¹¹⁰² *Ibid.*, fol. B1v.

¹¹⁰³ *Ibid.*, fol. B2r.

¹¹⁰⁴ *Ibid.*, fol. B2v.

¹¹⁰⁵ *Ibid.*, fol. B3r.

astrálního vlivu zachyceným už v překladu *Knížky o nakažení povětří* a definuje konceptuální rámec, jak má čtenář dané jevy uchopovat a interpretovat.

Ve druhé části předmluvy pak na deseti stránkách následuje podrobný výklad důvodů, proč je hvězdářské umění lidem užitečné a prospěšné. První užitečnou věcí je možnost poznat velebnost a moc Boha z velikosti a krásy jím stvořených věcí: hvězd, nebe i oblaků.¹¹⁰⁶ Druhý užitek se týká chronologie, neboť díky pohybům hvězd a od nich se odvíjejícím výpočtům dokáže člověk zjistit pořádek let, času a událostí v lidských dějinách: je to mimo jiné znalost času, která odlišuje člověka od zvířat.¹¹⁰⁷ Za třetí je znalost hvězdářského umění, jak říká Ptolemaios a další hvězdáři, užitečná k poznání a zjištění inklinací každého člověka k dobrému i zlému:

*Nebo kdož bedlivě planéty nebo horoskopu a položení nebe v času narození svého šetří a vyhledává, ten mrávy a obyčeje své, dobré i zlé náklonnosti přese všecek Běh života svého známé a jako před oči předestřené moci jmíti bude.*¹¹⁰⁸

Proto má také člověk s Boží pomocí své dobré náklonnosti obracet v lepší, a naopak ty zlé krotit a měnit v dobré. Jistě není náhodou, že jeden z majitelů tohoto kalendáře si na okraj u těchto rad poznamenal dvě písmena NB, tedy *nota bene*. Sledujeme, jak od univerzálněji chápaných stupňů užitečnosti astronomie-astrologie Zelotýn postupně přešel k užitečnosti individuální a nakonec dospěl až k úrovni nativního horoskopu. Tento užitek hvězdářství pro jednotlivce je dále specifikován u čtvrtého důvodu, který je pro naše zkoumání nejdůležitější, jelikož se vztahuje k nemoci a zdraví:

*Kdo umění hvězdářského šetří a následuje, tent' mnohých neduhov a nemocí se uvaruje a lét věku svého sobě prodlouží, takže dlouhověký na světě učiněn bude. Nebo položení nebe, též také rozličné světél nebeských, planet a hvězd paprskování mnohé budoucí obecné i zvláštní neřesti ukazuje a předpovídá.*¹¹⁰⁹

Díky tomu se rozumný člověk může těchto nebezpečí vyvarovat a uchovat si zdraví na dlouhá léta. Dále se popisují i některé aspekty opět zcela v duchu výkladu, jež jsme četli v Zelotýnově převodu *Knížky o nakažení povětří*: udává se, že spojení svrchních planet na lidských znameních způsobuje „v lidu velikou proměnu“, a připojeny jsou rovněž konkrétnější iatromathematické příklady:

¹¹⁰⁶ ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský 1578*, fol. B3v.

¹¹⁰⁷ Ibid., fol. B4r.

¹¹⁰⁸ Ibid., fol. B4r.

¹¹⁰⁹ Ibid., fol. B4v.

Spojení čtvernaté nebo odporné Saturna na znamení studeném postaveného patření k Slunci neb k Měsíci v lidech a zvláště starých nemoci studené, jako jsou podagra nebo dna, jinak ciprle, vodnotedlnost etc. vzbuzuje, a zase na druhou stranu Marsa na horkém znamení nebeském postaveného nešťastné k Slunci nebo k Měsíci paprslkování páčlivé zimnice, kontrakt, úplavice etc. v mladých a horké přirození majících lidech přináší. Pouštění také z žil časně učiněné zdraví, nečasné pak nemoc i smrt přivozuje.¹¹¹⁰

Ti, kdo se řídí podobnými radami, se tedy chrání před „nastávajícími neřestmi“. Byť je náš iatromathematický aparát pro interpretaci daného úryvku veskrze omezený, přece jsme zde schopni odkrýt jednotlivé přirozenostní analogie, jejichž efekt se má promítat do zdravotního stavu. Z Koppova *Regimentu* víme, že Saturnova přirozenost je studená a suchá (melancholická), takže v případě kvadratury či opozice se Sluncem nebo Měsícem (ono „čtvernaté spojení“ a „odporné patření“) má vyvolávat popsané nemoci téže přirozenosti. Podobně horký a suchý Mars, jenž je negativně aspektován na horkém znamení, přinese prudké nemoci podle svého charakteru – všimněme si, že jejich výčet se velmi podobá onemocněním marsovské povahy dle Hájkových almanachů. Dodejme, že zmínku o chorobách starých lidí v souvislosti se Saturnem a mladých ve spojitosti s Marssem pokládáme za echo nauky o tzv. klimakterických rocích, o kterých detailněji pojednáváme jednak v následující, jednak v závěrečné podkapitole. I z výše uvedené ukázky je tedy patrné, že znalost hvězdářství (resp. iatromathematiky) je pro lékaře nanejvýš potřebná:

Nýbrž to vskutku shledáno jest, že lékař v umění hvězdářském zběhlý, kterýž času položení nebe, přirození nemocného a příčin neduhu a jiných k těm podobných věcí šetří, chatrnou a prostou bylinkou velikou a nebezpečnou nemoc snáze nežli necvičný a neumělý a toho nic nešetřící rozličnými, nádhernými a drahými konfekty a léky zhojiti muože.¹¹¹¹

To ostatně dosvědčuje i Ovidius, praví Zelotýn, a připojuje další dvě elegická disticha hovořící o tom, jak „lékařství časně dodané mdlému jestiť užitečné“. Pátým užitekem, který je analogický užitečnosti plynoucí ze znalosti hvězd pro zdraví, je možnost rozhojnit svůj majetek a získat větší zdar v podnikání, a jako jeho ilustrace se uvádí přirovnání k úrazu: „těž že neveliký ouraz častokrát škodnější bývá nežli veliký“¹¹¹² – jistě si vybavujeme nešťastníky, jejichž smrtelné úrazy způsobené v neblahý čas se uvádějí v Koppově *Regimentu*. V této souvislosti se Zelotýn zmiňuje rovněž o pravidlech elekční astrologie

¹¹¹⁰ ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský 1578*, fol. B4v.

¹¹¹¹ *Ibid.*, fol. C1r.

¹¹¹² *Ibid.*, fol. C1v.

(ačkoliv termín explicitě neuvádí): mnozí vysoce postavení lidé „času příhodného jsú vyhledávali a po dnes vyhledávají a čas o pokoj i o manželstvo jednání, čas zámkuov a měst zakládání, čas války vyzdvižení, čas k lovení a hrdinských kratochvílí provozování sobě zvolují a obírají“. Z tohoto pravidla podle Zelotýna pramení také ony praktické rady uváděné v pranostikách a kalendářích, ať už se týkají sázení a štěpování vinic, orby, setí nebo kácení vhodného typu dřeva.¹¹¹³

Posledním užitekem pramenícím z hvězdářského umění je pak podle pražského hvězdáře schopnost predikovat budoucí neblahé události, „od moru, od hladu, od války jistým zemím a krajinám, též jistým potentátuom“, skrze něž jsme vybízení k pokání. Víme totiž, že Bůh může svou mocí zlé věci odvrátit a změnit je v dobré.¹¹¹⁴ Dokladem pravdivosti předpovědí je podle Zelotýna např. nedávné zatmění Měsíce na západní straně oblohy, které mělo přinést nešťastné události v západních zemích Evropy.¹¹¹⁵

Jako jakési postskriptum uvedme ještě jeden iatromathematicky relevantní údaj ze Zelotýnových kalendářů: v kalendáři na r. 1582 se u zatmění Měsíce objevuje drobná astromedicínská poznámka, a sice že Měsíc, k jehož zatmění dojde u tzv. dračího ocasu na konci znamení Raka, „nedostatky zacpání prsův, žaludku, jater a plic hroziti bude“ zrozencům i zemím pod tímto znamením. Pozoruhodné je, že zde nejde ani tak o korespondenci melothetickou (Rak má ovládat hrud', takže aspekt by v tomto případě pokrýval jen prsa), ale spíše symbolickou: jako Měsíc utrpí újmu zatměním svého kotouče a nemožností vyzařovat světlo, stejně tak pocítí újmu tělesné orgány, které budou jaksi zastřeny a nebudou moci správně fungovat.¹¹¹⁶

U Zelotýnova překladu Garcaeova spisu jsme pro vystižení role iatromathematiky v konceptuálním rámci nemoci užili přirovnání ke služebné funkci, kterou plní ve vztahu k náboženskému vysvětlení takovýchto příčin. Pokud podobným pohledem nahlížíme na Zelotýnovy kalendáře hvězdářské, můžeme předešlou formulaci upravit v tom smyslu, že iatromathematika se v těchto textech představuje ne jako *ancilla*, ale jako *amica theologiae*. V obou těchto rolích si však astrologické vlivy uchovávají pevnou vazbu na vznik nemocí: koncepty raně novověké iatromathematiky jsou v tehdejší náboženském kontextu pouze s větším či menším důrazem přizpůsobovány Boží ingerenci jakožto svrchované příčině.

¹¹¹³ ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský 1578*, fol. C2r.

¹¹¹⁴ Ibid., fol. C2v.

¹¹¹⁵ Ibid.

¹¹¹⁶ ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský 1582*, fol. B2r.

7. 5. *Regiment zdraví* Heinricha Rantzau v překladu Adama Hubera z Riesenpachu

Adam Huber z Riesenpachu (1545–1613), který pocházel z Velkého Meziříčí (odtud také někdy jeho příjmení Mezeříčský), studoval stejně jako před ním Zelotýn na univerzitě ve Wittenbergu, kde se stal mistrem.¹¹¹⁷ Od r. 1567 byl činný na pražské univerzitě, ale později, jako vychovatel synů místokancléře českého království Zikmunda Heldta z Kementu, s nimi odešel opět do Wittenbergu a studoval ještě v Lipsku a Marburgu.¹¹¹⁸ Ve Wittenbergu zakončil r. 1577 studia lékařství a získal tam gradus doktora medicíny, poté se vrátil do Čech.¹¹¹⁹ Na konci 70. let se dvakrát stal děkanem artistické fakulty a začátkem let 80. působil jako městský fysik v Litoměřicích; po smrti první ženy však opět přesídlil do Prahy.¹¹²⁰ Zde provozoval mj. lékařskou praxi a r. 1600 se stal jedním z osobních lékařů císaře Rudolfa II., v l. 1612–1613 zastával úřad rektora univerzity.¹¹²¹

Adam Huber vyvíjel mnoho společenských i odborných aktivit, snažil se o reformu studia na Karlově akademii a o znovuoobnovení zdejší lékařské fakulty:¹¹²² už v době svého prvního působení na pražské univerzitě přednášel na medicínská témata a zařazoval do nich i čtení z autorů současných.¹¹²³ Prvním dílem, které Huberovi vyšlo tiskem, se stal r. 1587 překlad *Regimentu zdraví*, jehož latinský originál z pera Heinricha Rantzaua vyšel prvně r. 1576 a kterému se budeme podrobněji věnovat níže¹¹²⁴ – z interpretačního hlediska jsme tedy ve stejné situaci jako v předešlé podkapitole, kdy jsme analyzovali text Garcaea přeložený Zelotýnem. Roku 1595 pak vyšel Huberovi výtah z Mattioliho *Herbáře* pod názvem *Apatéka domáci* a hned o rok později kompletní nové vydání Mattioliho spisu, které Huber připravil ve spolupráci s Danielem Adamem z Veleslavína a jež rozhojnil o soupisy mnoha dalších léčivých přípravků.¹¹²⁵ Z přelomu 80. a 90. let 16. století máme od Hubera mimoto doloženo několik hvězdářských kalendářů s pranostikou, jichž se velmi krátce dotkneme také.

Vraťme se však k Huberově *Regimentu*. Jak už bylo naznačeno, jádro jeho textu tvoří překlad spisu německého renesančního šlechtice a učence Heinricha Rantzaua *O zachování dobrého zdraví, kterak by to jak před nemocí ochráněno, tak po nemoci napraveno býti mohlo*,

¹¹¹⁷ Martin ŽEMLA, úvodní studie k edici Rantzauova spisu, in: *O zachování dobrého zdraví* (Heinrich RANTZAU – Adam HUBER z Riesenpachu, edd. Ruth J. WEINIGER – Martin ŽEMLA), Praha 2017, p. 22 (dále citováno jako ŽEMLA, *Úvodní studie*).

¹¹¹⁸ ŽEMLA, *Úvodní studie* (op. cit.), pp. 22–23.

¹¹¹⁹ *Ibid.*, p. 23.

¹¹²⁰ *Ibid.*, p. 23.

¹¹²¹ *Ibid.*, pp. 23–24.

¹¹²² *Ibid.*, p. 25.

¹¹²³ *Ibid.*, p. 26.

¹¹²⁴ *Ibid.*, p. 33.

¹¹²⁵ *Ibid.*, p. 21.

ke kterému se jako druhá část připojuje latinsko-český text salernské školy *Knížka o zachování dobrého zdraví*: její analýzou se však pro minimum iatromathematických zmínek zabývat nebudeme. Nové kritické vydání první části spisu připravil spolu s Ruth J. Weiniger r. 2017 Martin Žemla, který k němu také napsal fundovanou úvodní studii a text bohatě okomentoval. Ve své analýze relevantních částí Huberova/Rantzauova textu tudíž budeme na Žemlovy poznámky (nutně) *passim* odkazovat a mnohé naše pohledy a postřehy mohou být shodné nebo podobné, jelikož zkoumaný pramen je týž. I v případě shodného pohledu se však snažíme obohatit interpretaci o vlastní přístup a závěry vždy opíráme o konkrétní doklady z pramene. Ještě než k ní přistoupíme, připojme několik vět o Rantzauovi samém.

Heinrich Rantzau neboli Ran(t)zovius (1526–1598), autor latinského originálu zkoumaného spisu s názvem *De conservanda valetudine*, pocházel ze šlechtického rodu s kořeny v Šlesvicku-Holštýnsku.¹¹²⁶ Studoval ve Wittenbergu a jako příznivec humanismu se stal mecenášem literatury a věd: vytvořil kolem sebe kruh učenců a udržoval kontakty např. s astronomy Tychonem Brahe či Mikulášem Riemarem Ursem.¹¹²⁷ Astronomicko-astrologické zájmy Ranzovia dokládá množství děl z jeho pera s touto tematikou (typicky přehledových a kompilačních), ať už jde o spisy s názvem *Exempla quibus astrologiae certitudo... astruitur, Horoscopographia* nebo jeho kalendář *Ranzovianum calendarium... tam in usum medicorum, quam astrologorum*, který byl určen lékařům i hvězdářům a jehož obsah je, soudě dle Žemlova komentáře, podobný jako v případě kalendářů české provenience (uvádí mj. astrologicky vhodné doby pro setí, pouštění žilou, data trhů atp.).¹¹²⁸

Jak je text knihy *O zachování dobrého zdraví* strukturován? Tématem úvodní předmluvy je kratší rozprava o šesti důvodech, proč by měl člověk pečovat o tělo a opatrovat své zdraví. Prvním je Boží přikázání *Nezabiješ!*, které Huber vztahuje i k vlastnímu tělu člověka.¹¹²⁹ Druhým důvodem je mimořádná zvláštnost a dokonalost lidského těla stvořeného Bohem, jelikož je sám zformoval, a vyvýšil tak lidské tělo nad všechna ostatní; dokonce dal člověku možnost uvažovat o světě i o Bohu samotném,¹¹³⁰ a tím mu umožnil co nejvíce se Bohu přiblížit.¹¹³¹ Třetí důvod vyplývá z faktu, že tělo je nám pouze svěřeno k dočasnému

¹¹²⁶ ŽEMLA, *Úvodní studie* (op. cit.), p. 29.

¹¹²⁷ Ibid., p. 30.

¹¹²⁸ Ibid., p. 32–33.

¹¹²⁹ *O zachování dobrého zdraví* (Heinrich RANTZAU – Adam HUBER z Riesenpachu, edd. Ruth J. WEINIGER – Martin ŽEMLA), Praha 2017, p. 61. Dále citováno jako RANTZAU, *Regiment zdraví*.

¹¹³⁰ RANTZAU, *Regiment zdraví*, pp. 63–65.

¹¹³¹ Ibid., pp. 66–67.

opatrování a užívání, a proto bychom na něj měli dbát a pečovat o ně, vždyť je „chrámem a příbytkem živého Pána Boha“.¹¹³²

Čtvrtý důvod souvisí s předchozím: aby tělo mohlo fungovat, musíme o ně pečovat také za pomoci lékařského umění a správné životosprávy, neboť „lidské tělo jest velmi subtilný stroj, kterýž se snadně a lehce pokazí“¹¹³³ – v této souvislosti naráží Huber na základní pojmy humorální medicíny, jimiž jsou „přirozený oheň“ a „podstatná vlhkost“,¹¹³⁴ a na možnost vzniku nemocí při přijetí nevhodných látek do těla. Pátým důvodem je skutečnost, že Bůh sám dopřál lidem dostatek prostředků, jak mohou své zdraví ochraňovat, a to díky rozličným lékům a bylinám. Léky představují Boží dar¹¹³⁵ a lékařství má svůj původ u Nejvyššího. Konečně šestým důvodem je žít život nikoliv pouhým přežíváním, ale ve zdravém životě: Huber tu cituje Martialův výrok *Non vivere, sed valere vita est*. Až na poslední důvod mají tedy všechny předešlé přímou vazbu k Bohu, jeho skutkům a záměrům, a podtrhávají tím metafyzický kontext lidského těla a jeho zdraví. V závěru předmluvy Huber odkrývá i motivaci pro svůj překlad: zmiňuje se o Koppově *Regimentu*, který však vyšel již před půlstoletím a není už ani v povědomí lidí, ani dostupný na trhu; proto vydává toto dílo „obecnému užitku“ a v češtině.¹¹³⁶

Vlastní část překladu Rantzaouva spisu *O zachování dobrého zdraví* se dělí na šedesát nanejvýš dlouhých kapitol a my se pochopitelně zaměříme hlavně na ty, které mají co říci k iatromathematice. Je příznačné, že astrologické pasáže či partie o prorockých snech byly ve vydání o dvě století pozdějším (1786) jeho editorem Fr. Faustinem Procházkou vypuštěny, jak připomíná Žemla, neboť měly patřit „mezi staré železo a shnilé škrpály“.¹¹³⁷ Přečteme-li si Procházkovu předmluvu celou, můžeme říci, že se u něj setkáváme s osobitou recepcí Rantzaouva díla z pera osvícenského kněze a buditele, jenž astrologické části eliminuje také proto, že jsou podle něj „nepotřebné a neužitečné čísti“: znamenalo by to utrácet peníze za „daremné povídačky“ a marnit čas. Přesto se v jeho hodnocení podprahově skrývá jedna velmi důležitá informace – a sice že iatromathematické faktory, které mohly tohoto vydavatele z hlediska křesťanské věrouky a jeho osvícenského světónázoru dráždit, byly v té době (konec 18. století) v lékařském diskursu už definitivně mrtvé a překonané.¹¹³⁸

¹¹³² RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 68.

¹¹³³ Ibid., p. 70.

¹¹³⁴ Ibid., p. 70.

¹¹³⁵ Ibid., p. 72.

¹¹³⁶ Ibid., pp. 74–75.

¹¹³⁷ ŽEMLA, *Úvodní studie* (op. cit.), p. 41.

¹¹³⁸ *Vejtah z Regimentu zdraví od Henricha Rantzovia* (ed. František Faustin PROCHÁZKA), Praha 1786, Předmluva, p. 1. Dostupné z GB.

O co všechno tedy nebyl – na rozdíl od raného obrození – ochuzen český čtenář Rantzauova díla na konci 16. století? Otázka nebeských těles se tematizuje hned v počáteční kapitole, která nese název *O příčinách porušení a zkázy těl lidských*; je však uvedena až na druhém místě, neboť první příčinou má být „pád prvních rodičův našich v Ráji a ti ostatkové prvorozeného hřícha, kteříž v porušeném přirození našim zůstávají a vězí“.¹¹³⁹ Tento rys poskvrny způsobené pádem prvních lidí jsme mohli pozorovat už v Zelotýnově překladu Garcaea, a jak říká správně Žemla,¹¹⁴⁰ hned úvodní myšlenkou celé knihy se tak stává hříšnost člověka vyplývající z luteránské teologie.

Nato se jako druhá příčina uvádějí nebeské vlivy, přesněji „tejná jakási moc z influencí nebeské“, která je jim dána Bohem.¹¹⁴¹ Hvězdy jsou stvořeny i proto, aby ukazovaly čas a „aby nám byla za znamení, po nichž bychom o některých budoucích věcech souditi mohli“. Žemla to interpretuje jako doklad prediktivní/zvědné astrologie a vhodně diskutuje o jejím konfliktu se svobodnou vůlí; soudíme ale, že v tomto kontextu je pod těmito znameními záhodno rozumět spíše úkazy, které přicházejí shůry ve smyslu biblických a prorockých znamení, jimiž nás varuje a napomíná Bůh, a že zde tedy nejde o přímou narážku na sestavování různých typů prognostických horoskopů. Záhy Rantzau/Huber tento vliv ještě více specifikuje:

*Dolejší zajisté tyto věci na hořejších zavěšeny jsou a zemské nebeskými se spravují, zdržující se v jakémsi společném svazku a přirozeném spříznění. A protož vrchní těla nebeská, jako Slunce, Měsíc a jiné hvězdy na obloze, tejnou jakousi moc svou na dolejší a zemské vylévají. Odkudž se vlhkosti v tělích našich divně mění, rozmáhají a umenšují, vedlé jistého položení a způsobu světél a hvězd nebeských.*¹¹⁴²

Žemla se v komentáři k daným pasážím zabývá vysvětlením pojmu „tejná/skrytá moc“ a upřesňuje, že se jedná o pokračování scholastického pojmu *qualitas occulta*, který se v dobové teorii dělil na tři typy, a to „skrytý vliv nebeských těles, skrytá kvalita vnikající do smyslů (např. magnetismus) a přirozená sympatie a antipatie věcí (jako třeba heliotropu, jež se vždy otáčí za Sluncem)“.¹¹⁴³ To je sice bližší a přehledné vysvětlení, ale k podstatě toho, jak si doboví lékaři a hvězdáři tuto sílu, na niž ve zkoumaných textech opakovaně narážíme, vlastně představovali a jakým způsobem se měla z nebeských těles šířit až do lidských těl, se s její pomocí nedobereme. Musíme se tak spokojit s tím, že se její existence

¹¹³⁹ RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 77.

¹¹⁴⁰ ŽEMLA, *Úvodní studie* (op. cit.), p. 42.

¹¹⁴¹ RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 78.

¹¹⁴² *Ibid.*, p. 79.

¹¹⁴³ *Ibid.*, p. 79.

postuluje také v tomto textu a že konkrétnější podoba jejího přenosu zůstává stejně jako u Hájka poněkud *occulta*.

Žemla komentuje i spojení „vzájemné spříznění“ (*cognatio mutua*), která má podle něj odpovídat pojmu „přirozené ‚sympatie‘“, jež v duchu daných představ spojuje svět hořejší a dolejší. Zde mu dáváme plně za pravdu, neboť celá pasáž zřetelně odkazuje k hermetickému konceptu makrokosmu a mikrokosmu a obsahově velmi ladí s ukázkami z díla Tadeáše Hájka z Hájku – citaci ze studie V. Hladkého, k níž jsme odkazovali v podkapitole věnované Hájkovu textu, uvádí ostatně také komentátor, třebaže už ji dále blíže nerozebírá. My můžeme doplnit, že stejně jako u Hájka máme i u Rantzaua před sebou dva paralelní kosmy propojené jak principem tajného vlivu, tak vzájemnou změnou: ta se v lidských tělech projevuje proměnami vlhkostí, zatímco u nebeských těles na obloze jejich různou polohou a aspekty, které dynamiku vlhkostí v těle ovlivňují.

Důkazem pro pravdivost právě popsaného sympatického souladu je „každodenní zkušení, nejdokonalejší mistr všech věcí“ (editoři nového vydání zde chybně čtou „zkušený“ a výraz vztahují k mistrovi): jde tedy o empiricky ověřenou a dennodenně zakoušenou záležitost. Rantzau/Huber připojuje i argument měsíčním vlivem, jelikož Měsíc „obzvláštně nad vlhkostmi panuje“ – toto zdůvodnění, na kterém jsou mimo jiné založeny také principy flebotomie, tak potvrzuje trvalou přítomnost tohoto teorému v lékařském diskursu.

I poněvadž tedy nepochybné jest, že vlhkosti v tělích našich spravují se od moci nebeské a vrchní, z vlhkostí pak těla zlých pocházejí nemoci, z nemocí smrt a zahynutí: protož také slušně a náležitě příčina smrti a jiných neduhů těluom nebeským na díle se připisuje a přičítá.¹¹⁴⁴

V dané ukázce můžeme dobře sledovat vnitřní logiku tehdejšího nosologického systému, byť dílčí premisy, které v něm vedou k nepochybnému závěru, bychom dnes jistě hodnotili jako chybné: jestliže jsou vlhkosti ovlivňovány nebeskými tělesy a jestliže nemoci pocházejí ze zkažených vlhkostí, je nutné připsat alespoň částečně (*na díle*) nebeským tělesům vliv na zdraví a nemoc, neboť právě ona jsou vzdálenou příčinou zkažení těchto vlhkostí.

Ve druhé kapitole se Rantzau k tématu vlivu hvězd na lidské zdraví vrací: sděluje totiž, že ačkoliv nebeská tělesa provozují v lidských tělech svou tajnou moc, přece je jejich správcem Bůh jakožto jejich Stvořitel:

On sám nebem vyšší mocí nebeskou mocně vládne, běhu i účinkům jejich průchod dává a je, když chce, zastavuje, všechny také náklonnosti od hvězd pošle řídí a častokrátě

¹¹⁴⁴ RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 80.

*nemoci vedlé nestihlé své dobroty odvracuje a v lepší proměňuje, někdy pak podle tejného a spravedlivého soudu svého pro hříchy naše ztěžuje, rozmnožuje a v horší způsob přivozuje.*¹¹⁴⁵

Bůh je totiž svrchovanou a hlavní příčinou všeho a ve svém konání a vůli není ničím omezen.¹¹⁴⁶ Proto má člověk prosit Boha, aby mu dopřál dlouhý život. Než se dostaneme k interpretaci úryvku, ocitujme ještě další výrok:

Nebo dobře pověděl Poeta:

Astra valent aliquid, plus pia vota valent. Item:

Astra regunt mundum, sed regit astra Deus. Item:

Cedunt astra DEO, precibus Deus ipse piorum.

To jest: Nětco mohou hvězdy nebeské, ale více modlitby lidské. Svět se nebem řídí, nebe Bohem. Nebe ustupuje Bohu, Bůh pak modlitbám pobožných lidí.

Není obtížné poznat, že tato pasáž představuje obsahovou i formální variaci na text, který jsme představili v minulé kapitole u Zelotýnovy *Knížky*, byť přímou návaznost u obou autorů můžeme jen stěží předpokládat: jedná se o sdílené představy v dobovém myšlenkovém diskursu, v němž se s postupujícími desetiletími 16. století, jak dosvědčují zkoumané prameny, stále intenzivněji zkoumaly otázky vzájemného vztahu mezi mocí nebeských světél a mocí Boží, resp. byly v textech manifestovány se stoupající naléhavostí. K citovaným latinským maximám, jež se snažily tento vztah postihnout a jejichž jiné varianty jsme četli také u Zelotýna, můžeme připojit i motto *Sapiens dominabitur astris* ze spisu Jana Vočehovského, které má vyjadřovat střízlivě sebevědomý nadhled mudrce nad mocí hvězd a podobně jako u Zelotýna otupit hrot fatalismu vzhledem k astrálním vlivům.

Také Ranztau/Huber tedy ve svém spisu začlenil nebeská tělesa a jejich vlivy do nezpochybnitelného rámce Boží prozřetelnosti a vůle a užil při tom mnohdy takřka shodných formulací jako před ním Garcaeus/Zelotýn, a to jak v latinských verších, tak v charakteristice způsobů, jimiž může Bůh do hvězdných vlivů zasáhnout a ovlivnit jejich účinky k dobrému a případně i k zlému, tj. jako trest. Nepřehlédněme rovněž spojení „účinkům jejich průchod dává“, které zde spojuji s představou o vlivu těles, která slouží Bohu jako vehikulum pro takový trest, typicky v podobě nemoci, již Bůh nechává proběhnout – tematizace této Boží role opět dokládá kontinuitu konceptů, které jsme sledovali v textu Zelotýna a předtím u Velenského.

¹¹⁴⁵ RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 82.

¹¹⁴⁶ *Ibid.*, p. 83.

Avšak Rantzau v Huberově překladu téma astrologie a jejího využití v medicíně ještě neopouští. Připojuje totiž dvě zásadní rady svým synům, pomocí nichž si mohou s Božím požehnáním zachovat dlouhý život, přičemž druhá z nich je z hlediska astrologické medicíny mimořádně cenným dokladem o autentické dobové praxi. Prvním doporučením je horlivá zbožnost, která tvoří vlastně jakýsi metafyzický předpoklad budoucího zdraví; druhým je cílené čtení z hvězd, protože Bůh jejich pozorování a zjišťování nebeských účinků jimi vzbuzených nikterak nezapovídá:¹¹⁴⁷

Protož vás napomínám, abyšte sobě té práce nelitovali a netoliko každoroční hnutí nebe, ale i figůry narození vašeho, kterýchž já jednomu každému z vás pilně a dostatečně vyhledaných zanechám, vyšetřovali a rozsuzovali. Však beze vsí pověřčivosti, následující v tom dobrého zdání učených a zkušených hvězdářův a lékařův, abyšte tím snázeji zlému předzvěděnému vyhnouti, dobrému pak k šťastnému vyřízení a žádanému konci nápomocni býti mohli.¹¹⁴⁸

Německý humanista se v této ukázce z 2. kapitoly spisu *O zachování dobrého zdraví* prezentuje jako starostlivý otec, který v duchu nejlepších tradic žánru udílí dětem dobře míněné a prospěšné rady do života: doporučuje jim studovat nejen „každoroční hnutí nebe“, tj. souhrnný typ předpovědí na celý rok zvaný *revolutiones annorum*, ze kterého lze, jak víme, vyzvědět informace spíše obecnějšího charakteru, ale také individuální horoskopy neboli „figůry narození“, které pro ně nechá vypracovat. Potvrzuje se tu tak náš předpoklad z 5. kapitoly, že v individualizaci iatromathematického přístupu k nemoci i v terapii sehrávalo významnou roli společenské postavení: autor, významný šlechtic a politik, si nepochybně mohl dovolit nechat vypracovat horoskop narození (nejen z hlediska finančního, ale také ryze praktického – u šlechticů lze totiž v rámci tehdejší společnosti nejvíce předpokládat, že znali přesně datum narození sebe i svých dětí), podle něhož potom mohl plánovat prevenci a léčbu mnohem účinněji. Vlastní horoskop kromě toho býval doplněn ještě o každoroční *revolutiones nativitatum*, tj. aktuální pozice a aspekty planet pro daný rok vztažené k nativnímu horoskopu, které měly opět napomoci přesnější prognóze stran zdraví. Poté autor pokračuje:

Nebo pravé jest, což někteří tvrdí, Coelum esse fatalem picturam in coelesti tabula, že nebe jest vymalování aneb konterfect osudův na nebeské tabuli. A velmi pěkně pověděl Hippocrates a Galenus, přední lékaři, že umění lékařské bez přízně a moci nebeské častokráte bývá daremní, a nejednou i škodlivé.¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁷ RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 84.

¹¹⁴⁸ *Ibid.*, pp. 84–85.

¹¹⁴⁹ *Ibid.*, p. 85.

Koncept nebe jakožto vymalování osudu nese v textu persuasivní funkci a má podtrhávat důležitost studia vlastního horoskopů z hlediska zdraví, a to jak pro autorovy syny, tak pro další čtenáře spisu (samozřejmě u vědomí dříve zmíněné moci Boží, jež stojí nad hvězdami). Dalším silným argumentem má být Hippokratova a Galénova autorita: Rantzau tu Huberovými ústy chce doložit kontinuitu astrologické medicíny, jejíž osvědčená tradice trvá už stovky let a která je schopna koexistovat i s křesťanstvím. Znalost astronomie-astrologie je pro lékaře potřebná (což ostatně tvrdil už Isidorus ze Sevilly) a bez ní může lékařova terapie nejen neprospívat, ale směřovat i k horšímu. Téma důležitosti iatromathematiky pro preventivní medicínu, díky jejímž technikám se člověk může „zlému předzvěděnému vyhnouti“, rozvíjí další pasáž textu: zřetel na hvězdy je důležitý pro „předuvarování mnohých nemocí“:

Nebo kdož vypatří a vyšetří přirozené náklonnosti své, ten s větší bedlivostí mravy a povahy své spravovati může, a obyčejně nešťastné příhody, o nichž nám hvězdáři předpověděli a my je předzvěděli, lehčeji snášíme, opatrněji se jim vyhýbáme, takže se nám zdá, jako by rozšafně a rozumně bez obtížení pominuly a přeběhly.¹¹⁵⁰

Jak vidno, iatromathematické postupy při zjišťování potenciálně rizikových konstelací pro jednotlivce mají plnit roli jakési *praemoderatio complexionum*: ještě než by se totiž mohly zhoršit poměry jednotlivých tělesných šťáv, u nichž by pak bylo nutno intervenovat humorální léčbou, lze takové situaci předejít astrologickou prevencí – ta bezpochyby použije také humorální postupy, ale bude s to odklonit či vyrovnat případné neblahé vlivy těles dříve, než by se stačily projevit anebo vedly k dyskrasii. Současně platí zjištění, na něž jsme upozornili již u Koppa, a sice že jednotlivé aspekty a pozice planet se převádějí do terminologie humorální medicíny a skrze ni dále na konkrétní léčebné aplikace – na rozdíl od Koppa je však u Rantzaua mnohem více zdůrazněna už ona preventivní složka. V závěru kapitoly podtrhává Rantzau, že svobodná vůle a lidské činy nejsou s hvězdami svázány natolik, „aby jim nikterakž odepřítí nemohli“: přijatelnost astrologie v dobovém náboženském i společenském kontextu je tedy znovu zdůrazněna, možná trochu paradoxně tím, že moc plynoucí z hvězd může být překonávána lidským rozhodnutím a činy.

Počínaje 4. kapitolou nazvanou *O povětrí* se výklad ve spisu přesouvá k tradičnímu konceptu *sex res non naturales*: začíná se tedy vzduchem a pokračuje dalšími živly, které jsou postupně představeny v dalších kapitolách. Výklad ke vzduchu a jeho vlivu nijak nevybočuje z přirozenostních pojednání, s nimiž jsme se setkali u předchozích autorů:

¹¹⁵⁰ RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 85.

*A my všickni toho v sobě skušujeme, že způsob těla našeho velmi časté proměny beře z povětří, buďto mírného a zdravého, anebo nemírného a nezdravého.*¹¹⁵¹

V textu najdeme zmínky o zkaženém povětří a jeho účincích na zdraví (např. *studené pak dělá dýchavičnost a flusy v hlavě*), stejně jako o nutnosti vyrovnávat jeho kvality, např. v chladném období pobyt v teple a naopak.¹¹⁵² Tematizace astrálních vlivů se poté objevuje až v kapitole 9. v souvislosti s pohybem a tělesnými cvičeními:

*Nejvíce pak hled'te se procházeti na místech výslunných. Nebo pod nebem jsme se zrodili, a když se na výsluní procházíme, povětří a větrové nás obstupují, Slunce, planéty a hvězdy paprsky své svobodně a bez překážky na nás pouštějí, moc nebeská na nás procházející se vpřímě a tak více připadá, a my táhneme v sebe povětří nové a čerstvé, jímž se duchové srdeční velmi ochlazují a očerstvují.*¹¹⁵³

Žemla na tomto místě poznamenává, že v dané pasáži „nejde prvotně o kvalitu vzduchu“, nýbrž o to, že člověk pobývající venku je přímo vystaven působení Slunce a dalších nebeských těles:¹¹⁵⁴ jejich paprsky a působení tak mohou na člověka dopadat tím spíše. Mimořádně zajímavé – a současně klíčové pro naši interpretaci, která se od té Žemlovy zčásti odchyľuje – však je, že Rantzau nerozlišuje, zda budou takovéto paprsky a vlivy nebeských těles pro člověka pobývajícího na vzduchu vždy příznivé nebo někdy nikoli, resp. zda se má na tento faktor při procházkách na čerstvém povětří brát nějaký zřetel (rozuměj: že by člověk nejprve konzultoval svůj horoskop a případné neblahé vlivy, jimž bude záhy bezprostředně vystaven).

Kloním se k názoru, že celou charakteristikou zamýšlel Rantzau ukázat, že důležité obojí: jak kvalita vzduchu, tak možnost nechat na sebe působit hvězdné vlivy přímo. Víme totiž už z mnoha jiných pramenů, jak významná role v iatromathematickém kontextu humorální medicíny byla u procesů probíhajících v lidském těle přisuzována Slunci a jeho vlivu; stejně tak víme, jak přínosné mělo být sluneční světlo obecně pro kvalitu vzduchu i pro protimorní prevenci. Vzhledem k tomu, že daná kapitola se věnuje zdravému pohybu, Rantzau zde chce dle mého názoru primárně zdůraznit, jak žádoucí je při pohybu blízkost člověka a přírody, jakési jeho napojení přímo na jednotlivé živlové složky přirozenosti. Vždyť právě díky novému a čerstvému vzduchu, jež člověk vdechuje, se mají analogicky obnovovat a občerstvovat zmínění *spiritus cordis*. Skutečnost, že na venkovním vzduchu je podle

¹¹⁵¹ RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 88–89.

¹¹⁵² *Ibid.*, p. 90.

¹¹⁵³ *Ibid.*, p. 115.

¹¹⁵⁴ *Ibid.*, p. 115.

Rantzaua člověk astrálními vlivům vystaven bezprostředně, je v textu prezentována pozitivně, resp. přinejmenším nikoliv negativně, a v tomto smyslu je proto nutno také anticipovat autorovo mínění: že moc nebeských těles, která se zde předpokládá, obecně chápal jako prospěšnou, a nikoliv neblahou.

Ve 14. kapitole nazvané *O pouštění krve žílymi* přímé odkazy k iatromathematice, ani co se týče vlivu Měsíce, nenacházíme, ačkoliv by to bylo vzhledem k pojednání flebotomického tématu v jiných příručkách nasnadě, zato hned v té následující *O pouštění krve baňkami* čteme pozoruhodný doklad poměrně sofistikované iatromathematické metody, jež se při pouštění uplatňovala. Huber/Rantzau uvádí rizikové situace, které při pouštění mohou nastat, a exemplifikuje „jiné tomu podobné škody“, o nichž se zmínil předtím:

Toho příklad jest, což někteří lékaři a hvězdáři za pravé jistí: Kdož by při času narození svého ocas dračí na kterémžkoli znamení nebeském měl a toho času potom dal by sobě žílu zatíti, když by to jisté znamení na východě s stupněm svým vycházelo, že se takový v jisté a konečné nebezpečnosti smrti vydává.¹¹⁵⁵

Podstatou sdělení je, aby někdo v době pouštění krve neměl tzv. dračí ocas (neboli sestupný měsíční uzel) ze svého nativního horoskopu na stejném znamení a stupni, na kterém se ten den nachází tzv. ascendent neboli východní bod horoskopu.¹¹⁵⁶ Mám-li tento dračí ocas např. na 19. stupni znamení Vodnáře, ohrožovala by mě venesekce prováděná při ascendentu právě na tomto stupni a znamení. Důvodem takového zákazu asi bude přesvědčení o vzájemně antagonistickém působení astrálních sil; hlubší smysl pravidla v rámci iatromathematického systému si zde však vzhledem ke své omezené znalosti celé nauky netroufám dále rozebírat. Můžeme však říci s jistotou, že celkově jde o dosti složitější pravidlo než u tradiční melotheticky definované záповědi „nepouštěj z těch údů, pokud na znameních jim příslušných právě stojí Měsíc“: zatímco u obecného zákazu je podmínka velmi jednoduchá, s individuálním horoskopem nepracuje (jak víme, většina lidí ho ani neznala) a vystačí si s minučním kalendářem, u Rantzauovy rady je nutno nejen znát vlastní „figúru narození“, ale i kalkulovat s aktuálními tranzity, tj. přechody jednotlivých planet a dalších bodů v nativním horoskopu jednotlivce.

Flebotomickou část Rantzauova spisu uzavírá 16. kapitola *O pouštění skrze pijavice*, ve které najdeme drobnou souvislost s doporučeními z Hájkových pranostik: Rantzau zde podává svědectví z první ruky, jak si jeho teta, abatyše kláštera v Itzehoe, přikládala pijavice

¹¹⁵⁵ RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 132.

¹¹⁵⁶ Ascendent je konkrétní stupeň ekliptiky (zdánlivé roční dráhy Slunce na obloze), který vychází v daném čase nad obzor, zatímco dračí ocas je naopak bod, v němž Měsíc na své dráze zkříží rovinu ekliptiky a vydává se pod ní.

„nejvíce mezi Letnicemi a památkou S. Jana anebo okolo S. Bartoloměje“¹¹⁵⁷ – a právě mj. na svatého Bartoloměje doporučoval pouštět také rýmovaný návod z pranostik Tadeáše Hájka. Pro volbu tohoto data (24. srpen) jsme tehdy nenalezli oporu ani v přirozenostních či symbolických analogiích, ani dosavadní tradici, např. u Koppa; ve světle Rantzaovy poznámky se nicméně zdá, že pouštění krve na sv. Bartoloměje bylo pravděpodobně součástí tradičních postupů, stále však postrádáme konkrétnější medicínské zdůvodnění.

V kapitole spisu věnované purgacím se iatromathematické zmínky neobjevují, jen následující 18. kapitola *O dávení* se krátce dotkne tématu tzv. kritických dní:

*Ale když se nemocný dáví in die critico (to jest toho dne, v kterémž se uznává velká proměna nemoci, buďto k zdraví, aneb k smrti, jakož jsou dnové sedmý, XIII., XXI., XXVIII. etc.) s polehčením, dobré jest.*¹¹⁵⁸

Jak jsme vyložili už v přehledové druhé kapitole disertace v souvislosti s Galénem, základem vazby kritických dnů na vývoj nemoci bylo předpokládané spojení s měsíčními fázemi; na druhé straně bylo možné tyto dny chápat jako medicínskou danost *per se*, aniž by se k vlivům Měsíce či jiných těles muselo přihlížet. V citovaném výňatku jsou kritické dny chápány zcela v tomto duchu: zlepšení zdravotního stavu po dávení v kritický den má indikovat dobrou prognózu vývoje nemoci. Podobně tomu má být při pocení, jestliže se dostaví právě v takových „rozsudných“ (*decretoriis*) dnech.¹¹⁵⁹

K tématu rozsudných dnů se Huber/Rantzau vrací ještě v závěru 26. kapitoly, kde znovu vysvětluje jejich důležitost a tentokrát už explicitě uvádí spojitost s měsíčním pohybem: rozhodující změna zdravotního stavu v kritických dnech má přicházet „podlé rychlého, aneb nešvárného a zpozdilého běhu měsíce“.¹¹⁶⁰ Stranou nenechává ani tzv. egyptské dny, s nimiž jsme se setkali u Jana Koppa: v tomto *Regimentu* jsou však definovány tak, že „kdož v nich počnou stonati, zřídka neb zhola nikdá nepovstávají, což však mně se nevidí k pravdě podobné“.¹¹⁶¹

Z hlediska přirozenostní iatromathematiky si zasluhuje pozornost Rantzaův pasus o vlhkostech dominujících v těle během noční a denní doby: každá ze čtyř základních šťáv panuje vždy šest hodin (krev a žluč větším dílem přes den, *phlegma* a *melancholia* větším dílem v noci) a o přibývání jednotlivých vlhkostí v jednotlivých obdobích roku:

¹¹⁵⁷ RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 132.

¹¹⁵⁸ Ibid., p. 142.

¹¹⁵⁹ Ibid., p. 144.

¹¹⁶⁰ Ibid., p. 164.

¹¹⁶¹ Ibid., p. 164.

*To vám za tou příčinou připomínám, kdyby z vás kdo v nemoc upadl, aby poznaje hodinu nemoci a vlhkost panující při počátku neduhu snážeji sobě lékařství vyhledati a vyptati mohl.*¹¹⁶²

Je tedy zjevné, že tento „vnitřní humorální cyklus“ měl svůj význam jak v diagnostice nemocí, neboť umožňoval vztáhnout propuknuvší chorobu ke konkrétnímu humoru, jenž měl v daném časovém úseku převládat, tak v jejich léčení, protože přebytek té či oné šťávy pak mohl být efektivně odváděn či temperován.

Otázce proměn přirozeností v koloběhu roku se Huber/Rantzaou systematicky věnuje v několika dalších kapitolách počínaje 28., která přináší obecné životospřávné rady, jež má člověk dodržovat během každého měsíce bez rozdílu (jsou podepřeny i autorovou vlastní zkušeností). Následující kapitoly jednájí o čtyřech ročních obdobích a respektují koncept cyklické proměny dílčích přirozenostních kvalit během plynutí roku:

*Staří předkové rozdělili celý rok na čtyry čtvrti aneb počasy pro tu příčinu, jakž soudím, že se od slunce a jiných hvězd v jiné způsoby aneb jakosti znenáhla proměňují.*¹¹⁶³

Vzájemná souvislost mezi působením nebeských těles, především Slunce, a pozvolnými proměnami čtyř částí roku z hlediska jejich kvalit neboli „jakostí“ je v textu prezentována jako fakt, a tak je zřejmé, že tradiční pojetí přirozeného světa jakožto proměňující se zahrady zůstává v platnosti též u Rantzaou (a Hubera).

V dalším výkladu se německý učenec mj. dotýká také pouštění krve v jarních měsících, kdy má být příhodné, jelikož v tento čas krve v těle přibývá,¹¹⁶⁴ a pro čtvero ročních dob doporučuje vhodné nápoje, jídla, aktivity apod.: obvykle se při tom drží pravidla o vyrovnávání protichůdných kvalit, které občas i výslovně zdůrazňuje.¹¹⁶⁵ Také v těchto naučeních je tudíž plně respektována dosavadní tradice humorální medicíny ve vazbě na proměny roku a odraz tohoto mínění lze porůznu spatřovat rovněž v dalších kapitolách, např. ve 43. nazvané *O toku krve z nosu*. Zde se Slunci přisuzuje vliv na kvalitu krve u těch, kdo putují po cestách pod otevřeným nebem, jimž „krev velmi ztenčuje a subtýlnou dělá a často příčinou bývá, že se jim nosem pouští a teče“.¹¹⁶⁶

V kapitole 34 se opět tematizuje astromedicínské předzvídaní:

¹¹⁶² RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 163.

¹¹⁶³ *Ibid.*, p. 174.

¹¹⁶⁴ *Ibid.*, p. 175.

¹¹⁶⁵ „A poněvadž pak zima jest studená a vlhká, napomenouti se odtud máme, abychom se v životě našem k odporým věcem, totiž k teplým a suchým nachylovali.“ *Ibid.*, p. 179.

¹¹⁶⁶ *Ibid.*, pp. 203–204.

Každého roku také pilně nahlédejte a uvažujte vašeho narození directiones, profectiones, themata & figuras revolutionum, tj., kterak při vašem narození způsob nebeského položení postupuje a pochází, buďto že jedna místa s druhými se setkávají, aneb brzo potkati se mají, buďto že v nastávajícím roku položení nebeské s předešlým se srovnává, aneb témuž se protiví. Nebo z takového šetření a uvažování o mnohých věcech pohodnouti a soud učiniti moci budete.¹¹⁶⁷

Jakkoliv není vyloučeno, že Rantzau tu mluvil astrologické prognózy obecně, přece jen se nám vzhledem k zdravotněmu kontextu spisu i dané kapitoly (udílí obecně zaměřená zdravotní doporučení na celý rok) jeví pravděpodobněji vztáhnout také toto zpytování drah a aspektů nebeských těles primárně k jejich možnému vlivu na zdraví člověka. Tuto interpretaci podporuje i tematická příbuznost se 2. kapitolou, v níž se podobně jako zde udílí zdravotní rady obecnějšího rázu a z níž jsme výše přinesli obsahově dosti podobnou ukázkou. Nezbyvá tedy než zopakovat, že i v tomto úryvku z *Regimentu zdraví* nacházíme zřejmý doklad použití astrologických technik v prostředí medicíny, a opakovaná zmínka o nich podbarvená tónem jisté naléhavosti dává tušit, že Rantzau těmto konzultacím horoskopů přisuzoval značnou úlohu.

Posledním větším tematickým okruhem, jemuž se u Rantzauova *Regimentu zdraví* hodláme věnovat, je výklad o tzv. klimakterických letech. Pod titulem *O letech postupných aneb osudných* ho přináší 35. kapitola spisu a v jejím úvodu autor označuje takové roky za „každému tělu proměnu přinášející, a zvláště starým lidem smrtedlné a nebezpečné“, jejichž latinské označení zní *climacterici* nebo *decretorii*.¹¹⁶⁸ Použitá terminologie je tedy obdobná jako u tzv. rozsudných či kritických dnů, které mají signalizovat rozhodující změnu (*crisis*) v průběhu nemoci. Obdobná však není pouze terminologie, nýbrž celkový model toho, jak je chápána změna zdravotního stavu:

Nebo sami vídáme, že v jistých některých letech veliké a patrné proměny se přiházejí. Tak sedmý rok věku života jest postupní, všechněm nebezpečný a velikou zřejmou proměnu na těle lidském přináší. Příčina toho jest, že vždycky v každých sedmi letech spořádání všech planétův navracuje se k Saturnovi, kterýž nám obyčejně jest protivný, a sám Hladolet Saturnus, zhoubce a vrah lidský, dochází ad quadratum svého místa, odpornému přirození toho znamení, odkudž nejprve vyšel.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁷ RANTZAU, *Regiment zdraví*, pp. 179–180.

¹¹⁶⁸ *Ibid.*, p. 182.

¹¹⁶⁹ *Ibid.*, p. 182.

Které koncepty raně novověké iatromathematiky, jejichž dobově racionální zdůvodnění se v ukázce odkrývá jen částečně, můžeme v Rantzauově textu dešifrovat, abychom lépe porozuměli celé nauce? Při své interpretaci vycházíme jednak z principu analogie mezi lidským mikrokosmem a vesmírným makrokosmem, jednak z pravidel o kritických dnech. Stejně jako mají takové dny v 7denních cyklech představovat kritické zvraty v průběhu akutní choroby a vztahovat se k *aktuálnímu* zdravotnímu stavu člověka, mají 7leté cykly působení Saturnu analogicky označovat přelomové roky z hlediska *dlouhodobého* zdravotního a tělesného vývoje. Zatímco u dnů pracuje dobová iatromathematika s podobností podle Měsíce, planety Zemi nejbližší, u let se jedná o podobnost podle Saturnu, planety Zemi nejvzdálenější. Podstata kritických dnů i let je kromě analogie *rychlá změna na těle – vliv nejbližšího tělesa* a *dlouhodobá změna na těle – vliv nejvzdálenějšího tělesa* dána kvadraturou každé z planet ke své výchozí pozici ve zvěrokruhu (u Měsíce zhruba 7 dní, jelikož jeho cyklus je 28-29 dní; u Saturnu 7 let). Kvadratura byla v astrologii tradičně považována za neblahý aspekt, jehož nepříznivý účinek vyplýval, jak říká Rantzau, z nesouladu mezi přirozeností původního a nového místa ve zvěrokruhu, v němž se planeta nyní ocitla. Daný účinek byl v kombinaci s všeobecně nepříznivým Saturnem, k němuž Rantzau/Huber připojil charakteristiku „zhoubce a vrah lidský“, ještě umocněn a měl způsobovat ono smrtelné nebezpečí.

Takovéto mikrokosmické echo makrokosmického sedmiletého cyklu, jež jsme právě charakterizovali, autor přibližuje několika příklady, které mají reálnost Saturnova působení na lidský život a zdraví čtenáři ilustrovat:

*Odkudž bývá, že sedmého roku dětem zuby vypadají a zase jiní narostají. Čtrnáctého roku pejším obrostají. A když se vyplní tejdén sedmi let, tj. sedm krát sedm let, totiž čtyřicátého devátého léta, již při člověku k dospělosti přichází rozum, takže bývá opatrný a věku dospělého a dokonalého. Když pak přijde k desítkrát sedmi, to jest k sedmdesáti letům, jižť jest cíle života svého doběhl a smrt nedaleko.*¹¹⁷⁰

Také tělesné i psychické proměny jedince související s obecnou ontogenezí člověka jsou tedy v rámci iatromathematiky vztaženy k působení nebeských těles. V této souvislosti není bez zajímavosti připomenout pojednání o prenatalním vývoji lidského zárodku z pozdně středověkého spisu *Hvězdářství krále Jana*, kterému jsme se věnovali ve 4. kapitole: podle něj měly planety v jednotlivých měsících těhotenství každá ovlivňovat růst a vývoj zárodku dle své přirozenosti. Spojíme-li obě informace dohromady, můžeme uzavřít, že

¹¹⁷⁰ Ibid., p. 182.

v rámci iatromathematické nauky vývoj lidské bytosti podléhá astrálnímu působení jak před narozením (jakýsi rychlý cyklus všech planet), tak i po něm (sedmileté cykly Saturnu).

Ilustrace některých sedmiletí z úryvku je důležitá také proto, že nám dává nahlédnout do dobových představ o přirozené délce lidského života: člověk byl považován za dokonale dospělého a moudrého ve věku čtyřiceti devíti let, zatímco deset sedmiletí již značilo naplněnost života, po nichž mohla kdykoliv přijít smrt. Rantzau dokládá příklady, že mnoho slavných osobností zemřelo právě v těchto osudných letech, jež byly násobkem čísla sedm, ať už se jednalo o postavy z antické historie (Aristotelés, Cicero, Demosthenés) nebo jeho současníky (dánský král Kristián II., Luther či Melanchthon). Moderní skeptik by léta skonu těchto osobností nejspíš přisoudil náhodnému výběru, anekdotickým dokladům a možná i sebenaplňujícímu proroctví; v systému astromedicíny však tyto roky úmrtí představovaly jasný důkaz toho, že „vyšetřování takových let není pověrné, ale z dávného zkušením poslé“. ¹¹⁷¹ Analogie mezi kritickými dny a roky se ovšem neomezuje jen na počet sedmi:

Sluší také šetřiti i čtvrtého roku, poněvadž prostředek drží v sedmerém počtu let. Item devátého. Ta léta mají své příčiny rovně jako dnové rozsudní a ukazující (indicativi) u lékařův. Nebo tak smýšlejí lékaři, že čtvrtý den od začátku nemoci vždycky ukazuje, jaký bude sedmý. Takovým šetřením nenáleží pohrdati. ¹¹⁷²

Jak jsme už dříve vyložili v pasáži o Galénovi, v systému humorální medicíny byla prostřednímu dni daného sedmidenního intervalu přisuzována role dne indukujícího krizi, tj. naznačujícího, jaký pravděpodobně bude průběh příštího kritického dne. Rantzau uvádí, že tento koncept je platný i pro cyklus sedmi let a připojuje nadto ještě interval devítiletý, blíže jej však nezdůvodňuje ani jej neklade do souvislosti s konkrétním nebeským vlivem. Namísto toho uvádí citát císaře Augusta, jenž se měl zaradovat, že přežil šedesátý třetí rok svého života: ten má být všem starým lidem nebezpečný, neboť se v něm násobky sedmičky i devítky setkávají a jejich účinky se tím zesilují:

A jest ten rok climactericus aut etiam enneaticus, postupní aneb devaterní. Jako i rok padesátý šestý jest climactericus. Ačkoli tohoto ne tak jako svrchního strachovati se mají staří lidé, neb se v tomto toliko sedmý a čtvrtý počet schází a sbíhá.

Vše tudíž nasvědčuje tomu, že devítiletý cyklus nebyl na rozdíl od sedmiletého spojen s během konkrétní planety a že představoval nejspíš tradiční, v lékařské praxi užívané pravidlo indukující pro takové deváté roky možné riziko, jehož racionální zdůvodnění však (snad kromě „magického“ čísla devět) v daném systému nenacházíme.

¹¹⁷¹ RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 182.

¹¹⁷² *Ibid.*, p. 184.

Celkově je nicméně patrné, že Rantzau na tomto místě *Regimentu zdraví* prezentuje několik různých prognostických technik, z nichž většina přímou vazbu na konkrétní dění na obloze měla a díky kterým tak bylo údajně možné předpovědět krizové roky či okamžiky – dosvědčují to i další jím uváděné příklady:

*Čemuž i toto není nepodobné a ode mne na mnohých lidech jest vyšetřeno a zprubováno, že složivše se v nemoci těžké a nebezpečné na větším díle zemřeli a život svůj dokonali toho času, když měsíc k stupni na východu přicházel, aneb když byl v vrchu nebe desátého domu. Zřídka pak, když byl v domu čtvrtém aneb sedmém, nikdá téměř v jiných domích, což jest ode mne i od jiných mnohokráte vyšetřeno.*¹¹⁷³

V této ukázce, která představuje složitější typ iatromathematického předpovídání než pouhé počítání násobků sedmi či devíti, je astronomicko-astrologické pojmosloví k lékařství vztaženo jednoznačně: nebezpečná je pro člověka upadnuvšího do nemoci konjunkce tranzitujícího Měsíce s ascendentem nebo s tzv. středem nebe (*medium caeli*) jeho horoskopu. Je zajímavé, že osmý dům představující dle obvyklého výkladu smrt nebo šestý dům reprezentující zdraví zde Rantzauem uvedeny nejsou. Obdobným způsobem mají být rizikové ještě další cykly let v kombinacích s planetárními aspekty a denní dobou, a sice:

*Rok padesátý šestý v nočních geniturách pro dvojnásobní studenost Hladoletovu a šedesátý třetí v geniturách denních pro obojí sucho Merkuriáše a Smrtonoše v věku již studeném a suchém převelmi nebezpeční jsou, podlé smyslu Kardánova.*¹¹⁷⁴

Rizikovost popsaných situací a let tentokrát vychází z přirozenostních kvalit a násobky sedmi ji doplňují. Jak lze celé pasáži rozumět? Označení „dvojnásobná studenost Hladoletova“ zde vykládám jako odkaz k pozici Saturna (Hladolet), který po 56 letech přechází opět pomyslný bod nula v horoskopu zrozenice (*genitura*),¹¹⁷⁵ a tak posiluje svůj vliv. Saturn, jak víme už z interpretace pasáží Koppova *Regimentu* nebo Zelotýnových kalendářů, býval v astromedicíně už od antiky tradičně spojován se studenou a suchou kvalitou a u Rantzaua jsme se navíc dozvěděli, že v nočních hodinách panuje v lidském těle zčásti *melancholia* čili černá žluč, který je týchž kvalit¹¹⁷⁶ – uplatňuje se zde tedy také sympathetický princip, s jehož pomocí vysvětlíme souvislost s „nočními geniturami“. Právě Saturnova studenost posílená jak aspektem, tak kvalitami má pak z hlediska humorální

¹¹⁷³ RANTZAU, *Regiment zdraví*, pp. 184-185.

¹¹⁷⁴ Ibid., p. 185.

¹¹⁷⁵ V cyklu jednotlivých kvadratur po 7 letech dokončí Saturn svůj první oběh ve 28 letech a druhý v 56 letech, znovu se tak dostává do výchozí pozice a posiluje ji.

¹¹⁷⁶ Ibid., p. 163.

patologie ten účinek, že dále umenšuje přirozenou horkost těla, která je ve stáří již tak notně vyčerpána a jež je nezbytnou podmínkou života.

Obdobně je vystavěna hrozba u nejkritičtějšího 63. roku pro lidi narozené ve dne: během této doby dominují v člověku krev a zejména žluč,¹¹⁷⁷ jejíž teplá a suchá kvalita koresponduje s kvalitami Marsu (Smrtonoš) a zčásti Merkura (studený a suchý) – tím dostáváme „obojí sucho“, které analogicky k předchozímu případu vysvětluje působení na denní genitury. Markurova a Marsova suchost posílená kritickým rokem a kvalitami je opět nebezpečná pro staré lidi, neboť z hlediska principů galénovské humorální medicíny je připravuje o stále ubývající *humidum radicale*, na němž spolu s přirozenou horkostí závisí lidský život.

Když jsme takto převedli iatromathematický znakový systém do jazyka dobové humorální medicíny, je zjevné, že na obecné rovině se vlastně jedná o hrozbu vychýlení stárnoucího, ale dosud fungujícího tělesného systému za hranice, po jejichž překročení už jej nebude možné napravit. Vážnost situace dále připomíná i sám autor:

Protož kolikrátkoli taková léta postupní buďto z sedmi, aneb z devíti počtů složená nastávají, aneb nějaká znamení budoucí nemoci se ukazují, jakáž jsou mdloba oudův sama od sebe, bodení v kolenách, zatmění očí a víček jejich obtížení, znění v uších, nechut k jídlu, pot mnohý ve spaní bez nějaké patrné příčiny, zívání a neobyčejné protahování, item obyčejných stolic zástava, aneb nemírné vyprazdňování, tehďáž vy nejvyššího Boha srdnatými modlitbami vzývejte, o radu k umělým hvězdářům a lékařům se utecte, opatrnosti ve všech činech užívejte, střídmost v jídle, v pití a jiných života potřebách zachovejte.¹¹⁷⁸

Ani kritické roky, které jsou v textu jasně chápány jako objektivní danost, ani *signa morbi*, která jsou Rantzauem konkretizována a z nichž mnohé spojuje rys jakési zemdenosti a nejasná kauzalita, tudíž není radno podceňovat. Nabízené terapeutické řešení je trojí: jeho první část spadá do oblasti náboženství (modlitby k Bohu), druhá část bude spočívat na bedrech profesionálů, tj. hvězdářů a lékařů, a třetí část rad je životosprávná a vyžaduje největší spoluúčast potenciálního pacienta (klíčová je uměřenost ve všem konání). Dodržíme-li jako čtenáři *Regimentu zdraví* doporučený postup, „mnohým těžkým pádům a nešťastným příhodám se vyhýbáme a častokráte cíl a konec životu našemu uložený se prodlužuje a protahuje“, doplňuje Rantzau.¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁷ RANTZAU, *Regiment zdraví*, p. 163.

¹¹⁷⁸ *Ibid.*, pp. 185–186.

¹¹⁷⁹ *Ibid.*, p. 186.

Osudní roky, jak vidno, tedy na druhé straně nemusejí znamenat konec života, který by nepřekročitelně ustanovil osud – s pomocí Boha, astrologů a lékařů i vlastní aktivity je lze úspěšně překonat, ochránit své zdraví a čas života prodloužit. A právě o tom jedná celý spis *O zachování dobrého zdraví*, ve kterém široce pojatá přirozenostní iatromathematika propojená s galénovským humoralismem představuje stále platnou součást preventivních a léčebných postupů raně novověké medicíny.

7. 6. Iatromathematická opuscula minima z konce 16. století: závěrečné poznámky k náboženskému kontextu spisů, k měsíčním návodům zdraví a pranostikám

Cílem této kratší podkapitoly, která se na rozdíl od předešlé a monotematicky pojaté zaměřuje na jistá *miscellanea iatromathematica*, je dokončit výklad a uzavřít interpretaci tří typů pramenů s prvky astromedicíny, se kterými jsme se v této a předchozí kapitole disertace průběžně setkávali, ale u nichž zbyl prostor ještě leccos dopovědět. Jedná se za prvé o ten okruh textů, které různou měrou tematizovaly náboženský kontext astromedicínského výkladu příčin a léčby nemocí (Vočehovský, zčásti Hájek a nejvíce Garceus a Zelotýn), za druhé o linii životosprávných naučení neboli *Monatsregeln*, o nichž jsme v části věnované Zelotýnovým kalendářům slíbili pojednat, a za třetí (a v návaznosti na předešlou část) alespoň o letmý pohled na další typy pranostik, které spadají už do prvních let 17. století. Zvláště vyčleněná podkapitola dle mého názoru umožní přehledněji zhodnotit tyto tři skupiny iatromathematických pramenů, do jejich výkladu a interpretace lépe zapojit několik dalších textů, a tak přispět k přesnějšímu zachycení jedné z podob raně novověké iatromathematiky v českém prostředí.

V korpusu textů, které jsme zatím zkoumali, bylo téma náboženského kontextu astrálního působení na lidské zdraví nejvíce přítomno u různých protimorových spisů. Z hlediska raně novověké epidemiologie je to příznačné, protože převládající způsob přenosu se měl podle tehdejších teorií uskutečňovat vzduchem, a to byl také prostředek, skrze nějž měly do šíření morové nebo jiné prudké nákazy tohoto typu (například anglický pot či franská nemoc) zasahovat vlivy nebeských těles. Podívejme se nyní stručně na dva další texty, které tento náboženský kontext tematizují: obsahem prvního je nebeský úkaz a jeho vliv na dolejší sféru včetně vzniku nemocí, obsahem druhého právě morová rána.

Téma nebeských úkazů, zejména zatmění Slunce a Měsíce, stálo v centru pozornosti také u mnoha českých humanistických básníků, obvykle členů či absolventů Karlovy akademie, kteří při takových událostech nezdědka vydávali příležitostné jednolístové tisky s názvem

carmen.¹¹⁸⁰ V těchto latinských básních psaných hexametrem nebo elegickým distichem vyjadřovali ve shodě s dobovým přírodně filosofickým i náboženským diskursem svůj názor na dané jevy a vzrušeným jazykem popisovali možné neblahé události, které mají taková zatmění přinést. Soudíme proto, že nebude bez zajímavosti připojit jako vedlejší pramen aspoň jednu takovou báseň a prozkoumat její iatromathematické prvky.

Dílko nazvané *De eclipsi Solis* sepsal Samuel Radešínský (asi 1520–1608) a vydal je roku 1588.¹¹⁸¹ Báseň obsahuje celkem 71 veršů a tematicky se dělí na tři hlavní části: v úvodní se popisuje uspořádání světa, ve druhé se přechází k popisu zatmění Slunce na obloze a jeho neblahých důsledků pro dolejší svět, třetí část je pak náboženským apelem a prosbou o Boží pomoc v nadcházejících těžkých chvílích. Následující ukázka zachycuje vliv Slunce, Měsíce a živlů na chod světa i procesy v člověku, v jejím závěru se už přechází k popisu zatmění:

*Slunce je tvůrce věcí, jenž paprsky na všechno září,
drží post nejvyšší: pod Sluncem stojí živly, jež vlády
se chápou a pohybů Luny vedených v souladu s řádem.
Slunce a člověk člověka rodí: životní duchy
Slunce sbírá a vdechuje život všem údům, když shůry
jej vložilo do částí těla, tvoříc v nich nebeskou sílu.
Luna pak do těla vpravuje vlhkosti, do údů vlévá
proud tekoucí krve: těla tak povstávají a s krví
neporušenou zůstává neporušen i celek těla.
I další znamení následují ty živly jak vůdce:
tak Slunce řídí náležitě svůj pohyb, tak Luna
své světlo, takto dle řádu též probíhá pozemské dění.
Kdykoliv Slunce však zakryje svoji jasnou tvář přítímím,
a jestliže někdy upřelo krajinám na zemi světlo,
značí to zkázu a krutý mor s dusivým vzduchem.*¹¹⁸²

¹¹⁸⁰ Tzv. Kodex Dobřenského, uložený ve Strahovské knihovně, eviduje několik těchto tisků, např. *Carmen de eclipsi Lunae* z r. 1576

¹¹⁸¹ *De eclipsi Solis, quae incidit in annum ab incarnationis filii Dei IESU CHRISTI M.D.LXXXVIII. Pragae, excudebat Georgius Nigrinus anno MDLXXXVIII.*

¹¹⁸² Ibid., col. 1, verš 9–27: Sol sator est rerum, flammis qui opera omnia lustrat:/ summa tenet: Soli subsunt Elementa: capessunt/ imperia, et Lunae ductos ex ordine motus:/ Sol et homo generant hominem: Sol colligit auras/ vitales, membrisque animas, postquam indidit altè/ artubus aethereum formans per membra vigorem./ Adjicit humores in corpora Luna: liquorem/ sanguinis inspergit membris: ita corpora surgunt:/ sanguineque integro manet integra corpore moles./ Hosque Elementa duces et caetera signa sequuntur:/ sic proprios motus Sol: sic sua Luna ministrat/ lumina: sic proprios terrae experiuntur et actus./ Sol verò niveos quoties ferrugine vultus/ obtegit, et terris lumen si quando negavit/ denotat exitia, et saevam caligine

Obsah básně se z hlediska zobrazených konceptů nijak neliší od očekávatelné podoby raně novověké univerzitní učenosti v oblasti přírodní filosofie a humorální medicíny. Příroda je podle mluvčího textu uspořádána na živlovém principu, Slunce představuje dárce života, který prostřednictvím „životních duchů“ (*aurae vitales*, vhodnější překlad bohužel nenalézám) dodává tělu „nebeskou sílu“ (*aethereus vigor*). Rolí Měsíce je zajišťovat tělu vlhkosti (*humores*) a dbát o správný tok krve: zdůrazňuje se, že pokud je krev prosta porušení, zůstává neporušeno i celé tělo (dosl. jeho tělesná hmota, *moles*). Na základě živlů zakouší svou proměnu vše. V závěrečném trojverší se objevuje motiv hrozby morové nákazy (*saeva caligine pestis*). K němu se básnický subjekt později opět vrátí:

*Sama ta žalostná pohroma hrozí nemocí z nebes:
přinese záhubu dobytku, divoké zvěři a také
celému lidskému rodu; nákazou poruší pastvu,
poruší řek; zvířata v ohromném počtu budou
umírat na lukách morem a odevzdají svou duši,
též rychlí ptáci pod oblaky své životy ztratí.
Ačkoliv hvězdy nám hrozí všelikým zlem a hněvem,
přece těm hvězdám na nebi vládne on, jenž svou mocí
nás i zem řídí: ten zmůže víc než ta nebeská světla.
Proto se modleme k Bohu a prosme jej o milost snažně:
on rád podlehne slibům, které se ze srdce řinou.¹¹⁸³*

Postup nákazy popsany Radešínským se velmi podobá konceptům Velenského nebo Vočehovského: nakažené povětrí není sice výslovně zmíněno, ale je velmi pravděpodobné, že právě ono stojí za „nemocí z nebes“ (*morbus caeli*); stejně tak zasahuje porušení celý přirozený svět (pastviny, řeky, ptactvo) a opět lze spekulovat o tom, zda kromě přenosu vzduchem má přes potravu a vodu docházet ještě k dalšímu linii nákazy. Záchranou před takovou zhoubou se však může stát Bůh, jehož moci podléhají i nebeská tělesa, byť hrozí „všeliká zla“ (*quaeque mala*): Bůh se rád nechá obměkčit, pokud se k němu bude člověk modlit a prosit o milost.

pestem./ Nunc quoque cum Solis lustrabunt lumina terras/ mane novo, primum cras cum surrexerit Eos/ purpureos nigra obducet fuligine currus. [Spíše neumělý překlad J. Ž.]

¹¹⁸³ Ibid., col. 2, verše 44–54: Ipsa etiam morbo Caeli miseranda minatur/ tempestas: feret illa neci pecudesque ferasque:/ et genus omne hominum: corrumpet pabula peste:/ corrumpet fluvios: tabo morientur in herbis/ et dulces animas animalia plurima reddent:/ praecipites et aves vitam sub nube relinquunt./ Astra licet nobis mala quaeque minentur, et iras:/ astra tamen coeli qui nos qui numine terras/ dirigit, ille potest plus quam vel sidera Caeli./ Ergo Iovam oremus, veniamque petamus ab ipso:/ ille libens fuis succumbet pectore votis. [Překlad J. Ž.]

Klademe-li si tedy otázku, jak je v Radešínského básni prezentován vztah mezi iatromathematickým (přirozenostním) a náboženským výkladem moru, resp. zda se vyznění básně blíží některým z dříve zkoumaných pramenů, lze argumentovat, že smysl básně v podstatě následuje Zelotýnův koncept (jež jsem označil jako *iatromathematica ancilla/amica theologiae*): šíření moru prostřednictvím hvězdných vlivů je podobně jako u překladu a pranostik Václava Zelotýna včleněno pod svrchovanou moc Boží. Báseň *De eclipsi Solis* tedy reflektuje tradiční a sdílené mínění o vlivu nebeských sfér na vznik nemocí ve světě dolejší, ale také přesvědčení o moci Boha takové zkázonosné působení odvrátit: účinky nebeských těles jsou představeny jako mocné a zjevné, ale díky prosbám a modlitbám lidí k Bohu nikoliv nevyhnutelné (Bůh „zmůže víc než ta nebeská světla“). Závěrem lze tedy říci, že zobrazení astrálních vlivů na lidské zdraví a jejich náboženského kontextu dobře reflektuje dobové koncepty raně novověké medicíny i v takovém literárním žánru, který představovala příležitostná poezie.

Jen jako postskriptum k předchozí básni uvádím, že trvajícím propojením astrologických a medicínských témat a jejich přítomnost v intelektuálním poli pražské univerzity i s ohledem na náboženský kontext dokládají také názvy v některých kvestiích, které zodpověděli bakaláři a licenciáti při promócích na konci 16. a na počátku 17. století:

Řídí otáčení nebeské klenby nejen živly a to, co z nich pochází, ale také přirozené jednání lidí, či nikoliv? (1)

Má lékař pozorovat při přemáhání nemocí nebeské pohyby a vlivy, či nikoliv? (2)

Je křesťana důstojné pozorovat pohyby nebeských těles? (3)

Je pravdivé ono obvyklé tvrzení, že nikdy nezářila kometa, která by nevěstila nějaké neštěstí? (4)

Které složení těla je lepší, horké či chladné, suché či vlhké? (5)

Je-li horkost a vlhkost ve svých mezích, prodlužují život a oddalují stáří? (6)

Nazývá se člověk po právu mikrokosmem? (7)

Nazývá se člověk, nejkrásnější dílo Boží, správně mikrokosmem? (8)

Je pohyb slunce příčinou pozemských změn? (9)

Větší komety smrt vládcům a mor lidem? (10)

Působí hvězdy nějakou zvláštní silou na to, co leží pod nimi? (11)¹¹⁸⁴

¹¹⁸⁴ Cf. Jiří KEJŘ, *Kvodlibetní disputace na pražské universitě*. Praha 1971. Roky a čísla jednotlivých kvestií uvedených v daném pořadí jsou: 1589 (31, 32), 1591 (69), 1593 (132), 1599 (248 a další, 271), 1609 (491), 1613 (1027), 1614 (1047), 1619 (1094).

Vybrané kvestie tematizují takřka všechny zásadní otázky, s nimiž jsme se setkali ve vybraných iatromathematických spisech: nalézáme zde otázku přirozenostních faktorů vycházejících z nebeské sféry a jejich vliv na přirozenost člověka (1, 9, 11); zřetel ke konstelacím při léčbě nemocí (2); vztah náboženství a hvězdářského umění (3); téma komet jako portent neštěstí a moru (4, 10); otázky úže spjaté s humorální medicínou a s živlovou iatromathematikou (5, 6); souvislost mezi světem hořejším a nižším a obraz člověka jakožto mikrokosmu (7, 8).

Přejdeme však již ke druhému textu tematizujícímu náboženský kontext vzniku a šíření moru a případnou spojitost s astrálními vlivy, kterým je *Obrana aneb praeservativum proti moru*. Spisek se zachoval bez uvedení jména autora či roku vydání, víme nicméně, že tisk nevyšel dříve než r. 1605 a později než r. 1628; vhodně tedy spadá do prvních desetiletí 17. století.¹¹⁸⁵ Je adresován „počestným, šlechtným a bohabojným matronám a pannám i jiným všem věrným, poslušným dítkám Božím v morové ráně pokorně zůstávajícím“, což by mohlo naznačovat aktuálně probíhající epidemii a rok vzniku k l. 1622–1623, kdy Čechy zasáhla jedna z morových ran. Svědčil by pro to (kromě několika dalších vnitrotextových narážek) také vzrušený tón z podtitulu na první straně, kde se s odkazem na 16. kapitulu biblické Knihy moudrosti uvádí: „Ani bylina, ani flastr nezhojí jich, ale tvé, Pane, Slovo. Před tvou rukou není možné utéci.“ Tímto úvodem je současně naznačen konceptuální rámec moru v daném spisku i jeho celkové naladění.

V dílku se k výkladu tématu využívá forma otázek a odpovědí, podobně jako např. v Garcaeově *Knížce o nakažení povětří*. První otázka, u níž bychom mohli očekávat nejužší souvislost s iatromathematikou, zní: *Odkud mor pochází?*

*Rozličné důmínky byli a jsou až posavád o moru: někteří smejšleli, že mor pochází z influenci, to jest z vylévání světél nebeských a z mocí přirozených, však tejných kvalitetu; jiní z teplého příliš povětří; jiní z pár a požárů nezdravých; jiní z hladu; jiní z pokrmů zdraví nesloužícím [sic]; jiní z povětří nakaženého v zemi a pod zemí dlouho se zdržujícího.*¹¹⁸⁶

Mluvčí tak předkládá celkem šest možných příčin moru, přičemž vliv nebeských těles způsobený vyléváním a působením tajných kvalit stojí hned na prvním místě. Tři ze zbylých příčin (přílišná horkost, nezdravé páry a výpary z útroby země) se tak či onak vztahují ke zkaženému povětří, a respektují tudíž tradiční výklady o šíření nákazy, jak je známe z předchozích spisů. Zbylé dva důvody mají vazbu na potravu: „pokrmů zdraví nesloužící“

¹¹⁸⁵ Knihopis K 6531. Dále citováno jako *Obrana aneb praeservativum*.

¹¹⁸⁶ *Obrana aneb praeservativum*, fol. A3r.

v sobě možná obsahují odkaz na porušení humorální rovnováhy vinou nevyvážené stravy. Není tedy uvedena žádná příčina náboženská, ale vzhledem k titulu spisu tušíme, že to bude mít jistě svůj význam. Na další otázku *Jsou-li to podstatné příčiny mor vzbuzující?* odpovídá mluvčí ironicky zaostřeným podobenstvím:

Jsou, jako onoho planetáře, který když z hvězd přátelům svým zahynutí předpovídal, sám že se jídlem udávit měl, ex constellatione planetarum toho nevyšetřil. Lépeji a prozřetelněji jeden v lékařském umění vznešený doktor, maje o nakažení dosti obšírnou řeč aneb orationem, pověděl: Cum in ulteriore harum rerum investigatione subsistere cogamur, fateamur, quod res est, aciem mentis nostrae vinci ac superari operum divionorum excellentia et majestate, to jest: čehož náš rozum nemůž postihnouti, lépeji jest to Bohu poručiti.¹¹⁸⁷

Každá ze šesti možných příčin moru, a ta astrální otevřeně a lehce sarkasticky (což by mohlo naznačovat její dominantní pozici v diskursu o příčinách nemoci), je tedy jednoznačně odmítnuta. Latinskou řeč lékaře parafrázuje pro své účely autor odpovědí spíš volně, ale smysl – že pronikavost lidské mysli je přemožena dokonalostí a velkolepostí Božích skutků, a tudíž mor nelze předvídat z hvězd – zůstává.

Z takto budované argumentace přirozeně vyplývá další otázka: *Jaký jest pravý původ moru?* Mluvčí textu odpovídá, že právě ten, o kterém mluví Mojžíš v 5. knize, a citací veršů vysvětluje, že jde o původ božský: takový mor dopustil Hospodin jako trest za neposlušnost a nedodržování jeho příkázání a ustanovení.¹¹⁸⁸ Mor je pak s odkazy na verše ze Starého zákona definován jako Boží metla, Boží střela, meč Boží a ruka Boží. Tím je vlastně implicitně a předem nastíněno i řešení: jestliže je choroba Božího původu, může analogicky pomoci něco jiného než jen opět Boží zásah?

Jestli, že jest ruka Boží, náleží-li před morem utíkati? zní další otázka. „Rovně tak platné jest utíkání a ukrývání jako prvních rodičův po pádu v Ráji“, odpovídá hlas sarkastického mluvčího,¹¹⁸⁹ neboť „všemohúcího pravice“ najde každého, byť by byl v kterémkoli koutě světa. Text tedy oproti dříve zkoumaným ukázkám, které doporučovaly opustit místo výskytu moru, vyznívá dosti fatalisticky, jako by moru vskutku nebylo možno uniknout. Replika k následující otázce *Ale vždyť máme se míst nakažených uvarovati?* takový dojem z textu poněkud mírní:¹¹⁹⁰ mluvčí vysvětluje, že pokud jsou místa nakažena a tazatel to zjistí,

¹¹⁸⁷ *Obrana aneb praeservativum*, foll. A3v–A4r.

¹¹⁸⁸ *Ibid.*, fol. A4v.

¹¹⁸⁹ *Ibid.*, fol. A5r.

¹¹⁹⁰ *Ibid.*, fol. A6v.

vyhnout se jim může; doplňuje ale, že naděje je stejně malá, protože „střela létající nakažení morní jest, a ne povětrí“ a protože tuto střelu vypouští Bůh.¹¹⁹¹

To je z hlediska etiologie nemoci velice pozoruhodné, protože po vlivu hvězd se tu ústy mluvčího zkažené povětrí jako příčina nákazy zavrhuje rovněž a není ani učiněn pokus nějak tyto příčiny do náboženského rámce původu nemoci integrovat. Od takové Boží střely tak má být v bezpečí jen ten, kdo důvěřuje Nejvyššímu a „modlitbami vroucími jemu se poroučí“. Je-li však přesto člověku dáno zemřít, jistě umře; pokud nikoli, zůstane naživu.¹¹⁹² Zřejmě jaksí jen pro úplnost je pak připojena otázka směřující k terapii založené lékařsky: *Mohu-liž nicméně zřízených lékařství a prostředků užívati?*¹¹⁹³

*Nezhrzeti zřízenými prostředky lékařstvím není věc zlá: Pán stvořil z země léky a muž opatrný nezoškliví jich sobě. Sír. 38:4. Ale varuj se, aby lékařů prvé nehledal nežli Pána; tak učinil král Aza v nemoci své (2. Paral. 16), pročez nepožehnal Pán lékařství jeho a musil umřítí.*¹¹⁹⁴

Pozorujeme, že prioritu má mít vždy náboženská terapie, ba dokonce že by preference léčby poskytnuté doktorem mohla znamenat pro nemocného ohrožení života, pokud by si předtím nevyprosil pomoc u Boha. Na tento argument tematicky navazuje dotaz: *I abych mohl v této ráně morové bezpečně býti, co mám činiti?* Mluvčí textu uděluje čtenáři šest rad, jejichž obsah lze shrnout takto: za prvé bázeň před Bohem, za druhé ustavičné pokání, za třetí spravedlivý a zbožný život, za čtvrté každodenní připomínka křtu, za páté hojné užívání svátosti eucharistie a konečně za šesté neustálé modlitby. O pomoci profesionálního ani laického lékaře zde nenacházíme jediné zmínky, všechny rady se vztahují k nábožensky založené terapii. Jako kdyby autor textu předjímal pochybnosti, které by snad nemocný o takovéto terapii mohl mít, a připojuje pádný argument:

*Tímto lékařstvím všickni pobožní těšili se a ostříhali sebe ve všech zármutcích, těžkostech i v morové ráně. Neptej se, jest-li probatum; zkušený a jistý jest toto recept, kterého užívali a ještě po dnes všickni pobožní užívají.*¹¹⁹⁵

Zajímavé je zde užití slova *probatum*. Zatímco ve středověku byl tento obrat součástí zavedeného akademického jazyka lékařů, odkud pronikal i do vernakulárních příruček, a signalizoval osvědčený lék či postup, v raném novověku mezi lékaři jeho užívání mizí,

¹¹⁹¹ *Obrana aneb praeservativum*, fol. A7rv.

¹¹⁹² *Ibid.*, fol. A8rv.

¹¹⁹³ *Ibid.*, fol. A10rv.

¹¹⁹⁴ *Ibid.*

¹¹⁹⁵ *Ibid.*, foll. A9v–A10r.

neboť by vyzníval už dryáčnický. Mluvčí textu zde zřejmě naráží na to, jakou představu měla o jazyce lékařů tehdejší laická veřejnost, což může znamenat dvě věci: buď byl sám laikem, anebo s touto představou pracoval vědomě, aby u svých čtenářů vzbudil důvěru.

Z absolutní důvěry v Boha, jenž má s každým člověkem své úmysly, souvisí konečně také odpověď na otázku, zda má zdravý člověk navštívit svého bližního, když jej vidí nemocného.¹¹⁹⁶ „Ovšem“, reaguje mluvčí textu, dokládaje to dalšími biblickými citacemi a také argumentem, že tazatel nemá pochybovat o milosti Boží, jestliže bude „mocnou ochranou Boží opatřen, stráží anjelů svatých otočen“.¹¹⁹⁷ Zdůrazňuje se přitom moc a síla Božího slova, které bylo s to zastavit, jak dokládá Písmo, i „samo přirození“ (tj. běh přírodních dějů, např. pohyb Slunce po obloze nebo vodu v moři) – a tím více tedy „to, což jest odporného přirození, zastaviti může“.¹¹⁹⁸

Vracíme se tak jakýmsi tematickým obloukem k odkazu na Boží Slovo z úvodu spisu: jedině ono, a nikoliv rostlina či flastr, má mít podle autora hojivou a záchovnou moc. Můžeme proto uzavřít, že text *Obrana aneb praeservativum proti moru* výrazně opouští dosavadní linii výkladů o původu moru – ať už se měla nemoc šířit vlivem nebeských těles, nakaženým povětřím, kombinací obého nebo v rámci astromedicínsko-theologického kompromisu zčásti přirozeně a zčásti Božím zásahem – ve prospěch výkladu ryze náboženského, ve kterém je Bůh jedinou příčinou choroby i jediným jejím lékařem. *Christus medicus redivivus*.

Obraťme se nyní ke druhému dílčímu tématu této podkapitoly: k měsíčním životosprávným návodům, které bývaly v části hvězdářských kalendářů u jednotlivých měsíců připojovány. V této souvislosti je třeba předeslat, že v rámci české tištěné produkce existovalo celé spektrum rozmanitých almanachů i kalendářů, ve kterých se měsíční rady objevují různou měrou: v některých typech příruček zcela chybějí (v námi zkoumaných textech např. Hájek), v jiných jsou stručnější (Zelotýn), v dalších jsou poměrně rozsáhlé, a právě představiteli jednoho takového se chceme věnovat na následujících stránkách.

Tímto reprezentantem nám budou životosprávné návody z *Kalendáře nového k psaní s pranostikou hvězdářskou* Albína Mollera k r. 1602 (odtud pak plynule přejdeme k minuční části kalendáře, která je také detailnější, než bývá v kalendářích či minucích obvyklé).¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁶ *Obrana aneb praeservativum*, fol. B2v.

¹¹⁹⁷ *Ibid.*, fol. B3r.

¹¹⁹⁸ *Ibid.*, B5rv.

¹¹⁹⁹ *Kalendář nový k psaní s pranostikou hvězdářskou k létu Páně MDCII*. Knihopis K 5903, zkoumáno v SOA Třeboň. Dále citováno jako MOLLERUS, *Kalendář nový s pranostikou 1602*.

Několik vět k osobě autora: Albín Moller/us (1541–1618) pocházel z Dolní Lužice, která byla v té době součástí zemí Koruny české.¹²⁰⁰ Podobně jako jiní už dříve zmínění autoři prošel i on studiem na univerzitě ve Wittenbergu a působil mj. několik let jako evangelický farář.¹²⁰¹ Knihopis udává přes dvě desítky jeho českých kalendářů, ale některé pod jeho jménem pro velkou oblibu vycházely i po jeho smrti.¹²⁰²

V následujícím přehledu podáváme srovnání měsíčních rad v kalendářích Václava Zelotýna a Albína Mollera pro první tři měsíce roku:

*Zelotýn (1575–1583):*¹²⁰³

*Ledna měsíce chladného
požívej vína dobrého.
Slunce vchází na Vodnáře,
dlouhá noc se od nás běře.*

*Února ctného měsíce
mej se, pouštěj, jez zajíce.
Slunce se k Rybám přenáší,
mokré časy nám přináší.*

*Března měsíce vlhkého
zanech pití přílišného.
Slunce na Skopce vskakuje
podletí nám začínaje.*

*Mollerus (1602):*¹²⁰⁴

*Ledna lékařství žilami pouštění,
též s Venuší hráti příhodné není.
Však jatrní žilou na levé ruce
dobré jest pouštění s ní v teple jsúce.
Růžový med, víno žaludku slouží,
horké perné krmě život prodlouží.*

*Února šetř se každý tuhé zimy,
mléka, zelí i pernaté zvěřiny.
Mej se v teplé lázni, baňkami pouštěj,
léku hlavních pilulí neopouštěj.
Traňk z starečku a řeřicha krev čistí,
to i každá kyselá šťáva jistí.*

*Března v lidech vlhkost se rozmnožuje,
lázně, baňkami pouštění nezabraňuje.
Lékařství a víno píte v mírnosti
i teplé krmě jsou ku pohodlnosti.
Ráno ranej poleje užívati,
tím hlavy, žaludku posilňovati.*

Z porovnání je patrné, že struktura a rozsah naučení jsou u obou autorů rozdílné, obsah však podobný. U Zelotýna představuje životosprávnou radu vždy jen první dvojverší – typicky

¹²⁰⁰ Zdeněk URBAN, Prolegomena k českým verzím lužickosrbských kalendářů A. Mollera, in: *Studia ethnologica VIII*, Praha 1995, s. 115–126.

¹²⁰¹ Zdeněk URBAN (op. cit.), *ibid.*

¹²⁰² *Ibid.* Cf. též Knihopis.

¹²⁰³ Uvádím dle ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský 1582*, foll. C1r, C2r, C3r.

¹²⁰⁴ MOLLERUS, *Kalendář nový s pranostikou 1602*, foll. A4r, A5r, A6r.

jde o doporučení týkající se jídla, pití nebo pouštění, zpravidla jen pro jedinou ze *sex res non naturales*. Druhé dvojverší je naproti tomu orientováno ryze astrometeorologicky a informuje o pohybech Slunce na znameních, proměně délky dne a noci, příp. ročních obdobích. Mollerovy rady jsou na rozdíl od Zelotyňa obsáhlejší a detailnější: také ony obsahují návody pro nejvhodnější jídlo, pití i pouštění, ale obvykle se týkají všech těchto tří nepřírozeností současně. Konkrétnost Mollerových návodů se projevuje i v tom, že svou povahou vlastně mají blízko k velmi triviálním receptům na nápoje nebo pokrmy, které si čtenář pranostiky může připravit sám.

Avšak v obou případech zde v podstatě sledujeme raně novověkou podobu kontinuální linie přírozenostní iatromathematiky, na kterou jsme poukázali již ve 2. kapitole práce a jejíž pozdější doklady jsme mohli vidět v Klaretových slovnících, v tzv. Křišťanových *Knížkách* nebo v minulé podkapitole u Rantzaua/Hubera. Spojování vnějšího dění v přírodě s vnitřními proměnami lidské přírozenosti v textech dokládá, že představa úzkého sepětí mezi vnitřními tělesnými pochody člověka a koloběhem roku, založená na principech humorální medicíny, byla uvnitř laické obce čtenářů pranostik a kalendářů i na počátku 17. století dále tematizována a upevňována.

Mollerův kalendář s pranostikou pro r. 1602 si z hlediska proměn tohoto žánru zasluhuje pozornost i v tom směru, že obsahuje poměrně podrobnou část věnovanou přírozenostním charakteristikám a pouštění krve, čímž se dostáváme k poslednímu dílčímu tématu této podkapitoly – proměnám pranostik. Na dvojstránce s nadpisem *Přírození a vyznamenání* nejprve čteme sedm čtyřverší, která informují o povaze a účinku jednotlivých planet a též o orgánu, který je dané planetě podřízen, kupř.:

Měsíc má žaludek.

*Měsíc prostřední teplosti, vlhký však,
v noci na jasné obloze svítí, tak
proměňuje počasí v celém roku
vedlé způsobu planet a jich kroku.¹²⁰⁵*

Po charakteristice kvalit se tedy uvádějí astrometeorologické účinky Měsíce a v posledním verši také jeho spolupůsobení při běhu ostatních planet. Přiměřeně podrobně se v dalším výkladu rozlišuje také pouštění v závislosti na měsíčních fázích, věku, typu temperamentu či ročním období.¹²⁰⁶ Medicínsky poměrně už dost důmyslnou charakteristiku – rozuměj pro příručku tohoto typu – představuje *Deset regulí k rozsuzování krvi*, s jejichž pomocí si

¹²⁰⁵ MOLLERUS, *Kalendář nový s pranostikou 1602*, foll. D3v–D4r.

¹²⁰⁶ *Ibid.*, foll. D7v–D8r.

mohl člověk diagnostikovat typ vnitřního onemocnění a které nám umožňují nahlédnout do hemoskopických postupů raně novověkého lékaře:

- I. *Když kdo pouští baňkami aneb žílou a má krev pěnivou, tedy jest mu těžko okolo prsí.*
- II. *Jestli krev modrá, bolest má sleziny.*
- III. *Jestli krev ssedlá, těžko mu u srdce.*
- IV. *Jestli krev žlutá, bolest játer.*
- V. *Tvrdá a černá krev jest mamení Melancholiae, a že ji dlouho zadržel.*
- VI. *Pakli jest krev červená a okolek černý, znamená bolest hlavy.*
- VII. *Jestli krev tvrdá a černá, majíc červený okršlek, tehdy má člověk dnu neb lámání.*
- VIII. *Pakli jest krev černá a má mnoho vody posvrchu, pokouší se o něj zimnice.*
- IX. *Jestli pak voda zespod a černá krev navrchu, tehdy ukazuje vodnotedlnost.*
- X. *Když pak jest krev pěkná červená a má trochu málo vody nahoře, tehdy jest člověk dobře zdrav.*¹²⁰⁷

Jistě by stálo za to porovnat tyto konkrétní kombinace barev krve a dalších jejích vlastností, které mají indikovat konkrétní typ nemoci, s podobnými hematoskopickými soupisy lékařů středověku, protože se domníváme, že půjde o tradiční diagnostickou pomůcku s kořeny již v tomto období. Uvedená onemocnění bychom pravděpodobně mohli označit za nejtypičtější inventář humorálně ukotvených chorob, s nimiž se člověk počátku 17. století potýkal, vždyť jinak by v seznamu nebyly uvedeny; případnou retrospektivní diagnostiku to ale příliš neusnadní: spíše jde o to, že u některých vlastností krve a příslušných nemocí lze vyzorovat sympatetickou souvztažnost (např. III či IX). Dvě Mollerovy hematoskopické poznámky obsahem velmi přesně souhlasí s těmi, jež uvedl také Rantzau (má tam celkem jen tři); lze tedy předpokládat, že se zde čerpá z širší a sdílené medicínské tradice, jak různé typy vypuštěné krve diagnostikovat.¹²⁰⁸ Závěrem Mollerus dodává, že po pouštění „sluší zachovat *bonam diaetam*“ a obvyklou uměřenost.

Dovolme si ještě jednu půvabnou citaci z Mollerova kalendáře a pranostiky k r. 1602, která dokonale vystihuje princip přirozenostní astrologie ve vazbě na medicínu:

Na obloze nebeské slouží člověku Slunce, Měsíc, planety a všechny hvězdy. Nebo natura et complexio hominis est cum iis coniuncta. Protož každého člověka přirození má

¹²⁰⁷ MOLLERUS, *Kalendář nový s pranostikou 1602*, fol. D8rv.

¹²⁰⁸ Jde o č. X a I: „Krev vypuštěná bude-li červená a na ní voda bílá zplejvající, znamená zdraví těla; pakli se krev pění, nedostatek ukazuje okolo prsí; jestli zelená, okolo srdce. U č. III pak diagnostikuje Mollerus stav na základě jiného znaku než Rantzau. Cf. RANTZAU, *O zachování dobrého zdraví*, p. 131.

*v sobě a spravuje se complexionibus planetarum a jiných předních dvanácti nebeských znamení, odkudž každý člověk u veliké vážnosti má míti svobodné hvězdářské umění.*¹²⁰⁹

Akcent na vzájemnost provázanost lidských a planetárních komplexí a hořejšího i dolejšího světa slouží autorovi k podtržení významu hvězdářství: nevyřčený argument totiž sděluje, že se toto umění zabývá veskrze ušlechtilou činností.

V *Nové minucí a pranostice hvězdářské* Martina Horkého z Lochovic k r. 1616 zase nalezneme dva přehledy, které mají usnadnit stanovení pravidel pro vlastní životosporné regimen.¹²¹⁰ Tato část nese titul *Vyznamenání (na díle) oudův, nad kterými jaké planéty panují, též na kterém nebeském znamení, v němž Měsíc stojí, skrz tyto čtyry moci aneb ctnosti posilu svou vzíti mohou*. Pranostikář Horký nejprve představuje sloupečkový soupis důležitých orgánů a částí těla se značkou planety jim příslušné a u nich „dvoje receptiones neb přijímání, totižto *fortes*, silné“, a „*debiles*, mdlé“ s astronomicko-astrologickým vysvětlením, které se týká aspektů planet a znamení nacházejících se v určitých vzájemných pozicích, např. při tzv. povýšení.¹²¹¹

Následně je na druhé stránce podán přehled znamení zodiaku, u jejichž značek jsou vždy po trojicích podle shodného složení kvalit uvedeny odpovídající druhy přirozené síly, např.:

V tom teplém a suchém znamení [Berana, Lva a Střelce] posilňuje se Attractrix neb přijímání.

*V tom zemnatém a suchém znamení [Býka, Panny a Kozoroha] posilňuje se Retentrix neb zachování. (...)*¹²¹²

Výše zmíněný pohyb Měsíce na daných znameních má pak svým působením tyto síly posilovat. Přesnější představě o obou přehledech napomůže reprodukce přetištěná na další straně. Jak se lze dočíst v kalendáříku, daná schémata pak umožní každému „*Regulas*, skrze kteréž by potom mohl *Constituci* k polepšení svého života dojíti, sepsati a nimi se spravovati“. Připomínám, že o tomto rozdělení přirozené síly vykládal Mistr Učedníkovi v závěru Koppova *Regimentu* a že v něm tato naučení nepatřila k těm úplně nejtriviálnějším. Dvě drobné stránky z pranostiky Martina Horkého pro r. 1616 tak dosvědčují významnou skutečnost: že s touto částí iatromathematické nauky byli v částečně zjednodušené podobě

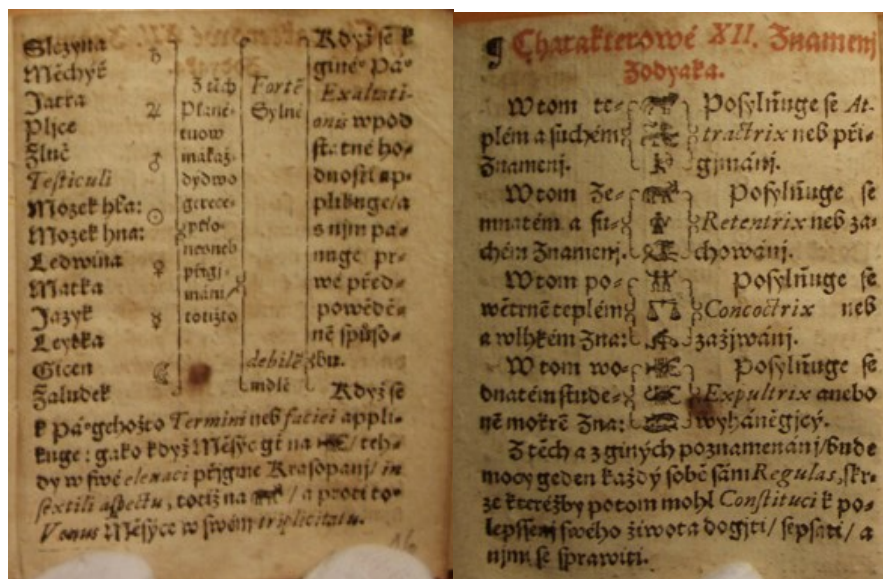
¹²⁰⁹ MOLLERUS, *Kalendář nový s pranostikou 1602*, fol. E4v.

¹²¹⁰ *Nová minucí a pranostika hvězdářská s pilností sepsaná od M. Martina Horkého z Lochovic etc. K létu Páně MDCXVI přestupného*. Knihopis K 3166. Zkoumáno v SOA Třeboň, dále citováno jako HORKÝ, *Nová minucí 1616*.

¹²¹¹ HORKÝ, *Nová minucí 1616*, fol. B4r.

¹²¹² *Ibid.*, fol B4v.

seznamování běžní čtenáři minucí a pranostik a že byla v medicínské praxi i osmdesát let od vydání lékařského spisu Jana Koppa se vši pravděpodobností stále živá a užívaná.

Obrázek 11: Vyznamenání oudův a druhy přirozené síly v Horkého minuci z r. 1616¹²¹³

7. 7 Simeon Partlicius ze Špicbergku, jeho *Calendarium perpetuum* a *Harmonia*

Posledními zkoumanými prameny této disertační práce budou dvě díla z pera Simeona Partlicia (asi 1588–1640/50), a sice *Calendarium perpetuum oeconomicum* a *Harmonia macrocosmi et microcosmi*. Než přistoupíme k interpretaci textů, připojme nejprve několik životopisných údajů o jejich autorovi.

Simeon Partlicius, jehož jméno se objevuje také v české podobě Šimon Partlic, pocházel z moravské Třeště.¹²¹⁴ Po absolování gymnázia ve Zhořelci studoval na pražské artistické fakultě, kde měl mj. poslouchat přednášky z lékařství u Adama Hubera z Riesenpachu, a r. 1612 zde byl promován bakalářem; po vyvázání z nevolnictví se o dva roky později stal v Praze i mistrem.¹²¹⁵ Poté působil jako vychovatel potomků šlechtického (a luteránského) rodu Colonnů z Felsu.¹²¹⁶ R. 1618 mu vychází *Calendarium* a o rok později obsáhlé astronomicko-astrologické pojednání o kometách *Tractatus cometographicus*, k němuž je jako jakýsi appendix připojen právě spisek *Harmonia*.

¹²¹³ HORKÝ, *Nová minucí 1616*, fol. B4rv.

¹²¹⁴ Josef SMOLÍK, Šimon Partlic ze Špicberka a jeho literární činnost, in: *ČČM* 45/3 (1871), p. 319. Z něj čerpá i Martin Hemelík, jež cituji v následujících poznámkách.

¹²¹⁵ SMOLÍK, Šimon Partlic... (op. cit.), p. 319.

¹²¹⁶ *Ibid.*, p. 320.

Rok 1620 zastihl Partlicia už na univerzitě v Basileji, kde studoval lékařství a kde se r. 1621 stal doktorem medicíny.¹²¹⁷ Po porážce českého stavovského povstání pobýval v německých zemích (Rostock, Brémy, Erfurt) a dále se věnoval publikační činnosti na poli astronomie-astrologie i medicíny:¹²¹⁸ za nejdůležitější spis, který na své hodnocení v kontextu dějin medicíny dosud čeká, považuji titul *Medici systematis harmonici... prodromus* vydaný ve Frankfurtu r. 1625, jenž představuje jakési teoreticko-praktické kompendium dobové medicíny a který byl r. 1654 vydán v Londýně v anglickém překladu z pera slavného botanika, lékaře a astrologa Nicolase Culpepera jako *A new method of physick*.¹²¹⁹ Simeon Partlicius zemřel pravděpodobně v exilu v Anglii, ale závěr jeho životní pouti je nejasný.¹²²⁰

Jak bylo řečeno, prvním zkoumaným pramenem bude u Partlicia *Calendarium perpetuum oeconomicum*:¹²²¹ jedná se o rozsáhlý, více než čtyřsetstránkový kalendář, který obsahuje čtyři velké oddíly: kalendářovou část (přehled měsíců s odpovídajícími dny, svátky apod.); detailní vypsání dvanácti měsíců s podrobnými životospřávnými naučeními, doplněné navíc historickými údaji („Paměti historické“) a informacemi o kometách; třetí část pojednává o pohanských i křesťanských svátcích, mnohdy s příslušnou stručnou historií událostí nebo biografii osob a světců; a dílo uzavírá oddíl s obvyklou roční pranostikou, obsáhlou komputistickou částí a několika historickými přehledy (události od počátku světa, panovníci). Knihopis uvádí, že dílo vyšlo v r. 1617 (tisk nemá vnočení); my se však na základě několika vnitrotextových údajů domníváme, že se tak stalo až roku následujícího (tento správný letopočet uvádí opakovaně i Smolík v citovaném článku z ČČM).¹²²²

¹²¹⁷ Martin HEMELÍK, *Šimon Partlic ze Špicberka. Portrét renesančního učenice*. Hrusice – Jihlava 2018, p. 23.

¹²¹⁸ *Ibid.*, pp. 23–24.

¹²¹⁹ Latinský originál, který je dostupný na GB, nese název *Medici systematis harmonici, in quo nova plane et artificiosa discendae et exercendae medicinae methodus per praecepta brevia traditur, canones selectos illustratur, commentaria dilucida explicatur. Ex doctissimorum medicorum, tum Dogmaticorum, tum Hermeticorum scriptis, assiduis vigiliis et accurata theoriae et praxeos observatione, elucubrati, prodromus. Opera et studio Simeonis Partlicii de Spitzbergk (...). Francofurti M.DC.XXV.*; anglický překlad *A new method of physick: or, A short view of Paracelsus and Galen's Practice; in 3. treatises. (...) Written in Latin by Simeon Partlicus, phylosopher, and physitian in Germany. Translated into English by Nicolas Culpeper, Gent. London, 1654.*

¹²²⁰ HEMELÍK, Šimon Partlic (op. cit.), pp. 24–25.

¹²²¹ Knihopis K 6873. Pramen je dostupný z GB, dále citován jako PARTLICIUS, *Calendarium*. Tisk má chybnou paginaci (po p. 199 opět p. 100, od p. 295 chybně 285), proto je odkazování komplikovanější; v některých případech odkazují na tiskové archy.

¹²²² Důvodů pro změnu datace je několik: za prvé, Partlicius explicitně hovoří o velmi nepříznivém počasí ve všech čtyřech ročních obdobích roku 1617 a avizuje události k roku 1618; za druhé je dataci předmluvy *Dátum na Neydeku 9. Cal: Januar: Léta 1617*. (fol. A4r) nutno chápat jako 9. den před lednovými Kalendami následujícího roku, tj. až 1618, a nikoli r. 1617. Za třetí se v textu *Calendaria* přímo naráží na události z r. 1617, jmenovitě na přijetí Ferdinanda Štýrského za českého krále a na jeho korunovaci.

Astrologická a astromedicínská tematika a souvislost mezi pozemským a nebeským děním se v textu objevuje již předmluvě: Partlicius zdůrazňuje zvláštní vyvýšenost člověka nad všechny ostatní živé tvory, jelikož smí hledět na „rozkošnou zahradu oblohy nebeské“,¹²²³ z níž může poznat podivuhodné Boží skutky, a argumentuje, že zatímco dříve zvěstoval Bůh lidu jeho hříchy skrze proroky, nyní, protože proroci už nejsou, tak činí „skrze *corporum coelestium operationes*“.¹²²⁴ Božský rámec nebeských událostí, jehož stále výraznější kontury jsme sledovali v několika posledních zkoumaných pramenech (u Garcaea/Zelotyňa a Rantzaua/Hubera), je tedy v *Calendariu* přítomen od samého počátku, a proto nepřekvapuje, že se Partlicius vymezuje vůči čistě přirozenostnímu chápání těchto úkazů:

*A ačkoliv zatmění světél nebeských, jako i jiných meteorův, přirozené příčiny se mohou dáti, čímž sobě hrubě bezbožníci folkují, pravě, že zatmění taková hned od počátku světa se zbíhala; však jistá jest věc, a mnohými expiriencími každoročně zprubovaná, že nepřichází maním aneb náhodou, ale jistým Božím řízením.*¹²²⁵

Křesťanský Bůh totiž, jak autor dodává, je všemohoucí a řídí vše – může zastavit i běh celé oblohy a prostřednictvím nebeských znamení, zejména zatmění světél, předem oznámit nejrůznější události.¹²²⁶ Nic se tedy neděje samo a bez důvodu. Citace Augustinovy maximy „Elementa omnia compatiuntur, cum luminaria in coelo patiuntur defectum.“,¹²²⁷ tj. „Když nebeská světla na obloze zakoušejí poškození, všechny živly je zakoušejí spolu s nimi.“, nicméně umožňuje pražskému astronomovi přejít k výkladu účinků zatmění Slunce a Měsíce v minulosti právě z hlediska živlových kvalit:

*Jest i to vědomé, že zatmění Slunce a Měsíce povětří proměnití může a mění, takže uvodí sucho aneb vláhu, buď horko aneb studeno, mimo obyčej, odkudž nedostatek a újma pochází věcí v zemi se rodících. Nebo to jest dostatečně zprubováno, že když se Měsíc, obzvláště pak Slunce zatmí na znamení ohnivém, jako na Skopci, Lvu a Střelci, dlouhá a škodlivá horka vzbuzují, jak svědčí zatmění, která se zběhla léta 1516. a 1540.*¹²²⁸

Autor vzápětí připojuje i konkrétní účinky, které tyto konstelace měly přinést: potoky a řeky v Čechách vyschly, lesy i domy se zapalovaly od slunečních paprsků; podobně horka v roce 1512 vedla v měsíci prosinci ke druhé sklizni ovoce – jedná se tedy opět o vybočení z řádu

¹²²³ PARTLICIUS, *Calendarium*, Předmluva, fol. F2v.

¹²²⁴ Ibid., fol. F2v–F3r.

¹²²⁵ Ibid., fol. F3r.

¹²²⁶ Ibid., fol. F3r.

¹²²⁷ Ibid., fol. F3v.

¹²²⁸ Ibid., fol. F3v.

přírody a přirozenosti, o němž přímo či nepřímo referovalo několik předchozích autorů. Partlicius analogicky uvádí rovněž příklady pro opačný případ, to znamená pro konstelace na vodních znameních. Mohlo by se tedy zdát, že náboženský kontext se v argumentaci vytrácí, ale není tomu tak: uvedené příklady slouží autorovi především jako ilustrace jeho přesvědčení a jako opětovné ujištění, že všechny líčené události jsou znameními božského hněvu a Boží pobídkou k pokání.¹²²⁹

Je tedy zřejmé, že před sebou máme klasickou ukázkou přirozenostního iatromatematického konceptu, podle něhož se navzájem ovlivňují ty entity, které jsou totožných kvalit: důsledek zatmění na ohnivých znamení vybujuje horka, na vodních naopak deště a povodně. Zatmění zde působí jako faktor, který napomáhá vychýlení nebeského soukolí nežádoucím, ba až extrémním směrem. Na následujících stranách předmluvy autor připojuje další doklady podobných konstelací; znovu ale zdůrazňuje, že Bůh je pánem nad těmito tělesy a nad jejich účinky: „A jsa pánem světél nebeských, může jim vyznamenání jich zlé proměnit v dobré a zase dobré v zlé vedle činův lidských a podlé dobře líbezné vůle své.“¹²³⁰ Proto také r. 1617 navzdory celoročnímu velmi špatnému počasí Bůh tím, že dopřál výbornou úrodu „mimo očekávání naše“, obrátil drahotu v láci a v radost lidí.¹²³¹ Obdobně hovoří autor o astrálních účincích, které mají nastávat až do konce roku 1618 a které budou „velmi těžké a smutné s všelijakými neobyčejnými nemocmi“¹²³² – také je má být možno zvrátit. Pozoruhodná je Partliciova teze, že lidé sami jsou příčinou válek a jiných trápení, nikoliv nebeská světla: ta pouze napomáhají k výkladu těchto událostí:

*Odkudž hvězdáři o válkách a nemocech praktikujíc, ne tak hrubě patří na fatum neb na hvězdy a patření □ △ aneb na nebezpečné spojení ♂ ♀ vrchních planét, jako na nepokojnou a opojenou bláznovstvím a nadutostí mysl lidskou, v jichžto nezdárném a ožralém mozku mnohé zlé constellationes ♂ a ♀, totiž náruživosti přirozené více než d'ábelské shromážděné se nacházejí, kdyžto, jakožto zemští aspektové nezdrželiví, sami se rozumem spravovati nemohou.*¹²³³

Toto je mimořádně zajímavý pohled na vliv hvězd, který vlastně kombinuje koncept mikrokosmu a makrokosmu a současně přirozenostních a nebeských vlivů: jako by v některých lidech už byly předem otištěny nepříznivé konstelace, které se pouze v určitém čase aktivují a které takto disponovaní lidé nemají pod svou kontrolou. Ve výsledku tedy

¹²²⁹ PARTLICIUS, *Calendarium*, Předmluva, fol. F4r.

¹²³⁰ Ibid., fol. A1r.

¹²³¹ Ibid., fol. A1r.

¹²³² Ibid., fol. A2r.

¹²³³ Ibid., foll. A2v–A3r.

taková argumentace paradoxně vyznívá ve prospěch svobodné lidské vůle, neboť člověk sám si nakonec určí, zdá se nechá touto mocí ovládnout.

V úvodu prvního oddílu knihy nazvaného *O kalendáři a jeho případnostech* se Partlicius vrací k problematice fatalismu a předpovídání budoucích událostí z běhu hvězd:¹²³⁴ vysvětluje, že tyto předpovědi nemají být chápány jako události, jež nutně nastanou, ale že se přihodit mohou („praedictiones non pro necessariis tenent, sed pro contingentibus“), a v tomto kontextu opět cituje známou maximu *Astra inclinant, non necessitant*.¹²³⁵ Poté už následují vysvětlivky ke kalendářové části (kalendárium jednotlivých měsíců), které jsou koncipovány velmi podrobně stejně jako tato část samotná: nesnese srovnání s žádným z předchozích kalendářů, který jsme dosud zkoumali. Ukazuje například pohyb Slunce po stupních jednotlivých znamení, čas jeho východu, zařazuje četné pranostiky, ať už v latinském či českém znění (mají však vazbu na zemědělskou činnost nebo na počasí, nikoliv lékařství, např. 6. září: „Hřmí-li tohoto měsíce, znamená hojně obilí“), východy nebo západy souhvězdí apod.¹²³⁶

Počínaje stranou 41 následuje druhý oddíl kalendáře pojednávající dopodrobna o jednotlivých měsících roku: po etymologii názvů a historických souvislostech přicházejí doporučené zdravotní rady a někdy také výklad úže astronomických nebo astrologických aspektů. Za nimi jsou připojeny ony *Paměti historické vedle dnů měsíce*, tj. kalendář významných událostí pro jednotlivé dny v minulosti, a nakonec ještě historický soupis komet a jejich účinků, které se v daném měsíci kdy ukazovaly. Důraz na komety je u Partlicia projevem jeho širšího profesního zájmu, který se manifestoval, jak jsme už připomněli, r. 1619 vydáním díla *Tractatus cometographicus*.

Vraťme se však zatím zpět ke *Calendariu*. Na následujících stránkách postupně projdeme zásadní iatromathematické prvky, které se objevují rozesety nejen v charakteristikách jednotlivých měsíců, ale i jinde v Partliciově textu, abychom se s jejich pomocí mohli přiblížit jedné z aktuálních podob populární iatromathematiky ve druhém desetiletí 17. století v českém prostředí. Strukturu takového měsíčního pojednání si tentokrát ukážeme nejprve na měsíci září, jelikož ve svých interpretacích kalendářů jsme pozdější měsíce roku opomíjeli. Po úvodní latinské a české charakteristice, která se týká převážně etymologie názvu, autor přechází k životosprávné části avizované na okraji jako *Dieta Septembris*:

¹²³⁴ PARTLICIUS, *Calendarium*, I. O kalendáři a jeho případnostech, p. 1/ fol. B1r.

¹²³⁵ Ibid., pp. 1–2/ fol. B1rv.

¹²³⁶ Ibid., p. 21/ fol. D3r.

Co máje měsíce k nezdraví slouží, tohoto měsíce čiň a požívej. Nebo máje krve ubývá, ale tohoto měsíce přibývá, a barvy člověku pěkné přidává. Pro vnitřní hlízy z mediány aneb z baziliky pouštěj, ovotce zralé a hrušky pečené po stole, v prachu koliandrovém obalené, jez a na to se napí dobrého vína. Varůj se hub všelijakých, nebo pro nezažívání mnohé vlhkosti v člověku, i nejlépe přistrojené, působí, a proto ani k žádnému lékařství jich neužíváme: hodí se pracovitým a robotným lidem, v kterých všecko shoří. Nemocný, obzvláště kdož máš zimnici, pí ráno v víně vaře starček s květem čekankovým a diviznovým.¹²³⁷

Zdravotní rady, s nimiž se textu pro měsíc září setkáváme, obsahují jednak dietetické, jednak flebotomické návody, které jsou vztaženy ke klasické humorální teorii: přibývajíc krev (jejímž projevem mohou být ony vnitřní hlízy) umožňuje pouštět žilou; ke konzumaci je doporučeno zralé ovoce a zejména hrušky – tato doporučení ohledně sezónního ovoce považuji za důležitá a vztahuji je právě k proměnám přirozenosti, v souladu s níž by měl člověk jíst pokrmy odpovídající roční době. Zapovězeny jsou naopak houby, jelikož vzbuzují nadměrné vlhkosti, byť by byly sebelépe připraveny: jíst je mohou jenom namáhavě pracující lidé, kteří takovou vlhkost svou dřinou spálí. Podstata léčebné směsi indikované pro zimnici a její možná vazba na humorální dynamismus je nám pro neznalost *materiae medicae* bohužel jen málo srozumitelná.

Následuje asi deset latinských veršů s životospornými návody (doporučují konzumovat ovoce a zvěřinu, hrušky, kozí mléko a sýr z něj, kopřivovou vodu; rovněž radí otevírat žíly a požívat lékařství). Část veršů, resp. jejich obsahu, je přeložena také do češtiny; čtenáři se v závěru dostává ještě také rad do jeho sexuálního života a pro dobré zažívání.

*Září přijma lékařství žilou pouštěj,
jez zvěřinu, též i ptactva okoušej.
Pí mléko kozí, jez ovotce zralé,
pí víno, k tomu pivo vyležalé.
Zanech freje i přílišné milosti,
citrounová voda brání těžkosti.¹²³⁸*

Připojena je též melothetická korespondence pro závěr tohoto měsíce, ve kterém se Slunce začíná pohybovat na znamení Vah a v němž dochází k rovnodennosti („patří k břichu, a co k němu přísluší“¹²³⁹ – doplňme, že se jedná o spodní část břicha, která bývá takto

¹²³⁷ PARTLICIUS, *Calendarium*, p. 168.

¹²³⁸ *Ibid.*, pp. 168–169.

¹²³⁹ *Ibid.*, p. 169.

vypodobněna i ve středověkých rukopisech). Uvádějí se také rady toho typu, jaké známe z kapitolek pranostik *Chceš-li také věděti, kdy máš co dělati začíti, pod jedním každým znamením*)¹²⁴⁰ a které popisují nejrůznější sféry lidské činnosti. Zajímavý je popis věštebné techniky, během níž se na svatého Michala otevíraly žaludy: podle toho, zda uvnitř někdo našel pavouka, mouchu nebo nic, se soudilo o budoucím roce. Popis nemocí pro září je v *Calendariu* takřka minimální, pro jiné měsíce to ale platit nemusí: podíváme-li se např. na měsíc leden, můžeme nalézt obšírnější pojednání:

*Tohoto měsíce, když je teplo a země se nezavírá studeností a mrazem, uvalují se na lidi flusové studení, rýmy těžké, šlak a jiné nepříjemné nemoci. Protož hled' tehdáž svému zdraví hověti: pí ráno malvazi s zázvorem a na noc s muškátem a bílým kadidlem, s polejem, s yzopem a s vlaským koprem, kteréžto věci prsí posilují. Můžeš užívat i zahřívajícího koření, jako hřebíček, cicvár, zázvor a kalkán, zetra to.*¹²⁴¹

Je zjevné, že vychýlení náležitého běhu přírody má v daném konceptu důsledky i ve vzniku nemoci. Každý by proto měl preventivně požívat posilující nápoje a současně i koření, které ohřívá a které je tedy opačného přirození než choroby tohoto měsíce. Obecně můžeme říci, že co do rozsahu jsou Partliciovy životosprávné rady srovnatelné pouze se středověkými návody z Klaretových slovníků. Partlicius pro leden dále připojuje doporučení pro pouštění krve, správnou purgaci a návštěvu lázní; varuje před zbytečným jídlem, zvláště na noc, neboť „vlhkosti neduživé a nejvíce zimnice plodí“.¹²⁴²

Pokud jde o veršované životosprávné rady měsíce ledna, můžeme je porovnat s těmi, které jsme četli výše u Zelotýna a Mollera: *Ledna lázně perných krmí uživej, zanechaje pouštění zdraví hověj. Příhodné není s Venuší hráti, ani žil, krom jaterní, otvírati.* Ze srovnání tedy vyplývá, že jednotlivá naučení se obsahově a leckdy i použitým výrazivem značně shodují, a podobně to platí i pro jiné měsíce roku (viz např. březen).¹²⁴³ V části věnované lednovému počasí se náš kalendářník dotýká i skutečnosti, že všeobecné pranostiky mohou být změněny konkrétními konstelacemi a že je nelze chápat absolutně:

*Ale však jestli jiní aspektové v to vkročí a víc planét tomu překážku učiniti, aneb to zlé umenšiti mohou. Jakž pak těm pranosticationibus nejináč rozuměti můžeme, než cum conditione, o čemž učení muži dobře vědí.*¹²⁴⁴

¹²⁴⁰ Cf. v této práci podkapitolu 6.7 o Šúdových pranostikách.

¹²⁴¹ PARTLICIUS, *Calendarium*, p. 42.

¹²⁴² Ibid., p. 41.

¹²⁴³ Ibid., p. 86.

¹²⁴⁴ Ibid., p. 43.

Jak jsme naznačili už u měsíce září, poměrně detailně se Partlicius v *Calendariu* věnuje každoměsíčním doporučením, která známe ve formě *karaktérů* z drobných knížek minucí, pranostik či ročních kalendářů, a sice jakou činnost (sázení, štěpování, sekání stromů a podobně) je v daném období příhodné vykonávat. Pozornost si v tomto směru zasluhuje pasáž o sbírání bylin, neboť v ní narážíme na problematiku jejich sběru v pravou chvíli, jak o něm referoval ve svém spisu také Tadeáš Hájek:

Byliny pak a jiná koření k lékařství příslušející mají se s velikou pilností šetřiti a včas trhati, sbíratí aneb kopati, dokud jsou ještě v své moci, jináče jestli tu potratí, nic nespůsobí toho, co se o které vypisuje.¹²⁴⁵

Partlicius konkretizuje, že například Theophrastus doporučuje sbírat byliny od 9. do 13. dne každého měsíce, jiní tvrdí, že byliny se mají sbírat prvních sedm dnů měsíce, ale pak prospívají pouze dětem, ty sebrané v druhém týdnu prospívají „pannám a mládencům“, ve třetím týdnu mužům a ženám a byliny sbírané poslední týden přináší prospěch starým lidem:¹²⁴⁶ rozeznáváme zde průzračnou přirozenostní analogii vzrůstající byliny, rostoucího lidského věku a dorůstajícího (resp. i ubývajícího) Měsíce a s tímto principem už jsme se setkali při pouštění krve v pranostikách.

Podobně jako u měsíce září uvádí *Calendarium* už i pro leden věštebné techniky, které mají pomoci odhadnout, jaký bude celý rok, což plyne také z tradičního uvažování o spojitosti začátku a konce. Tentokrát jsou to techniky observační a některé jsou založeny na zjevné analogii, např. červené nebe, tj. jakési krvavé svítání, prvního dne roku má znamenat války a časté bouřky;¹²⁴⁷ mezi pohromami je zmíněn i mor (vítr vanoucí od východu znamená dobytčí, od jihu znamená lidský).¹²⁴⁸ V samém závěru kapitoly o měsíci lednu se znova naráží na to, že „Bůh zajisté jest *liberrime agens*“ a že co se týče běhu, spojení, západu a východu nebeských světél, „Bůh má také moc, kdy se mu líbí, vlastnost a vyznamenání odnítí“, a že tak činí „popuzen jsa hříchy našimi“¹²⁴⁹ – náboženský rámeček při výkladu vlivu nebeských těles je v Partliciově textu nezpochybnitelný.

Zalistujeme-li kalendářem o měsíc dále, nalézáme také u února rejstřík chorob, které jsou způsobeny přirozenostními příčinami, jako například studenými větry:

¹²⁴⁵ PARTLICIUS, *Calendarium*, p. 44.

¹²⁴⁶ Ibid., p. 45.

¹²⁴⁷ Ibid., p. 45.

¹²⁴⁸ Ibid., p. 45.

¹²⁴⁹ Ibid., p. 49.

*Slušíť se tehdy v pokoji zdržovati a ven na povětří nevycházeti. Nebo na ty, kteří povětří nepřivykli, těžké nemoci tento čas uvozuje. Obzvláště mají se šetřiti podagrici, nebo obyčejně jejich nemoc tohoto času se rozmáhá.*¹²⁵⁰

Oproti lednu jde v tomto případě o potenciální riziko jakési maladaptace člověka na proměny vnější přirozenosti: příroda sama se zde totiž proměňuje náležitě podle obvyklého běhu roku a není s ním v rozporu. Ti však, kdo „povětří nepřivykli“, tj. jinými slovy nesladili svou momentální vnitřní přirozenost (*temperamentum naturae*) s proměnami přirozenosti vnější (*temperamentum temporis*) – a tento princip jsme viděli jako žádoucí také u Berky z Chocně v souvislosti s pouštěním krve – mohou mít v této roční době problémy, stejně jako lidé nemocní dnou. Na principu temperování vnitřních kvalit je založená i fytoterapie doporučovaná pro únor:

*Jsou prospěšné i tyto byliny, jako šalvěj, která posiluje nervy a jest horká a suchá in sua qualitate, a vyhání flegmu, aby nervy mohly zase k sobě přijíti a kyčle se napraviti.*¹²⁵¹

Flegma, která je povahou studená a vlhká, je v rámci systému humorálních kvalit neutralizována v těle bylinou, jež je povahy horké a suché: vyrovnání protikladů povede k dosažení kýžené rovnováhy.

Půvabné je, když se k únoru při charakteristice lidí narozených ve znamení Ryb uvádí, že takový zrozenec je „milovník hrubý a štěstí hrubě zkušující, klamavý a smilný a cizího ovoce žádostivý: domnívá se, že u sousedů pekou chléb z medu, odkudž často i *flores Gallici* takového se přidrží“.¹²⁵² Takový náruživý milovník si tedy snadno může uhnat i nebezpečnou galskou nemoc, na jejíž projevy je mu ale hned v měsíci následujícím doporučen účinný medikament, jak záhy uvidíme. Neobyčejně detailně jsou pak pro měsíc únor vyčteny nejrůznější pranostiky související s přírodními ději a zemědělskou činností a také konkrétní zemědělské rady týkající se orby a sázení – na druhé straně je to pochopitelné vzhledem k charakteru celého měsíce, během nějž už začínaly první práce na poli.

U měsíce března nacházíme pozoruhodnou ozvěnu melothetických principů, která potvrzuje všechny předešlé citované a varovné pasáže o vlivu Měsíce ve znamení Berana vzhledem k hlavě, ať už se o nich zmiňoval Albert Veliký, Faber ve svých pranostikách nebo Koppův *Regiment*:

¹²⁵⁰ PARTLICIUS, *Calendarium*, p. 68.

¹²⁵¹ Ibid., p. 68.

¹²⁵² Ibid., p. 68.

Panuje nad člověčí hlavou, pročez Měsíc, když bude v tom znamení, šetř, aby hlavy neobrazil nižádným železem: a to proto, jakž praví Ptolomeus mudřec, že takový ouraz aneb smrt, aneb dlouhou nemoc uvodí. A vídáme častokráte, že člověk mnohými ranami zedrán a ztrápen zase se vylíže, a někdy od dosti špatné umříti musí.¹²⁵³

Ještě pozoruhodnější je v měsíci březnu uváděná tradiční aktivita (Partlicius je obvykle zahrnuje pod tzv. „pronostyky a naučení“): tentokrát však nejde o observační prognostické techniky jako v lednu či v září, ale o aktivní přípravu léčebného prostředku:

Mistr Albumazar řečený praví, aby člověk, když Slunce vyjde na první stupeň Skopce, učinil tehdáž sobě dva hřebeny z rohův skopcových, jeden z pravého a druhý z levého. A když člověka pravá strana hlavy boleti bude, aby česal hřebenem z pravého rohu; pakli levá, tehdy z levého rohu česal.¹²⁵⁴

Autorův postoj lze vyjádřit slovy „jen nevěštím, co by mohlo nastat, ale připravuji se na to a snažím se minimalizovat svou újmu“. Jak tento výklad interpretovat? De facto se zde jedná o návod k výrobě amuletu (a v kalendáři nikoliv jediného, jak ještě uvidíme), jenž je založen na melothetické korespondenci mezi znamením Skopce a hlavou a také na sympatiích mezi rohy a bolestí hlavy (ta z hlavy, obrazně řečeno, vlastně vyrůstá): hřebeny vyrobené z beraních rohů a jaksi potencované v čase, kdy Slunce dlelo na prvním stupni znamení Skopce, vlastně mají tuto bolest na příslušné straně hlavy odvádět ven. Srovnání s amuletem je skutečně případné, protože pokud jde o funkci při ochraně zdraví, resp. léčení zmíněného neduhu, není mezi tímto hřebenem a amuletem, který by při sobě člověk nosil, žádný výraznější rozdíl kromě toho, že hřeben nebývá ve vlasech vložen trvale.

Tím se však zajímavost měsíce března, alespoň pro moderního čtenáře, nekončí: jako pozoruhodnou *materiam medicam* Partlicius doporučuje několik žabích léků: nejprve *ranarum sperma* neboli „žabí vejce“, která se podle Theophrastova učení destilují, a vzniklé medikamentum je dobré proti horkosti (snad proto že se nachází ve studených vodách a je samo studené?).¹²⁵⁵ Kdo si pak v daných dnech umyje ruce in *faetu ranarum*, tj. v těchto zárodcích, „odejme od nich všechen svrab a drsnatost, byť pak od franské nemoci pošli“ (zde je zřejmě podstatou kluzkost tohoto léčivého přípravku).¹²⁵⁶ Dané substance lze užít rovněž ke kosmetickým účelům, jelikož „činí také pěkné tělo i tvář“, a kdo si tento žabí potěr vloží do hrnce a zakope do země na místě, kde nesvítí slunce, bude ho moci mít po celý rok –

¹²⁵³ PARTLICIUS, *Calendarium*, p. 86.

¹²⁵⁴ Ibid., p. 87.

¹²⁵⁵ Ibid., p. 88.

¹²⁵⁶ Ibid., p. 88.

poukazem na tuto praktiku Partlicius mimoděk potvrzuje, že se zřejmě opravdu provozovala.¹²⁵⁷ Daný přípravek má být konečně účinný též proti červu v prstu („Zahání také vlas živý, který v prstu bývá.“).¹²⁵⁸

V radách na měsíc červenec nalezneme přípravu dalšího léčebného prostředku:

*Když Slunce stoupí na znamení Lva, dej sobě bohatý udělati zlatého subtilného lva a dávej z něho píti nemocnému, krotí bolest srdce a žaludku, jakž chce svrchu psaný autor.*¹²⁵⁹

Svrchu psaným autorem je míněn zřejmě Hippokratés, který je v *Calendariu* citován na předchozí straně, nemá-li za něj být považován opět Albumazar). Příprava amuletu, tentokrát v podobě lva vyrobeného ze zlata a během pohybu Slunce po znamení Lva, je však dostupná pouze bohatým, kteří si ho mohou dovolit. Podobně jako v případě hřebene z beraního rohu je výrobek potencován v čase vlády tohoto znamení, je založen na tvarové (i symbolické) analogii a respektuje pravidlo melothetických korespondencí, neboť srdce i žaludek mohou Lvu podléhat, což ostatně dosvědčují obě dvě vyobrazení *homo signorum* ve 3. kapitole této práce (také v Partliciově spisu *Harmonia* se u znamení Lva uvádějí jako podřízené části těla *cor*, *stomachus* a *spina*). Takto vyrobený a připravený zlatý lev má být máčen ve vodě a výsledný nápoj pomáhat proti bolesti daných orgánů.

Velmi detailní prognostický výklad připojuje Partlicius u tzv. psích dnů: jejich účinky klade do souvislosti s pohybem Měsíce na jednotlivých znameních a uvádí všech dvanáct možných scénářů; obvykle jsou uvedeny účinky na úrodu a na počasí, u některých měsíců jsou zahrnuty též zdravotní dopady, ale celkově jde spíše o jakési prognostické *pele-mele*, např. v případě Měsíce na Blížencích „obilí a vína hojně i všeho ovotce bude, ale obávati se jest morního nakažení, král aneb nějaký potentát umře, a pozdvižení vojenská“, nebo na Panně „znamená hojnost přívalů a velikou ourodu; čtvernohého bude nedostatek a obávati se jest, aby i ženy nepotratily“¹²⁶⁰ – v poslední zmíněné prognóze můžeme vyčíst konkrétnější symbolickou a snad i sympathetickou souvislost mezi konstelací neblahé Psí hvězdy a pozicí Luny na ženském znamení Panny vzhledem k donošení plodu u žen.

Na sympathetickém principu je založena ještě jiná věšebná technika, již nacházíme pod měsícem listopadem; nevztahuje se nicméně k otázce zdraví a nemoci, ale k běhu roku:

¹²⁵⁷ PARTLICIUS, *Calendarium*, p. 88.

¹²⁵⁸ Ibid., p. 88.

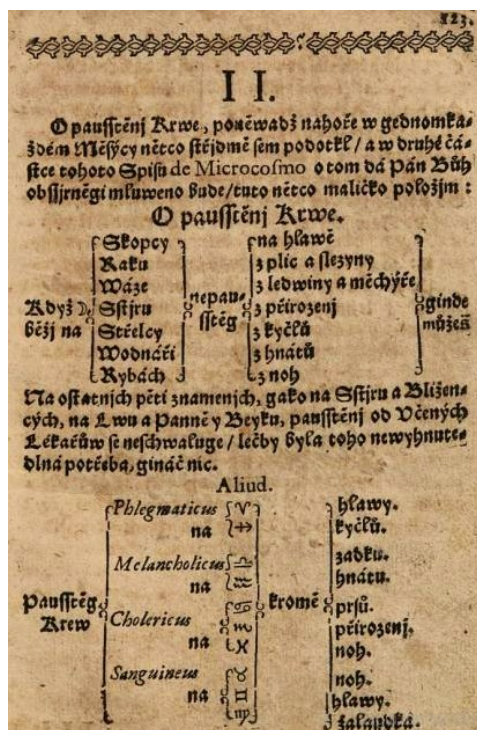
¹²⁵⁹ Ibid., pp. 142–143.

¹²⁶⁰ Ibid., p. 144.

Vezmi na sv. Ondřeje u večer sklenici, nalej plnou vody, až se štrejchovati bude, a postav ji na stole rovném, aby k němu žádný nepřišel: jestli voda sama od sebe dolu se pouští bez hnutí sklenice, znamená rok vlhký, pakli nepoteče, tehdy suchý.¹²⁶¹

Pohyb vody po straně sklenice je analogický k předpokládaným srážkám, které přijdou, a věští vlhko; jestliže voda stékat nebude, má být rok suchý. Nejsem si nicméně úplně jist, zda by se čtenář provozující věštění tímto způsobem už neocital za hranou postupů, které lze považovat za konformní s křesťanskou věroukou.

Po charakteristice měsíce prosince jsou v *Calendariu* na dvou stranách připojeny ještě tři kratičké přehledy o pouštění krve: podle pozice Měsíce na určitých znameních, podle převažujícího tělesného temperamentu (u obou včetně výčtu části těla, na kterých se pouštět nemá) a podle fází měsíce vzhledem k věku a temperamentu. (Partlicius zde rovněž avizuje obšírnější pojednání tématu v chystaném „spisu *de Microcosmo*“, který budeme interpretovat v druhé části této podkapitoly.) Doporučení nepouštět odpovídají u Měsíce melothetickým korespondencím *znamení – část těla*; podobně doporučení pro pouštění u jednotlivých temperamentových typů se více méně shodují s radami z *Regimentu zdraví* Jana Koppa, pouze jsou nadto specifikována pouštění pro sangviniky (na Býku, Blížencích a Panně), která u Koppa nenajdeme.¹²⁶²

Obrázek 12: *Calendarium*: přehledy pro pouštění krve dle pozice Měsíce a podle temperamentu

¹²⁶¹ PARTLICIUS, *Calendarium*, p. 198.

¹²⁶² Ibid., pp. 223–224 (číslováno jako 123–124).

V závěru třetího oddílu Partliciova spisu je připojena pasáž *De diebus criticis et annis climactericis*, která přináší výklad nauky o kritických rocích a umožňuje nám porovnat její podání s výkladem Rantzaua/Hubera.¹²⁶³ Úvodní latinský termín *climactericus annus aut scansilis* definuje Partlicius jako „rok přinášející proměnu v povinnostech i v jiných činech lidských“ (přičemž adjektivum *scansilis* by bylo možno dobře vyložit i Huberovým termínem *postupní*).¹²⁶⁴ Rozeznává přitom dva typy takového roku: *hedomatikos*, tj. rok uzavírající sedmiletí, a *enneatikos*, tj. rok ohraničující devítiletí (toto označení uváděl také Rantzau). Jak je v *Calendariu* podstata těchto postupných let vysvětlena?

*Těch let na lidí mnohá neštěstí se valí, jako nemoci a jiná mnohá nebezpečství. Mezi všemi léty jest nejhorší rok 63., proto, že má v sobě ten obojí počet, má devětkrát 7 a sedmkrát 9. A toho roku znamenitých slavných mnoho mužů zemřelo.*¹²⁶⁵

Má se tedy jednat o mimořádně rizikové roky z hlediska zdraví i dalších potenciálních hrozeb, přičemž souběh obou cyklů činí nejnebezpečnějším šedesátý třetí rok života. Partlicius připojuje i přehlednou tabulku, kterou reprodukuje, a její podrobný výklad v několika bodech – schéma však pracuje už jen se sedmiletými obdobími:

Di.	☾	♃	♀	☉	♄	♅	♁	♂	♆	♁	♂	No:
☉	1.	8.	15.	22.	29.	36.	43.	50.	57.	64.	71.	78.
♀	2.	9.	16.	23.	30.	37.	44.	51.	58.	65.	72.	79.
♃	3.	10.	17.	24.	31.	38.	45.	52.	59.	66.	73.	80.
♁	4.	11.	18.	25.	32.	39.	46.	53.	60.	67.	74.	81.
♅	5.	12.	19.	26.	33.	40.	47.	54.	61.	68.	75.	82.
♁	6.	13.	20.	27.	34.	41.	48.	55.	62.	69.	76.	83.
♄	7.	14.	21.	28.	35.	42.	49.	56.	63.	70.	77.	84.

*Š této Tabule I. Planetů pořádek v panování nad životy lidskými poznáváme: Nebo litera D. na levé ruce ty znamená, který wedne narození gřau / a magij pravnjho roku za Gubernátora ☉. Druhého roku Wenu-
ff /*

Obrázek 13: *Calendarium*: tabulka vládců jednotlivých let života vzhledem k času narození¹²⁶⁶

Na svislých osách uvozených zkratkami *Di.* a *No:* čteme pořadí planet, které mají být vládci nad jednotlivými roky lidského života (tzv. gubernátoři roku). Sloupec *Dies* označuje denní zrození, zatímco sloupec *Nox* určuje lidi narozené v noci. Vodorovná osa tabulky neboli „vrchní linea“ pak definuje tzv. pány pro jednotlivá sedmiletí neboli planety, které v daném časovém úseku uplatňují svůj vliv a určují celkový charakter daného sedmiletého období.¹²⁶⁷

¹²⁶³ PARTLICIUS, *Calendarium*, od p. 294 (číslováno 194).

¹²⁶⁴ *Ibid.*, p. 295 (číslováno jako 195).

¹²⁶⁵ *Ibid.*

¹²⁶⁶ *Ibid.*

¹²⁶⁷ *Ibid.*, p. 295–296 (číslováno 195–196).

Spatřujeme též z této tabule, proč anni climacterici, taková léta, jsou nebezpečná, kteří buď smrt a nemoci těžké a jiné zlé příhody lidem přinášejí: proto, že se trefují na panování zlých planet.¹²⁶⁸

Zde je vysvětlení zřejmé: denním zrozcům uzavírá sedmiletou etapu života vždy Mars, zatímco u nočních je to Saturn, jedná se tedy o dvě neblahověstné planety. Z tabulky je dle našeho kalendářníka možno vyčíst také to, které planety jsou tzv. obzvláštní neboli *alphridariae* a které pouze tzv. oučastnice neboli *participes*: za obzvláštní se považují ty, jejichž výčet nalezneme ve svrchní části tabulky, za oučastnice pak ty, které jsou uvedeny po stranách – jinými slovy tu běží o kombinace hlavního a vedlejšího planetárního vlivu. Partlicius cituje známého matematika a astronoma Cardana, podle něhož působení těchto obzvláštních planet bylo zjištěno *certo experimento et ratione*.¹²⁶⁹

Tabulka poté slouží k dalšímu výkladu nauky o klimakterických rocích: její interpretace potvrzuje naše zjištění z Rantzauova *Regimentu*, totiž že tato nauka staví na přirozenostní, ale také symbolické spojitosti mezi sedmi nebeskými tělesy a obdobími lidského života. Jednotlivé planety během těchto sedmiletí projevují na lidech své typické charakteristiky a postupně ovlivňují jejich život v souladu se svou přirozenou povahou i podle pořadí jednotlivých nebeských sfér, tj. Měsícem počínaje a Saturnem konče. Proto je prvních sedm let člověk podřízen Měsíci a „tehdyž pacholátko poddáno jest velikým křehkostem a nemožnostem“; Avicenna prý nicméně zmiňuje, že je tak tomu pouze do pěti roků, kdy se dítě učí chodit a mluvit.¹²⁷⁰ Měsíční vliv je v tomto iatromathematickém konceptu záhodno dešifrovat tak, že stimuluje základní vlhkost malého dítěte a pobízí ji k růstu, a to na základě již známé analogie s živou přírodou a růstem rostlin, které jsou zpočátku také velmi křehké a zranitelné.

Druhých sedm let je člověk podřízen vlivu Merkura, jenž v astrologii symbolizuje intelekt, ale i zručnost a další schopnosti: nepřekvapí proto, že v tomto období dítě podle Partlicova podání nabývá rozumu a „čerstvosti“, tj. bystrosti nebo hbitosti.¹²⁷¹ Třetí sedmiletí života až do 21. roku podléhá Venuši představující v astrologii krásu, lásku a erotický život:

*A tehdyž má květ, pěknost a k Venuši nachýlen jest a víc si toho od toho času neroste: nebo již přichází slunce suchost.*¹²⁷²

¹²⁶⁸ PARTLICIUS, *Calendarium*, p. 296 (číslováno 196).

¹²⁶⁹ Ibid.

¹²⁷⁰ Ibid.

¹²⁷¹ Ibid.

¹²⁷² Ibid.

Venušino období postihuje pubertu (u Rantzaua byl její začátek charakterizován markerem ochlupení, kdy děti „pejřím obrostají“), adolescenci i rozvoj lidské sexuality: člověk „je v květu“ a v pozadí této konceptuální metafory je stále přítomno přirovnání k rostlině, tentokrát už kvetoucí a připravující se k další fázi života – tvorbě plodu. S tímto metaforickým vyjádřením souhlasí i tvrzení, že v závěru třetího životního úseku se má zastavovat růst – z hlediska humoralismu totiž pod počínajícím vlivem teplého a suchého Slunce poprvé výrazně ubývá tělesné vlhkosti.

Čtvrté sedmiletí podléhá právě Slunci symbolizujícímu životní sílu: člověk má analogicky přibývat na síle a dychtit po slávě – dnešními slovy řečeno po úspěchu a seberealizaci. Pátých sedm let přísluší Marsovi a v této době má být člověk dostatečně disponován k práci, „smělosti a dostatečné zmužilosti“¹²⁷³ – prudká povaha a energie spojovaná v tradiční astrologii s Marsem se tedy promítá do činorodých aktivit. Šesté období je podřízeno vlivu planety Jupiter: lidský věk do 42 let tak má odrazet vlastnosti a činnosti, které jsou pro Jupitera typické – moudrost a ochranu. Konečně v sedmém sedmiletí ovlivňuje člověka Saturn „a potom zase se navrácuje pořádek k předešlým planetám“¹²⁷⁴. Tento návrat k začátku sedmiletého cyklu má mít dle autora kalendáře také své zdravotní důsledky a přinášet mezi 42. a 56. rokem života, „když měsíc a Saturn panují“, smrt lidem náchylným k mrtvici (*apoplectici*).¹²⁷⁵

Druhý cyklus klimakterických roků je už však u člověka poznamenán negativními změnami: jejich popis je zajímavý tím, jak zde Partlicius dobovým pohledem tematizuje některé projevy chování starších lidí a jejich choroby. Podle autora tak po 49. roce života „všickni mají nětco dětinského, nebo od 49. až do 56. báti se a o sobě sami přemejšleti začínají“.¹²⁷⁶ Přítomnost rysu dětinskosti je v daném konceptu vysvětlitelná novým opakováním prvního, dětského sedmiletí, které by se takto promítalo do chování stárnoucího člověka (a možná také vlivem Luny působící dle iatromathematiky na nervovou činnost). Deváté sedmiletí od 56. až do 63. roku má způsobovat, že lidé „příliš pečliví a starostliví jsou ve svém jednání“:¹²⁷⁷ popis můžeme vyložit jako předpokládaný odraz opětovného vlivu Merkura, symbolu intelektu, který však už stárne a pod jehož vlivem se jedinec má soustředit spíše na uchování již dosaženého.

¹²⁷³ PARTLICIUS, *Calendarium*, pp. 296–297 (číslováno 196–197).

¹²⁷⁴ *Ibid.*, p. 297 (číslováno 197).

¹²⁷⁵ *Ibid.*

¹²⁷⁶ *Ibid.*

¹²⁷⁷ *Ibid.*

Mezi 63. a 70. rokem člověk podle Partlicia „zanedbává svého povolání, a již k dětinským věcem náchylný“.¹²⁷⁸ Toto sedmiletí má být dle úvodního výkladu pod vlivem Venuše, jejíž tradiční rozmarností by snad bylo možné vysvětlit ono zanedbávání povolání, nemá-li daná charakteristika včetně sklonů k dětinskému chování odkazovat reálně spíše k projevům nastupujícího senia. Od 70. do 77. roku (které jsou pod vládou Slunce, což už ale Partlicius nevyslovuje) člověk „darmo pečuje o dlouhosti života“;¹²⁷⁹ lidská snaha uchovat si dlouhý život tedy vyznívá nadarmo. Jako poslední sedmiletí uvádí Partlicius to mezi 77. a 84. rokem života, kdy člověk „počíná blázniti a divným býti, protože Mars ♂ těch 7 let při něm panuje“:¹²⁸⁰ jako by se vliv zestárlého Marsu dokázal projevit už jaksi jen ve výstředním, zmateném a podivném chování. Další období života již *Calendarium* neuvádí, jakkoliv cyklus druhých sedmiletí by se uzavřel až Saturnem a 98. rokem – z tohoto rozvržení tak můžeme dovozovat, že tato věková hranice blížící se pomyslné stovce let mohla být považována za maximální možný věk.

Je paradoxní, že nauku o klimakterických rocích Partlicius vzápětí vlastně podvrací, jelikož v bezprostředně následujícím odstavci argumentuje, že věřícímu křesťanovi opírajícímu se o Písmo a o milost Boží se nemůže v kritických letech stát něco, co by mu mohlo škodit.¹²⁸¹ Této výhradě je podle mého názoru nutno rozumět opět v kontextu osudovosti a otázky svobodné lidské vůle: kritické roky by člověk neměl chápat jako absolutní danost. Na závěr pojednání připojuje autor ještě soupis padesáti nešťastných dnů, „ješto slují *climacterici*“, pro jednotlivé měsíce roku: jedná se nejspíše o tradiční výčet, jenž není nijak blíže zdůvodněn.¹²⁸² Naopak na samém konci kapitoly nalezneme údaje o třech nešťastných dnech, které zdůvodněny jsou a jež mají přímou vazbu na křesťanství: vycházejí ze svatého Augustina a Jeronýma a jde o 30. duben, kdy se měl oběsit Jidáš, 1. květen, kdy byl zabit Ábel, a 1. prosinec, kdy byla zničena Sodoma a Gomora.¹²⁸³

Drobný komentář vyžadují také devaterní roky, jež Partlicius kromě úvodní poznámky v celém výkladu už nijak blíže nedefinuje, a plně se tak shoduje s přístupem Rantzaua – také u něj jsme se o nešťastném devítiletém cyklu nedozvěděli více než jen to, že měl existovat

¹²⁷⁸ PARTLICIUS, *Calendarium*, p. 297 (číslováno 197).

¹²⁷⁹ Ibid.

¹²⁸⁰ Ibid.

¹²⁸¹ Cf. *ibid.*: „A ačkoliv při některých lidech, a zvláště zhovadilých neb epikurejských, tato nešťastná léta a dnové něctco mohou působiti, však my, když se nahlídneme zdrávě v zrcadlo Písma svatého, najdeme, že lidem z milosti Boží a z Ducha svatého znovu zrozeným nic nemůže se přitrefiti takového, co by jim škoditi mohlo, které sám Syn Boží, vedlé zaslíbení, jako někdy lid izraelský, opatrovati ráčí.“

¹²⁸² Ibid.

¹²⁸³ Ibid., p. 298 (číslováno 198).

a že se s ním v tehdejší medicíně pracovalo; jeho konkrétnější povaha a event. vazba na přirozenostní děje či astrologickou symboliku tak zůstává neurčena.

V *Calendariu Simeona Partlicia* lze konečně nalézt ještě jednu iatromathematicky relevantní pasáž – je však zvláštním způsobem skryta v tematicky zcela nesouvisející části. Mezi historický přehled vzniku evropských univerzit a tzv. *Tabule vejchodu Slunce a poledne* (po nichž v knize následuje jakožto appendix už jen abecední soupis jarmarků v českých a okolních zemích) jsou totiž vsunuty tři stránky s titulem *Nota*, které podávají přehled rozličných astrologických aspektů, konstelací a především jejich výklad.¹²⁸⁴ Jedná se bezpochyby o jeden z oněch soupisů formulací, jejichž existenci jsme předpokládali při rozboru prognózovaných chorob podle astrálního dění v Hájkových pranostikách, když jsme porovnávali efekty na zdraví u podobných či totožných spojení planet. Odhadovali jsme, že části nebo varianty takovýchto formulí hvězdáři či lékaři zahrnovali do zdravotního výkladu, který byl modifikován podle jednotlivých planetárních aspektů a pozic v daném roce, mohly se proto v různých letech poněkud lišit.

Soupis aspektů a výklad k nim samozřejmě není všeobsáhlý, přesto však dává nahlédnout takřkajíc do astromedicínské kuchyně autorů pranostik a kalendářů (smíme-li zde zopakovat Hájkovu metaforu, jedná se o míšení astrálních vlivů podobajících se míchání léčivých směsí) a alespoň zčásti reflektuje podobu dobového iatromathematického vědění, které se pomocí těchto příruček šířilo.

Nota nejčastěji popisuje různé politicko-společenské významy působení nebeských těles, kdežto konkrétních lékařských výkladů týkajících se významu planet či konstelací přináší velice málo, např. Saturn, je-li „v ascendentu revolucí roku pánem“ na znamení Berana, má přinášet mor zemím příslušejícím znamení Berana, Raka, Vah a Kozoroha¹²⁸⁵ – vysvětlení spočívá nejspíš ve skutečnosti, že tato znamení vytvářejí s Beranem neblahou kvadraturu a negativní vliv Saturna se na ně takto přenáší.

Výjimku představuje dlouhá pasáž o působení planety Mars, Saturn a Merkur:

σ. ě. ů. páni roku, aneb s svými aspekty přináší mnohé nemoci, jako bolesti hlavy, tváři, očí, uší, měchýře, nemoci kostí, dny a lámání, sprejštění a neštovice jedovaté, pryskýře a malomocenství, místa černá na těle, svraby, prašiviny, hluchoty, bolest zubů, padoucí nemoc, zimnici v krvi a čtvrtého dne, rozjedliny masa, vlky, raky, pekelní oheň, shniloty, běhavky, zimnice ostré, horké a páčivé, zimnice třetího dne, zimnice morní,

¹²⁸⁴ PARTLICIUS, *Calendarium*, pp. 409–411 (číslováno 299–301).

¹²⁸⁵ *Ibid.*, p. 409 (číslováno 299).

*vředovatiny horké, souchotiny, chrkání krví, krtice, hrboly na těle, franské nemoci, nedostatky na mysli, na rozumu, na paměti zmámení, nedostatky jazyku mluvení, mozku tracení, zimnice každého dne, kášel, zdrápání v hrdle, rozmnožení slin a vlhkosti etc.*¹²⁸⁶

Nemálo ze vskutku bohaté palety chorob, přesněji řečeno symptomatologicky chápaných porušení zdraví, je vysvětlitelných kvalitami působících planet; je to však právě obecná sémantická platnost těchto planet-znaků bez vazby na konkrétnější konstelaci, která nám umožňuje proniknout do analogií mezi kvalitami (resp. vlastnostmi) těles a chorob jen relativně, na což jsme ostatně upozornili již u předpovědí z Hájkových pranostik. I při takovém částečném vhledu je ale např. zřejmé, že s odrazem suché kvality, již projevují všechny tři planety (a Mars navíc horkou), dobře korespondují nejrůznější zimnice, zejména ty horké a palčivé, výsev neštovic, pekelní oheň, horké vředy, souchotiny či drápání v hrdle.

Saturn a Merkur mají naproti tomu druhou kvalitu studenou, takže v tomto případě je aproximace obtížnější: černá místa na těle lze vzhledem k černé žluči přisoudit působení Saturna, podobně asi také nemoci kostí, dny a lámání, bolesti hlavy a čtvrtodenní zimnice – zde už však operuji s tradičním přiřazením a opírám se o informace ze Šúdových almanachů a Hájkových pranostik, kde jsou tyto účinky na zdraví spojovány právě s neblahou poslední planetou. Vlivu Merkuru bychom konečně mohli připsat různá postižení intelektuálních schopností ze závěru pasáže, v tomto případě ale půjde o symbolické, nikoliv přirozenostní zdůvodnění. Překryv citovaných neduhů s prognózami z almanachů a pranostik obou hvězdářů je nicméně značný a svědčí pro to, že naše teze o tradovaných soupisech formulací, jichž autoři populárních iaromathematických příruček užívali při sestavování ročních předpovědí, má své opodstatnění.

Astrologicko-medicínsko-filosofické pojednání *Harmonia macrocosmi et microcosmi* bude naším vůbec posledním zkoumaným pramenem. Traktát o šestadvaceti stranách sepsaný v latině je uveden krátkým pozdravením čtenáři: dílo nemá samostatný titul, a proto jsme označení zvolili podle opisného názvu, který Partlicius užil v indexu ke svému rozsáhlému spisu o kometách, k němuž je připojeno.¹²⁸⁷ Jak autor uvádí ve svém pozdravení-dopise, sepsal dílo proto, „aby se jasněji ukázala vznešenost a užitečnost astronomie především pro

¹²⁸⁶ Ibid., p. 411 (číslováno 301).

¹²⁸⁷ Simeon PARTLICIUS, *Tractatus cometographicus. O dvou nových hvězdách aneb kometách, které se spatřovaly na konci roku MDCXVIII*. Knihopis K 6892. In fol. A2a: „Ad calcem adjecimus Harmoniam macrocosmi et microcosmi, hoc est concentum hominis cum sideribus coeli.“ Dílo proto dále citováno jako PARTLICIUS, *Harmonia*, in: *Tractatus cometographicus*. – Jak už jsme uvedli výše, na spisek odkazuje Partlicius také v *Calendariu*: „... a v druhé části tohoto spisu *de Microcosmo* o tom, dá Pán Bůh, obsírněji mluveno bude“: viz text na obrázku č. 11.

lékaře“ a aby se ti, kteří tímto uměním pohrdají, zastyděli, protože záměru celého díla není cizí, jestliže k předchozímu traktátu připojí takovýto spisek „o harmonii nebeských těles a lidských těl a jakémsi jejich souznění“ (*coelestium corporum ac humanorum harmoniam, et quasi concentum*).¹²⁸⁸ Zdůrazňuje také, že už od doby antiky existovala paralela mezi mikrokosmem a megalokosmem (sic) a že v nebi se nachází pozemské, ale nebeským způsobem, a na zemi nebeské, ale pozemským způsobem, jak se píše v platónském dialogu *Proklos*. Ubezpečuje svého čtenáře, že o lidských tělech zde hovoří z hlediska porušitelnosti těla a že do tohoto chápání nezačleňuje duši, která porušení vystavena není.¹²⁸⁹

Harmonia se člení na deset kapitol, v nichž jsme postupně seznámeni s řadou paralel, respektive korespondencí, které lze nalézt mezi nebeskými tělesy, jejich účinky, planetami či jejich možnými pozicemi na straně jedné a lidským tělem, jeho částmi, životními funkcemi apod. na straně druhé. Paralely jsou mnohočetné a nebeská tělesa se v nich neobjevují pouze jednou: Slunce například může v určitém pohledu reprezentovat pojem *anima rationalis*, ale stejně tak z hlediska stavby těla korespondovat se srdcem, anebo jako jedno ze dvou hlavních nebeských světél představovat spolu s Měsícem lidské oko.¹²⁹⁰ Jinými slovy tu běží o souvztažnosti vesmírného makrokosmu a lidského mikrokosmu nazírané pod různými úhly, přičemž se mezi oběma světy nehledá jediná univerzální analogie, ale celá řada rozličných korespondencí.

Názvy kapitol, které tuto pestrost analogií ilustrují, znějí v překladu do češtiny takto:¹²⁹¹

- I. O srovnání Slunce a nebe s rozumovou duší a lidským tělem
- II. O srovnání paprsků Slunce a vanutí téhož se spirity lidského těla
- III. O vzájemné spojitosti záření Měsíce a dechu s animálním spirem
- IV. O srovnání mocností paprsků planet se schopnostmi lidského těla
- V. O spojení vrozeného žáru Slunce s přirozeným teplem lidských těl
- VI. O srovnání Slunce se srdcem
- VII. O srovnání přirozenosti nebeských hvězd s vlhkostmi lidského těla
- VIII. O vzájemné spojitosti různých hvězd s různými částmi lidského těla
- IX. O porovnání běhu Slunce a Měsíce s během lidského života
- X. O srovnání nebeských sfér se sférami těla a s očima

¹²⁸⁸ PARTLICIUS, *Harmonia*, in: *Tractatus cometographicus*, fol. N2r.

¹²⁸⁹ *Ibid.*, fol. N2r.

¹²⁹⁰ *Ibid.*, foll. N2v, N4r a N7v, O2r.

¹²⁹¹ Abychom dosáhli v českém překladu žádoucího dojmu ze vzájemné analogie obou kosmů, jak se o to snažil Partlicius, volíme v dalších ukázkách někdy doslovnější a neterminologický překlad daného výrazu, např. *životní duch* místo *animální spirit*, *hnutí srdce* pro *afekty srdce* apod.

Jak taková charakteristika vypadá konkrétněji? Např. ve třetí kapitole se setkáváme s připodobněním paprsků Měsíce a jeho vanutí/dechu (*spiritus*) k animálnímu spiritu:¹²⁹² sluneční paprsky odpovídají vitálnímu spiritu, měsíční paprsky odpovídají animálnímu a Slunce samo odpovídá srdci – analogie jsou zjevné. Jako je těleso Měsíce bez slunečních paprsků neúčinné, vysvětluje Partlicius, je také lidské tělo bez animálního spiritu a jeho vyzařování neúčinné. Podobně jako měsíční paprsky vděčí za sebe a za svůj růst slunečním paprskům, který si od nich tak jako „od nezhasitelné lucerny“ vypůjčují, tak také lidský *spiritus animalis* vděčí za sebe a za své přibývání vitálnímu spiritu, které si od něj vypůjčuje jako od svého počátku. Měsíční záře a vanutí si vyprošuje (doslova „vyžebravá“, *emendicat*) od slunečního své opravy a proměny – a stejně tak si animální spiritus se svým vyzařováním od vitálního vyprošuje opravy a proměny. Konečně vzrůstá-li měsíční vyzařování, při němž mohutní pohyby vod, tělesné vlhkosti a morek v kostech, zvětšují se podobně při vzrůstu animálního spiritu tělesná i duševní hnutí a jejich činnost.¹²⁹³

Abychom demonstrovali způsob, jakým je toto iatromathematické téma ve spisu vyloženo, připojujeme jako *pars pro toto* text šesté kapitoly traktátu:¹²⁹⁴

VI. O srovnání Slunce se srdcem

kde v

makrokosmu	<i>kde v</i>	mikrokosmu
1. Slunce		1. Srdce
2. Zatmění Slunce		2. Hnutí srdce
3. Životní dech		3. Životní duch
4. Měsíc		4. Mozek
5. Planety		5. Artérie
<i>I. Slunce svým pohybem a životním dechem všechny věci světa zalévá a dechem prostupuje.</i>		<i>I. Lidské srdce svým pohybem a životním duchem všechny věci těla zalévá a dechem prostupuje.</i>
<i>II. Svět nemůže být bez pohybu a dechu Slunce.</i>		<i>II. Tělo nemůže být bez pohybu srdce a jeho životního ducha.</i>
<i>III. Slunce je zdrojem blahodárného a životního tepla.</i>		<i>III. Srdce je zdrojem životního a prospěšného tepla.</i>
<i>IV. Činnost a přítomnost slunečního tepla pozemským věcem prospívá, nepřítomnost přináší nepříznivé projevy.</i>		<i>IV. Činnost srdce a přítomnost jeho tepla a ducha přináší prospěch tělesným věcem, nepřítomnost pak nepřízeň.</i>

¹²⁹² PARTLICIUS, *Harmonia*, in: *Tractatus cometographicus*, fol. N4rv.

¹²⁹³ PARTLICIUS, *Harmonia*, in: *Tractatus cometographicus*, fol. N4v.

¹²⁹⁴, *Ibid.*, fol. N7v–N8v.

- V. Slunce může být ochromeno nebo narušeno z nevyrovnanosti a újmy jiných hvězd.
- VI. Slunce má na nebi náležité a určené sídlo, totiž uprostřed planet.
- VII. Slunce užívá pomoci jiných hvězd při zachovávání veškerých věcí světa v náležitém poměru.
- VIII. Sluneční žár je zmírňován Měsícem.
- IX. Slunce nikdy neustává ve svém pohybu.
- X. Slunce je položeno uprostřed planet.
- XI. Pohyb Slunce a planet není nikdo schopen přerušit.
- XII. Újma Slunce přináší nepřízeň pozemským věcem.
- XIII. Pohyb Slunce a pravidelné hnutí planet je zapotřebí pro všechny části světa.
- XIV. Slunce má na nebi dvě kruhové dráhy a stejný počet pohybů od sebe navzájem oddělených.
- V. Lidské srdce může být ochromeno nebo narušeno z nevyrovnanosti a újmy jiných vnitřních orgánů
- VI. Srdce v lidském těle má náležité a určené sídlo, totiž uprostřed těla.
- VII. Lidské srdce užívá pomoci jiných vnitřních orgánů při zachovávání veškerých věcí těla v náležitém poměru.
- VIII. Srdeční teplo je zmírněno mozkiem.
- IX. Srdce nikdy neustává ve svém pohybu.
- X. Srdce je položeno uprostřed hrudníku.
- XI. Pohyb srdce a arterií není nikdo schopen přerušit.
- XII. Újmy a hnutí srdce přinášejí nepřízeň tělesným věcem.
- XIII. Pohyb srdce a pravidelné hnutí arterií je zapotřebí pro všechny části těla.
- XIV. Srdce má skrze systolu a diastolu dva protisměrné pohyby a stejný počet kruhovitých obalů.

Z ukázky je patrné, že mezi nebeskými a pozemskými entitami, na prvním místě mezi Sluncem a srdcem, se vykreslují mnohvrstevnaté korespondence týkající se jejich aktivity, pohybů, umístění, účinků a působení, a obdobně je tomu ve všech ostatních kapitolách *Harmonie*, jak jsme ukázali výše ve shrnutí obsahu jejího třetího oddílu. Lze konstatovat, že při odhalování vzájemných kosmických korespondencí postupuje v kapitolách svého traktátu Partlicius systematicky od obecnějších prvků ke konkrétnějším a že celý výklad odkrývá čtenáři nejen filosofický fundament iatromathematické nauky, ale i interpretační aparát, který dává možnost porozumět platnosti jednotlivých astronomicko-astrologických znaků v rámci konkrétní medicínské analogie (určité znaky mohou být ambivalentní, např. nebi odpovídá v části I. lidské tělo, v části V. však duše – tělo zde představuje země).

Nejobsáhlejší kapitolou je osmá, v níž jsou představeny četné analogie týkající se hvězd či planet a lidského těla: např. korespondence mezi čtyřmi nebeskými tělesy, čtyřmi hlavními

orgány a jejich souvztažnost ke třem spiritům a plodivé síle (Slunce ~ srdce ~ *spiritus vitalis*, Měsíc ~ mozek ~ *spiritus animalis*, Jupiter ~ játra ~ *spiritus naturalis*, Venuše ~ varlata ~ *vis mascula ad generandum*); soulad mezi znamení zvěrokruhu a částmi těla z hlediska čtyř základních kvalit; zrcadlení mezi jednoduchými a složitými součástmi nebes, tj. sedmi planetami a souhvězdími, a jednoduchými a složitými součástmi těla, tj. obecnými strukturami (kosti, žíly, artérie) a konkrétními orgány (srdce, játra, mozek, plíce). Opomenuty samozřejmě nejsou ani klasické melothetické korespondence.¹²⁹⁵

Zastavíme-li se naposledy a velmi krátce u otázky astrálního vlivu na tělo člověka a u oné skryté kvality, jejíž povahu jsme se v této práci pokoušeli u některých autorů alespoň částečně stopovat, dešifrovat a současně přiblížit, nalezneme ve spisu *Harmonia* několik různých popisů vlivů a účinků Slunce v hořejším i dolejší světě, zejména pokud jde o sluneční dech/vanutí (*spiritus*), paprsky (*radii*) a jeho teplo (*calor*).¹²⁹⁶ V osmé kapitole se Partlicius zmiňuje o třech způsobech, jimiž nebesa mají působit na zemi, a o jejich lidských korespondencích:

*IV. Části země jsou vyživovány, posilovány
a podporovány třemi věcmi, které jsou
na nebi, totiž světlem, pohybem
a blahodárným vanutím.*

*IV. Části těl jsou vyživovány, posilovány
a podporovány třemi věcmi, které jsou
v těle, totiž ovlivňující silou, pohybem
a třpytem neboli svítivou září.*¹²⁹⁷

Dvě z těchto působících nebeských věcí či sil jsou shodné s popisem Tadeáše Hájka, u třetí – blahodárného vanutí – si však nejsem jist, zda může být ztotožněna s Hájkovou „skrytou a tajnou jakousi mocí a vléváním nebo influencí“ (není totiž ambivalentní jako tato tajná síla, nýbrž jednoznačně pozitivní, *salutaris*). Ztotožnění by ale bylo dobře možné u moci těles jakožto drahých kamenů, které vyzařují svůj vliv, jak ji představil Šúd. Zřejmou zmínku o Fernelově skryté síle jsme tedy v Partliciově pojednání nenalezli.

At' už by však byla tato tajemná astrální síla definována jakkoliv, spis *Harmonia macrocosmi et microcosmi* z r. 1619 jasně dosvědčuje, že i v prvních desetiletích 17. století představovala iatromathematická nauka živou a nezpochybnitelnou součást dobového lékařského diskursu. Podstatu mínění tehdejších učenců o vztahu mezi nebem a člověkem Simeon Partlicius pregnantně shrnul na samém konci svého traktátu:

¹²⁹⁵ PARTLICIUS, *Harmonia*, in: *Tractatus cometographicus*, fol. O2r–O5v.

¹²⁹⁶ PARTLICIUS, *Harmonia*, in: *Tractatus cometographicus*, fol. N3r–N4r (kapitola II).

¹²⁹⁷ „Partes terrae a tribus, quae in caelo sunt nimirum lumine, motu et salutari aura, vegetantur, foveantur, ac sustinentur.“ a „Partes corporum a tribus quae in corpore sunt nimirum influente vi, motu et vibratione seu lucente radio, vegetantur, foveantur, ac sustinentur.“ Ibid., fol. O2v.

Závěr

Pozoruješ tedy, milý čtenáři, že v mikrokosmu, tj. v člověku, spočívá makrokosmos, tj. nebe, a že v nebi naopak člověk; a že i samo lidské tělo má s nebem mocný a soustavný styk a neobyčejně podivuhodný soulad. A odtud je patrné, že hvězdářské umění je pro lékaře potřebné do té míry, že lékař hvězdářství neznalý je právem zván mučitelem lidských těl.¹²⁹⁸

Téměř na konci pojednání o hvězdách a lékařství jsme se ocitli také my. Zjištění, ke kterým jsme v této disertaci o raně novověké iatromathematice došli, jsou shrnuta v *Závěru*.

¹²⁹⁸ Ibid, fol. O7r.

ZÁVĚR

Klíčovým badatelským cílem této disertační práce bylo zachytit podobu iatromatematické medicíny v raně novověkém lékařském diskursu českých zemí, a to na základě interpretace a komparace vybraných pramenů místní, ale i zahraniční provenience. V souladu se třemi tezemi, které byly formulovány v metodologické části (2. kapitola), jsme zkoumali astrologickou medicínu především v kontextu galénovského humoralismu, jenž dominoval dobovému lékařství, přihlížejíce také k aktuálním proměnám lékařského i astrologického vědění v 16. století; pominuty nebyly ani filosofické či náboženské přesahy analyzovaných děl. Usilovali jsme rovněž o to, abychom se při interpretaci medicínsky relevantních pasáží iatromatematických textů přiblížili horizontu očekávání těchto děl ve společenském kontextu a abychom tyto texty tematizující astrologickou medicínu dokázali zprostředkovat zkušenosti člověka (post)moderní éry, ať už laika, nebo přímo lékaře. V této souvislosti jsme jako třetí tezi formulovali svou snahu vyprávět příběh: pokud bychom měli své snažení demonstrovat na předchozích takřka třech stech stranách disertace zhodnotit v duchu této teze, chováme naději, že náš záměr došel svého naplnění.

Před samotnou interpretací prvků astrologické nauky přítomných v lékařských textech raného novověku však bylo potřeba odvyprávět ještě příběh před příběhem, tedy nejprve vymezit základní historický rámec astrologie v evropských kulturních dějinách od antiky po středověk a základní principy nauky o hvězdách, které vycházely z přírodně filosofického zkoumání (koncept *astrologiae naturalis*) – především proto, aby bylo zřejmé, z jaké tradice pozdější astromedicína vyrůstá a jaký způsob poznání v předvědeckém diskursu představovala (3. kapitola). Ze stejných důvodů bylo zapotřebí nastínit tradici iatromatematické medicíny ve středověkých lékařských pramenech českého původu: poukázali jsme zde na přítomnost jak teoretických konceptů iatromatematické medicíny, tak na jejich konkrétní aplikace, nakolik je bylo možno z dobových textů zjistit a vyčíst (4. kapitola).

Ukázalo se, že tak jako v antice zůstávaly koncepty iatromatematické medicíny po celý středověk do značné míry bezrozporně začleněny do systému dobového hvězdářství, resp. *astrologie naturalis*, i lékařství, neboť byly plně koherentní s tehdejší (proto)fyzikálním obrazem světa a fyziologickým modelem člověka dle učení Hippokrata a Galéna. Konkrétně to znamenalo, že zde fungoval sdílený aristotelovský koncept o vlivu výše postavených hvězd a planet na nejnižší pozemský svět, že dynamika nebeských těles ve znameních zvěrokruhu byla vztažena k přírodnímu dění i k nenadálým katastrofám či epidemiím a že složení pozemského světa a lidského těla ze základních elementů bylo považováno za totožné, přičemž hippokratovsko-galénovské lékařství všechny tyto skutečnosti dále reflektovalo.

Nezanedbatelnou úlohu sehrával v astrologické medicíně rovněž model světa a přírody jakožto zahrady, jejíž tvárnost se mění během ročního cyklu a v níž přebývá i člověk, v jehož těle analogicky probíhají změny přirozeností, a ovšem stále živá představa o vzájemné souvislosti mezi mikrokosmem lidského těla a makrokosmem nebeských těles. Tyto tzv. přirozenostní a kosmické analogie pak měly v medicíně své důsledky jak na rovině teoretické, tak v praktických iatromathematických aplikacích, ať už se jednalo o souvztažnost mezi proměnami kvalit v přírodě a lidských komplexích, o působení Měsíce v různých jeho fázích na vnitřní humorální rovnováhu, o konstituční typologii podle planet, etiologii morových ran, anebo o konkrétní časy a žíly vhodné k pouštění krve, hledání optimálního času k přípravě a podání léku či o prognózu zdravotního stavu.

Konečně bylo nutné stručně vymezit diskursivní rámec iatromathematiky v dějinách medicíny také pro období raného evropského novověku (5. kapitola), a to s ohledem na astrologické, filosofické a medicínské koncepty významných renesančních myslitelů a lékařů a také na potenciální reflexi těchto konceptů při následné interpretaci lékařských pramenů. Vyšlo najevo, že navzdory kritice některých učenecích autorit a jistým interpretačním inovacím přetrvával koncept astromedicíny i během renesance de facto ve své středověké podobě. Také raně novověká iatromathematika používala postupy ukotvené v tehdejší předvědecké racionalitě a kromě toho mohly v určitých případech (zjišťování délky života, metoda interrogací, neterapeutické elekce zasahující oblast těla; výroba amuletů) její konkrétní techniky přesahovat do sféry astrologie věšebné či do sféry magické, které nicméně stály na periferii učené a univerzitní medicíny.

V 6. a 7. kapitole, které představují zásadní oddíly disertace, jsem formou textových sond detailně zmapoval a interpretoval několik desítek iatromathematických pramenů nejrůznějšího typu (pranostiky, minuce, protimorové traktáty, flebotomické rady, regimenty zdraví, kalendáře, životosprávné návody). Obecně lze říci, že jednotlivé aspekty iatromathematické nauky se v lékařských pramenech stávaly předmětem výkladu podle charakteru a funkce daných textů, resp. že od zaměření a typu lékařsky orientovaných textů se odvíjela tematizace konkrétních prvků astrologické medicíny. Její trivializovanější podobu tak nacházíme v minucích, almanaších, kalendářích a části pranostik; složitější výklad tohoto vědění je přítomen v morových traktátech a obsáhlejších pranostikách; nejkompexnější zachycení iatromathematické nauky představují regimenty zdraví a traktáty pojednávající o filosofických souvislostech astrologické medicíny.

Jako první okruh pramenů proto vymezujeme minuce, almanachy, kalendáře a stručnější pranostiky (Václava Fabera, Mikuláše Šúda, Tadeáše Hájka, Václava Zelotyňa a dalších

autorů z počátku 17. století). Daná skupina textů představuje svébytné populárně-naučné lékařské příručky, v kterých se kladl důraz jednak na přirozenostní analogie mezi děním v přírodě a v lidském těle, jednak na melothetické korespondence mezi znameními a částmi těla. Souvztažnost mezi přirozenostmi a proměnami živlových kvalit vně i uvnitř člověka byla předpokladem pro zachování zdraví, ale mohla se stát také příčinou nemoci: buď v případě, že došlo k vychýlení řádu vnějších přirozeností (ať už astrálními silami, nebo jedovatými výpary či hnilobným puchem), což pak kauzálně ovlivnilo i vnitřní ustrojení jedince, anebo v důsledku maladaptace vnitřního humorálního prostředí člověka na přírodní dění během roku. Melothetické korespondence, pohyb Měsíce na znameních a případně – v závislosti na komplexnosti dané pranostiky či almanachu – také role dalších planet pak měly mít dle lékařů či pranostikářů zásadní vliv na způsob pouštění krve, podávání purgací i na další léčebné postupy jako přijímání léků. Do této skupiny lékařských textů tudíž náleží také flebotomický spis Jana Berky z Chocně.

Ve většině těchto populárních příruček bývají exemplifikovány rovněž konkrétní choroby, u nichž tehdejší iatromathematika předpokládala, že z daných konstelací povstávají. Prokázali jsme, že se nejedná o arbitrárně sestavované soupisy nemocí, nýbrž že i v těchto výčtech je rozpoznatelná konkrétní logika živlového a humorálního systému ve vazbě na lékařství (určité planety přinášejí určité nemoci podle své kvalitativní povahy, tj. z *přirození svého*). V některých pranostikách či kalendářích pro konkrétní roky (Šúd, Hájek) jsme našli též zmínky o dalších oblastech astromedicínského vědění, např. detailnější vysvětlení toho, jak má probíhat působení a vliv nebeských těles na člověka (síla hvězd přirovnávána k moci drahých kamenů), nebo spojitost prognóz s individuálním horoskopem, od nichž se odvíjejí postulované účinky na zdraví jedince. Součástí těchto kalendářových příruček bývají také měsíční životosprávné návody (*Monatsregeln*), jejichž rozsah je variabilní: nejrozsáhleji jsou pojaty v *Calendariu* Simeona Partlicia.

Druhý okruh lékařských pramenů tematizujících astromedicínskou nauku představují protimorové spisy a návody (z pera Jana Černého, Oldřicha Velenského, Jana Vočehovského a Johanna Garcaea/Václava Zelotyňa; řadíme sem i anonymní spis *Obrana proti moru*). Vazba na sféru dobového učeneckého lékařství je u těchto textů přirozeně nejsilnější (s výjimkou *Obrany*), neboť bývají monotematicky zaměřeny na prevenci a léčbu morové nemoci, a kromě souvislosti epidemií a vlivů nebeských světél akcentují i další aspekty astrologické medicíny. Základní rozvržení přirozenostního vztahu mezi světem a člověkem a z něj vyplývajících zdravotních rizik se v těchto spisech manifestuje ve shodě s texty pranostik a almanachů; v porovnání s nimi se však obecně mnohem větší pozornost věnuje právě vlivu nebeských těles na genezi nemocí a ovšem moru, a to jak mechanismu astrálního

působení na *dolejší svět*, tak souvisejícím nábožensko-filosofickým otázkám. Náš výzkum ukázal, že důraz na náboženský rámeček působení nebeských těles vzhledem ke zdraví u zkoumaných pramenů v čase narůstá, takže u Garcae/Zelotyňa je iatromathematika konceptualizována jako jakási *ancilla theologiae* a v protimorní *Obraně* z počátku 17. století představují nebeská tělesa se svým vlivem už jen poslušné nástroje Boží vůle.

Detailnější analýza jednotlivých textů prokázala u těchto lékařů shodu prezentovaného medicínského vědění se standardními koncepty a pojmy tehdejší medicíny, kupř. v díle Vočehovského nalezneme kromě představy „všeobecné morovitosti“ odkazy na Marsilia Ficina a Paracelsa, Velenský užívá výrazu *contagium*. Autoři se rovněž zabývají palčivou otázkou, proč tytéž konstelace nepostihují všechny lidi stejně, a snaží se na ni nalézt odpověď jednak v systému humorálních dispozic, které jsou u každého člověka odlišné, jednak v rámci předpokládané susceptibility zemí a regionů vůči astrálnímu působení. Planetární a hvězdný vliv byl v textech těchto lékařů zpravidla pokládán za základní příčinu moru i jiných nakažlivých nemocí: buď přímou a bezprostřední, nebo tu, která využívá jako prostředek *zkažené povětrí*, potraviny či vodu. Současně však měl za působením těchto těles stát všemohoucí a svrchovaný Bůh, který jejich účinky mohl významně ovlivnit dle své vůle.

Třetí okruh lékařských pramenů je zastoupen dvěma regimenty – obsáhlými návody ke zdraví, jejichž autory jsou Jan Kopp z Raumenthalu a Henrik Rantzau (v českém překladu Adama Hubera z Riesenpachu). Iatromathematická nauka je v těchto dvou spisech zachycena takřka ve všech svých podobách, a oba texty tak dosvědčují míru průniku astromedicínských konceptů a aplikací do tehdejší medicíny i jejich značný rozsah. Kromě konceptu *astrologiae naturalis* a vlivu nebeských těles, jež se v souladu s klasickým aristotelovským konceptem podílí na proměnách čtyř ročních dob a dále ovlivňují proměny vlhkostí v lidském těle a případně vznik choroby, zde nacházíme tematizaci působení neblahých planetárních konstelací, jejichž účinky se měly táhnout po mnoho let a být mj. příčinou franské nemoci i morových epidemií (Kopp).

Přirozenostními analogiemi a ohledem na pohyb nebeských těles po znameních se v systému melothetických korespondencí, jež bylo nutno respektovat, v Koppově *Regimentu* řídilo pouštění žilou (stanovované oproti minucím a almanachům mnohem detailněji a s přihlédnutím k několika dalším faktorům než jen k Měsíci), přikládání baněk, purgace, jež se dostávaly nejen na úroveň jednotlivých tělesných šťáv, ale dokonce jejich typů (několikero typů žluče), ba i příprava léků. Velký význam přikládali Kopp a Rantzau individualizované iatromathematické terapii, která zohledňovala konkrétní astrologické charakteristiky zrozence, vztahovala je k obecným přirozenostním prognózám o povaze

roku a v duchu humorální medicíny se pak snažila člověku „šít na míru“ optimální životosprávné návody. Interpretace nebeského dění z hlediska medicíny byla založena na tom, že konkrétním aspektům a pozicím nebeských těles (a rovněž samotným těmto tělesům) se přisuzovaly významy, které byly pomocí mřížky živlových kvalit tlumočeny do terminologie soudobé humorální patologie a aktuálního nosologického systému (srov. Hájkův výraz *astrologia pathologica*).

V Rantzauově *Regimentu* se rovněž zdůrazňuje role iatromathematických postupů pro prevenci (*předuvarování mnohých nemocí*), a to jak z hlediska pečlivého zkoumání a porovnávání zdravotních předpovědí v pranostikách s osobními horoskopy, tak kvůli tzv. klimakterickým rokům: Rantzau varoval před jejich účinky a dával je do souvislosti s cykly nablaze působícího Saturna. V tomto ohledu se jeho výklad o zdravotních rizicích *postupných let* příliš neliší od *Calendaria* Simeona Partlicia, byť podle tohoto spisu má nebezpečí těchto let vycházet i z působení Marsu. Oba autoři se shodují také v tom, že do iatromathematického konceptu začleňují tradiční kritické dny; Partlicius se navíc zmiňuje o výrobě ochranných léčebných prostředků, které využívaly sympathetických principů a byly potencovány konkrétním astrálním vlivem.

Konečně do čtvrtého okruhu iatromathematicky orientovaných textů jsme zařadili spisy zdůrazňující filosofické souvislosti této nauky a lékařství: částí svého pojednání sem náleží Oldřich Velenský, dále Hájkův latinský spisek *Astrologica opuscula antiqua* a ovšem *Harmonia macrocosmi et microcosmi* Simeona Partlicia. Možnost medicínských aplikací vyplývá z konceptu vzájemného zrcadlení obou světů, nebeského i lidského, v nichž se děje odvíjejí paralelně, a z analogie mezi tělesy a těly v universu. Ta je přítomna i v tradičním přirozenostním konceptu; podle těchto traktátů se však vzájemné proměny odehrávají bez prostředkujících příčin a vycházejí ze samotné povahy světa stvořeného Bohem.

Velenský prezentuje představu zemdlených a stárnoucích nebeských těles, jejichž slábnoucí moc se projevuje ve zvýšeném počtu chorob a celkově upadajícím zdraví lidí; povaha těchto onemocnění je nicméně vyložena tradičně prizmatem humorální patologie, tj. slábnoucího přirozeného tepla a porušených vlhkostí. Při interpretaci Hájkova astrologického spisu jsme se pokusili ukázat, že jím zmiňovaná *tejná influencí* je zřejmě ohlasem Fernelova konceptu o skryté síle hvězd, která působí přímo a bez prostředkujícího činitele na dolejší svět a může vyvolávat morové epidemie. Niterná souvztažnost makrokosmu i mikrokosmu spočívá u Tadeáše Hájka na celé řadě korespondencí a analogií, ať už přirozenostních (vztah planet a tělesných humorů), nebo symbolických (signatury), z nichž mnohé zasahují do sféry medicíny: ty pak bylo možno využít při léčbě pacienta.

Mezi zkoumanými lékařskými prameny se koncept analogií mezi světem hořejším a dolejšími nejvýrazněji a nejobsáhleji manifestuje v Partliciově spise *Harmonia*. Autorova detailní projekce nebes na zemi a vice versa popisuje celou řadu korespondencí vztahujících se jak k obecnému ustrojení těla (jednotlivé části a orgány, obecné struktury), tak k jeho funkcím (druhy spiritů, přirozené teplo, tělesné vlhkosti). Výklad v tomto spisu tudíž ozřejmuje jednak dobově aktuální filosofické souvislosti iatromathematické nauky, jednak nabízí modernímu badateli poměrně komplexní interpretační klíč, s jehož pomocí lze dešifrovat význam jednotlivých astrologicko-astronomických znaků a analogií v konkrétních lékařských kazuistikách.

Prokázali jsme, že iatromathematika v raně novověkém lékařském diskursu českých zemí představovala plně funkční typ medicínského vědění, které kontinuálně navazovalo na středověkou a starověkou tradici této nauky a jehož postupy dávaly v tehdejší fyziologickém i nosologickém systému galénovského humoralismu jasný smysl, neboť se jevily jako účinné. Při prevenci, diagnóze a stejně tak terapii nemocí vycházela astrologická medicína z postulovaných přirozenostních i symbolických souvztažností v rámci přirozeného světa a jejím cílem bylo – jako v kterémkoli období v historii medicíny až dodnes – prospět nemocnému člověku a obnovit jeho zdraví.

Závěrem se nabízí otázka, od kterého období iatromathematika tuto relevanci v raně novověké medicíně začala ztrácet. Domníváme se, že její ústup souvisel s konstituováním nové vědy v 17. – 18. století a s vývojem aktuálního lékařského poznání. Iatromathematika se tak v medicínském kontextu postupně přesouvá do sféry ryze astrologické (v moderním slova smyslu), neboť aristotelovsko-ptolemaiovský model fyzického světa a zároveň symbolický vztah mezi makrokosmem a mikrokosmem, ze kterých principiálně vycházela a s nimiž propojovala své galénovské medicínské postupy, aby přinášely uzdravení nemocným, byl novou astronomií i novou medicínou nakonec nadobro opuštěn.

Je přitom záhodno si uvědomit, že raně novověká *astrologia naturalis* a astromedicína 16. a 17. století má vlastně dvojí charakter: na jedné straně globální, kdy se účinky vyšších sfér na sféru pozemskou projevují celostně, např. v pojetí Campanelly „teplem, světlem, pohybem a aspektem“ – a platí tedy v daném interpretačním paradigmatu pro všechny národy nebo celé země, a na druhé straně individuální, při němž se vzájemně ovlivňují a společně interagují dílčí i spojující se vlivy nebeských těles a kvality v lidských tělech jednotlivců dle jejich konkrétních *dispositiones* a *complexiones*. Platí, že z hlediska moderního pozorovatele bude v závislosti na novém poznávání přírody opouštěna nejprve tato první, globálně chápaná *astrologia naturalis* a její astromedicínská větev, jelikož byla

více ukotvena (proto)fyzikálně. Naopak její individualizovaná humoralistní sestra, která měla pevnější vazbu k lékařství a mohla zde fungovat jako autonomní subsystém *per se*, aniž by se v něm vlivy nebeských těles a jejich souvztažnosti nutně musely zdůrazňovat (což jsme mohli vidět v Hájkově *Actio medica*), se v medicíně udržel až do doby rasantního pokroku poznání v oblasti fyziologie a nosologie v 18. století. Je příznačné, že tento pokrok se časově překrývá s erozí *obrazu světa jako zahrady* (*horticultural model* u Hildegardy z Bingen) v období počínající průmyslové revoluce.

POUŽITÉ PRAMENY A LITERATURA

PRAMENY

a) rukopisy:

NK, sign. I G 6

NK, sign. XVII D 10 (reprodukce *homo signorum*, fol. 41r)

Glasgow University Library, MS Hunter 251 (reprodukce *homo signorum*, fol. 47v)

b) staré tisky:

Jan BERKA z CHOČNĚ, *O krvi pouštění žilami i baňkami k času budoucímu této potřeby nastávající, proti neduhom rozličným vedlé vyznamenání komety hvězdy, užitečné velmi tuto pokládá se naučení za lékařství*. Praha 1532. (Digitalizovaná edice VW. Knihopis K 3469.)

Jan BERKA z CHOČNĚ, *O krvi pouštění žilami i baňkami, spis z mnohých učiteluov vybraný a každému, zvláště, kdož miluje své zdraví, těchto časuov nastávajících, ku potřebě velmi užitečný*. Praha 1538. (Digitální knihovna Portaro, KNM. Knihopis K 6943.)

Jan BERKA z CHOČNĚ, *O krve pouštění žilami: spis z mnohých učitelův a doktorů životních sebraný; každému, kdož miluje své zdraví, těchto časův velmi potřebný*. Praha 1597. (Digitalizovaná edice VW. Knihopis K 6944.)

CAMPANELLAE, ordin. praedic., *Astrologicorum libri VI., in quibus Astrologia, omni superstitione Arabum et Iudaeorum eliminata, physiologice tractatur secundum S. Scripturas et doctrinam S. Thomae et Alberti et summorum Theologorum, ita ut absque suspicione mala in Ecclesia Dei multa cum utilitate legi possint*. Lugduni 1629. (Dostupné z GB.)

Euricius CORDUS, *Líkařství výborné a správa, kterak se člověk před novou ranou, nemocí jistě od Boha na nás seslanou jménem angelský pot opatřiti, a bude-li kdo s tou postižen, kderak se zachovati má*. Norimberk?/Praha? 1529. (KNM. Knihopis K 1619.)

Euricius CORDUS, *Ein Regiment: wie man sich vor der neuen Plage, der Englische Schweyß genant bewaren unnd so man damit ergriffen wirdt, darynn halten sol etc.* (Dostupné na webu Staatsbibliothek zu Berlin: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de>.)

Jan ČERNÝ, *Spis o nemocech morních, kterak se mají lidé chovati před tím i při tom času*. Litomyšl 1506. (KNM. Knihopis K 1568.)

Jan ČERNÝ, *Spis o nemocech morních. Kterak se mají lidé chovati před tím i při tom času*. [Ed. Petr z TŘEBSKA.] Praha 1530. (Digitální knihovna Portaro, KNM. Knihopis K 1770.)

Jan ČERNÝ, *Lékařské a velmi užitečné opatrování proti neduhom morním, kteréž jest smrt rozstřílela na všechny strany*. Praha 1542. (Digitalizovaný dokument NK. Knihopis K 1771.)

Václav FABER, *Almanach Lipsiense (et Pragense) ad annum 1494*. Leipzig 1493. (Digitální knihovna Manuscriptorium.)

Václav FABER, *Judicium Lipsiense ad annum 1491*. Leipzig 1490. (Digitální knihovna Manuscriptorium.)

Václav FABER, *Prognosticon Lipsiense ad annum 1504*. Leipzig 1503. (Digitální knihovna Manuscriptorium.)

Václav FABER, *Prognosticon Lipsiense ad annum 1506*. Leipzig 1505. (Digitální knihovna Manuscriptorium.)

Marsilii FICINI, Florentini medici, atque philosophi celeberrimi *De vita libri tres*. Basileae 1529. (Dostupné z GB.)

Tadeáš HÁJEK z Hájku, *Actio medica Thaddaei ab Hayck adversus Philippum Fanchelium Belgam incolam Budvicensem, medicastrum et pseudoparacelsistam*. Ambergae 1596. (Dostupné z: Univerzitní knihovna v Bernu, <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-29327>.)

Tadeáš HÁJEK z Hájku, *Astrologica opuscula antiqua. Fragmentum astrologicum, incerto autore, in quo, praeter caetera, aliquot exemplis ostenditur, quomodo medicatio ad astrologicam rationem sit accommodanda. Liber regum de significationibus planetarum in duodecim domiciliis coeli, & de natura duodecim signorum zodiaci. Liber Hermetis centum aphorismorum, cum commentationibus Thaddaei Hagecii ab Hagek D*. Praegae 1564. (Dostupné z GB.)

Tadeáš HÁJEK z Hájku, *Minucí a pranostika doktora Tadeáše Hájka z Hájku. K létu Páně MDLXIII*. Praha 1563. (Dostupné z GB. Knihopis K 2859.)

Tadeáš HÁJEK z Hájku, *Minucí a pranostika doktora Tadeáše Hájka z Hájku k létu Páně MDLXV*. Praha 1564. (Dostupné z GB. Knihopis K 2860.)

Tadeáš HÁJEK z Hájku, *Minucí a pranostika doktora Tadeáše Hájka z Hájku k létu Páně MDLXVII*. Praha 1566. (Dostupné z GB. Knihopis K 17640.)

Tadeáš HÁJEK z Hájku, *Minucí a pranostika doktora Tadeáše Hájka z Hájku k létu Páně MDLXVIII*. Praha 1567. (Dostupné z GB. Knihopis K 2861.)

Thaddaei HAGECII ab Hagek, docoris medici, *Aphorismorum metoposopicorum libellus unus*. Ed. secunda. Francofurti 1584. (Dostupné z GB.)

Martin HORKÝ z Lochovic, *Nová minucí a pranostika hvězdářská s pilností sepsaná od M. Martina Horkýho z Lochovic ec. K létu Páně MDCXVI přestupného*. (Dostupné z GB. Knihopis K 3166.)

Aleš KNOBLOCH, *Regiment zprávy ovčího dobytku ve dvoje kníhy rozdělený*. Praha 1561. (Elektronická edice VW, KNM. Knihopis K 4156.)

Petr KODICILLUS, *Minucí a pranostika z Učení pražského vydaná (...) k létu Páně MDLXXVI*. Praha 1575. (Dostupné z GB. Knihopis K 4170.)

Jan KOPP z Raumenthalu, *Gruntovní a dokonalý Regiment neb zpráva, jak jeden každý člověk ve všech věcech zdraví své s Boží pomocí uměním vždycky opatrovati a mnoho těžkých nemocí i také nečasnou smrt předcházeti má a muože*. (Dostupné z Digitální knihovny, MZK. Knihopis K 4315.)

Jan KOPP z Raumenthalu, *Knížka o nakažení morním*. Praha 1542. (Digitální knihovna Portaro, KNM. Knihopis K 4314.)

Bernhard KRAKOVSKÝ, *Minucí s aspekty aneb s vyznamenáním, co by kdy měl činiti aneb zanechatí*, s. l. et n., 1594. (SOA Třeboň. Knihopis K 1074.)

Alberti MAGNI *Speculum Astronomiae*, Lugduni 1615. (Dostupné z GB.)

Albín MOLLERUS, *Kalendář nový k psaní s pranostikou hvězdářskou, ku položení slavného Království českého a jiných zemí k němu přináležejících s pilností sepsaný a vydaný od M. Albína Mollera ec. k létu Páně MDCII.* (SOA Třeboň. Knihopis K 5903.)

Obrana aneb praeservativum proti moru. Praha mezi 1605 a 1628. (Digitální knihovna Manuscriptorium či GB. Knihopis K 6531.)

Simeon PARTLICIUS, *A new method of physick: or, A short view of Paracelsus and Galen's Practice; in 3. treatises. (...) Written in Latin by Simeon Partlicus, phylosopher, and physitian in Germany. Translated into English by Nicolas Culpeper, Gent.* London, 1654. (Dostupné z GB.)

Simeon PARTLICIUS, *Calendarium perpetuum oeconomicum.* Praha 1618 [tradičně 1617]. (Digitalizovaný dokument NK, dostupný z GB. Knihopis K 6873.)

Simeon PARTLICIUS, *Harmonia macrocosmi et microcosmi, hoc est concentus hominis cum sideribus coeli*, in: Simeon PARTLICIUS, *Tractatus cometographicus*, od fol. N2r. Vide infra.

Simeon PARTLICIUS, *Medici systematis harmonici, in quo nova plane et artificiosa discendae et exercendae medicinae methodus per praecepta brevia traditur, canones selectos illustratur, commentaria dilucida explicatur. Ex doctissimorum medicorum, tum Dogmaticorum, tum Hermeticorum scriptis, assiduis vigiliis et accurata theoriae et praxeos observatione, elucubрати, prodromus. (...).* Francofurti 1625. (Dostupné z GB.)

Simeon PARTLICIUS, *Tractatus cometographicus. O dvou nových hvězdách aneb kometách, které se spatřovaly na konci roku MDCXVIII.* Hradec Králové 1619. (KNM. Knihopis K 6892.)

Samuel RADEŠÍNSKÝ z Radešovic, *De eclipsi Solis, quae incidit in annum ab incarnationis filii Dei IESU CHRISTI M.D.LXXXVIII.* Praegae, excudebat Georgius Nigrinus anno MDLXXXVIII. (Strahovská knihovna, Kodex Dobřenského č. 185 (150).)

Mikuláš ŠÚD ze Semanína, *Almanach mistra Mikuláše Šúda. K létu Páně MDLII.* Praha 1551. (Dostupné z GB. Knihopis K 16017.)

Mikuláš ŠÚD ze Semanína, *Almanach a pranostika mistra Mikuláše Šúda z Semanína k létu Páně MDLVIII.* Praha 1557. (Dostupné z GB. Knihopis K 16022.)

Mikuláš ŠÚD ze Semanína, *Pranostika Mikuláše Šúda Litomyského, z Prahy mistra Učení pražského, k létu Páně tisícému pětistému čtrmezcítmému.* Praha 1523. (Digitální knihovna Manuscriptorium, KNAV. Knihopis K16029.)

The Petitioning-Comet or, a Brief Chronology of all the famous Comets and their events that have happen'd from the Birth of Crist to this very day. Togehter with a Modest Enquiry into this present comet. London 1681. (Dostupné z GB.)

Vejtah z Regimentu zdraví od Henricha Rantzovia (ed. František Faustin PROCHÁZKA), Praha 1786. (Dostupné z GB. Knihopis K 14744.)

Oldřich VELENSKÝ z Mnichova, *Spis, že člověk může před morem ujíti.* (Digitální knihovna Portaro, KNM. Knihopis K 16494.)

Jan VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis o morové nemoci, která nyní v Margkrabství moravském a v krajinách okolních panuje.* Prostějov 1552. (Digitální knihovna Portaro, KNM. Knihopis K 16589.)

Jan VOČEHOVSKÝ, *Ain kurtzer Begreiff, oder Regimen, So wider diese Sterbliche Kranckhait der Pestilencz (...)*. Praha 1553. (Dostupné z GB.)

Václav ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský k psaní, ku položení slavné země české (...) k létu Páně MDLXXV*. Praha 1574. (Digitální knihovna Manuscriptorium či GB. Knihopis K 17209.)

Václav ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský k psaní, ku položení slavné země české (...) k létu Páně MDLXXVI*. Praha 1575. (Digitální knihovna Manuscriptorium či GB. Knihopis K 17210.)

Václav ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský k psaní, ku položení slavné země české (...) k létu Páně MDLXXVIII*. Praha 1577. (Dostupné z GB. Knihopis K 17212.)

Václav ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský k psaní, ku položení slavné země české (...) k létu Páně MDLXXXII*. Praha 1581. (SOA Třeboň. Knihopis K 17213.)

Václav ZELOTÝN, *Kalendář hvězdářský k psaní, ku položení slavné země české (...) k létu Páně MDLXXXIII*. Praha 1582. (SOA Třeboň. Knihopis K 17214.)

Václav ZELOTÝN, *Knížka o nakažení povětří aneb o moru z knihy meteorologické od Jana Garcéa složené*. Praha 1568. (Dostupné z Digitální knihovny, MZK. Knihopis K 18059.)

Václav ŽATECKÝ, *Minuce na rok 1517*. Praha 1516. (Digitální knihovna Manuscriptorium.)

c) edice pramenů, výběry z díla:

A. Cornelius CELSUS: *De medicina*, Vol. I. Cambridge (MA) 1935.

Čtenář jako výzva: výbor z prací kostnické školy recepční estetiky (edd. M. SEDMIDUBSKÝ, M. ČERVENKA, I. VÍZDALOVÁ), Brno 2001.

Fontes rerum Bohemicarum, tom. IV (ed. Josef EMLER), Pragae 1884.

HIPPOKRATÉS: O vzduchu, vodách a místech, in: *Vybrané spisy II* (ed. Sylva FISCHEROVÁ). Praha 2018.

Hvězdářství krále Jana. Práce z dějin vědy 12, Scripta Astronomica 11 (edd. Alena M. ČERNÁ – Petr HADRAVA – Alena HADRAVOVÁ – Martin STLUKA). Praha 2004.

ISIDOR ze SEVILLY, *Etymologie I–III* (trans. Daniel KORTE). Praha 2000.

ISIDOR ze SEVILLY, *Etymologie IV* (trans. Hana FLORIANOVÁ). Praha 2003.

Klaret a jeho družina: sv. I, II. (ed. Václav FLAJŠHANS). Praha 1926 a 1928.

Kosmova kronika česká (edd. Zdeněk FIALA a Marie BLÁHOVÁ, trans. Karel HRDINA). Praha 1972.

Kronika zbraslavská (trans. Jan V. NOVÁK). Praha 1905.

Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic (ed. Zdeňka TICHÁ). Praha 1975.

Melanchthons Briefwechsel: kritische und kommentierte Gesamtausgabe (ed. Heinz SCHEIBLE), Band T 5, Texte 1110–1394. Stuttgart-Bad Cannstatt 2003.

O zachování dobrého zdraví (Heinrich RANTZAU – Adam HUBER z Riesenpachu, edd. Ruth J. WEINIGER – Martin ŽEMLA), Praha 2017.

Pokračovatelé Kosmovi (edd. Zdeněk FIALA a Marie BLÁHOVÁ, trans. Karel HRDINA, V. V. TOMEK a Marie BLÁHOVÁ). Praha 1974.

Próza z doby Karla IV. (ed. Jan VILIKOVSKÝ). Praha 1938.

Roger BACON, *De retardatione accidentium senectutis cum aliis opusculis de rebus medicinalibus* (edd. A. G. LITTLE, E. WITHINGTON). Oxford 1928.

Staročeské knihy lékařské (ed. Alena M. ČERNÁ). Brno 2006.

Výbor z české literatury doby husitské II (edd. Bohuslav HAVRÁNEK a kol.). Praha 1964.

LITERATURA

a) encyklopedie, slovníky a soupisy:

Dictionary of Scientific Biography (ed. Charles Coulston GILLISPIE), vol. IV, New York 1971.

Dictionary of Scientific Biography (ed. Charles Coulston GILLISPIE), vol. V, New York 1972.

Dictionary of Scientific Biography (ed. Charles Coulston GILLISPIE), vol. X, New York 1974.

Enzyklopädie Medizingeschichte, Band 1-3. Berlin – New York 2007.

Knihovna arcivévody Ferdinanda II. Tyrolského I. Texty. (edd. Ivo PURŠ – Hedvika KUCHAROVÁ), Praha 2015.

Lexikon české literatury, sv. 4/II U-Ž (ed. Luboš MERHAUT), Praha 2008.

Oxford Handbook of Science and Medicine in the Classical World (edd. Paul T. KEYSER, John E. SCARBOROUGH), Oxford 2018.

Pražské lékařské disertace. (edd. Ludvík SCHMID, Eva ROZSÍVALOVÁ). Praha 1957.

Repertorium auctorum Bohemorum pro vectum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans, tom. I. (ed. Pavel SPUNAR). Wratislaviae – Varsaviae – Cracoviae – Gedani – Lodziae 1985.

Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku. Svazek I, II (ed. Josef JIREČEK). Praha 1875–1876.

Slovník biblické teologie (ed. Xavier LÉON-DUFOUR). Praha 2000.

Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada. Lidová kultura (ed. Lubomír TYLLNER). Praha – Litomyšl 2014.

Vlastenský slovník historický (ed. Jakub MALÝ). Praha 1877.

b) monografie, studie a články:

Kamil BOLDAN, Sběrka minucí a pranostik z přelomu 15. a 16. stol. tepelského kláštera premonstrátů, in: *Minulostí západočeského kraje XLIII, 2008*, pp. 79–114.

Kamil BOLDAN, Minuce Václava Žateckého na rok 1517, in: *AUC, PeH 1-2/2002. Z pomocných věd historických 16*, pp. 133–148.

Kamil BOLDAN, Bořek NEŠKUDLA, Petr VOIT: *The Reception of Antiquity in Bohemian Book Culture from the Beginning of Printing until 1547*. Turnhout 2014.

Charles BURNET, Astrology, in: *Medieval Latin Studies: An Introduction and Bibliographical Guide* (Frank Anthony Carl MANTELLO – Arthur G. RIGGS (edd.)), Washington, D. C. 1996.

- Bohdana BURŠÍKOVÁ (DIVIŠOVÁ), „Actio medica“ aneb profesní spor Tadeáše Hájka z Hájku, in: *Tadeáš Hájek z Hájku* (ed. Pavel DRÁBEK). Praha 2000, pp. 117–124.
- William CAFERRO, *Contesting the Renaissance*. Chichester 2011.
- Euan CAMERON (ed.), *Early Modern Europe: An Oxford History*. Oxford 2001.
- Hillary M. CAREY, *Courting Disaster: Astrology at the English Court and University in the Later Middle Ages*, London 1992.
- Stefano CAROTI, Melanchthon's Astrology, in: „*Astrologi hallucinati*“: *Stars and the End of the World in Luther's Time* (ed. Paola ZAMBELLI). Berlin 1986, pp. 109–121.
- Glen M. COOPER, Galen and Astrology: A Mésalliance? In: *Early Science and Medicine* 16/2 (2011), pp. 120–146.
- G. W. COOPLAND, *Nicole Oresme and the Astrologers*, New York 1952.
- Alena M. ČERNÁ, Choceňského spis o pouštění krve a jeho lékařská terminologie, in: *LF* 139/3–4 (2016), pp. 315–337.
- Karel ČERNÝ, Magical and Natural Amulets in Early Modern Plague Treatises, in: *Sudhoffs Archiv* 2013, Bd. 97, H. 1, pp. 81–101.
- Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014.
- Karel ČERNÝ, Problém retrospektivní diagnostiky v dějinách lékařství, in: *DVT* 3/41 (2008), pp. 145–154.
- Richard C. DALES, Robert Grosseteste's Scientific Works. In: *Isis* 52/3 (1961), pp. 381–402.
- Charles DAVIS, *Theology and Political Society*, New York 1980.
- C. Scott DIXON – Beat KÜMIN (edd.), *Interpreting Early Modern Europe*. Abingdon – New York 2020.
- Richard van DUELMEN, *Historická antropologie*, Praha 2002.
- Wolfgang Uwe ECKART – Robert JUETTE, *Medizingeschichte. Eine Einführung*, Böhlau 2007.
- L. C. FERRARI, *The Conversions of Saint Augustine*, Villanova 1984.
- Judith Veronica FIELD, *Kepler's Geometrical Cosmology*, Chicago 1988.
- Hana FLORIANOVÁ-MIŠKOVSKÁ (ed. et trans.): *KŘIŠŤAN Z PRACHATIC: O pouštění krve*. Praha 1999.
- John M. FORRESTER – John HENRY (edd.), *Jean Fernel's On the hidden causes of things: forms, souls, and occult diseases in Renaissance medicine*. Leiden 2005.
- Peter J. FORSHAW, The Occult Middle Ages, in: Christopher PARTLIDGE (ed.), *The Occult World*, Abingdon 2015.
- Luis GARCÍA-BALLESTER, Improving Health: A Challenge to European Medieval Galenism, in: John WOODWARD, Robert JUETTE (edd.), *Coping with Sickness: Perspectives on Health Care, Past and Present*. Sheffield 1996, pp. 53–71.
- Gustav GELLNER, *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby Jagellovské*. Praha 1935,

- Ann GENEVA, *Astrology and the Seventeenth Century Mind: William Lilly and the Language of the Stars*. Manchester – New York 1995.
- Edward GRANT, *A History of Natural Philosophy*. Cambridge 2007.
- Edward GRANT, *Science and Religion, 400 B.C. to A.D. 1550: From Aristotle to Copernicus*, Baltimore 2004.
- Alena HADRAVOVÁ – Petr HADRAVA, Středověká astronomie v Čechách, in: *Ondřejovská hvězdárna 1898–1998* (edd. P. HADRAVA, M. KARLICKÝ, J. PALOUŠ, M. ŠOLC), Praha 1998, p. 12–22.
- Petr HADRAVA – Alena HADRAVOVÁ, *Křesťan z Prachatic: Stavba a užití astrolábu*. Praha 2001.
- Dag Nikolaus HASSE: *Success and Suppression. Arabic Sciences and Philosophy in the Renaissance*. Cambridge, MA – London, UK 2016.
- Rhodri HAYWARD, 'Much Exaggerated', The End of the History of Medicine, in: *Journal of Contemporary History* 40/1 (2005), pp. 167–178.
- Tim HEGEDUS, *Early Christianity and Ancient Astrology*, New York 2007.
- Richard HEINZMANN, *Středověká filosofie*. Olomouc 2000.
- Martin HEMELÍK, *Šimon Partlic ze Špicberka. Portrét renesančního učenice*. Hrusice – Jihlava 2018.
- Scott E. HENDRIX, *How Albert the Great's Speculum Astronomiae Was Interpreted and Used by Four Centuries of Readers. A Study in Late Medieval Medicine, Astronomy and Astrology*. Lewiston 2010.
- John HENRY, Jean Fernel on Celestial Influences and the Reform of Medical Theory, in: *Celestial Novelties on the Eve of the Scientific Revolution 1540–1630* (edd. Dario TESSECINI et Patrick J. BONER), Firenze 2013, pp. 133–157.
- Vojtěch HLADKÝ, Hagecius Hermeticus: astrologické souvislosti vědeckého díla Tadeáše Hájka z Hájku, in: *DVT* 49/3 (2016), pp. 141–161.
- Zdeněk HORSKÝ, *Koperník a české země: soubor studií o renesanční kosmologii a nové vědě* (edd. Vojtěch HLADKÝ, Tomáš HERMANN, Iva LELKOVÁ), Červený Kostelec 2011.
- Zdeněk HORSKÝ, Založení Karlova mostu a kosmologická symbolika Staroměstské mostecké věže, in: *Staletá Praha IX*, Praha 1979, pp. 197–212.
- Zdeněk HORSKÝ, Přínos Tadeáše Hájka v astronomii, in: *Koperník a české země: soubor studií o renesanční kosmologii a nové vědě* (edd. V HLADKÝ, T. HERMANN, I. LELKOVÁ), Červený Kostelec 2011, pp. 195–224.
- Filip HRBEK, Czech-written Prints on Plague: 16th Century, in: *Plague between Prague and Vienna* (edd. Karel ČERNÝ – Sonia HORN), Praha 2018, pp. 26–72.
- Frank HUISMAN – John Harley WARNER (edd.), *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*, Baltimore – London 2004.
- Allan CHAPMAN, Astrological Medicine, in: *Health, medicine and mortality in the sixteenth century* (ed. Charles WEBSTER), Cambridge 1979, pp. 275–300.

- John CHRISTIANSON: Tycho Brahe's Cosmology from the *Astrologia* of 1591, in: *Isis*, 59/3 (Autumn, 1968), pp. 312–318.
- Mark JACKSON (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Medicine*. Oxford – New York 2011.
- Hans Robert JAUSS, The Alterity and Modernity of Medieval Literature, in: *New Literary History* 10/2 (Winter, 1979), pp. 181–229.
- Hans Robert JAUSS, Limits and Tasks of Literary Hermeneutics, in: *Diogenes* 28, 1980, pp. 92–119.
- Jane L. JERVIS, Vögelin on the Comet of 1532: Error Analysis in the 16th Century, in: *Centaurus* 23/3 (1980), pp. 216–229.
- Richard JOHNSON, William H. STAHL, *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts*. New York 1977.
- Robert JUETTE (ed.), *Krankheit und Gesundheit in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart 2013.
- Jan KALIVODA (ed.), *Hvězdy, hvězdáři, hvězdopřevci*, Praha 1986.
- Carol V. KASKE – John R. CLARKE (edd.): *Marsilio Ficino: Three Books on Life. A Critical Edition and Translation with Introduction and Notes*. Tempe 1998.
- Jiří KEJŘ, *Kvodlibetní disputace na pražské universitě*. Praha 1971.
- Pravoslav KNEIDL, *Vimperská tiskařská tradice 1484–1984*. Praha 1984.
- Barbora KOCÁNOVÁ, Prokop z Kladru: Příručka kvodlibetáře (teze o kometách), in: *Čítanka latinských textů z pozdně středověkých Čech* (edd. Lucie DOLEŽALOVÁ – Michal DRAGOUN – Jan CTIBOR), pp. 229–243.
- Ulla Susanne KOCH, *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*, Copenhagen 1995.
- Marie KOLDINSKÁ, Valdštejnův horoskop a historická realita aneb život podle horoskopu, in: *Tvar* 10/1997, pp. 4–6.
- Kateřina KUBÍNOVÁ, *Imitatio Romae. Karel IV. a Řím*, Praha 2006.
- Max L. W. LAISTNER, The Western Church and Astrology during the Early Middle Ages. In: *Harvard Theological Review* 34/4 (1941), pp. 251–275.
- Richard LEMAY, The True Place of Astrology in Medieval Science and Philosophy: Towards a Definition. In: *Astrology, Science and Society: Historical Essays* (ed. Patrick CURRY), Woodbridge 1987, pp. 57–73.
- A. LOSEV, *Astronomy or Astrology, a brief history of an apparent confusion*. Dostupné z: <http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1006/1006.5209.pdf>.
- Liliana LEOPARDI, Magic Healing and Embodies Sensory Faculties in Camillo Leonardi's *Speculum Lapidum*, in: Albrecht CLASSEN (ed.), *Mental Health, Spirituality, and Religion in the Middle Ages and Early Modern Age*, Berlin – Boston 2014.
- František LINK, Astronomické zprávy v Kronice vyšehradského kanovníka, in: *ČSČH* 9 (1961), pp. 559–571.
- Alberto MANGUEL, *Dějiny čtení*, Brno 2007.

- Mieczysław MARKOWSKI, Der Standpunkt der Gelehrten des späten Mittelalters und der Renaissance dem astrologischen Determinismus gegenüber, in: *Studia mediewistyczne* 23/1 (1984), p. 11–44.
- Elizabeth MOREAU, From Food to Elements and Humours, in: Giouli KOROBILI – Roberto L. PRESTI (edd.), *Nutrition and Nutritive Soul in Aristotle and Aristotelianism*. Berlin/Boston 2020, pp. 319–338.
- Jana NECHUTOVÁ, *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*. Praha 2000.
- Martin NODL, Ekonomie nemoci a milosrdenství ve středověku, in: *MHB* 17/1 (2014), pp. 89–104.
- J. D. NORTH, Medieval Concepts of Celestial Influence: A Survey, in: *Astrology, Science and Society: Historical Essays* (ed. Patrick CURRY), Woodbridge 1987, p. 5–17.
- Robert OFFNER, Thomas ŞINDILARIU (edd.): *Schwarzer Tod und Pestabwehr im frühneuzeitlichen Hermannstadt. Pestordnungen der Stadtärzte Johann Salzmann (1510, 1521), Sebastian Pauschner (1530) und Johann Stubing (1561)*. Hermannstadt (Sibiu) – Bonn 2020.
- František PALACKÝ, O pranostikách a kalendářích českých, zvláště v XVI. století, in: *ČSWM* 1829, pp. 33–64.
- Olaf PEDERSEN, *A Survey of the Almagest* (ed. Alex. Jones), New York 2010.
- Karel PLETZER, Belgický lékař dr. Filip Fauchelius v Českých Budějovicích, in: *Jihočeský sborník historický* 40/4 (1971), pp. 205–208.
- Lawrence M. PRINCIPE, Alchemy Restored, in: *Isis* 102/2 (2011), pp. 305–312.
- Plinio PRIORESCHI, *A History of Medicine, vol. V: Medieval Medicine*, Omaha 2003.
- J. H. ROGERS, Origins of the ancient constellations: I. The Mesopotamian traditions, in: *Journal of the British Astronomical Association* 108/1 (1998), p. 9–28.
- H. Darrel RUTKIN, *Sapientia Astrologica: Astrology, Magic and Natural Knowledge, ca. 1250–1800. I. Medieval Structures (1250–1500): Conceptual, Institutional, Socio-Political, Theologico-Religious and Cultural*. Cham 2019.
- Milada ŘÍHOVÁ – Stanislav PETR: Thesaurus e librario, in: *Historia – medicina – cultura. Sborník k dějinám medicíny* (edd. Karel ČERNÝ – Petr SVOBODNÝ), Praha 2006, pp. 41–52.
- Milada ŘÍHOVÁ – Dana STEHLÍKOVÁ – David TOMÍČEK, *Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského*, Praha/Litomyšl 2010.
- Milada ŘÍHOVÁ – Martin STEINER, Gloriosissimo principi: Epistola de cautela a venenis ad Johannem, regem Bohemiae, in: *AUC Philologica* 2 (2004 [vyd. 2007]), pp. 169–200.
- Milada ŘÍHOVÁ, De medicis et medicinis carnalibus, in: *Bolletino dell'Instituto storico ceco di Roma* 5 (ed. Zd. HLEDÍKOVÁ), Praha 2006, p. 18–33.
- Milada ŘÍHOVÁ, *Dvorní lékař posledních Lucemburků*, Praha 1999.
- David A. J. SEARGENT, *The Greatest Comets in History: Broom Stars and Celestial Scimitars*. New York 2009.

- Ottomar SCHILLER: Původ lidových představ a zkazek o hvězdách, in: *ČL IX* (1902), pp. 449–452.
- Sabine SCHLEGELMILCH, “What a magnificent work a good physician is” – The medical practice of Johannes Magirus (1615–1697), in: *Medical Practice (1600–1900): Physicians and their Patients* (edd. Martin DINGES, Kay-Peter JANKRIFT, Sabine SCHLEGELMILCH, Michael STOLBERG). Leiden – Boston 2016, pp. 151–168.
- Erich SCHÖNER, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*. Wiesbaden 1964.
- Charles SINGER, Scientific Views and Visions of St. Hildegard, 1098–1180, in: *Studies in the History and Method of Science I*, Oxford 1917, pp. 1–58.
- Don C. SKEMER: Wenzel Faber von Budweis (c. 1455/1460–1518): An Astrologer and His Library in the Early Age of Printing, in: *Guttenberg-Jahrbuch 2007* (ed. Stephan FUESSEL), Wiesbaden 2007, pp. 241–277.
- Hubert SLOUKA (ed.), *Astronomie v Československu od dob nejstarších do dneška*. Praha 1952.
- Josef SMOLÍK, Šimon Partlic ze Špicberka a jeho literární činnost, in: *ČČM 45/3 (1871)*, pp. 319–325.
- Josef SMOLÍK, Matematikové v Čechách od založení university Pražské do r. 1620, in: *Živa, odd. I, 1864*, pp. 57–77. (Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/>)
- Josef SMOLKA, K datu narození Tadeáše Hájka, in *DVT 34 (2001)*, pp. 271–278.
- Laura A. SMOLLER: *History, prophecy, and the stars: the Christian astrology of Pierre d’Ailly, 1350–1420*. Princeton 1994.
- Dana STEHLÍKOVÁ, Morové spisy připisované mistru Křišťanovi z Prachatic, in: *AUC – HUCP 57/1 (2017)*, pp. 11–34.
- Dana STEHLÍKOVÁ, *Od anděliky po zimostráz. Latinský Herbář Křišťana z Prachatic a počátky staročeských herbářů*. Brno 2017.
- Claudia STEIN, *Negotiating the French Pox in Early Modern Germany*. Farnham 2009.
- Michael STOLBERG, *Homo patiens. Krankheits- und Körpererfahrung in der Frühen Neuzeit*. Köln – Weimar – Wien, 2003.
- Karl SUDHOFF, Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des “schwarzen Todes” 1348, in: *Archiv für Geschichte der Medizin 4 (1910)*, pp. 205–222.
- Michal SVATOŠ, Tadeáš Hájek z Hájku a pražská univerzita, in: *Tadeáš Hájek z Hájku* (ed. Pavel DRÁBEK). Praha 2000, pp. 25–33.
- Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004.
- Petr SVOBODNÝ, Dějiny medicíny v Česku let 1993–2000, in: *DVT 34/1 (2001)*, pp. 91–100.
- Petr SVOBODNÝ, Přehled bádání. Dějiny medicíny na přelomu tisíciletí, in: *ČČH 101/1 (2003)*, pp. 916–927.
- Victoria SWEET, *Rooted in the Earth, Rooted in the Sky. Hildegard of Bingen and Premodern Medicine*, New York – London 2006.
- Daniel ŠPELDA, *Proměny historiografie vědy*. Praha 2009.

- Milan ŠPŮREK, *Praga mysteriosa: tajemství pražského slunovratu*. Praha 1996.
- S. Jim TESTER, *History of Western Astrology*. Woodbridge 1987.
- Paul R. THAGARD, Why Astrology is a Pseudoscience, in: *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association, Volume One: Contributed Papers* (1978), pp. 223–234.
- Lynn THORNDYKE, *Latin Treatises on Comets between 1238 and 1368 A. D.*, Chicago 1950.
- David TOMÍČEK, Mental Health in Bohemian Medical Writings of the 14th–16th Centuries (With Special Emphasis on Albich (Albicus) of Uničov), in: *Mental Health, Spirituality, and Religion in the Middle Ages and Early Modern Age* (ed. Albrecht CLASSEN). Berlin – Boston 2014, p. 464–479.
- David TOMÍČEK, On the Subject of Microcosm in Czech Medical Literature of the 16th Century, in: *Anthropologie 48/2-3 (2010)*, pp. 29–32.
- David TOMÍČEK, Remedium universale – divy, magie a terapeutická alternativa ve středověké a renesanční medicíně, in: Sylva FISCHEROVÁ, Aleš BERAN (edd.), *Medicína mezi jedinečným a univerzálním*, Červený Kostelec 2012, pp. 161–183.
- David TOMÍČEK, Souvislosti česky psané tištěné literatury o moru 16. století, in: *LF 130/1–2 (2007)*, pp. 43–60.
- David TOMÍČEK, *Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství pozdně středověkých Čech*. Ústí nad Labem 2010.
- John TOSH, *The Pursuit of History*, Harlow 2010.
- Zdeněk URBAN, Prolegomena k českým verzím lužickosrbských kalendářů A. Mollera, in: *Studia ethnologica VIII*, Praha 1995, s. 115–126.
- Lenka VAŇKOVÁ, Stará německá lékařská literatura na Moravě jako pramen, in: *AUPO Historica 29* (2000), pp. 273–277.
- Lenka VAŇKOVÁ, Astromedizinische Themen in den Handschriften der ehemaligen Fürstenbergischen Bibliothek auf der Burg Křivoklát, in: *Deutsch-slawische Kontakte – Geschichte und Kultur* (edd. Michaela KOVÁČOVÁ – Jörg MEIER – Ingrid PUCHALOVÁ). Košice 2011, pp. 83–93.
- Lenka VAŇKOVÁ, Adressatenbezug in Monatsregeln, in: *Brünner Beiträge zur Germanistik und Nordistik 26/2012*, pp. 51–65.
- Lenka VAŇKOVÁ, Zur Korpus deutscher medizinischer Texte des 14.–16. Jahrhunderts aus böhmischen und mährischen Bibliotheken und Archiven, in: *Fachtexte des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit. Tradition und Perspektiven der Fachprosa- und Fachsprachenforschung* (ed. Lenka VAŇKOVÁ). Berlin – Boston 2014, pp. 47–64.
- Anežka VIDMANOVÁ: Mistr Klaret a jeho spisy, in: *LF 103* (1980), pp. 213–223.
- Josef VINAŘ, *Obrazy z minulosti českého lékařství*, Praha 1959.
- Petr VOIT, Humanismus v novém konceptu literatury českých zemí (I. polovina 16. století), in: *Česká literatura 65/2 (2017)*, pp. 181–212.
- Petr VOREL, *Velké dějiny zemí Koruny české VII (1526–1618)*. Praha 2015.

Andrew WEAR, *Medicine in Early Modern Europe 1500–1700*, pp. 242–243. In: Conrade LAWRENCE I. et al., *The Western Medical Tradition: 800 BC to AD 1800*, Cambridge 1995.

Hayden WHITE, *Tropika diskursu. Kulturně kritické eseje*, Praha 2010.

Rega WOOD, *Ockham on the Virtues*, West Lafayette 1997.

Yoshitaka YAMAMOTO, *The Pull of History: Human Understanding of Magnetism and Gravity Through the Ages*. Singapore 2018.

Čeněk ZÍBRT, *Staročeská tělověda a zdravotní věda*, in: *ČL 27/8 (1927)*, pp. 303–314.

Zdeněk ŽALUD, *Astrology, particularly Court Astrology, in Bohemia in the 14th and 15th Centuries: A Survey*, in: *Historica. Historical Science in the Czech Republic, Series Nova 14 (2010)*, pp. 91–123.

Zdeněk ŽALUD, *Prameny k přírodním naukám a medicíně u dvora Václava II.*, in: *MHB 14/2*, 2011, pp. 7–23.

Zdeněk ŽALUD: *Elekční horoskop pro korunovaci Jiřího z Poděbrad*, in: Václav LIŠKA (ed.), *Jiří z Poděbrad: král český*. Praha 2018, pp. 93–114.

Martin ŽEMLA, *Zdravovědný spis Heinricha Rantzaua a jeho český překlad od Adama Hubera z Riesenpachu v dobovém kontextu (úvodní studie k edici)*, in: *O zachování dobrého zdraví (Heinrich RANTZAU – Adam HUBER z Riesenpachu, edd. Ruth J. WEINIGER – Martin ŽEMLA)*. Praha 2017, pp. 5–58.

Jakub ŽYTEK, *Old Czech Books of Travel* (nepublikovaná malá disertace k M.Phil.). University of Glasgow 2010.

Jakub ŽYTEK, *Caelestis rationis opus: Stoicismus v Maniliově eposu Astronomica*, in: *Auriga: zprávy Jednoty klasických filologů 54 (2012)*, pp. 33–50.

c) internetové zdroje (souhrnně, včetně pramenných uvedených již výše):

AUGUSTINUS Aurelius, *Confessiones* (Patrologia Latina 32). Dostupné z: *Sant'Agostino. S. Augustini Aurelii opera omnia*; <https://www.augustinus.it/latino/index.htm>.

AUGUSTINUS Aurelius, *Epistulae*. (Patrologia Latina 33). Dostupné z: *Sant'Agostino. S. Augustini Aurelii opera omnia*; <https://www.augustinus.it/latino/index.htm>.

Bibliografická databáze bohemikálních tisků, rukopisů a moderní literatury. Součást webu *Knihověda.cz*, dostupné z: <https://knihoveda.lib.cas.cz>.

Codex Iustinianus (ed. Paul KRUEGER): <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/CJ9.htm>.

Alena M. ČERNÁ, *Ediční poznámka k dílu Krátkej spis o morové nemoci Jana Vočehovského*. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicnipoznamka.aspx?id=VocehMor>.

Digitální knihovna Manuscriptorium. Dostupné z: <http://www.manuscriptorium.cz>.

Digitální knihovna Portaro. Pro tisky KNM dostupné z: <https://stt.opac.nm.cz>.

Digitální knihovna. (Provozuje MZK v Brně). Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz>.

Edice Vokabuláře webového. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/modules/edicni/seznam-edic/datace-asc/strana>.

Google Books. Dostupné z: <https://books.google.cz>.

Historické efemeridy 15. století: https://www.astro.com/swisseph/ae/1400/ae_1494d.pdf.

Historické efemeridy 17. století: https://www.astro.com/swisseph/ae/1600/ae_1654d.pdf.

Historické fondy České republiky (provozováno MZK): <http://www.historickefondy.cz>.

KPS – Databáze Knihopis. Elektronická verze publikací *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl II.* (edd. Z. V. TOBOLKA, F. HORÁK, B. WIŽĎÁLKOVÁ), Praha 1939-1967 a E. URBÁNKOVÁ: *Soupis prvotisků českého původu*. Praha 1986. Dostupné z: <http://www.knihopis.cz>.

Zdeněk KRATOCHVÍL, výklad výrazu *scientia*. Dostupné z webu *Fysis.cz*: <http://www.fysis.cz/hnauky/hnauky.htm>.

Medicine, Magic and Monks. The World of Chaucer, Case 4. Glasgow University Library. Dostupné z: <http://special.lib.gla.ac.uk/exhibns/chaucer/medicine.html>.

Zdeněk NEUBAUER, *Kosmologický rámeček astrologie*. (Dostupné z: <http://www.katolicka-dekadence.deml.cz/?p=215>.)

Obecná doporučení Státního zdravotního ústavu ČR proti chřipce: <http://www.szu.cz/tema/prevence/prevence-chripky-obecna-preventivni-hygienicka-opatreni>.

Přehled zatmění Slunce a Měsíce v 16. století: <http://www.eclipsewise.com/lunar/LEprime/1501-1600/LE1594Oct29Pprime.html>.

Klaudios PTOLEMAIOS, *Tetrabiblos*: původní edice vydaná v Loeb Classical Library: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Ptolemy/Tetrabiblos/home.html>.

Lucius Annaeus SENECA, *Epistulae ad Lucilium*. Dostupné z databáze *Perseus Digital Library* (*Ad Lucilium Epistulae Morales, volume 1-3. Seneca*. Ed. Richard M. GUMMERE. Cambridge, Mass.; London. 1917–1925.)

Staatsbibliothek zu Berlin. Dostupné z: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de>

Lenka SVOBODOVÁ, *Mistr Klaret*. Dostupné z: <http://www.iliteratura.cz/Clanek/16279/mistr-klaret>.

TERTULLIANUS, *De idolatria*. Dostupné z webu *Tertullian Project*: https://www.tertullian.org/latin/de_idolatria.htm.

Universitätsbibliothek Bern. Dostupné z: https://www.ub.unibe.ch/ub/index_ger.html.

Vokabulář webový: elektronický slovník staré češtiny. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006–2021. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

Angela VOSS: *The Astrology of Marsilio Ficino: Divination or Science? „Totum hoc metaphora poetica est, non ratio vel scientia.“* Dostupné z: <http://cura.free.fr/decem/10voss.html>.

Závěry církevního synodu v Braze z r. 561: http://www.mittelalter.uni-tuebingen.de/grabowsky/collectio/chga_5t.htm.

SEZNAM OBRÁZKŮ A TABULEK

- Obrázek 1: *Homo signorum* v rukopise Glasgow University Library, MS Hunter 251, p. 40.
- Obrázek 2: *Homo signorum* v rukopise Národní knihovny, sign. XVII D 10, p. 41.
- Obrázek 3: Faberův latinský *Almanach Lipsiense (et Pragense) ad annum 1494*, p. 130.
- Obrázek 4: Minuce Václava Žateckého na r. 1517, *karaktery* s výkladem, p. 131.
- Obrázek 5: titulní list Choceňského spisu *O krvi pouštění* z r. 1532 s vyobrazením, p. 150.
- Obrázek 6: *Homo signorum alias mužík* z Choceňského spisu, p. 152.
- Obrázek 7: titulní list Choceňského spisu *O krvi pouštění* z r. 1597 s vyobrazením, p. 155.
- Obrázek 8: almanach Mikuláše Šúda k r. 1552, významy *karakterů* a počátek ledna, p. 198.
- Obrázek 9: pasáž z Hájkovy pranostiky k r. 1564 o souvislostech nebeských vlivů a nemocí, p. 228.
- Obrázek 10: stránka ze Zelotýnova *Kalendáře hvězdářského* k r. 1576 a tamní *Charaktérové o dobrém krve pouštění a o přijímání počištění*, p. 252.
- Obrázek 11: *Vyznamenání oudův* a druhy přirozené síly v Horkého minuci z r. 1616, p. 287.
- Obrázek 12: *Calendarium* Simeona Partlicia: přehledy pro pouštění krve dle pozice Měsíce a podle temperamentu, p. 298.
- Obrázek 13: *Calendarium*: tabulka vládců jednotlivých let života vzhledem k času narození, p. 299.
-
- Tabulka 1: *Čtveroschéma*: komplex humorální nauky a dalších přirozených analogií, p. 56.
- Tabulka 2: Přehled termínů pro astronomii-astrologii u vybraných učených autorit středověku, p. 66.
- Tabulka 3: Iatromathematické prvky u zkoumaných lékařských pramenů pozdního středověku z českých zemí, p. 98.
- Tabulka 4: Přehled astronomicko-astrologických konceptů u raně novověkých autorit, p. 109.
- Tabulka 5a: Přehled preventivních iatromathematických praktik v raně novověkém lékařství, p. 119.
- Tabulka 5b: Přehled intervenčních iatromathematických praktik v raně novověkém lékařství, p. 120.